T.C
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı

Doktora Tezi

XIX. YÜZYIL FRANSIZ SEYYAHLARINA GÖRE VAN

İsmail MANGALTEPE

9925020115

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Abdülkadir DONUK

İstanbul 2005

TEZ ONAYI

……. Bilim Dalında **.....** numaralı **.....'İN** hazırladığı "**.....**" konulu **YÜKSEK LİSANS / DOKTORA–TEZİ** ile ilgili **TEZ SAVUNMA SINAVI,** Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 10.Maddesi uyarınca **....., ...** günü saat .....**'da** yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **.....**'ne* **OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA** karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ	İMZA

ÖZ

İsmail Mangaltepe, XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van

Çalışmamızın amacı XIX. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu dönemi Van ve çevresinin tarihine katkıda bulunmaktır. Bu dönemin kendine has özellikleri olması ve Batılıların bölgeye ilgilerinin artmasıyla pek çok seyyah gelmiş ve bölgenin coğrafi, siyasi, etnik ve ekonomik durumu hakkında teferruatlı bilgiler vermişlerdir. Bu sebeple bölge hakkında yazılan seyahatnameleri inceleyerek batılıların görüş ve bilgilerinin bilinmesi amacıyla bu çalışmayı gerçekleştirdik. Eserlerin tamamını tercüme ettikten sonra konularına göre ayırarak değerlendirmeye tabi tuttuk. Tezimiz giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm Van ve çevresinin Coğrafi ve Fiziki yapısı, ikinci bölüm Van Sancağı ve Kazaları, üçüncü bölüm Etnik ve Dini yapı, dördüncü bölüm ise Mimari Eserlerden oluşmaktadır.

ABSTRACT

The goal of our works is to contribute to the history of Van and its environments at the time of the empire ottoman in 19 centuries. As this region has individual characteristics, with the increase in interest of the European against this area, several European travelers explored the area and provided the information detailed on the geography, policy, ethnicity and economy of this region. Therefore by studying books of the voyages written about this area we have realized this work to make known ideas and information of Europeans. After having translated all the works, by classifying according to their subject we studied them. Our thesis contains the introduction and 4 chapters. The first chapter includes the Geographical and Physical form of Van and its Surroundings; second chapter the Sancak of the Van and its Kazas; third chapter Ethnicity and Religious chapter of form; fourth Architectural of work.

ÖNSÖZ

Türklerin Anadolu ve Balkanlara yerleşmeleri üzerine geliştirilen politikalar doğrultusunda, Batılı Devletlerden XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına, yüzlerce seyyah, arkeolog, coğrafyacı, ekonomist ve misyoner gelmiştir. Bu insanlar bölgelerin sosyal, siyasi, ekonomik, coğrafi, Askerî, dini ve etnik yapılarını araştırmışlar ve elde ettikleri bilgileri raporlar halinde hükümetlerine sunmuşlardır. Fransız seyyahların büyük bir kısmının bu yüzyılda yapmış oldukları seyahatler daha çok siyasi amaçlı olup verdikleri bilgiler de bu doğrultudadır. Ancak tarafsız ve objektif kalabilen yazarlar da yok değildir.

Doğu Anadolu bölgesi binlerce yıl geçmişi olan büyük bir tarihin ve medeniyetin merkezi olmuştur. IX. ve X. yüzyıldan itibaren Türk-İslam Devletlerinin hâkimiyetine giren bölge aynı zamanda, Türklere Anadolu'nun kapılarını açan yer olmasından dolayı ayrı bir değere sahiptir. Türkler, birinci anavatan Orta Asya'dan sonra ikinci anavatan olarak Anadolu'yu edinmişlerdir. Bu öneme binaen bölgenin tarihine katkıda bulunmak üzere bu bölgenin bir kenti olan Van ile ilgili çalışmaya karar verdik. Çalışma alanımız olarak XIX. yüzyılı seçmemizin sebebi, Van'ın Türkiye'nin stratejik bir noktasında bulunması, Kafkasya, Orta Asya ve Uzak doğu'ya açılan bir konumda olması ve batılı devletlerin "Şark meselesi" adı altında Türkleri Anadolu'dan çıkarma politikalarını bu bölgelerde uygulamaya geçmiş olmalarıdır. Tezimiz Giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm Coğrafya ve bölgenin fiziki durumu, ikinci bölüm Van Sancağı ve Kazaları, üçüncü bölüm Van ve Çevresindeki etnik ve dini yapı, dördüncü bölüm ise Mimari eserler olarak şekillenmiştir.

Çalışmalarımda her zaman büyük desteğini gördüğüm danışman hocam Prof.Dr. Abdülkadir DONUK'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Yine tezimin hazırlık aşamasında düşünceleri, yönlendirmeleri ve manevi desteklerini esirgemeyen hocalarım Yrd.Doç.Dr Ali AHMETBEYOĞLU ve Yrd.Doç.Dr. Mualla U.YÜCEL'e teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca rahat çalışabilmem amacıyla fedakârlıkta bulunan eşim Pelin ve çocuklarım K.Kübra, Hilal ve R.Selim'e teşekkür ederim.

İsmail MANGALTEPE

İÇİNDEKİLER

Öz-Abstract……iii
Önsöz……...iv
İçindekiler……v
Kısaltmalar…….....xvi

GİRİŞ

A- Konunun Takdimi ve Araştırmanın Metodu……1
B-Van İsminin Menşei……...4
1-Coğrafî Durum……..5
2-Tarihçesi……....7
C-Kaynakların Tanıtımı..……27

I-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE COĞRAFİ YAPI

A-Dağlar……..36
B-Irmaklar……...……..38
1-Murat Suyu……..38
2-Ören Çay……..39
3-Haydarbey Suyu……..39
4-Bendimahi Çayı……...40
5-Mermit Suyu-Karasu……...40
6-Anguil su-Hoşap Suyu……41
7-Şahmiram Suyu……41
8-Büyük Zap Suyu……..42
C-Göller……...42
1-Van Gölü……..43

a-Akdamar Adası……...45
b-Adır, Lim ve Kuş Adaları……45
c-Göl Ticareti……..46
d-Van Gölü'nde Tuzluluk Oranı…….49
e-Göl Çevresinde Böcekler Ve Kuşlar……50
2-Erçek Gölü....……...51
3-Keşiş Gölü……...52
4-Akgöl……...52
5-Dil ve Ağrı Göl……52
Ç-Bahçeler…..…….53
D-Madenler……54
1-Tuzlar……...57
E-Ormanlar……57
F-Bölgede Deprem……...58
G-Hayvan Topluluğu……..60
1-Yabani Hayvan Topluluğu……...61
2-Evcil Hayvanlar……...63
3-Arıcılık…….64

II-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE VAN VİLAYETİ VE KAZALARI

A-Van Merkez Sancağı……..65
1-Konumu ve Sınırları……67
2-Yüzölçümü……...68
3-İklim…….68
4-İdârî, Askerî ve Sivil Yapı……...69
5-Şehrin Siyasi Durumu……..72
6-İdârî Servisler……..73
a-Posta ve Telgraf……...74

7-Nüfus……...75
B-Van Merkez Kaza……84
1-Konumu ve Sınırları……84
2-Mahalleler ve Sokaklar……84
3-Nüfus……...86
4-Okullar……87
5-Edremit Köyü Ve Eserleri……...90
C-Adilcevaz Kazası……92
1-Konumu ve Sınırları……92
2-İdârî Yapı……92
3-Nüfus……...92
4-Kaza Merkezi……...93
a-Nüfus……93
b-Şehrin Yapısı……...93
D-Bargiri-Muradiye Kazası……94
1-Konumu ve Sınırları……94
2-İdâri Yapı……94
3-Nüfus……...95
4-Kaza Merkezi……..95
a-Nüfus……95
b-Şehrin Yapısı……...96
E-Şitak-Çatak Kazası……96
1-Konumu ve Sınırları……....96
2-İdârî Yapı……97
3-Nüfus……...97
4-Kaza Merkezi……..98
a-Nüfus……98
b-Şehrin Yapısı ve Eserleri……98
F-Erciş Kazası……...99
1-Konumu ve Sınırları……99
2-İdârî Yapı……99

3-Nüfus……...99
4-Kaza Merkezi……100
a-Nüfus……101
b-Şehrin Yapısı……101
c-Erciş Kitabeleri……..102
G-Gevaş Kazası……..103
1-Konumu ve Sınırları……..103
2-İdârî Yapı……...103
3-Nüfus……104
4-Kaza Merkezi……104
a-Nüfus……105
b-Şehrin Yapısı ve Eserler……....105
H-Kardigan Kazası……...107
1-Konumu ve Sınırları……..107
2-İdârî Yapı……...107
3-Nüfus……107
4-Kaza Merkezi……108
a-Nüfus……108
b-Eserler……....109
İ-Moks-Bahçesaray Kazası…….....109
1-Konumu ve Sınırları……..109
2-İdârî Yapı……...110
3-Nüfus……110
4-Kaza Merkezi……110
a-Nüfus……111
b-Şehrin Yapısı ve Eserleri……...111
c-Madenler……112
d-Moks Kelimesi……...112
J-Van Vilayetinde Tarım, Sanayi ve Ticaret……...112
1-Tarım……112
2-Tütün……115

3-Endüstriyel Üretim……117
4-Ticaret……....119
a-İhracat……120
b-İthalat……122
5-Van Vilayeti Gelirleri……127
6-Van Vilayeti Giderleri……...128

III-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE
ETNİK VE DİNİ YAPI İLE ŞARK VE ERMENİ MESELESİ

A-Türkler……..131
1-Türklerin Van ve Çevresine Yerleşmeleri……131
2-İnançlar……..134
3-Sosyal Hayat……..134
4-Türk Mutfağı ve Türk Nezaketi……135
5-Türklerin Karakteri……135
6-Türk Kadını……....137
7-Evlilik……137
8-Kıyafet ve Silahlar……140
B-Kürtler……...141
1-Kürtlerin Soyu……...142
2-Dil……..144
3-Karakterleri ve Yabancılara Karşı Tutumları……145
4-Sosyal Hayat ve İnanç……...146
5-Kadınlar ve Kıyafet……...147
6-Aşiretler……150
7-Soygunculuk……..150
8-İsyanlar…….....152

C-Ermeniler……154
1-Ermenilerin Bölgeye Gelişi……...154
2-Ermenilerin Kökeni……...156
3-Sosyal Hayat……..157
4-Din ve Karakterleri……159
5-Kadınlar……161
6-Kıyafet……...162
7-Ticaret……163
D-Çerkezler……..164
E-Keldaniler……164
F-Nasturiler……..165
G-İsralliler (Yahudiler)……170
H-Yezidiler……...172
İ-Şark Ve Ermeni Meselesi……176
1-Şark Meselesi……176
2-Ermeni Meselesi……180
a-Van Olayları……...186
3-Batılı Devletlerin Ermeni Meselesine Yaklaşımı……..188
a-Fransa……188
b-Rusya……191
c-İngiltere……..193
d-Amerika……195
e-Almanya……196

IV-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE MİMARİ ESERLER

A-Van Kalesi Ve Yapıları……...197
1-Van Kalesi Ve Surlar……200
2-Kale Kapıları ve Hazine Kapısı Mağarası……203

3-Üç Tablo……205
4-Kalenin Kuzeyindeki Büyük Mağara-Menua Sirşini……206
5-İç Kale……207
6-Horhor Mağaraları ve Kitabeler……208
7-Üç Dilli Kitabe……..212
8-Neft Kuyusu ve Kale Odaları……213
a-Neft Kuyusu……...213
b-Kale Odaları……...215
9-Sardur Burcu-Madır Burç……..217
10-Kitabelerin Kalıplarının Alınması……...218
a-Şehir ve Çevredeki Kitabelerin Kalıplarının Alınması……..218
b-Horhor'daki Kitabelerin Kalıplarının Alınması……219
B-Camiler…….220
1-Sinaniye Camii……..220
2-Hüsrev Paşa Camii……220
3-Ulu Camii……..221
4-Süleyman Han Camii…….225
C-Kiliseler…….225
1-Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi ile Kitabeleri……...225
2-Saint Croix Manastırı…….226
3-Varak Manastırı, Kitabeler ve Kilise'de Hayat…….227
4-Şuşans ve Sikke Köyü Kiliseleri ile Kitabeler……..229
5-Saint Georges Kilisesi ve Kitabeleri…….230
6-Kalecik Köyünde Taş Kitabe…….231
7-Saint Gregoire Manastırı……...231
8-Tsirke Köyü Kilisesi…….232
9-Akdamar Kilisesi……..232
10-Adilcevaz Manastırı……233
11-Saint Astuacacin Manastırı…….233
12-Kentrak-Adjounes Manastırları……...233
13-Saint Stephanos Kilisesi……..234

14-Saint Georges Manastırı Kilisesi…….234
15-Çarpanak Manastırı…….234
16-Surp Nişan-Surp Tiramary-Surp Sahak Kiliseleri……...234
D-Toprakkale-Zemzem Dağı-Meher Kapısı……235
1-Toprakkale…….235
2-Zemzem Dağı Kitabeleri……...236
3-Akkirpi Dağı……..237
4-Meher Kapısı…….238
E-Han ve Kervansarayların Bakımsızlığı…….238
Sonuç……..240
Bibliyografya……242
Ekler-Gravürler……261
Özgeçmiş……310

TABLOLAR

Tablo-1 Van Gölü'nde Yelkenli Sayısı, Kapasite ve Personel Durumu…….....47
Tablo-2 Van Coğrafyası Yüzölçümü Dağılımı……...68
Tablo-3 Kaza ve Kaza Merkezleri……..70
Tablo-4 Van Merkez ve Kazaların Nahiyeleri ile Köyleri……..71
Tablo-5 Van Vilayeti Polis ve Zabtiye Durumu…….73
Tablo-6 Van Vilayeti Tabur ve Asker Sayısı…….74
Tablo-7 Posta ve Telgraf İstasyonları ile Hatların Uzunlukları…….75
Tablo-8 Van Sancağı Nüfusu…….78
Tablo-9 Van Merkez Kaza Nüfusu…….86
Tablo-10 Van sancak Merkezinde Öğrenci Sayıları……...87
Tablo-11 Van'daki Türk Okul, Öğretmen ve Öğrenci Sayıları……..89
Tablo-12 Gayr-ı Müslim Okullar ve Öğrenci Sayıları……....89
Tablo-13 Adilcevaz Kaza Nüfusu……...92
Tablo-14 Adilcevaz Kaza Merkezi Nüfusu……93

Tablo-15 Bargiri Kaza Nüfusu……...95
Tablo-16 Bargiri Kaza Merkezi Nüfusu…….96
Tablo-17 Çatak Kaza Nüfusu……..97
Tablo-18 Çatak Kaza Merkezi Nüfusu……...98
Tablo-19 Erciş Kaza Nüfusu……..99
Tablo-20 Erciş Kaza Merkezi Nüfusu……..101
Tablo-21 Gevaş Kaza Nüfusu……..104
Tablo-22 Gevaş Kaza Merkezi Nüfusu……105
Tablo-23 Kardigan Kaza Nüfusu……..108
Tablo-24 Kardigan Kaza Merkezi Nüfusu……109
Tablo-25 Moks Kaza Nüfusu……110
Tablo-26 Moks Kaza Merkezi Nüfusu……111
Tablo-27 Tarım Üretimi, Miktarı ve Geliri……...116
Tablo-28 Üretim Durumu, İşçi Sayısı ve Ortalama Değeri……..118
Tablo-29 1890 Yılı Van Vilayeti İhracatı ……121
Tablo-30 Trabzon'dan Yapılan İthalat……..123
Tablo-31 Rusya'dan Yapılan İthalat…….124
Tablo-32 Halep ve Antep'ten Yapılan İthalat……...124
Tablo-33 Diyarbakır'dan Yapılan İthalat……..125
Tablo-34 Siirt'ten Yapılan İthalat…….125
Tablo-35 Erzurum'dan Yapılan İthalat…….126
Tablo-36 Bitlis'ten Yapılan İthalat……...126
Tablo-37 İran'dan Yapılan İthalat……127
Tablo-38 Van Vilayeti Gelirler…….128
Tablo-39 Van Vilayeti Giderler……128
Tablo-40 Van Vilayeti Gelir Gider Özeti…….130

EKLER
GRAVÜRLER VE BAZI SEYAHATNAMELERİN İLK SAYFALARI

Ek 1: Van Kayalıklarının Bir Kısmının Görüntüsü (Th. Deyrolle, 1869)……261
Ek 2: Van Gölü Ve Kalesi (J.Laurens'ın Resmi, T. Deyrolle'den Alınmıştır)…….262
Ek 3: At Meydanı ve Kurşunlu Camii (J.Laurens'ın Resmi, T. Deyrolle)…….....263
Ek 4: Van Gölü, Tatvan Koyu ve Nemrut Dağı (Taylor'un Çizdiği Resim, E.Chantre'den Alınmıştır, 1881)…….264
Ek 5: Van ve Intzakiar tepeleri (Barclay'in Çizdiği Resim, E.Chantre'den Alınmıştır, 1881)……...265
Ek 6: Van Kalesi (Barclay'in Çizdiği Resim, E.Chantre, 1881)……..266
Ek 7: Toprakkale (Dosso'nun Çizdiği Resim, E.Chantre, 1881)……..267
Ek 8: Sibirya Kazı (T. Deyrolle, 1869)…….268
Ek 9: Horhor Mağaraları ve Kitabeleri (T. Deyrolle, 1869)…….269
Ek 10: Van Büyük Kayalıkları Mağara (T. Deyrolle, 1869)……270
Ek 11: Van Şehrinin Ve Kayalıkların Görünümü (T. Deyrolle, 1869)……271
Ek 12: Yedi Kilise (T. Deyrolle, 1869)…….272
Ek 13: Kopan Kale'nin Görünümü (T. Deyrolle, 1869)……...273
Ek 14. Akdamar Kilisesi (T. Deyrolle, 1869)……...274
Ek 15: Van Kayalıklarının Kuzey Tarafı (T. Deyrolle, 1869)…….....275
Ek 16: Akkirpi Dağı Kitabeleri (T. Deyrolle, 1869)…….276
Ek 17: Van Ulu Camii Mihrabı (W. Bachmann, 1913)……277
Ek 18: Akdamar Kilisesi (W. Bachmann, 1913)……..278
Ek 19. Tebriz Kapısı (C. Texier, 1852)……279
Ek 20: Genel Görünüm, Orta Kapı (C. Texier, 1852)……..280
Ek 21: İskele Kapısı (C. Texier, 1852)…….281
Ek 22: Van Şehir ve Kale Planı (C. Texier, 1852)……282
Ek 23: Üç Dilli Yazıt (C. Texier, 1852)……283
Ek 24: Akdamar Kilisesi Bahçesinde Bulunan Yuvarlak Taştaki Kitabe (F.E. Schulz, 1840)…….284

Ek 25: Van Pazarı (H.Binder, 1887)…….285
Ek 26: Van Vilayeti Haritası (Osmanlı Atlası, M. Nasrullah, M. Rüşdü, 1907)…..286
Ek 27: Van Kalesi (J.Laurens'ın Resmi, T. Deyrolle'den Alınmıştır, 1869)……...287
Ek 28: Van Ulu Cami (W. Bachmann, 1913)……..288
Ek 29: Van Kalesi Surları (W. Bachmann, 1913)…….289
Ek 30: Van Kalesi (W. Bachmann, 1913)…….290
Ek 31: Van Ulu Cami (W. Bachmann, 1913)……...291
Ek 32: Şahmiram Su Yakınlarında Bir Kitabe (F.E. Schulz, 1840)…….292
Ek 33: Van'da Bir Sokak (H.Binder, 1887)……..293
Ek 34: Eugène Boré'nin Eseri……..294
Ek 35: Xavier Hommaire De Hell'in Eseri……...295
Ek 36: Amédé Jaubert'in Eseri…….296
Ek 37: Cholet Kontu Armand Pierre'in Eseri……...297
Ek 38: A. H. Layard'ın Eseri……298
Ek 39: Baptistin Poujoulat'nın Eseri…….299
Ek 40: Jacques Morier'nin Eseri……...300
Ek 41: Charles Texier'nin Eseri……301
Ek 42: Journal Asiatique (F. E. Schulz Makalesi)……...302
Ek 43: F.E. Schulz Makalesi'nin İlk Sayfası……....303
Ek 44: Charles Texier'nin Eseri……304
Ek 45: Vital Cuinet'nin Eseri……....305
Ek 46: Walter Bachmann'ın Eseri……...….306
Ek 47: Le Tour du Monde Dergisi (T. Deyrolle'un Makalesi)…….307
Ek 48: Théophile Deyrolle'un Makalesi……...308
Ek 49: J.McDonald Kinneir'in Eseri……309

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
A.y.	Aynı Yer
A.e.	Aynı Eser
AKM	Atatürk Kültür Merkezi
AÜ	Ankara Üniversitesi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
AÜ SBE	Anakara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Bkz.	Bakınız
B.y.y.	Basım Yeri Yok
BDGAM	Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
C.	Cilt
CBÜ	Celal Bayar Üniversitesi
Çev.	Çeviren
E	Erkek
Ed.	Editör
Ens.	Enstitü
FÜ SBE	Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
gr.	Gram
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
İÜ	İstanbul Üniversitesi
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
K	Kadın
KB	Kültür Bakanlığı
kg.	Kilogram
km.	Kilometre
Km²	Kilometre kare
m.	Metre

M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
Matb.	Matbaası
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr.	Neşriyat
s.	Sayfa
Sad.	Sadeleştiren
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SÜ	Selçuk Üniversitesi
T.y.	Tarih Yok
TDAV	Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	Türk Tarih Kurumu
TVY	Tarih Vakfı Yurt Yayınları
vd.	Ve Devamı
Vol.	Volume
Yay.	Yayınları
Yay.Haz.	Yayına Hazırlayan
YYÜ	Yüzüncü Yıl Üniversitesi

GİRİŞ

A-Konunun Takdimi-Araştırmanın Metodu

Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, ekonomik, dinî ve etnik yapısının ortaya konmasında şehir tarihlerinin önemi büyüktür. Son devirlerde şehir tarihleri incelemeleri hızla artmış, böylece yaşadığımız coğrafya hakkında daha geniş malûmat sahibi olunmuş ve devlet idâresinde bölgeler ile ilgili daha sağlıklı değerlendirmeler yapılmıştır.

Van ve çevresi de dahil olmak üzere Doğu Anadolu tarihte büyük medeniyetlerin merkezi ve doğduğu yer olmuştur. Beylikler ve Selçuklular vasıtasıyla Türk-İslâm Devletleri'nin hakimiyetine giren bölge Türklerin Anadolu'ya giriş yaptıkları yer olmasından dolayı da ayrı bir değere sahiptir. Bu bölgenin tarihi, insanlık tarihi ile paralellik arz etmektedir. Ayrıca bölgeye batılıların yoğun ilgi göstermesi Türk yurdu olan bu bölgenin daha iyi bilinmesi ve stratejik önemi çalışmamızın şekillenmesinde önemli rol aynamıştır.

Türklerin Anadolu ve Balkanlara yerleşmeleri üzerine geliştirilen politikalar doğrultusunda, Batılı devletlerden XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına, yüzlerce seyyah, arkeolog, coğrafyacı, ekonomist ve misyoner gelmiştir. Bu dönem Anadolu adeta bu insanların istilâsına uğramıştır. Bir kısmı samimi hislerle devleti tanıma adına gelse de, büyük çoğunluğu, belirttiğimiz sıfatlar adı altında başka faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu insanlar bölgelerin sosyal, siyasî, ekonomik, coğrafî, askerî, dinî ve etnik yapılarını araştırmışlar ve elde ettikleri bilgileri raporlar halinde hükümetlerine sunmuşlardır. Bu sayede Anadolu'yu en ince ayrıntısına kadar öğrenen Avrupalı devletler, Şark meselesi adı altında hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik stratejiler geliştirmeye ve bunları uygulamaya başlamışlardır.

Buna istinaden biz de, bu insanların seyahatname adı altında yayınladıkları ve tarihçiler için ana kaynak hükmünde olan bu eserleri incelemek istedik. Bu seyahatnameler birçok dilde yazılmış olduklarından tezimizi sınırlamak üzere Fransızca yazılan eserleri ana kaynak olarak seçtik. Böylece tez konumuzu "XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van" olarak tespit ettik.

Bizzat devlet tarafından bu bölgeye özellikle gönderilmelerinin görünürdeki sebebi, bölge halkını tanıma olan Fransız seyyahların büyük bir kısmının bu yüzyılda yapmış oldukları seyahatler, daha çok siyasî amaçlı olup verdikleri bilgiler de bu doğrultudadır. Ancak tamamen tarafsız diyebileceğimiz bir şekilde bölgeye gelen seyyahlar da yok değildir.

Öncelikle seyahatnamelere ulaşmada yaşadığım sıkıntılardan bahsetmek istiyorum. Bilindiği üzere seyahatnameler eski ve değerli gravürleri ihtiva ettiklerinden kütüphanelerin nadir eserler kısmında tutulmaktadırlar. Bu eserlere ulaşmanın zorluğu, yerlerini tespit ettikten sonra başlamaktadır. Çünkü bazı kütüphanelerin nadir eserler kısmı uzun süre kapalı olduklarından ve tamirat geçirmelerinden dolayı araştırmacıların istifadesine sunulamamıştır. Bu durumun uzun sürmesi bizim açımızdan zaman kaybına sebep olmuştur. Bununla beraber nadir eserlerin kütüphane dışına verilmemesi ve fotokopilerinin çekilememesi en çok sıkıntı çektiğimiz konu olmuştur. Bu eserler genelde Edebiyat Fakültesi nadir eserler kısmında, Fransız Anadolu Araştırmalar Enstitüsü ve Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Bu kütüphanelerden hiçbirisi fotokopi vermemektedir. Burada özellikle vurgulamak isterim ki bizim için çok kıymetli olan arşiv belgelerinin dahi fotokopisinin çekilerek araştırmacının istifadesine sunulmasına karşılık, seyahatnamelere zorluklarla ulaşılmasına, adeta kütüphanelerde hapsedilmesine bir anlam verebilmiş değiliz. Bu durum zaman kaybına sebep olmakla beraber bir an evvel tercümeleri yapılıp değerlendirilmesi gereken bilgilerin de gecikmesine sebep olmuştur.

Çalışmamızın kaynaklarının XIX. yüzyıla ait olması ve günümüzde yazılan ve konuşulan Fransızca ile farklılıklar arz etmesi tercüme yapılmasını güçleştirmiştir. Seyyahların büyük kısmı ülkelerinin aydın, bilgili ve bu göreve özel hazırlanmış insanlarıdır. Bu sebeple eserlerini ağır bir üslup ile yazmışlardır. Ayrıca bilindiği üzere Batılılar uzun ve devrik cümleleri oldukça fazla kullanmaktadırlar. Cümlenin başı ile sonu arasında kalan kısımlarda yazarların farklı konulara değinmesi, ek bilgiler vermesi, bilgi ile yorumu aynı cümle içinde okuyucuya sunması bizim için büyük sıkıntı oluşturmuştur. Bu durum metinleri anlamamızı ve bilgiler arasında bağlantı kurmamızı zorlaştırmıştır.

Van ve çevresinin coğrafyasında, özellikle o dönemdeki toponomi isimleri ile günümüzdekiler arasında oldukça fazla farklılıklar vardır ve biz bunları tespit etmek için büyük bir gayret sarf ettik. Bu yer isimleri Türkçenin yanında Ermenice ve yerel şivelerle karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı dönemi ile ilgili yapılan sancak çalışmalarını ve diğer araştırma eserleri incelediğimizde yer isimlerinin; özellikle kaza ve nahiye isimlerinin birbirini tutmadığını, bazı isimlerin yanlış yazıldığını, bazılarının bölgenin etnik yapısından ve farklı şivelerden kaynaklanan yazım hataları ihtiva ettiğini, bazı yer adlarının isimlerinin değişmesi ise çalışmamızda zorlanmamıza sebep olmuştur. Bununla birlikte seyyahların da bu yer isimlerini kendi dillerinde anladıkları biçimde yazmaları, bu zorluğu bir kat daha arttırmıştır. Bundan dolayı farklı çalışmaları bir araya getirerek en doğrusunu tespit etmeye çalıştık.

Bizi çalışmamızda sıkıntıya sokan diğer bir konu da, seyyahların tarihe sadık kalmamasıdır. Buradan kastımız şudur: Müellifler ülkemize şartlanmış olarak geldiklerinden bölgelerin durumu hakkında gördüklerini değil, bazen görmek istediklerini yazmışlardır. Van ve çevresinde yaşayan Ermeni nüfus rakamlarında abartılar söz konusudur. Ayrıca birlik ve beraberlik içinde yaşayan bölge insanının etnik durumunu sorgulayarak farklı niyetlerle bu durumun kullanılmasına zemin hazırlayacak değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Özellikle Ermenilerin kökenini, anayurtlarını, kısa süreli bağımsızlıklardan öteye geçmeyen bağımsızlık hareketlerini, inançlarını ve bölge halkı ile olan sosyal ilişkilerini sağlıklı bir yapıya oturtamamışlardır. Bu durum, bizim bu bilgileri tasnif etmemizi güçleştirmiştir. Ancak yerli kaynaklar ile karşılaştırmalar yaparak bu zorluğu aşmaya çalıştık.

İncelediğimiz dönemde İdârî yapısının sık sık değiştirilmesi sonucu Van'a bağlı kaza ve nahiyelerin karışık bir yapı arz de etmesi ayrı bir sıkıntı oluşturmuştur. Biz çalışmamızda daha çok 1878 sonrası dönemde oluşan İdârî yapıyı inceledik.

Tezimizin ana kaynaklarının yabancı dilde yazılmış olmalarından dolayı, ulaşabildiğimiz eserlerin tez konumuzla ilgili kısımların tamamen tercüme ettik. Tercümenin sonunda bütün bilgileri, tasnif etmiş olduğumuz belgeleri ve her seyahatnameyi kendi içerisinde değerlendirmeye tabi tuttuk. Kaynakların büyük kısmı son dönemle ilgili olduğundan, belirlediğimiz zaman dilimine mutlak surette bağlı kalmamız mümkün olamamıştır. Bölümlerin muhtevası ile ulaşabildiğimiz

belge ve eserlerin sonucunda tezimizde ağırlıklı olarak XIX. yüzyılın sonu ön plana çıkmıştır.

Öncelikle giriş kısmında Van isminin menşei, coğrafyası ve bu döneme kadar olan tarihi verilerek vilayetin genel durumu hakkında okuyucunun bilgi sahibi olması sağlanmıştır. Daha sonra seyahatnamelerde Van Vilayeti'nin coğrafî yapısı, kazaları, nüfusu, etnik yapısı, tarımı, ticareti, endüstrisi ve mimari eserleri verilmiştir. Ancak bu bilgilerde hatalar çoktur ve biz bu bilgilerin doğrusunu gerek metin içerisinde gerekse dipnotlarda vermeye özen gösterdik. Ayrıca seyyahların çizmiş oldukları veya fotoğrafladıkları eserlerin gravürlerini de tezin son kısmındaki ekler bölümüne koyduk.

B-Van İsminin Menşei

Van isminin tarihte nasıl ortaya çıktığı, nereden geldiği ve hangi topluluk tarafından kullanıldığı ile menşei konusunda çok değişik rivayetler söz konusudur. M.Ö. 1900 yıllarında Asur Melîkesi Şâh Meryem veya Semiramis tarafından kurulduğu ve onun ismiyle Şâhmiramkert olarak anıldığı, Van isminde birinin bu şehri genişleterek kendi adını verdiği belirtilir [1]. A.Jaubert, Van ismi ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: "*Van kelimesi Ermenicede ev, güçlü yer, manastır anlamına gelmektedir. Şehrin çevresinde bulunan birçok manastırdan dolayı bu ismi aldığını veya Asya'nın Büyük İskender tarafından istilâ edilmesinden önce Van'da yaşayan bir kral tarafından bu ismin verilmiş olup olmadığını bilemiyorum. Ne olursa olsun Ermeniler bu şehrin eski Semiramocerte üzerine kurulduğunu ileri sürmektedirler. Ermeniler bu görüşlerini, 5. yüzyıldaki Ermeni asıllı yazar Koreneli Moise'in farklı düşüncelerine ve eserinde belirttiği bilgilere dayandırmaktadırlar*".[2]

XVI. yüzyılda şehre gelen Evliya Çelebi, Büyük İskender'in şehir kalesinde gördüğü Vank adlı manastırdan esinlenerek Van adını koyduğunu söylemektedir[3]. Ancak bazı araştırmacılar Van isminin menşeinin bilinemediğini ifade

[1] Şemsettin Sâmi, **Kâmûsu'l-Alâm,** C.6, Tıpkıbasım, Ankara, Kaşgar Neşr., 1996, s. 4673.
[2] Amédée Jaubert, **Voyage en Arménie et en Perse Fait Dans Les Années 1805 et 1806**, Paris, Libraire Pelicier, 1821, s. 136.
[3] Mehmet Zıllioğlu Evliya Çelebi, **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, C.3-4, Sad:T.Temelkuran-N.Aktaş,İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1986, s. 538.

etmektedirler[4]. Bazı kaynaklarda Van ismi Tuşpa olarak geçmektedir. Urartu Devleti'nin kurucusu Sardur I (M.Ö. 840-830) başkent olarak Tuşpa'yı yani bugünkü Van Kale'sini inşa ettirmiştir. Urartular kendilerine Biaini'li demişlerdir. Urartuca Biane veya Viane kelimelerinden bugünkü Van isminin çıktığı düşünülmektedir[5]. Van Kalesi'nin kurucularının Urartular olduğu kabul edilirse Van kelimesinin de, Urartuca olduğu ispat edilen Biane kelimesinden geldiği kesinlik kazanmış olur. H.F.B.Lynch eserinde Van'ın eski isminin Dhuspas olduğunu, Van'a dönüşümünü ise Buana veya Biaine'den gerçekleştiğini belirtir[6].

Arap kaynaklarında Van ismine rastlanmamaktadır. Ancak bu kaynaklarda Van Gölü daha ziyade Erciş ve Ahlat'a göre adlandırılmıştır. Bu durumun sebebi Van Kalesi'nin kurulmasından çok uzun bir zaman sonra şehrin kurulması ve burasının sadece kalesi ile bilinmesinden ileri geldiğinin düşünülmesidir[7].

Ayrıca İlhanlı Devleti döneminde Rum bölgesinin bir vilayeti olarak Vustaniyya adı geçmekte ama Van ismi geçmemektedir[8]. Yine XVI. yüzyılın başı hakkında bilgi veren Ebu'l-Fida'nın eserinde de Van ismine rastlanmamıştır[9].

Van ismi Osmanlı Devleti döneminde yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır.

1-Coğrafî Durum:

Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Van şehri, birbirine çok yakın sıradağların oluşturduğu ve bu dağların doğuya doğru gittikçe yükseldiği bir coğrafyada yer alır[10]. Burası Türkiye'nin en yüksek kısmını oluşturmaktadır[11]. Kuzeyde Ağrı ve ilçeleri Doğubeyazıt, Dayadin ve Hamur; batıda Van Gölü, Ağrı'nın Patnos ve Bitlis'in Adilcevaz ilçesi; güneyde Siirt'in Pervari, Hakkari'nin

---

[4] Cemal Tukin, "Van Bölgesi ve Tarihi Kaynakları", B.y.y, **Beşinci Üniversite Haftası**, 1945, s. 253.
[5] Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, TTK Yay., 1992, s. 27.
[6] H.F.B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, London, Longmans Green, And Co., 1901, s. 57.
[7] Orhan Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., 1997, s. 2.
[8] Nejat Göyünç, "Van", **İA** , C. 13, Birinci Basılış, MEB Devlet Kitapları, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s. 198.
[9] Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Ankara, TKAE Yay., 1988, s. 69.
[10] Afif Erzen, **a.g.e.**, s. 3.
[11] Süha Göney, "Van", **İ.A**., C.13, C. 13, Birinci Basılış, MEB Devlet Kitapları, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s. 194.

Beytüşşebap ve Yüksekova ilçeleri ile doğuda İran, Van'ın sınırlarını oluşturmaktadır.

Van havzasının tabanına Van Gölü yerleşmiştir. Bir soda gölü olan Van Gölü 3574 km² genişliği ve 607 km³ hacmiyle Türkiye'nin, kara içindeki ün büyük su kütlesidir. Su yüzeyinin denizden yüksekliği 1648 m.dir. Gölde bulunan Toklu (Kuş) Adası, Adir Adası, Akdamar Adası ve Çarpanak Adası kıyıya oldukça yakındır. Bu geniş su kütlesinin bölgenin iklimi üzerinde büyük etkisi vardır. Van havzasının en elverişli yerleşim ve ziraat alanları gölün kıyı kesimlerinde bulunur[12]. Göl havzasının, İran sınırına doğru uzanan havzası oldukça geniştir. Bu coğrafî yapı, İran sınırından ve Başkale dağlarından itibaren Van Gölüne doğru bir eğimle azalır[13].

Bölgenin şekillenmesinde tektonik hareketler sonunda oluşan kırıkların etkisi fazladır. Van'ın doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda sıralanan dağlar şunlardır: Koçkıran Dağı (3684m.), Çat Dağı (3146 m.), Erek Dağı (3206 m.), Çomaklıbaba Dağı (2602 m.), İsabey Dağları (2730 m.), Pirreşit Dağı (3109 m.) ve Köse Dağı (2690 m.)[14]. Ayrıca Aladağ[15] (3255 m.), Tendürek Dağı (3542 m.), Kazan Dağı (2890 m.) ve Irgat Dağı (2750 m.)'da başlıca dağlarındandır. Doğudan başlayarak Van Gölü kıyılarına doğru alçalan yaylalar arasında Erçek, Hoşap, Van, Başkale, Özalp, Muradiye, Havasor ve Erciş havzaları, tarıma imkan veren ovalarıdır[16].

Vilayetin en önemli akarsuları Bendimahi, Hoşap, Karasu, Zilan, Deliçay, Mermit ve Kotur çaylarıdır. Göller ise; Erçek, Keşiş, Sultan, Engiz, Sor, Akgöl'dür. Ayrıca Hasan Timuran Gölü, İmaris, Çenge, Hıdırmenteş, Kaz ve Sarı göller zaman içinde meydana gelen tektonik çöküntüler sonucunda oluşmuştur, ancak sularının özellikleri farklıdır[17]. Bölgede karasal iklim hakimdir.

---

[12] Orhan Gürbüz, **Van Gölü Çevresinin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, İ.Ü.S.B.E., 1994, s. 1.
[13] Hüseyin Saraçoğlu, **Doğu Anadolu Bölgesi**,MEB Yay., İstanbul, 1989, s. 435 vd.
[14] Orhan Gürbüz, **a.g.e.**, s. 2.
[15] İran Moğollarının yazlık payitahtları Van gölü kuzeyindeki Aladağ'da bulunuyordu. Bkz, Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 3.baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1993, s. 111.
[16] Sırrı Erinç, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, İÜ Coğrafya Ens. Yay.,1953, s. 62.
[17] Cengiz Alper, **Çeşitli Yönleriyle Van**, Ankara, Yargıçoğlu Matbaası, 1974, s. 27 vd.

2-Tarihçesi:

Van ve çevresinin tarihi, yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda M.Ö. 15.000-8.000 tarihlerine kadar uzanmaktadır. Bölgenin güneydoğu bölümündeki yüksek sahâlârda yer alan birçok mağaranın duvarlarında resimler tespit edilmiştir[18]. Elde edilen bulgular, Van Gölü ve çevresinde yapılan Arkeolojik kazılar, kesintisiz bir kültürün varlığını ortaya koymaktadır. Özellikle Tilkitepe ve Ernis mezarlıkları kazısı, bölgenin Kalkolitik, Bronz ve Demir çağları ile ilgili bilgiler edinmemizi sağlamıştır [19].

Yapılan kazılar sonucu elde edilen bilgilere göre, Van'ı da içine alacak şekilde, kuzey Suriye'den doğuda Urmiye Gölü'ne kadar uzanan coğrafî alanda güçlü bir kültürün varlığı görülmüştür. Bu kültürü meydana getirenler, Türkçe'nin Ural-Altay diline benzer bir dili bulunan Asya kökenli Hurriler'dir. Hurriler'in bölgeye hakim oldukları tarih M.Ö. IV.-II. bin yılları arasındadır ve son dönemlerdeki merkezi Van Gölü çevresidir[20]. M.Ö. XIII. yüzyıldan itibaren, Van Gölü ve çevresinde Urartu (Uruarti[21]) ve Nairiler ülkesi ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır. Bu mücadeleler, Van'da Asur hakimiyetinin oluşmasıyla son bulmuştur. Asurlara karşı birleşen Nairiler ve Urartular, gerçek manada Urartu Devletini kuran, Lutipri oğlu Kral Sarduri I (M.Ö. 840-830) döneminde Urartu Krallığı'nı kurmuşlardır. Urartu Devletinin başkenti Tuşpa adının, tanrıça "Tuşpuea" ile ilgili olduğu görülmektedir. Bu durum Urartu ve Hurri tanrılarının aynı menşee dayanması, her iki kavim arasındaki sıkı akrabalığı ve kültür birliğini ifade etmektedir[22]. Kral Sarduri I başkent Tuşpa'nın, yani bugünkü Van Kalesi'nin de kurucusu olmuştur[23]. Kalenin kuzeybatı eteklerinde, Sadurburcu'nun duvarlarındaki taş bloklar üzerinde Asurca çivi yazısı ile yazılmış pek çok kitabe bulunmaktadır[24]. Urartular topraklarında verimin artırılması açısından ekonomiyi devlet olarak

---

[18] Oktay Belli, "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", **Tarih Dergisi**, Sayı 28-29, İstanbul, 1975, s. 1-40.
[19] Oktay Belli, **Arkeoloji ve Sanat 1-2** (1979), s. 20 vd.
[20] Erzen, **a.g.e.**, s. 21.
[21] Uruarti, Urartu kelimesinin eski Asurca şeklidir. Bkz.Afif Erzen; **Doğu Anadolu ve Urartular**, s. 24.
[22] Erzen, **a.g.e.**, s. 26.
[23] M. Taner Tahran, "Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri: Lapturi Hakkında Yeni Görüşler", **Anadolu Araştırmaları**, C.VIII, İstanbul, 1980, s. 69.
[24] Erzen, **a.g.e.**, s. 27.

düzenlemişlerdir[25]. Sefer düzenledikleri ülkelerden ganimetlerle büyük ölçüde insan gücünü Urartu ülkesine getirerek tarımın canlı kalmasını sağlamışlardır[26]. Urartu Krallığı döneminde Van Gölü ve çevresinde huzur ve güven hakim olmuştur. Bunda Urartuların güçlü siyasî organizasyonunun etkisi de büyüktür[27].

M.Ö. 609 tarihinden hemen sonra, İskitlerin Urartu ülkesini ele geçirdikleri şeklindeki Babil Kroniğinin verdiği bilgi doğru kabul edilebilir. Çavuştepe kazılarında İskitlere ait birçok malzemenin bulunması bunun ispatı olabilir. Aynı şekilde Urartu Krallığı'nın son başkenti Toprak Kale'de yapılan kazılarda da İskit tipi tunç oklarının bulunması burasının da İskitler tarafından yıkıldığının delili olabilir. İskitler bölgeye yerleşmeyip güneye doğru ilerlemişlerdir. Bu sırada Med tehlikesi baş göstermiş ve M.Ö. 590 yıllarında Urartu bölgesi Med hakimiyeti altına girmiştir. M.Ö VI. yüzyılın başlarında Urartu bölgesi, Medler ile Lidyalılar arsında uzun mücadelelere sahne olmuştur. Bunun sonucunda Medler Kızılırmak Nehri'ne kadar olan Doğu Anadolu'da hakimiyetini kurmuşlardır[28].

Ermeni adına ilk defa M.Ö. VI. yüzyılda Darius yazıtlarında rastlanması, Ermenilerin bölgeye küçük gruplar halinde ilk kez Med-Lidya mücadelesi esnasında gelmiş olduğu fikrini güçlendirmektedir[29].

Med kralı Keyaskar'ın halefi Astiag'ı Pers prenslerinden Kyrus mağlup edince, Anadolu üzerindeki Med hakimiyeti Perslere geçer[30] (M.Ö.550). Van ve çevresinde Pers dönemi M.Ö. 331 yılına kadar devam etmiştir. Büyük İskender'in, M.Ö. 331 yılından itibaren Persler üzerindeki hakimiyetinin artması ile Van İskender'in idâresi altına girmiştir[31]. Makedonya İmparatorluğu'nun parçalanmasından sonra Büyük İskender'in komutanlarından olan Selefkos bölgede Selefki Krallığı'nı kurar ve egemenliği altına alır[32]. M.Ö. 133 tarihinde Romalıların eline geçen bölge, Roma'nın M.Ö.395 yılında ikiye bölünmesi üzerine, meydana

---

[25] M.Taner Tahran, "The Structure of The Uartian State", **Anadolu Araştırmaları**, C. IX, İstanbul, 1983, s. 295-310.
[26] Atlan Çilingiroğlu, "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarmaları", **Anadolu Araştırmaları**, C. IX, İstanbul, 1983, s. 319-323.
[27] M.Taner Tarhan-Veli Sevin, "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları: Konut Mimarlığı", **Anadolu Araştırmaları**, C.IV-V, İstanbul, 1977, s. 273 vd.
[28] Füruzan Kınal, **Eski Anadolu Tarihi**, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1998, s. 261.
[29] Erzen, **a.g.e.**, s. 43.
[30] Kınal, **a.g.e.**, s. 262.
[31] Tukin, **a.g.m.**, s. 253-272.
[32] M. Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944, s. 35.

gelen Bizans-Sasani mücadelelerinde istilâ edilerek sık sık el değiştirmiştir. Bu karışık dönemlerden sonra bölgede Ermeniler kısa süre bağımsız kalmışlardır[33]. Ancak bunlar çoğunlukla Pers, Arap ve Romalılara bağlı olarak kısa sürelerle hüküm sürmüşlerdir. Bizans İmparatoru Opellius Macrinus, Caracalla'nın hapsettirdiği Ermeni kralının oğullarından birine taç giydirerek ismen Roma'ya bağlamıştır[34]. Genel olarak M.S.335 yılına kadar bölgede Romalıların, VII. yüzyılın başlarına kadar da Bizanslıların hakimiyeti söz konusudur.

Van ve çevresinin İslâm orduları tarafından fethedilmesi VII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Halife Ömer zamanında Cezire bölgesinin alınması için görevlendirilen Iyad b. Ganem 640-641 yıllarında Bitlis'i fetheder. Daha sonra Ahlat'a ve Erminiyye'ye (Ermenistan) gelir. Iyad bölgeyi İslâm devletinin himayesine alır ve yapılan anlaşma ile devlete vergi ödenmesi kararlaştırılır[35]. Böylelikle İran İmparatorluğu ve Bizans Mezopotamyası alınmış olur. Ekim 640 yılında Ermenilerin en müstahkem kalesi Dvin'i de yerle bir ederler[36]. VII. yüzyılın sonlarından itibaren Van ve çevresi ile birlikte Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Emevîlerin hakimiyetine girmiştir. Bu tarihten itibaren bölgede sürekli Hazar Türkleri ile Emevîler arasında mücadeleler olmuştur. Halkın Hazar Türkleri idâresinde kalma isteği ve iktidar sıkıntıları üzerine Emevîler zaafa düşünce Hazar Türkleri 720 yılında Van ve çevresini geri almışlardır. Hazarlar VIII. yüzyıl sonunda İslâmiyeti kabul etmeleri üzerine Halife'yi tanımışlardır[37]. Bölgede Emevîlerden sonra X. yüzyıl sonlarına kadar Abbasîler'in hükümranlığı devam etmiştir[38]. Abbasîler döneminde Ermeniyye bölgesinin kuzeyinde bulunan Azerbaycan da

---

[33] Erzen, **a.g.e.**, s. 44.
[34] Oktay Akşit, **Roma İmparatorluk Tarihi**, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1970, s. 70.
[35] El-Belâzurî; **Fütûhu'l- Büldân**, Çeviri: Mustafa Fayda, İkinci Baskı, Ankara, KB Yay., 2002, s. 252-253.
[36] Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev: Fikret Işıltan, 4.Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1995, s. 103.
[37] Orhan Kılıç, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., 1997, s. 5.
[38] Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'nun İslâmlaşması için teferruatlı bilgi için bkz. A.Demir, **İslâm'ın Anadolu'ya Gelişi,** İstanbul, Kent Yay., 2004; Ahmet Cevdet Paşa, **Kısas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa**, C.I-II, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985; Ebu'l Abbas Ahmed B. Yahya El-Belazuri; **Fütuhu'l-Büldan**, Çev: M.Fayda, İkici Baskı, Ankara, KB. Yay., 1987; İbn Kesir; **Bidaye ve'n-Nihaye**, Çev: M.Keskin, C.I-XV, İstanbul, Çağrı Yay., 1994; İzzuddin İbnü'l Esir; **El-Kamil Fi't-Tarih**, Çev: A.Özaydın, C.I-XII., İstanbul, Bahar Yay., 1987.

fethedilmiştir. Orta Asya'dan yavaş yavaş batıya ve güneye doğru gelen bazı Türkler Abbasî idâresinde önemli görevler üstlenmişlerdir[39].

851 yılında Van civarında Vaspurakan prensi olan Aşot Ardzruni bölgede huzursuzluk çıkarmaya başlayınca Türk komutan Boga el-Kebir Prens Aşot'un üzerine yürür. Aşot civar bölgelerin Ermeni reislerinin kendisini yalnız bırakmayacaklarını düşünerek Boga ile mücadeleye girişir. Boga tarafından kuşatılan Ermeni prens, dayanamayacağını anlayınca teslim olmak zorunda kalır ve gönderildiği Samerra'da idam edilir[40].

Abbasîler döneminde Anı Bağratlıları (885-1045), Kars Bağratlıları (968-1064), Taşirk Bağratlıları (982-1044), ve Ardzruni Prensliği (908-1021) olmak üzere dört ayrı Ermeni Krallığı kurulmuştur. Van Gölü doğusundaki Vaspurakan bölgesinde yaşayan Ardzruni hanedanına mensup Grigor-Derenik'in oğlu Gagik'e (904-936) 908 yılında krallık unvanı verilerek taç giydirilmiştir. Prens Gagik'in krallığı Halife Muktedir tarafından da onaylanmıştır. Van ve Gevaş'ı merkez edinen Ardzruni Prensliği içişlerinde serbest, dış işlerinde Abbasî Halifeliği'ne bağlı kalmıştır[41].

IX. yüzyılın sonlarına doğru zayıflayan Abbasî İmparatorluğu'nun bölgede hakimiyeti sarsılmaya başlar. Bölgede yerli sülalelerin yarı bağımsız olarak faaliyet gösterdikleri görülür. Azerbaycan ve Van bölgesinde etkili olan Türk asıllı Sâc Oğulları sülalesi de bölgede hakim bir unsur olmuştur. Ebu's- Sâc Dîvdâd bin Yusuf Dîvdest'in oğlu Muhammed el-Afşîn'in kurduğu bu beylik 890-928 yılları arasında[42] bölgede kurulan ilk yarı bağımsız Türk beyliğidir[43]. Sâc Oğulları döneminde Van ve çevresinde bulunan Simbat bin Aşot'un, vergi verdiği Abbasîlere[44] karşı Bizans İmparatoru IV. Leon ile ittifak kurması üzerine el-Afşin, Ardzruni hanedanlığı ile ilişkiye girerek Aşot'u mağlup eder.

---

[39] Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, İÜEF Yayınları, 1976, s. 56.
[40] **A.e.**, s. 154.
[41] Yalçın Karaca, **Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri**, YYÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 1996, s. 9.
[42] Claude Cahen, **L'Islam Des Origines au Debut de L'Empire Ottoman**, Hachette Littérature, Paris,1997, s. 289.
[43] M. Beşir Aşan, **XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi**, Elazığ, FÜ SBE Basılmamış Doktora Tezi, 1992, s. 3.
[44] René Grousset, **Arménie: Histoire de L'Arménie des Origine à 1071**, Paris, 1947, s. 379 vd.

Bizans imparatoru Romanos Lakapenos (920-944) zamanında Ioannes Kurkuas idâresinde Anadolu'da Bizans taarruzu başlar. Mücadele alanını Armenia ve özellikle kuzey Mezopotamya oluşturmuştur (934). Bölgede büyük başarılar elde eden Kurkuas, gittikçe artan Hamdâni güçlerine karşı Fırat bölgesinde savaşı kaybeder (938). Hamdâni, Armenia'ya girerek birçok Ermeni ve Gürcü hükümdarını hakimiyeti altına alır. Ancak Hamdâni iktidarı uzun sürmemiş ve bölgeye tekrar Bizans hakim olmuştur[45]. Bizans hakimiyetini kabul eden ve küçük bir emirlik olan Mervanoğulları, Ahlat ve Van yöresinde Selçuklu hakimiyetine kadar etkili olmuşlar ancak hiçbir zaman siyasî bir güç oluşturamamışlardır[46].

Roma ve Bizans dönemlerinde Van Gölü çevresi bu devletlere bağlı prensler tarafından idâre edilmiştir. Yine bu dönemde Anadolu ile Mezopotamya ve İran arasındaki ticaret yolları emniyet altına alınarak ticari hayatın canlılığı sağlanmıştır. Ayrıca, Van Gölü kıyı ovalarını sulayan Urartu sulama tesisleri bu dönemde yeniden işlerlik kazanmış ve kıyı ovalarında tarım faaliyetleri artmıştır[47]

Türklerin, İslâm devletinin kurumlarında görev yapmaları ilk kez Muâviye döneminde olmuştur. Horasan bölgelerindeki fetih girişimlerinde Türk birliklerinden istifade edildiği görülmektedir. Ancak Emevî iktidarının kan bağına dayalı siyasetinden dolayı Türklerden çok fazla istifade edilememiştir. Emevîlerin yerine Abbasîlerin geçmesi bir dönüm noktasını teşkil eder. Bu dönemde Türklerin İslâmlaşması artmış ve Türkler daha etkili olmuşlardır[48]. X. asırda Türklerin İslâm medeniyetine toptan girişleri, Türk ve İslâm tarihi için olduğu kadar dünya tarihi için de bir dönüm noktası olur ve ehemmiyet kazanır[49].

Türklerin Anadolu'ya siyasî bir güç olarak ilk girişleri, 1018 yılında, Selçuklu devleti kurulmadan önce Çağrı Bey'in keşif seferleri ile başlamıştır. Selçukoğulları diğer Oğuzlar gibi ailelerinin çok kalabalık, otlaklarının az olması ile Türkistan'dan Maveraünnehir'e gelmişlerdir[50]. Şüphesiz Çağrı Bey'den önce Van ve çevresine, VIII.-IX. yüzyıllarda Bizans'a karşı mücadele etmek üzere, Türkler

---

[45] Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 258.
[46] Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1991, s. 49, 237.
[47] Orhan Gürbüz, **Van Gölü Çevresinin Coğrafyası**, s. 140.
[48] Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, s. 45-50.
[49] Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, 3.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1993, s. 1-2;
[50] Muhammed b.Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**, 2.Baskı C.I, Çev.Ahmed Ateş, Ankara, TTK Yay., 1999, s. 85.

gelerek Tarsus-Malatya-Ahlat hattında faaliyetlerde bulunmuşlardır. Çağrı Bey Van havalisine yönelerek, Van Vaspurakan Ermeni Prensliğinin topraklarında mücadeleye başlar. Ancak bölgedeki çok sayıda kaleyi ele geçirmesine rağmen sarp ve müstahkem olan Van Kalesi'ni alamamıştır[51]. Urfalı Mathieu Türklerin Van havzasına girişlerini şöyle anlatır: "*Türkler Vaspurakan bölgesini istilâ ve zabtettiler; Hıristiyanları kılıçtan geçirdiler…Bugüne kadar asla Türk süvarisi görmeyen Ermeniler onların garip manzarasını müşâhede ettiler; yaydan silahları ve uzun saçları vardı.*." Selçukluların Göktürkler ve Karahanlılar gibi arkaya sarkan uzun saçları vardı.[52] Uzun süre Doğu Anadolu'nun değişik bölgelerinde mücadele ettikten sonra kardeşi Tuğrul Bey'in yanına geri döner. Birkaç sene süren bu sefer esnasında Anadolu'nun coğrafî ve siyasî yapısını öğrenen Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e " Bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım " diyerek Anadolu'yu hedef gösterir ve Türk'ün yeni yurdu olarak buraları düşündüğünü ortaya koyar[53].

I.Gagik'in (990-1020) ölümünden sonra bölgede karışıklıklar çıkar. Türklerin Bizans'a doğru akınlarına hız vermesi üzerine bu akınlara dayanamayacağını anlayan son Vaspurakan prensi Senekerim Ardzruni, Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1025) ile anlaşarak Van'ı Bizans'a terk eder[54]. II. Basileios, "Magistros"[55] unvanı verdiği Senekerim'i kırk bin kişi ile Sivas havalisine yerleştirir. Böylece Van ve çevresinde 113 yıl hüküm süren Vaspurakan Ermeni Prensliği son bulur[56].

Amcaları Yabgu'nun ikazları üzerine ordularını dağıtan Tuğrul ve Çağrı Beyler, amcalarının ölümünden sonra Selçukluların reisi oldular[57]. 1038 yılında istiklallerini kazanan Selçuklular, 1041 Dandanakan zaferi ile yeni devletlerinin temelini atarlar[58]. 1042 yılında Oğuzlar, Urmiye'den 15.000 kişilik bir ordu ile

---

[51] İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s. 269.
[52] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 5. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1996, s. 90.
[53] Kafesoğlu, **a.g.m**., s. 270.
[54] Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 291.
[55] Magistrat: Yüksek görevli, memur anlamlarına gelmektedir. Magistros kelimesinin Magistrat kelimesinden geldiği düşünülebilir.Bkz. T.Saraç, Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük, 4.Basım, İstanbul, Adam Yay., 1992, s. 852
[56] M.H.Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fethi**, İstanbul, 1944 , s. 35 vd.
[57] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 93.
[58] **A.e.**, s. 106.

harekete geçmişler ve Van Gölü havzasında Ermeni Kralı Haçig'i öldürerek Rey'e geri dönmüşlerdir[59]. Bu dönemde Türkler Doğu Anadolu, Azerbaycan, Aran, Şirvan, Ermeniyye ve Bizans içlerine yaptıkları akınlarına devam etmişlerdir[60] (1055). Bizans ise Ermeni krallıklarına son vermiştir.

Kısa bir süre sonra fethedilen bölgede Ahlat (1063), Anadolu'ya yapılan Türk akınlarında hareket üssü haline gelmiştir. Nâsır-ı Hüsrev bu dönemde Ahlat'ın Müslümanlarla Ermenilerin sınırı olduğunu belirtir[61]. Van Gölü havzası, bir ordunun kendini koruyabilmesi için çok elverişli coğrafî şartlara sahiptir[62]. Türk ordusu 1071 tarihinde Sultan Alpaslan'ın komutasında Ahlat üzerinden ilerleyerek Malazgirt şehrine yürümüştür[63]. Erzurum üzerinden ilerleyen Bizans ordularının başında IV. Romain Diogenes[64] vardır. Alpaslan savaşı kazanır ve İmparator'u esir alır. Savaş sonrası muazzam ganimetler elde edilmiştir[65]. Bu zafer ile Anadolu'nun kapıları açılmış ve hızlı bir şekilde fetihler başlamıştır[66].

Ahlat-Şâhlar Dönemi: Ahlat bölgesinde Mervanoğulları'nın zulmünden usanan halk şehri, adaleti ve iyiliği ile şöhret olan dirayetli komutanlardan Türkmen Beyi Sökmen el-Kutbî'ye teslim etmiştir. Melik Muhammed Tapar'ın başarılı hizmetlerinden dolayı, Ahlat ve Van çevresini Sökmen Bey'e ikta olarak vermesiyle Sökmenliler Devleti kurulmuş olur (1100). Bu devlet, Ahlat ve çevresinde kurulmasından dolayı Ahlat-Şâhlar veya hakim oldukları bölge itibariyle Ermen-Şâhlar olarak da anılmıştır. Sökmen Bey zamanında devletin sınırları içine, Ahlat merkez olmak üzere Bargiri, Meyyafarıkin, Hani, Muş, Bitlis, Erzen, Tatvan, Van, Eleşkirt, Adilcevaz, Erciş ve Malazgirt şehirleri bulunuyordu[67]. Sökmen'in ölümünden (1112) sonra sırayla oğlu İbrahim, Ahmet, İbrahim'in oğlu II. Sökmen Beyliği'ni yönetmişlerdir. Daha sonra Seyfeddin Begtimur ve oğlu Muhammed, İzzeddin Balaban ve son olarak Necmeddîn Eyyûb Beyliği idâre etmiştir. Ahlat-

---

[59] Urfalı Mathieu, **Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162**), Çev: H.D. Andreasyan, Ankara, TTK Yay., 1987, s. 73-75.
[60] Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel- Selçuklular Tarihi**; C.I, Yay.Haz. A.Öngül, İzmir, Akademi Kitabevi, 2000, s. 18.
[61] Nâsır-ı Husrev, **Sefernâme**, Çev. Abdülvehhab Tarzi, İstanbul, MEB Yay., 1994, s. 10.
[62] Orhan Gürbüz, **Van Gölü Çevresinin Coğrafyası**, s. 141.
[63] İbnü'l-Esîr; **El-Kâmil Fi't-Tarih**, Çev: A.Özaydın, İstanbul, Bahar Yay., 1987, s. 71 vd.
[64] Xavier Jacob, **Les Turcs au Moyen-Age Textes-Byzantins**, Ankara, TTK Yay., 1990, s. 19.
[65] M.Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1993, s. 273.
[66] Anonim, **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III**, Çev: F.N.Uzluk, Ankara, B.y.y, 1952, s. 8.
[67] Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, s. 237.

Şâhlar Beyliği Eyyûbiler ile giriştikleri mücadeleyi kaybederek ortadan kalkmıştır(1207)[68].

Eyyûbiler Dönemi: Ahlat-Şâhlar döneminde oluşturulan zenginlik diğer devletlerin ilgisini çekmiş ve birçok hükümdar bölgeyi almak istemiştir. 1207 yılında Van ve çevresinin hakimiyeti Eyyûbilere geçmiştir. Ahlatlıların yabancı idâresine ısınamamaları ve eski huzurlu günlerini aramaları Eyyûbilerin Ahlat'taki hakimiyetlerini zorlaştırmıştır. İdâreden memnun olmayan bir grup asker çok müstahkem olan Van Kalesi'ne çekilir. Kendilerine katılan diğer kuvvetlerle beraber Erciş şehrini de ele geçirirler. Zor durumda kalan Necmeddin Eyyûb babasından yardım isteyince Melik Adil diğer oğlu Melik Eşref'i Van'a gönderir. Melik Eşref Van Kalesi'ni ve Erciş'i Ahlatlılardan geri alarak kardeşine teslim eder ve tekrar Urfa'ya döner[69].

Fakat Ahlat halkı Sökmen Beyliği'ne ait işaretleri göstererek tekrar ayaklanır. Bu ayaklanmalarda Türklere has Ahî teşkilatının da etkisi olduğu görülür. Anadolu'nun diğer şehirlerinde huzurun, emniyetin ve sosyal nizamın koruyucusu olan Ahîler Ahlat'ta Eyyûbilere karşı halka destek vermişlerdir. Melik Eşref Ahlat'ı yeniden alır ancak iki tarafta huzur içinde değildir. Sultan Melikşâh 1083 yılında Fahr üd-Devle'yi Diyarbakır ve Ahlat Bölgesi Emirliği'ne tayin eder ve emrine bir miktar kuvvet verir. Beyliğin kurucusu Dilmaç oğlu Mehmet Bey, Anadolu gazalarında şöhret kazanmış ve Malazgirt Savaşı'nda bulunmuş bir Türkmen beyidir. Önce Ahlat-Şâhlara sonra da Artuklulara tabi olan bu beylik Anadolu'nun en eski ve uzun ömürlü Türk beyliğidir. Dimaçoğlu Beyliği Van Gölü'nün güney kısmında Erzen ve Bitlis'te hüküm sürmüştür[70].

Dilmaçoğulları Dönemi: 1085 yılında Fahr üd-Devle beraberinde Sanduk ve Dilmaçoğlu Mehmet gibi emirler olduğu halde Bitlis ve Ahlat'ı fetheder. Bitlis ve havalisini Dilmaçoğlu Mehmet'e[71] ikta eder ve bu suretle beyliğin temelleri atılmış olur. Dilmaçoğulları Beyliği Erzen[72] ve Bitlis olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Bitlis kolu daha sonra Eyyûbilerin idâresi altına girmiştir (1207). Erzen'deki kolu ise

[68] Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 106.
[69] Merçil, **a.g.e.**, s. 144.
[70] **A.e.**, s. 267.
[71] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 203.
[72] Erzen veya Arzan Doğu Anadolu'da bir şehir olup doğusunda Siirt, batısında Silvan şehirleri vardır. Bkz. Streck, "Erzen" maddesi, **İ.A**.,C.4, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 337-338.

Moğollara tabi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Dilmaçoğlu Mehmet öldükten sonra yerine oğlu Toğan Aslan geçer. Tâbi oldukları beyliklerle beraber Haçlılara (1119) ve Gürcülere (1121) karşı mücadele etmişlerdir[73]. Üç yüz yıl gibi uzun bir süre Erzen ve Bitlis havalisinde hakimiyet kuran Dilmaçoğulları Beyliği, Akkoyunlu devleti (1378-1508) zamanında tarihe karışmıştır[74].

Harizmşâhlılar Dönemi: Bu dönem Orta Asya'da Moğol dehşetinin yaşanmaya başladığı dönemdir[75]. Moğolların sürdüğü Kıpçaklar[76], Azerbaycan ve Gürcistan'a akınlar düzenlemişlerdir. Aynı dönemde Moğollara karşı zaferler kazanan Harizmşâhlılar İslâm dünyasında takdirle karşılanmışlardır. Gürcü ordularını imha ettikten sonra Ahlat üzerine sefer düzenlemişlerdir (1229). Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad Moğol tehlikesi karşısında Harizmşâh'ı dostluk ittifakına davet etmiştir. Ancak Harizmşâh Ahlat'ı fethedip[77] şehrin üç gün yağmalanmasına müsaade etmiştir.

Harizmşâh Celaleddin yanlış siyasetinin cezasını 1230 yılında Yassı-Çemen'de Sultan Alaeddin'e yenilerek öder. Celaleddin önce Malazgirt'e sonra Ahlat'a buradan da Azerbaycan'a kaçar[78]. Sultan Muhammed Harezm'in ölümü ve yerine geçen oğlu Celaleddin'in maceraları Harezmşâh Devletinin sonunu getirir[79]. Bu dönemde Moğollar Doğu Anadolu'ya girerek bölgeyi tahrip ederler (1231).

Türkiye Selçukluları Dönemi: Alaeddin Keykubad, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı önlem olarak öncelikle Moğol Han'ı Ögedey'e elçiler göndererek barış yapar. Sonra Kemaleddin Kamyar'ı görevlendirerek Van, Ahlat, Bitlis ve çevresini Selçuklu topraklarına katar (1232). Tedbir olarak da bu şehirlerde bulunan kaleleri güçlendirir. 1236 yılında Ögedey Han, Selçuklu sultanına elçiler göndererek kendisinin cihan hakimiyetini kabul etmesi durumunda Selçuklularla barış içinde yaşamak istediğini söyler. Alaeddin bu teklifi kabul eder ve elçilerle hediye gönderilmesi talimatını verir. Bir müddet sonra, kuş etinden zehirlenerek ölen

---

[73] Merçil, **a.g.e.**, s. 263.
[74] **A.e.**, s. 267.
[75] D'Maurice Percheron, **Les Conquérants D'Asie**, Paris, Payot, 1951, s. 143.
[76] Bertold Spuler, **İran Moğolları, Siyaset, İdâre ve Kültür İlhanlılar Devri 1230-1350**, Ankara,TTK Yay., 1987, s. 38.
[77] Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, Ankara, KB Yay., 1999, s. 360.
[78] Merçil, **a.g.e.**, s. 145.
[79] İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)**, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2000, s. 285.

Alaeddin Keykubad'ın yerine, Selçuklu tahtına II. Gıyaseddin Keyhusrev oturur (1238). Selçukluların Babai isyanı sebebiyle zayıf oldukları bir dönemde Moğol Hanı Baycu Noyan Selçuklu ülkesine girer ve Erzurum'a kadar olan bölgeyi tahrip eder (1242)[80].

İlhanlı Dönemi: Moğolların Van ve çevresine karşı olan ilgileri hiç eksilmemiştir. 1243 Kösedağ Savaşı'ndan sonra bölge İran Moğollarının hakimiyetine girer ve Selçuklu Devlet nizamı sarsılır[81]. Bölge, yine 1244 yılında Asya'dan gelen Moğol orduları tarafından talan edilir[82]. Moğol Hanı Mengü Kağan 1256 yılında Hulagü'yü İran'a gönderir ve burada İlhanlı Devleti kurulur. Hulagü Suriye seferine giderken Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Aladağ'a uğrar. Bölgeyi çok beğenen Hulagü, Aladağ'da yazları oturmak üzere bir saray yaptırır[83]. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Abaka Han (1265)[84] da Aladağ'ı beğenmiş ve bir sürü yapı inşa ettirmiştir. İlhanlıların Anadolu'ya hakim oldukları dönemde, otlaklarının ve verimli arazilerinin bolluğu Van ve yöresinin, İlhanlı hükümdarlarının konaklama yeri olmasını sağlamıştır. İlhanlılar iki bölgeye ayırdıkları Doğu Anadolu'yu merkezden gönderdikleri valilerle idâre etmeye çalışmışlardır. Bu bölgelerden birisi de merkezi Ahlat olan Van Eyaleti'dir.

XIII. yüzyıldan itibaren bölgedeki İlhanlı hakimiyeti etkisini kaybetmeye başlamış ve 1336 yılında da son bulmuştur. Van ve yöresi 1374 yılında Timur'un bölgeyi ele geçirmesine kadar Celâyirîler'e bağlı Beyler tarafından idâre edilmişlerdir[85]

Moğol felaketinden kaçan Türkmenler Anadolu'ya akın ederek yerleşmişlerdir. Orta Asya'dan gelen bu nüfus Anadolu'da dengeleri değiştirmiş, sosyal yapının oluşmasında ve Türk-İslâm medeniyetinin bölgede yeşermesinde önemli bir unsur olmuştur. Özellikle Malazgirt zaferinden sonra Türkler Anadolu'nun kaderinde söz sahibi olmuş ve geçici olmadıklarını, Anadolu'yu

---

[80] Merçil, **a.g.e.**, s. 147.
[81] Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 505.
[82] J.-A.Gatteyrias, **L'Arménie et Les Arméniens**, Paris, Libraire Leopold Cerf, 1882, s. 103.
[83] Aknerli Grigor, **Mogol Tarihi**, Çev: H.D. Andreasyan, İstanbul, Osman Yalçın Matbaası, 1954, s. 32.
[84] Bertold Spuler, **Les Mongols Dans L'Histoire**, Paris, Payot, 1961, s. 49.
[85] M. Beşir Aşan, **XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi**, s. 20.

anavatan yapacaklarını ispatlamışlardır[86]. Selçuklu Devleti'nin sarsılmasından sonra bile, oluşturdukları siyasî, sosyal ve kültürel yapı motivasyonunu kaybetmeyerek Osmanlı Devleti'ne zemin hazırlamıştır.

Karakoyunlular Dönemi: Oğuz boylarından bir kısmı Moğol istilâsı esnasında Maverâünnehir ve Horasan taraflarından batıya sürülmüştür. Türkistan'dan göç eden bu boylar arasında Bayındır boyundan olan Akkoyunlu ve Karakoyunlular[87], yazı Aladağ yaylalarında kışı da Diyarbekir ve Fırat civarında geçirirlerdi. XIV. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Karakoyunlu Devleti'nin temelini, Celâyirîlere bağlı olarak Musul, Erciş ve Sincar taraflarında hüküm süren Bayram Hoca'nın oğlu veya yeğeni Kara Mehmet atmıştır. Timur'un Anadolu'yu işgal etmeye hazırlandığı sırada Kara Yusuf, Karakoyunlu Devleti'nin başına geçmiştir[88]. Van ve çevresinde bir devlet haline gelen Kara Koyunlular Timur'un dikkatini çekerler. Bunun üzerine Timur Türkmen reisi Kara Mehmet'in üzerine yürür. Timur'un gönderdiği kuvvetler bozguna uğrar[89] ve Timur Van üzerinden İran'a geri döner. Bu dönemde Van'da Emir İzzeddin Şir hüküm sürmektedir. Van Hakimi İzzeddin Şir 1425 yılına kadar Timurlular ve Türkmen beyliklerine bağlı olarak şehri idâre etmiştir. Ölümünden sonra Karakoyunlu Beyliği, İskender'in oğullarından Yar Ali'nin idâresine geçmiştir (1431-1432)[90].

Kara Mehmet'in ölümünden sonra yerine Kara Yusuf Bey geçer. Timur arkasında hiçbir engel bırakmayarak Anadolu'nun iç kısımlarına doğru hareket eder (1400). Bu durumdan çekinen Celâyirî Hükümdarı Sultan Ahmet ile Karakoyunlu Beyi Kara Yusuf Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bâyezid'e sığınırlar[91]. Anadolu'da Timur tehlikesi geçtikten sonra her iki şahıs da tekrar ülkelerine döner ve faaliyetlerine başlarlar. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur 1403 yılında Kara Yusuf'u mağlup eder. Yine 1408 yılında Timurlularla savaşan Kara Yusuf bu kez galip gelir. Bu zaferden sonra Tebriz ve Azerbaycan'ı istilâ edip[92] Van ve çevresinde tekrar

[86] Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 282.
[87] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 263.
[88] İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1988, s. 181.
[89] İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, Ankara, TTK Yay., 1991, s. 15.
[90] M. Beşir Aşan, **XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi**, s. 76.
[91] İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, s. 25.
[92] İ.Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, s. 181.

hakimiyetini tesis ederek Akkoyunlulara karşı durumunu güçlendirmiştir. Böylelikle Timurluların Doğu Anadolu'daki hakimiyetleri son bulur. Kara Yusuf 1410 yılında Akkoyunlu Kara Osman'ı mağlup eder.[93] Bölgede Akkoyunlu etkisi görülmeye başlanır.

Akkoyunlular Dönemi: Akkoyunlu Türkmen devletini kuran, Oğuz boylarından Bayındır boyuna mensup Kara Osman Beydir. Akkoyunlular, Karakoyunluların gölgesinde kalmış ve bu döneme kadar Sivas, Amid, Diyarbekir ve Erzincan taraflarında küçük bir beylik olarak yaşayarak Anadolu'da kendisine yer edinmiştir[94]. Akkoyunlu Devleti'ni otuz yıl idâre eden Uzun Hasan Bey döneminde devlet, mükemmel bir şekilde teşkilatlanmış ve Irak-ı Acem, İran ve Horasan'a kadar olan yerler fethedilerek büyük bir imparatorluk olmuştur. Hasan Bey'in güçlenmesi Venedik ve diğer devletlerin ilgisini çekmiş ve bu devleti Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmak istemişlerdir[95]. Ancak Anadolu'daki fetihlerinde Akkoyunluları engel olarak gören Fatih, 1461 yılında Kumandanı Gedik Ahmet Paşa'yı Uzun Hasan'ın üzerine göndererek Trabzon'u fethetmiştir[96].

1467 yılına kadar geçen dönemde Van ve Doğu Anadolu'da Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesi yaşanmıştır. Bu tarihte Akkoyunlu Uzun Hasan bir baskınla Karakoyunlu hükümdarı Cihanşâh'ı öldürmüş ve bölgenin yeni hakimi olmuştur[97].

Venediklilerin kışkırtmaları, Karamanoğlu Beyliği'nin ısrarla Osmanlılara karşı yardım istemeleri ve 1461'de de Trabzon yenilgisinin üzerine Uzun Hasan elli bin kişilik kuvveti Anadolu'ya gönderir. Bunu üzerine Fatih Sultan Mehmet harekete geçer ve 1473 tarihinde Otlukbeli'nde yapılan savaşı kazanarak Uzun Hasan'ı mağlup eder[98]. 1478 yılında vefat eden Uzun Hasan'ın yerine Akkoyunlu iktidarına sırasıyla Halil Sultan ve Sultan Yakub geçerler. Daha sonra hüküm süren Elvend Mirza 1501 tarihinde Şâh İsmail ile yaptığı muharebeyi kaybeder ve bu savaşla Akkoyunlu devleti parçalanır. Akabinde Van ve çevresi Safevî Devleti'nin etkisi

---

[93] Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 199.
[94] İ.Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, s. 189.
[95] **A.e.**, s. 191.
[96] Mehmed Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi,** 3.Baskı, C.II, Yay.Haz: F.R.Unat-M.A.Köymen, Ankara, TTK Yay., 1995, s. 745-747.
[97] İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, s. 25.
[98] İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.I, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971, s. 326.

altına girer. Şâh İsmail devletini hızla büyütmüş ve sınırlarını Şirvan'dan Irak'a, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Maveraünnehir'e kadar genişleterek buralara hükmetmiştir[99]. Bu dönemde Van ve çevresine hakim olan İzzeddin Hanedanı Safevilerle iyi ilişkiler kurarak bölgenin yakılıp yıkılmasına mani olmuşlardır[100].

Safevîler Dönemi: 1507 yılında Safevîler Van'a girerler Bitlis ve Erciş de dahil olmak üzere bölgeye komutan olarak Kurt Bey; naib olarak da Dulkadiroğlu Behram Bey'i tayin ederler[101].

Safevîlerin Anadolu'ya Şii propagandası yapmak üzere pek çok insan göndermesi ve Osmanlı Devleti aleyhine isyanlar tertiplemesi Yavuz Sultan Selim'i kızdırmış ve Sultan, Safevîleri Anadolu'dan kovmak üzere sefer düzenlemiştir. Şâh İsmail anlaşmak istediyse de Yavuz Sultan kararından dönmeyip Tebriz önlerine kadar gelmiştir. 1514 yılında Çaldıran Ovası'nda yapılan savaşı kazanan Yavuz Sultan Selim Van ve çevresi de dahil olmak üzere bütün Doğu Anadolu'da Safevî hakimiyetine son vermiştir[102]. Ancak daha sonraları Safevîler tekrar Van'a saldırmışlardırr. 1529 yılında ise Şâh Tahmasp bölgeye bir naib tayin etmiştir[103].

Osmanlı Dönemi: Van ve çevresinin Osmanlı-Türk hakimiyetine geçmesi Kanûnî Sultan Süleyman'ın 1534 yılında Irakeyn seferinden sonra gerçekleşmiştir. Çaldıran Savaşı'ndan sonra küllenmiş olan Safevîlerdeki düşmanlığın yeniden alevlenmesi üzerine Sadrazam İbrahim Paşa, ordusuyla bölgeye gelmiştir. Bölgedeki İran yanlısı Beylere adamlar göndererek gönülleri alan İbrahim Paşa'ya Halep'te iken Van Kalesi, Erciş, Vastan, Adilcevaz ve Ahlat kalelerinin anahtarları teslim edilmiş ve böylece Van Osmanlı topraklarına dahil edilmiştir. Fetihten hemen sonra Suriye Beylerbeyi Hüsrev Paşa Van muhafızlığına atanmıştır[104].

Ancak Safevîler tekrar Anadolu'ya girerek Van Kalesini işgal etmişler ve yine Şii inancını yaymaya çalışmışlardır. II. İran seferine çıkan Kanûnî Sultan Süleyman Van Ovası'na otağını kurarak, Sadrazam Rüstem Paşa'ya Van Kalesi'nin

---

[99] Abdurrahman Şeref Efendi, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Haz: A.Demir-M.Kafkas, İzmir, Kaynak Yay., 1995, s. 142.
[100] Nejat Göyünç, "Van", s. 199.
[101] Orhan Kılıç, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, s. 14.
[102] Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Sadeleştiren: N.Çağatay, 3.Baskı, C.I-II, Ankara, TTK Yay., 1992, s. 80-81.
[103] Orhan Kılıç, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, s. 14.
[104] İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.II, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971, s. 165.

fethini emretmiştir[105]. Kanûnî 25 Ağustos 1548 tarihinde, Van'ı tekrar almış ve Safevîlerin burayı tekrar ele geçirmesine mani olmak için de Van Kalesi'ni güçlendirmiştir. Buraya güçlü bir birlik konularak Beylerbeylik oluşturulmuştur.[106] Van Beylerbeyliğine de Anadolu Defterdarı Çerkes İskender Paşa tayin edilmiştir[107]. 29 Mayıs 1555 tarihinde İran ile Amasya anlaşması imzalanmış ve bu anlaşmayla İran, Van ve çevresindeki Osmanlı hakimiyetini resmen tanımıştır[108].

XVI. yüzyılda Van ve çevresindeki şehirlerde imar faaliyetleri başlamıştır. Sosyal müesseseler, camiler, hanlar, hamamlar inşa edilmiş ve kaleler güçlendirilmiştir. Yine bu tarihlerde Van'da, Erciş ve Ahlat kalelerinin ihtiyacını karşılamak üzere bir top dökümhanesi bulunduğu, bu işte kullanılmak üzere demirin Kiğı (Bingöl)'dan, bakırın Küre (Kastamonu)'den getirildiği, ayrıca döküm için kalıp yapmak üzere Hizan (Bitlis)'dan toprak ve Akdamar Adası'ndan da ardıç otu temin edildiği belirtilmektedir[109].

Kanûnî döneminde Van Beylerbeyi'ne şu görevler verilmiştir: Serhat muhafızlığı yapmak, İran Devleti ve faaliyetleri hakkında haber toplayıp İstanbul'a bildirmek, İran'dan gelen elçileri karşılayıp payitahta göndermek, sınır boylarında aşiretlerin ve çapulcuların hırsızlık yapmalarını önlemek, paraya tamâh edilerek İran'a at ve mühimmat satılmasına mani olmak[110].

Van Eyaleti oluşturulduktan sonra 1568-1574 yılları arasında Van Paşa Sancağı ile Adilcevaz, Erciş, Muş, Barkiri, Karkar, Kesan, İspayrid, Ağakis, Beni Kotur, Mahmûdî ve Nısf-ı Şırvî olmak üzere 13 sancaktan oluşturulmuştur[111]. Van Vilayetinin sancak sayısı dönem dönem farklılıklar arz etmekte ve sayıları 13-28 arasında değişmektedir. XVII. yüzyılın başlarına kadar Van Osmanlı umerâsı altında

---

[105] Müneccimbaşı Ahmet Dede, **Sahaif-ül-Ahbar fî Vekayi-ül-a'sâr, Müneccimbaşı Tarih**i, C.II, Türkçesi: İsmail Erunsal, Tercüman 1001 Temel Eser 37, T.y., s. 559.
[106] Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş,** s. 97.
[107] Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, Haz: B.S. Baykal, 2.Baskı, Ankara, 1992, s. 196.
[108] Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590**), İstanbul, 1962, s. 3.
[109] Nejat Göyünç, "Van", **İ.A**., C.13, s. 199.
[110] Göyünç, **a.g.m.**, s. 199.
[111] Orhan Kılıç, **730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I.Ahmet Dönemi)**, Elazığ, FÜSBE Basılmamış YL Tezi, 1989, s. 223.

bulunan sancakların bir kısmı bu yüzyılın başlarından itibaren *hükümet*[112] statüsüne geçmişlerdir[113].

I. Sultan Ahmet döneminde yapılan İran seferlerinde, yol üzerinde olmasından dolayı Van uğrak yeri olmuştur. İran Şâhı'nın Revan Kalesi'ni yıkıp halkı boşaltması üzerine, 1603 yılında Cağalaoğlu Sinan Paşa buraya gelmiş ancak hava şartları ve askerlerinin ayaklanması nedeniyle Tebriz'e gidemeyerek ordusunu uygun kışlağa yollayarak kendisi de Van'a gelmiştir[114]. 1615 yılında Van Beylerbeyliğine Tekeli Mehmet Paşa tayin edilmiş ve 1671 yılında Nahçivan'da bulunan Şâh Abbas üzerine düzenlenen seferde ölmüştür. Bu seferden sonra Kızılbaşlar[115] Van'a gelerek üç gün etrafı yağmalamış ve Tebriz'e geri dönmüşlerdir[116]. 1632 senesinde Mahmudî Kürt Murat ile Hoşap Beyi olan Zeynel Bey ve elli Kürt Van Kalesi'ni ele geçirmişler; fakat aynı gün kale Kürtlerden temizlenerek elebaşları cezalandırılmıştır[117].

IV. Murad'ın saltanat döneminde İran Şâhı yine Van üzerine saldırmıştır[118]. Bunun üzerine Tabanı Yassı Mehmet Paşa 1633 yılında Van'a doğru yola çıkmış; fakat Diyarbekir Valisi Murtaza Paşa ile Rumeli Beylerbeyi Halil Paşa'nın düşmana haddini bildirmesi ve sınırdan uzaklaştırması üzerine geri dönmüştür[119]. 30 Eylül 1635 tarihinde IV.Murad Van'a gelmiş ve Defterdar Arslan Efendi'nin evinde üç gün kalmıştır. 17 Mayıs 1639 tarihinde imzalanan Kasr-ı Şirin anlaşması ile Van eyaletinin Osmanlı hakimiyetinde olduğu İran tarafından tekrar teyit edilmiş ve günümüz Türkiye-İran sınırlarının temeli bu tarihte atılmıştır[120]. XVII. yüzyılda vukû bulan önemli olaylardan biri de 1642 yılında meydana gelen büyük bir depremdir. Bu

---

[112] Hükümet: Osmanlı Devletinde klasik sancakların yanında *hükümet* olarak adlandırılan ve idârelerinin mahalli beylere *ocaklık* suretiyle tevcih edildiği sancaklar da mevcuttu. Ancak bunlar defterlere *liva* olarak değil *hükümet* olarak kaydedilmişlerdir. Hükümetleri idâre eden beylere ise *Hakim* denilmektedir. Bkz. Orhan Kılıç, **18.Yüzyılın İlk Yarısında, Osmanlı Devletinin İdârî Taksimatı**, Elazığ, Ceren Matbaacılık, 1997, s. 10.

[113] Orhan Kılıç, **a.g.e.,** s. 279.

[114] Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat**, s. 193.

[115] İran'daki Safevî şahlarına bağlı bir zümre. Bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızıl-Baş", **İA,** C.6, MEB Yay., Eskişehir, 1997, s. 789.

[116] İbn-i Nuh, **Van Tarihi**, Haz: Zeki Tekin, Van, Ahenk Yayınevi, 2003, s. 60-61.

[117] **A.e.**, s. 66.

[118] Kerim Yans, **IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri**, İstanbul, İÜEF Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1977, s. 127.

[119] Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat**, s. 236.

[120] Sami Ağaoğlu, **Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI.-XVIII.Yüzyıllar**, Konya, SÜ SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2003, s. 19.

depremde Cami-i Kebir'in güneybatı tarafı ve birçok bina yıkılmış bunun sonucunda üç bin kişi hayatını kaybetmiştir. 1650 yılında Vanlılarla Yeniçeriler kavga etmişlerdir. Ahalî rüşvet karşılığı Van'a gelen valiyi istememiş, bunun üzerine olaylar çıkmıştır. Yeniçeriler, şehri topa tutmuş bunun üzerine ahali geri adım atmıştır[121].

XVII. yüzyılın sonunda 1688'de Van Vilayetinde Hazinedar Ali Paşa bulunmaktadır. Ali Paşa'nın öldürülmesi üzerine Hasan Paşa Van Valisi olur. 1690 yılında Van'da yine büyük bir deprem meydana gelir. Adilcevaz'da olan bu depremde birçok bina yerle bir olur. Yine bu tarihte Van ve çevresinde sel olur ve sel, meşhur bahçelerdeki ürünlere büyük zarar verir.

1708 yılında Van Valisi Çerkez Mehmed Paşa, Bitlis Hakimi Mehmed Said Han ile Hizan Hakimi Murad Han'ı getirterek şehri ve Van Kalesi'ni tamamen tamir ettirmiştir. 1715 yılında Van Valisi Bayburtlu Murtaza Paşa'dır. Bu dönemde Hoşap civarındaki Yezidilerle mücadeleler olmuştur. İsyancılar Van Paşası'nı kalede öldürmüşlerdir[122]. Bu üzücü olaydan sonra 1716 yılında Ballu Mehmed Paşa Yezidilerin üzerine gider ve isyancıları öldürür. Paşa bu olaydan sonra "Allah'ın izniyle bütün Yezidi ırkını kesecektim. Ancak gaddarlar düştükleri delaletten vazgeçtiler." der. Mehmet Paşa Van ve çevresini bütün eşkiyalardan, fitne ve fesatçılardan ve isyancılardan temizlemek ister; fakat ömrü yetmez, burada ölür.

Van ahalisinin ileri gelenleri şehirde ve çevrede meydan gelen çekişmelerden sonra, Van'a "Kapısı mükemmel ve levendi çok cebbarlıkta ekmel Paşalar gerektir." diyerek, bölgenin ancak dirayetli ve cesur Paşalar tarafından idâre edilebileceğini belirtmişlerdir[123].

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Van Eyaleti'nde görev yapan valileri şu şekilde sıralayabiliriz:

---

[121] Süleyman Sabri Paşa, **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, Yay.Haz. G.Gayeoğlu, 3.Baskı, Ankara, TKAE Yay., 1982, s. 35.
[122] İbn-i Nuh, **a.g.e.**, s. 71-92.
[123] İbn-i Nuh, **a.g.e.**, s. 112-116.

1- Tursun Mehmed Paşa, 2- İbrahim Paşa, 3- Mustafa Paşa, 4- Abdi Paşa, 5- Yusuf Paşa, 6- Mehmed Paşa, 7- Ahmet Paşa, 8- Timur Paşa, 9- İbrahimPaşa, 10- Selim Paşa, 11- Abdülcelil-zade Hüseyin Paşa, 12- Osman Paşa[124].

Devletin memur tayininde tâkip ettiği yol hatalı olmuştur. Nitekim Van Muhafızı Derviş Paşa, şöhret ve nüfuz hırsına kapılarak adına para dahi bastırmıştır. Bununla beraber Van halkı üçe ayrılmış, her biri kendi taraftarını tutarak diğer tarafı ezmiştir. Bu yüzden İdârî boşluk had safhada olmuştur. Öldürmeler ve yağmacılık 1847 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca bu karışık dönemde İranlıların saldırıları da hiç eksik olmamıştır[125].

1813 yılında İranlıların Toprakkale'ye girmesi üzerine yapılan savaşı Osmanlı kaybetmiş, sorumlu olarak da Muş Mutasarrıfı Selim Paşa görülmüştür. Selim Paşa'nın cezalandırılması için Bayezid Muhafızı Behlül Paşa ile Van Muhafızı İshak Paşa görevlendirilmiş; ancak Selim Paşa kaçmayı başarmıştır[126]. 1818 yılında Mahmut Paşa Van'a vali olarak atanmıştır.

XVIII. yüzyılda Van ve çevresi yerli beylerin, aşiretlerin ve farklı mezheplerdeki insanların küçük çaplı mücadelelerine sahne olmuştur. Ancak bunların hiçbirisi bölgedeki Türk hakimiyetini sarsmamıştır. Ayrıca XVIII.-XIX. yüzyıllarda Van bölgesi tarihi, devletin gerileme dönemine tesadüf etmesi bakımından karmaşık bir durum arz etmektedir.

Bölgedeki yerli beylerin yanı sıra devletin tayin ettiği bazı ayan ve devlet memurları müstakil hareket etme sevdasına kapılarak merkezden gelen emirleri dinlemez olmuşlar ve kendi aralarında iktidar mücadelesine girişmişlerdir. Bu durum devletler arası mesele haline dahi gelmiştir. Doğu Anadolu'nun coğrafî ve etnik yapısının yanı sıra Osmanlı Devleti'nin düştüğü sıkıntılı durumları iyi değerlendiren Batılı devletler Van'daki hadiselerde etkili olmuşlardır[127]. Bu dönemdeki önemli

[124] Orhan Kılıç, **18.Yüzyılın İlk Yarısında, Osmanlı Devletinin İdârî Taksimatı**, Elazığ, Ceren Matbaacılık, 1997, s. 189-190.
[125] Teferruatlı bilgi için bkz. Ali Djafar Pour; **Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri**, İstanbul, İÜEF Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1977
[126] Süleyman Sabri Paşa, **a.g.e.**, s. 37.
[127] Bekir Koçlar, "Tarihte Van (XVIII.-XIX.Yy)", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 114 vd.

isyanlardan biri de 1818-1819 yılında meydana gelen Van Valisi Derviş Mehmet Paşa isyanıdır[128].

XIX. yüzyılın ikinci yarısında 1850 yılındaki salnamelerden edinilen bilgiye göre Van, Kürdistan Eyaleti içinde tanzim edilmiştir. 1876 yılında yayınlanan salnameye göre Van Valiliği bir sancak ve on üç kazadan oluşmaktadır[129].

Tanzimat'ın getirdiği malî, İdârî ve askerî yenilikler, Van ve çevresinde hiç de iyi karşılanmaz. Valiye karşı ayaklanmalar baş gösterir. Yapılan başvuru üzerine, durum Meclis-i Vâlâ'da görüşülür; fakat halkın isyan etmesinin sebebi getirilen yeniliklerin yeterince anlaşılamaması olarak görülür ve bölgeye meclis üyesi gönderilir. Bu meclis üyesi Kamil Paşa'nın görevi; olayları incelemek ve Tanzimat'ın asıl amacının halka refah ve mutluluk getireceği olduğunu anlatmaktır. Ayrıca vali ve defterdara uygulamanın nasıl yapılacağına dair bir talimatname gönderilmiş ve kendilerine konsolos ve vekillerine nasıl davranacakları anlatılmıştır[130]. Uygulama belli bir süreliğine ertelenmesine rağmen ayaklanmalar önlenememiştir. Hakkari yöresinde isyan etmiş olan Bedirhan Bey'in akrabalarından bazıları Van'da ayaklanarak yeniliklerin burada uygulanmasını engellemişlerdir. Asi Bedirhan Bey'in esir alınmasından sonra Tanzimat uygulanmaya konmuş ve yeni oluşturulan eyalete Kürdistan Eyaleti adı verilmiştir. Bu isyan devlet içinde ve dışında büyük yankı uyandırmıştır. Bedirhan ve iki oğlu 1847 yılında Girit'e sürülmüştür. İsyanın bastırılmasından dolayı ve olayın önemine binaen Sultan Abdülmecid'e, Meclis-i Vâlâ tarafından "Kürdistan Fatihi" unvan'ı verilmiştir. Bu olaydan sonra Diyarbakır eyaleti; Van, Muş, Hakkari sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarından oluşan Kürdistan eyaletine çevrilmiştir[131]. Vali olarak da Musul Valisi Esat Paşa, defterdarlığa ise Erzurum da görevli Tevfik Efendi atanmıştır. Eyalete atanacak insanların güvenilir ve bilgili kişiler olmasına dikkat edilmiştir.

Bu dönemde İran ile Türkiye arasında konar göçer aşiretler yüzünden büyük problemler çıkmıştır. Bu mesele Anadolu Ordusu ve bölge valilerini uzun

---

[128] Ecvet Erkoç, **Van Yöresinde Derviş Mehmet Paşa İsyanı (1818-1819)**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi SBE Basılmamış YL Tezi, 1998, s. 13-32.
[129] Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I,** s. 129,135.
[130] Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1997, s. 193.
[131] Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi Islahat Devri (1856-1861**), C.VI, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1988, s. 128.

yıllar uğraştırmıştır. Anadolu Ordusu'nun çekilmesiyle aşiretler tekrar uygunsuz hareketlerde bulunmaya başlamışlardır. Alınan bütün önlemlere rağmen can ve mal güvenliği uzun bir süre sağlanamayarak, bölgenin sosyal ve ekonomik dengeleri bozulmuştur. 1863 yılında Bargiri, Erciş, Mahmudiye, Gevaş, Şitak, Müküs, Vastan, Adilcevaz, ve Ahlat kazalarından oluşan Van Sancağı'nda ikişer bölük süvari ve piyade askerî güvenliği sağlamıştır[132].

1864 yılında Kaya Çelebi Cami'ne bitişik bir Rüşdiye mektebi açılmıştır. 1869-1870'deki devlet salnâmesine göre Van'da Rüşdiye mektebinde okuyan öğrenci sayısı 42'dir.

Doğu Anadolu'da bölgeye has oluşturulan, "Ocaklık" ve "Yurtluk" sistemi ile aşiretlere tanınan haklar sebebiyle merkezi idâre ile halk arasında kopukluk yaşanmıştır. Bunun neticesinde Doğu Anadolu'nun sosyal, ekonomik ve siyasî yapısı kendine has bir yapıya bürünmüştür. Bölgede kısmen mevcut olan sessizlik 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaratmış olduğu boşluk sebebiyle aşiretlerin tekrar kendi aralarında mücadelelere girişmesi ile son bulmuştur. 1880'den sonra II.Abdülhamit aşiret reisleri ile iyi geçinme politikası güderek onları kendine bağlamaya çalışmıştır. Fakat İran'ın Şii politikası, İngiltere'nin ise kendi kontrolünde kurulabilecek Ermeni devleti hayallerinin, II. Abdülhamit'in Aşiret politikasından dolayı sonuçsuz kalacağını düşünmelerine ve bu politikalardan rahatsız olmalarına yol açmıştır.

Bâb-ı Âli, 1885-1890 yılları arasında aşiretleri az da olsa kontrol altına almış ve hoş görünmeye çalışmıştır. Ermenilere karşı ise ılımlı davranmıştır ayrıca bu yıllara kadar Ermenilerin de bir şikayeti olmamıştır[133]. Hatta 29 Mart 1862 tarihinde "Ermeni Milleti Nizamnamesi"nin yayınlanması ile mevcut haklarının dışında imtiyazlar elde etmişlerdir[134]. Van Vilayetinin nüfusu; 1893 yılında 119.860, 1894 yılında 119.860, 1895'de 161.970, 1896'da 262.660, 1897'de 132.116, 1906 tarihinde 113.964, 1914 yılında 259.141 kişi olarak gözükmektedir[135].

---

[132] Nejat Göyünç, "Van", s. 201.
[133] Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, TKAE Yay., 1987, s. 29.
[134] Erdal İtler, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları**, 2.Baskı, Ankara, TKAE Yay., 1995, s. 32.
[135] Kemal H.Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev: B.Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003, s. 228.

Doğu'da Ermeni meselesinin gündeme gelmesi ise Ruslarla yapılan savaş sonrası imzalanan Ayastefanos Antlaşmasının 16. maddesi ve Berlin Muahedesinin 61.maddesi ile Ermeniler lehine yapılacak düzenlemeler sonucu ortaya çıkmıştır. Bu suni mesele Avrupa'nın Şark politikası gereği oluşturduğu bir meseledir. Bunun neticesinde Van Ermenileri diğer şehirlerde olduğu gibi komitacıların kışkırtmaları ve baskıları sonucu ayaklanmaya başlamışlardır. İsyanlardaki en büyük amaç "Avrupa'nın kontrolü altında bir Ermeni Devleti kurmak" olmuştur[136]. Hayatlarından memnun olan ve şehir halkı ile problem yaşamayan birçok Ermeni, komitacılara maddi yardımda bulunmadıkları gerekçesiyle kendi vatandaşları tarafından katledilmişlerdir[137]. Bu olayların sonucunda 1896 yılında Van'da olaylar çıkmıştır.

XIX. yüzyılda Van'da, 1907 kayıtlarına göre tarım yapılan arazi ve yüzölçümleri ile nüfus istatistikleri şöyledir: Nüfus 114.000, yüzölçümü 47.700 km², ekili arazi 800 km², ekili arazinin şehrin yüzölçümüne oranı % 1.6'dır[138]. Ekili arazilerin %95.4'ünde tahıllar, %0.4'ünde baklagiller, %2.7'sinde sınai bitkiler, %1.5'ini de bağlar oluşturmaktadır[139]. 1878 yılında köy tipi yerleşim sayısı 2.707, çiftlik tipi yerleşim sayısı 38'dir[140].

Bizim tezimizin de konusunu oluşturan bu dönemde Van'a çok sayıda Avrupalı seyyah gelmiştir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1- 1805 yılında Napoleon'un elçisi olarak İran'a giden Amédée Jaubert
2- 1827 yılında Fransız Asya Cemiyeti'nin gönderdiği Arkeolog F.E. Schulz
3- 1835 yılında Van'da İngiliz Konsolosu olarak bulunan I. Brant
4- 1839 yılında Van'ı ziyaret eden Charles Texier
5- 1850 yılında A.H.Layard
6- 1855 yılında Türkiye ve İran'a seyahat eden Xavier Hommaire De Hell
7- 1859 yılında Kostchy
8- 1868 yılında G. Taylor
9- 1869 yılında T.Deyrolle
10- 1879 yılına Arkeolojik kazılar yapmak üzere gelen A.H. Sayce
11- 1879 yılında Hormuzd Rassam-Emilius Clayton-Dr.Reynolds
12- 1888 yılında Muller Simonis

---

[136] Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni Olayları (1896-1916)**, TDAV, İstanbul, 1994, s. 8.
[137] Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler**, İstanbul, 1976, s. 206.
[138] Tevfik Güran, **19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 65.
[139] **A.e.**, s. 77.
[140] **A.e.**, s. 123.

13- 1889 yılında diplomatik görevle gelen Mayevsky
14- 1892 yılında Vital Cuinet
15- 1898 yılında F.B.Lynch
16- 1898 yılında Arkeolog C.F.Lehmann-Haupt-Waldemar Belk
17- 1911 yılında Walther Bachmann

XX. yüzyılda Van büyük olaylar yaşamıştır. Ermeni çetelerinin yaptığı katliamlar devam etmiş ve şehir 20 Mayıs 1915 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Ermeniler Rusları sevinç naraları atarak karşılamışlar ve işbirliği yaparak bölgede katliamlara girişmişler; özellikle de Zeve Köyünde mezalim ve soykırım yapmışlardır[141]. 1918 yılına kadar Rus işgali altında kalan Van, Mart 1918 yılında yürürlüğe giren Brest-Litovsk Antlaşması ile tekrar Osmanlı hakimiyetine kavuşmuştur[142]. Ermeniler 1918 yılından sonra da faaliyetlerine devam etmişler 1920 yılından sonra askerîn ve aşiretlerin baskısına dayanamayarak İngilizlerle beraber Musul'a gitmişlerdir[143].

Cumhuriyet döneminde Van, Hakkari sancağından ayrılarak tek başına bir vilayet olmuştur. İşgallerden harap olan eski şehrin yerine Erek Dağı eteklerinde yeni bir şehir kurulmuştur.

Şehrin nüfusu 1927'de 6980, 1935'de 9400, 1944'de 12.000, 1990 nüfus sayımına göre ise 637.433'dür.

C-Kaynakların Tanıtımı

Amédée JAUBERT (Şövalye Pierre-Amédée-Emilien-Probe): Oryantalist Jaubert, 1779 yılında Aix'de doğmuş ve parlamento avukatı olarak görev yapmıştır. 1847 yılında da ölmüştür. 1795 yılında doğu dilleri okulunun ilk öğrencilerinden biridir. 1798 yılında Mısır ordusuna tercüman olarak gitmiştir. N.Bonaparte'a Suriye'ye olan seferinde eşlik eder ve onunla birlikte Avrupa'ya döner. 1800 yılında devletin tercüman sekreteri olur. 1801 yılında da doğu dilleri okulunda Türkçe

[141] Azmi Süslü, "Van-Zeve'deki Türk Katliamı", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, YYÜ Yay., 1990, s. 31.
[142] Enver Konukçu, "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, YYÜ Yay., 1990, s. 20.
[143] Mehmet Çevik, "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, YYÜ Yay., 1990, s. 55.

öğretmenliği yapar. Ondan sonraki yıl Sebastiani ile Mısır'a, Suriye'ye ve İyon Adaları'na geri döner. Daha sonra 1804 yılında da İstanbul'a gider. İran Şâhı'nın yanına görevli olarak gittiği sırada, onun taşımış olduğu hediyeleri almak isteyen Beyazıt paşası tarafından hapse atılır. Paşanın ölümüyle hapisten çıkar ve yolculuğunu tamamlar. Napolyon ona şeref ödeneği çıkarttırır ve onu dışişleri bakanlığının araştırma sorumlusu ve İstanbul işleriyle sorumlu tercüman sekreteri yapar. 1818 yılında Asya'ya kaşmir şalının üretildiği yünlerin alındığı keçi türlerini araştırmak için gider. Onun getirdiği keçi sürüsü Fransa'da bu üretimin gelişmesine imkan sağlamıştır. 1819 yılında kralın tercüman sekreteri, 1830 yılında güzel sanatlar akademisinin üyesi olur. Louis-Philippe döneminde yüksek meclis üyesi, Fransa Koleji'nde Farsça öğretmeni ve Doğu dilleri okulunun müdürü olur.

Eserleri: Ermenistan'a ve İran'a Yolculuk, 1821; Türkçe Gramerinin Öğeleri, 1823; İdrisi Coğrafyası, Arapça'dan çeviri, 1837-41 2 cilt[144].

Jaubert seyahatinin amacını şöyle izah eder: "*İşte amacı; az sayıdaki bilgileri, Küçük Asya'nın kuzeyi, İran'ın coğrafyası, doğunun diğer halklarının gelenekleri hakkında sahip olduğumuz notlara eklemek olan ilk cilt. Eserin hazırlanılmasına 1807 yılında başlanılmış, sonraki iki yolculuk süresince devam etmiş ve aynı türdeki eserlerin ya Londra'da ya da Paris'te ortaya çıkmasıyla sona ermiştir. O kadar yolculuk yaptıktan ve halkın iyi yüreklilik işaretlerini aldıktan sonra, yapmış olduğum gözlemlerin sonuçlarını ortaya koymanın benim için bir çeşit ödev olduğunu düşünmeseydim bu çalışma uzun zaman yayınlanmamış olurdu*[145].

Bu şekilde bütün notlarımı faydalı olacağını düşündüğüm tarzda düzenledim ve yarı ilkel bölgelere girmenin, oraları araştırmanın ve Fransa endüstrisi için yeni maddeler elde etmenin zorluğunun farkına vardım. Seyyahlardan ziyaret ettikleri ülkelerin tarihi ve coğrafyası hakkında pozitif ve kesin bilgiler isteyen bu tür okuyucu sınıfının, hoşuna gidebilecek, uzak diyar maceralarıyla meraklarını uyandıracak bir hikâye basmaktan daha zordur. Amacıma ulaşmak için mümkün olduğu kadar aydın insanların fikirlerine başvurmak zorunda kaldım".[146]

---

[144] CH.Dezobry-TH.Bachelet, **Dictionnaire Générale de Biographie et D'Histoire de Mythologie de Geographie Ancienne et Moderne Comparée**, Premiere Partie, Paris, Libraire Delagrave, 1857, s. 1499.
[145] Jaubert, **a.g.e.**, s. 1.
[146] Jaubert, **a.g.e.**, s. 3.

A.Jaubert'in seyahati esnasında bir takım gizli faaliyetlerde bulunduğu ve Van'dan ayrıldığı sırada fesat tohumları ekerek kanlı olaylara sebep olduğu ifade edilmektedir[147].

Friedrich Éduard SCHULZ: 1799 yılında Almanya'nın Darmstadt şehrinde doğmuştur. 1827 tarihinde Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın izni ve Fransız Asya Araştırma Cemiyeti'nden Baron Damas'ın görevlendirmesiyle İran ve Van'da incelemeler yapmıştır[148]. Çalışmaları bu esnada meydana gelen Rus-İran Savaşı sebebiyle yarım kalmış ve İstanbul'a dönmüştür. Bir yol sonra Van'a incelemeler yapmak üzere gelmiştir[149]. Erzurum'daki Serasker Paşa'nın Van Vilayeti Paşası İshak Paşa'ya yazdığı öneri notuyla Van'da araştırmalar yapabilmiştir[150]. Urartular üzerine ilk bilimsel çalışmayı yapmıştır. Schulz, Van'da bulunan eski kalıntılar hakkındaki ilk bilgileri, M.S. V.yüzyılda yaşamış Ermeni Tarihçi Khoreneli Moise'in eserindeki kayıtlardan edinmiştir. Görevi, bu bilgilerin yerinde kontrol edilmesidir. Moises de Khorene Urartular'a ait bu kalıntıların Asur kraliçesi Semiramis'e bağlamaktadır, ancak yanılmıştır[151]. 28 Temmuz 1827 tarihinde Van'a gelen Schulz, Van Kalesinde gördüğü yazıtları kopya etmiş ve 42 adet çivi yazılı kitabenin kopyasını 1828 yılında Paris'e göndermiştir[152]. Schulz'un dört yıl olarak planlanan seyahati, 1829 yılında Hakkari'de soyguncu Kürtler tarafından öldürülmesi üzerine yarım kalmıştır. 1822'de, Giessen Üniversitesi'nde Felsefe Profesörü unvanı almıştır. Doğu dilleri üzerinde uzun süre çalışmıştır[153].

Charles Felix-Marie TEXİER: 1802 yılında Versailles'da doğmuş ve 1871 yılında Paris'te ölmüştür. Paris Güzel Sanatlar Yüksek Okulu'nu 1823 yılında bitirmiştir. Fransız Bilimler Akademisi ve Paris Arkeoloji Enstitüsü üyeliklerinde bulunmuştur. 1827 yılına Bayındırlık İşleri Müfettişliği görevinde kalan Texier 1833 yılında geleceğini değiştirecek olan adımı atmış ve hükümet tarafından Anadolu'ya

---

[147] Semavi Eyice, "**Bir Fransız Gizli Ajanı, Amédée Jaubert-II**", Türk Yurdu, Sayı: 256,İstanbul, Mayıs 1956, s. 831.
[148] M.Saint Martin, "Notice Sur Le Voyage Littéraire de Mr. Schulz en Orient, et sur les découvertes qu'il a faites recemment dans les ruines de la ville de Semiramis en Arménie (1)" , **Journal Asiatique**, Paris, İmprimerie Royale, 1828, s. 163.
[149] M.Saint Martin, **a.g.m.**, s. 162.
[150] Schulz, **a.g.m.**, s. 263.
[151] Vildan Sekmen, **Van ve Toprakkale'deki Araştırma ve Kazıların Tarihçesi**, İstanbul, İÜ SBE Eskiçağ Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990, s. IV.
[152] M.Saint Martin, **a.g.m.**, s. 175.
[153] **Grand Dictionnaire Universal**, C.14, 1865, s.161

gönderilmiştir. İlkine 1833 ve ikincisine 1843 tarihinde başladığı Anadolu'da yıllarca süren seyahat ve incelemeleri esnasında yurdumuzun çok büyük bir kısmını baştan başa gezip dolaşmış, kazılar yapmış, araştırmalarda bulunmuş ve bütün bu çalışmalarının sonuçlarını yayınlamıştır. 1840'da Fransa'da bir lisede yedek profesör olarak arkeoloji dersleri vermiştir. 1843'de Güzel Sanatlarla ilgili komisyonda görevlendirilmiştir. 1845'de Cezayir'de Sivil Yapıların Genel Müfettişliği'ni yapmış, 1855'de de Fransız Akademisi'nde yazıtlarla ilgili bölümde çalışmıştır[154]. Gezip dolaştığı yerlerde sadece antik devirlere ait değil Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine ait önemli şehirlerin yapı ve eserlerinin çizimlerini yapmış; yanında götürdüğü uzmanlar ile bu eserleri gravürlerle kayıt altına almıştır. Bununla beraber Anadolu'nun jeolojik yapısını, coğrafî özelliklerini, yer altı ve yer üstü kaynaklarını, gezdiği devirdeki halkın sosyal, ekonomik ve etnik yapısını da ortaya koymuştur. Texier kendisinden sonra gelecek seyyahları kasıtlı, yanlış görüşleri ve propagandaları ile etkilemeye çalışmıştır.

Bizim üzerinde çalıştığımız eser : Description de l'Arménie et de la Perse, de la Mésopotamie, 2.Cilt, Paris, 1842-1845/ Ermenistan, İran ve Mezopotamya'nın Tasviri adlı eseridir. Yukarıda da bahsedildiği gibi eser XIX. yüzyıl Van şehri ile alakalı bilgiler vermektedir. Özellikle tarihî eserler incelenmiş, gravürleri yapılmış ve fiziki özellikleri anlatılmıştır. Müellifin diğer eserleri şunlardır: 1-Asie Mineure, Description Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnése d'Asie, Paris 1862,1882/ Küçük Asya; Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi. 2- Edesse et ses Monuments Paris,1859/ Urfa ve Anıtları. 3- L'Architecture Bizantine ou Receuil de Monuments, des Premiers Temps du Christianisme ou Orient, London,1864/ Bizans Mimarlığı. 4-The Principale Ruins of Asia Minor, London,1865/ Küçük Asya'nın Önemli Harabeleri[155].

Xavier Hommaire de HELL: Seyyah ve Jeolog olan Xavier Hommaire de HELL, 1812 tarihinde Fransa'da doğmuş, 1848'de İsfahan'da ölmüştür. Madencilik okulunu 1833 yılında bitiren Hell, 1835 yılına kadar Lyon-Akdeniz demiryolu hattını inceleme görevinde bulunmuştur. İş imkanları araştırmak ve hayat standardını

[154] **Nouveau Larousse İllustre**, 7, s. 984.
[155] Charles Texier, **Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev: Ali Suat, C.I, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s. xiii.

yükseltmek amacıyla İstanbul'a gelmiş ve farklı projelerde çalışmıştır. 1838 yılında Doğu'ya doğru ilk seyahatine çıkmıştır. Eşi ile beraber beş yıl boyunca Güney Rusya, Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarında incelemelerde bulunmuştur. İkinci seyahatine 1846 yılında ressam arkadaşı Jules Laurens (1825-1901) ile beraber çıkmıştır. Bu gezisi esnasında Anadolu ve İran'da gördüğü antik şehirleri inceleyerek eserinde bahsetmiştir. Hell seyahatinin sonuna doğru İran'da hastalanarak ölmüştür. Arkadaşı Laurens, yanında 1000'den fazla resimle 1849 senesinde Fransa'ya dönmüştür[156].

1846 yılında Fransa Hükümeti tarafından, Hazar Denizi'nin güneyini araştırmak üzere Doğu'ya görevli olarak gönderilmiştir. Anadolu'dan İran'a yaptığı seyahatinde Van'a gelen X. de Hell, eserinde bu devirde şehrin yıkıntılarla dolu olduğunu, camilerin harabe halinde bulunduğunu belirtmiştir. Hell bu incelemeleri sırasında yanında bulunan arkadaşı ressam Jules Laurens'e şehre ve kaleye ait çizdirdiği üç gravürü eserine koymuştur.

M.J. DUCKERTS: 1902 yılının sonbaharında başlayan seyahati 1904 yılının yazına kadar devam etmiştir. Geçtiği bütün bölgelerdeki resmi görevliler seyahatinin kolay geçmesi için her zaman yardımcı olmuşlardır[157].

Baron Felix de BEAUJOUR: F. de Beaujour eserinde; Türkiye, Suriye, Mısır, Türk deniz yolları, Türkiye'nin saldırı ve savunma politikası ve gücü ile; bütün Kafkas, Anadolu ve Mezopotamya bölgesini gezerek devletine bir rapor şeklinde takdim etmiştir. Seyahatinin önemli bir amacı ise Türkiye ve Mezopotamya'da yaşayan farklı etnik grupların tanınmasıdır. Müellif bölgede bulunan bütün toplulukların hayat tarzını, karakterini, dinî inançlarını, kökenlerini, siyasî ve ekonomik durumlarını, topluluklar arasındaki farklılıkları ve düşmanlıkları özellikle incelemiştir. Ayrıca bölgenin coğrafyasını ve stratejik yollarını en ince ayrıntısına kadar rapor etmştiir. Seyyah, bölgelerin haritalarını çıkararak eserin sonuna eklemiştir. Önemli bir husus da, Batılı devletlerin Türkiye'deki reformları destekleme sebeplerinin, İngiltere ve Rusya'ya karşı güç oluşturulması olarak görülmesidir.

---

[156] Semavi Eyice; "Xavier Hommaire de Hell ve Ressam Laurens", **Belleten**, C.XXVII, Sayı: 105-108, Ankara, 1963, s. 59-105.

[157] M.J.Duckerts, **Turquie D'Asie, Compte Rendu d'une Exploration Commerciale**, Consul General de Belgique a Smyrne, Bruxelles, 1904, s. 6.

Eugène BORÉ: Eugène Boré Katolik misyonerlerin en üst seviyedeki yöneticilerinden birisidir. 15 Ağustos 1809 yılında Angers'de doğmuştur. Paris'te Stanislas Koleji'ni bitirmiştir. 1830-36 yılları arasında kendisini Doğu dillerini öğrenmeye adamıştır. Bu zaman zarfında Türkçe, Arapça, Farsça, Ermenice ve Asurca'yı üst seviyede öğrenmiştir. 24 yaşında Florival'de, College de France'da Sanskritçe profesörü olmuştur. 1837 yılında Académie des İnscriptions tarafından İran'a bilimsel araştırmalarda bulunmak üzere görevlendirilmiştir. İsfehan'da tarihî ve arkeolojik çalışmalarda bulunmuş ve topladığı yardımlarla bir okulun yapılmasına öncülük etmiştir.

Mezopotamya'daki seyahatinden sonra Fransa'ya dönmüş ve hükümet tarafından Kudüs'e elçi konsolos olarak atanmışır. Ancak buradaki dinî ilişkilerinden dolayı Kudüs'ten uzaklaştırılmıştır. Bunun üzerine İstanbul'a gelen Boré, Katolik ve Ermeni okullarında ders vererek Türkçe ve Ermenice dinî makaleler yayınlamıştır. Yine bu dönemde Suriye ve Kudüs'e birçok seyahat gerçekleştirmiştir.

E. Boré 15 Ağustos 1850 tarihinde İstanbul'a Katolik Papazı olarak atanmasından sonra Bebek'teki kolejin müdürü olmuştur. 15 yıl boyunca İstanbul'da ve Anadolu'da Katolikliğin ve Fransız kültürünün yayılması için büyük çaba sarf etmiştir. 1866 yılında tekrar Paris'e çağrılarak Katolik topluluğu başkanının genel sekreteri olmuştur. 1874 yılında ise Katoliklerin yöneticisi olur. Bu görevi esnasında 3 Mayıs 1878 tarihinde Paris'te ölür[158].

E. Boré Doğu'ya seyahat etmesinin sebebini bir dostuna gönderdiği mektupta şu şekilde ifade etmektedir: "*…Daha önceden zaten alışkın olduğum ve aslında hiç canımı sıkmayan bu küçük sıkıntılara karşı mücadele etmekten zevk almıştım. "Neden" diye soracaksın bana, "Neden bu çetin mahkumiyete katlanıyorsun?" Sana yegane söyleyebileceğim: "Ermenistan sevgisi uğruna"dır. Doğu'nun en meşhur manastırlarından, bazı tarihi belgeleri bulmak için gittiğim Ecmiyadzin Manastırı'nı ziyaret edişimin bedelini ödemeliydim. Oradan sadece on sekiz fersah uzaklıktaydım. Keşfimden sonra, harabeye dönmüş iki köyün olduğu*

[158] M.Prevost-R.D'Amat, **Dictionnaire De Biographie Française**, Tome 6, Paris, Libraire Letouzey et Ane, 1954, s. 1908.

Türk topraklarından geçerek Kürdistan'a vardım. Neler gördüm, bir bilsen sevgili dostum! Tanrı ömür bağışlarsa, sana o kadar çok şey anlatacağım ki…"[159]

Hıristiyan Misyoner E.Boré, Van'da esir alınır ve Akdamar Adası'na üç fersah uzaklıktaki Pehlivan Kalesi hücrelerinden birine kapatılır; fakat bu olayın ayrıntılarını yazmamaktadır[160].

E. Boré'nin yayınladığı dört eser şunlardır: Le Couvent de S.-Lazare à Venise, 1837; Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient, 2 Vol.,1840; La Question des Lieus Saints, 1850; Vie, Vertus et Mort de M Jean-Marie Aladel, Prêtre de la Congrégation de la Mission, 1873.

Vital Casimir CUİNET: 1833 yılında Longesvilles'de doğan Vital Casimir Cuinet, Fransa'nın İstanbul büyükelçisinin yanında sekreter olarak görev yapmıştır. Tezimizin en önemli kaynağı, Vital Cuinet'ye ait "La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure, Ernest Leroux Editeur, Paris 1891" isimli eserdir. Müellif bu eserini 12 yıl boyunca gerçekleştirdiği keşif gezilerinden derlediği notlarla hazırlamıştır. Ayrıca bu notlarına ilaveten devletin resmi verilerinden de faydalanarak eserini meydana getirmiştir.

Müellif eserini kaleme almadan önce kendisinden önce Anadolu'yu gezmiş seyyahların eserlerini incelemiştir. Bu seyyahların eserleri için şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Benden önce bölgeyi ziyaret eden seyyahların büyük bir kısmının verdiği bilgiler turistik açıklamalarla sınırlandırılmış, gerçeklerden uzak, fantezi içeren, genellikle kendi kişisel duygularının ve hislerinin izlenimlerini taşıyan, kendilerine göre farklı açılardan değerlendirmelerde bulunanların verdikleri bilgilerle, doğruları karşılaştırmak oldukça güçtür[161]. Daha pozitif olan diğer kısmı, bu ülkeyi jeolojik bakış açısı ile de incelemişler ve Asya'nın bu parçasının oluşumundaki maddelerin, malzemenin önemini, durumunu ve teferruatını dikkate alarak bunları çalışmalarının sebebi ve gayesi yapmışlardır[162].*"

---

[159] E. Boré, **Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient**, Tome II, Paris, Olivier Fulgence Libraire, 1840, s. 2.
[160] **A.e.**, s. 97.
[161] Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure**, Tome Premier, Paris, Ernest Leroux Editeur, 1892, s. i.
[162] **A.e.**, s. ii.

Vital Cuinet böyle bir çalışmayı hazırlamaktaki gayesini ise kendi ifadesi ile şu şekilde açıklamaktadır: "*Birden fazla ülkeden kıymetli bilginlerin yüksek derecede öneme haiz bu çalışmaları bize gösterdi ki bütün bu eserler hassas bir boşluk meydana getirdiler. Gerçekte; kendi kendimize, geçmiş yüzyıllar anısına, evrensel bilim adına yapılmış eserler arasında Küçük Asya'nın şimdiki durumu hakkında pratik ve net düşünmemizi sağlayacak eserlerin olmadığını söylüyoruz. Bu boşluğu doldurmanın yararlı olacağı kanaati bizde oluştu ve biz basit bir şekilde bu yerlerin hali hazırdaki durumunu, politikasını, yönetimini belirterek, idâre şeklini ve bölgelerini Asya Türkiye'sinin Coğrafyası adlı eser aracılığı ile eksikliğin giderilebileceğini düşündük.*"[163]

Her vilayet için ayrı ayrı olarak bir araya getirilen belgelerle ortaya konulan eser, XIX. yüzyıl sonu Osmanlı İmparatorluğu hakkında çok önemli ve değerli bilgiler vermektedir. Çalışmanın çok teferruatlı olarak yapılması esere ayrı bir değer kazandırmaktadır. Müellif bilgi ve belgelerini topladıktan sonra bunları değerlendirmiş ve karşılaştırarak kontrol etmiştir.

V.Cuinet'nin eseri 1891 yılında yedi cilt olarak basılmıştır. Birinci cilt; Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakır vilayetlerini, ikinci cilt; Halep, Musul, Bağdat ve Basra, üçüncü cilt; Ege adaları ve Kıbrıs, dördüncü cilt; İstanbul ve İzmit, beşinci cilt; İzmir ve Biga, altıncı cilt; Ankara, Konya, Adana, Elazığ ve Sivas, yedinci cilt ise Bursa ve Kastamonu vilayetleri hakkında bilgiler vermektedir.

Geniş ölçüde faydalandığımız bu eserde vilayetler ile ilgili bilgiler genel çerçevede şu şekildedir: İdârî bölümler, nüfus, ırka veya mezhebe göre ayrılmış örf ve adetler, okullar, ticari veriler, ihracat, İthalat, denizcilik, madenler ve endüstriyel üretim, tarım, hayvancılık, yollar, ırmaklar, dağlar, ormanlar, tuz ocakları, hazine gelirleri ve vergiler.

Le Compte de Cholet ARMAND-PİERRE: Kitabında belirtilmemekle beraber araştırmalarımız sonucunda ulaştığımız ansiklopedik bilgide Cholet kontunun ismi Armand-Pierre'dir. Eseri "Le Compte de CHOLET, A. P., Voyage en Turquie d'Asie Arménie, Kurdistan et Mésopotamie, Librairie Plon, Paris, 1892"dir. Anadolu'ya seyahat eden Armand-Pierre'in eserinin ilk kısımlarını İstanbul

[163] **A.e.**, s. iii.

oluşturmaktadır. Daha sonra Ankara, Hacı Bektaş, Kayseri, Sivas, Erzincan, Van, Bitlis, Diyarbakır, Hasankeyf hakkında özet bilgiler ve izlenimler bulunmaktadır. Cholet Anadolu'dan geçerek Mezopotamya bölgesine inmiş ve buralardaki önemli şehirlerden olan Musul, Bağdat ve Halep hakkında bilgiler vermiştir. Halep'ten tekrar Türkiye'ye girerek İskenderun, Mersin, İzmir hattından İstanbul'a dönmüştür. Müellif gördüğü şehirler ve toplum ile ilgili gözlemlerini anlatmıştır.

Diğer eserleri şunlardır: 1-Excurtion au Turkestan et sur la Frontière Russo-Afghane,1889; 2-Etude sur la guerre Bulgaro-Serbe,1891[164].

[164] M.Prevost-R.D'Amat, **Dictionnaire de Biographie Française**, Tome 8, Paris, Librairie Letouzey et Ane, 1959, s. 1234.

I-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE COĞRAFİ YAPI

A-DAĞLAR

Van Gölü'nün kuzey kıyısı, zirveleri gökyüzünü delen bir iğne gibi yükselen dağlar zinciri ile çevrilidir[1].

1725 metre yükseklikteki[2] Van bölgesinde birçok dağlar zinciri yer alır; Van Vilayetinin güneyinde, merkezinde, kuzey batısında ve kuzeyinde çok yüksek dağlar vardır[3]. Deprem ve volkanik patlamalar sonucu bölgedeki coğrafî yapı büyük değişimler geçirmiştir[4]. Bu dağları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

Kuzeyde, Erzurum sınırı üzerinde doğudan batıya doğru uzanan Kori Dağ ve Aladağ'ı ilk önce belirtmek gerekir. Aynı zincirin Beyazıt'tan itibaren Ararat Dağı'nın bir uzantısı gibi olan bu ilk zirvesi, birbirlerinden düz bir doğrultuda 30 km uzaklıktadırlar. Kori Dağı'nın yüksekliği 3550 metredir. Aladağ'ın[5] da 3520 metredir. Şüphesiz volkanik türden olan bu dağlar, yaz boyunca Adamalis aşiretinin sürülerini otlattığı verimli otlaklarla kaplıdır. Aladağ'ın yanındaki Tendürek Dağı kükürtlü buhar çıkararak aktif haldedir. Bu dağın eteklerinde Erciş'in doğusunda otuz üç Kürt köyü ile Zilan Deresi Vadisi ve sıcaklığı 63^0'ye kadar çıkan sayısız sülfürlü su kaynakları serpilmiş olarak görülmektedir[6].

Kuzeybatıda, Bitlis Vilayeti sınırı üzerindeki yüksekliği Kiepert'e göre 3800 metre olan Süphan Dağı[7] yer alır. Yüksekliği 3950 metredir[8]. Süphan Dağı

---

[1] Charles Texier, **Description de L'Arménie, La Perse et La Mésopotamie**, Publiée Sous Les Auspices Des Ministres de L'İntérieur et de L'İnstruction Public, Deuxiéme Partie, Paris, Typographie de Firmin Didot Fréres, Libraires, İmprimeur De L'İnstitut de France, 1852, s. 3.

[2] Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdârî Taksimatı**, Ankara, TKAE Yay., 1988, s. 11.

[3] Günümüzde Van ilinin %53'ünü dağlar kaplamaktadır. Van volkanik oluşumlu dağlarla çevrilidir.

[4] J.-A. Gatteyrias, **L'Arménie et Les Arméniens**, Paris, Libraire Leopold Cerf, 1882, s. 11.

[5] Leonce Alischan, "Typographie de Grande Arménie", **Journal Asiatique**, Çev: M.E. Dulaurier. Sixieme Serie, Tome XIII, Ernest Leroux Editeur, Paris, İmprimerie Nationale, 1869, s. 406.

[6] Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure**, Tome Deuxiéme, Paris, Ernest Leroux Editeur, 1891, s. 675.

[7] Süphan Dağı Batlamyus'a göre yeryüzündeki yüz kırk sekiz dağdan birisidir. Bu dağda kurt, sırtlan, tilki, çakal, kaplan gibi yırtıcı hayvanlar yaşamaktadır. Evliya Çelebi burada yetişen hayvanların ikiz doğurduğunu tavukların çift yumurtladığının bu yüzden çok bereketli bir dağ olduğunu

konik biçimde sönmüş bir volkan dağdır. Bu dağın zirvesinde eski krateri bulunan geniş yaylayı kaplayan karların devamlı olarak erimesi burada gök mavisi renginde duru bir göl oluşturmuştur[9]. Köylülerin Texier'e verdiği bilgiye göre yağmur yağdığında Süphan Dağı'ndaki küller çamurlaşıyor ve kimse dağa çıkamıyor[10]. Göl bu yaylanın bulunduğu yerden 100 m. daha derindedir. Göle dönüşmüş bu kraterin kıyılarına yakın yerde Adilcevazlı Müslümanların uğrak yeri olan ulu bir şeyhin mezarı bulunur. Burayı çevreleyen yerlerde, volkan ateşinin kalıntılarından kalma Sungur taşı ve silikat taşları görülür.

Aynı doğrultuda fakat Süphan Dağı'na 200 km. mesafede, güneye doğru inerken Hakkari Sancağının kuzeybatısında Van ve Bitlis vilayetlerini ayıran Cudi Dağı'na rastlanır. Yüksekliği 4000 metredir.

Vilayetin merkezinde, Van Sancağının güney bölgesinde Erçek Gölü'ne fazla uzak olmayan ve Van Vilayeti ile Van Gölü'nün güneydoğusunda 25 km. mesafede Erek Dağı 2900 metre yüksekliğiyle dikilir. Astgan pert veya Astgan Kalesi olarak anılan en yüksek zirvede, tepenin yamacında, naaşı Sivas'tan getirilip bölgedeki kiliseye gömülen Ermeni Kralı Senekerim tarafından yaptırılan Varak Manastırı da bulunmaktadır[11]. Daha da güneydoğuda, Hoşap ve Başkale arasında Van'dan Başkale'ye giden kervanların geçtiği 3550 metre yükseklikteki Çuk Dağı'na rastlanır. Van Vilayetinin güneyinde Başkale, Hakkari, Ahmediye ve Musul vilayetinin kuzeydoğu sınırları arasında Celu dağları adı altında toplanan ve bütün bu bölgeleri kapsayan geniş büyük ana dağlar, 4000 metre yüksekliklerıyle dikilirler[12].

Seyyahların büyük kısmı Van coğrafyasında bulunan dağlarla ile ilgili kesin bilgilere ulaşamamışlar isim ve yükseklik konusunda yanılmışlardır. Bölgenin dağları ve yükseklikleri şöyledir:

İspiriz Dağı:	3.668 m.
Tendürek Dağı:	3.542 m.
Ala Dağı:	3.255 m.

---

vurgulamaktadır. Bkz. Mehmet Zılli oğlu Evliya Çelebi; **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, Sad:T.Temelkuran-N.Aktaş,İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1986, s. 526.

[8] Cuinet, **a.g.e.**, s. 675.

[9] Van'da kar ortalama 80 gün yerde kalmaktadır.Bkz. Tuncer Baykara; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdârî Taksimatı**, Ankara, TKAE Yay., 1988, s. 11.

[10] Texier, **a.g.e.**, s. 3.

[11] **A.e.**, s. 5.

[12] Cuinet, **a.g.e.**, s. 676.

Erek Dağı:	3.250 m.
Pirraşit Dağı:	3.200 m.
Manda Dağı:	3.020 m.
Gündizin Dağı:	3.010 m.
İsabey Dağı:	3.000 m.
Şevli Dağı:	2.900 m.
Kozan Dağı:	2.890 m.
Ali kelle Dağı:	2.850 m.
Ahta Dağı:	2.810 m.
Narkuh Dağı:	2.800 m.
Irgat Dağı:	2.750 m.
Çili Dağı:	2.710 m.
Karahal Dağı:	2.700 m.
Hazine Tepesi:	2.650 m.
Nacarabat Dağı:	2.610 m.
Rentömer Dağı:	2.580 m.
Melek Dağı:	2.560 m.'dir[13].

B-IRMAK ve NEHİRLER

Van Gölü'ne; Ören Çay, Haydarbey Suyu, Bendimahi[14] (baraj gölü), Mermit Suyu, Angil (Engil köyü-Hoşap) Suyu, Şahmiram Suyu ve Kızıl (Güzel) Dere Irmakları dökülmektedir[15]. Van Vilayetinin güneyindeki, doğusundaki ve merkezdeki dağlarından akan kaynakları Dicle'ye dökülür. Bu sular, iki büyük ırmak olan Botan ve Büyük Zap ırmağı olarak Dicle ırmağına dökülür[16].

1-Murat Suyu:

Van Vilayetindeki dağlardan doğan bütün sular üç ana havzaya dökülür. Bunlar Murat Su yani Doğu Fırat Irmağı, Van Gölü ve Dicle Irmağıdır. Murat Suyu yalnızca Van Vilayetindeki önemsiz derelere dökülür[17]. Murat Suyu isminin aşıklara

[13] Galip Başarır, "Van İli Coğrafyası",**Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 8.
[14] Evliya Çelebi bu nehirin kaynağını Bargiri (Muradiye) dağlarından alarak Bargiri kalesi altından geçip yakınındaki göle aktığını belirtmekte ve bu nehir de önceleri balık olmadığını daha sonraları Allah'ın hikmetiyle balıkların buradaki ziyaret yerine geldiklerini ve burada çoğaldıktan sonra göle geri döndüklerini ifade etmektedir. Bkz. Mehmet Zıllioğlu Evliya Çelebi; **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, Sad:T.Temelkuran-N.Aktaş,İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1986, s. 516-529.
[15] Cuinet, **a.g.e.**, s. 665.
[16] **A.e.**, s. 665.
[17] **A.e.**, s. 665.

adanmasından ileri geldiği sürülür[18]. Fırat Nehrinin kollarından biri olan Murat Çayı şehrin yakınından geçmektedir[19].

2-Ören Çay:

Örençay Aladağ'ın yamaçlarındaki Ören Köyü yakınlarından doğar. Van Gölü'ndeki ağzı yıkıntı halinde olan Erciş Kalesi'ndedir. Zilan Deresi'nin termal kaplıca suları, güneyden kuzeye 25 km. uzunluğu olan bu ırmağa dökülür[20]. Irmağın ağız kısmında Van Gölü'nün gelirlerinden birini oluşturan darek isimli balık avlanır. Burada avlanan diğer bir balık da, ağırlığı ortalama 2 kg. gelen gogad balığıdır[21].

3-Haydarbey Suyu:

Haydarbey Suyu[22] ismini Agantz'a (Erciş) 6 km uzaklıkta yer alan Haydarbey Köyü'nden alır. Kaynağı Agantz'ın doğusunda Tudci Vadisinde bulunan Kokhi-Molla Deresi'ndedir. Haydarbey Suyu bu köyün ve bütün o çevrenin bağlarını sular. Bu ırmaktan çıkan sulama kanalları Pak Suyu adını alır. Bu aynı zamanda kanalların içinden geçtikleri Pak Köyü'nün ismidir. Irmağın ağzına yakın, derme çatma köprünün yanında 2 metrelik çağlayanı çıkamayan darek balığı avlanır. Orada çok lezzetli siyah benekli balıkların yanında yılanlar ve balıkla beslenen çok sayıda kablumbağa avlanır[23].

---

[18] M.Baptistin Poujoulat, **Récits et Souvenirs D'un Voyage En Orient**, Huitiéme Édition, Tours, Alfred Mam et Fils Éditeur, 1866, s. 79.
[19] Hamdy Bey-Marie De Launay; **Les Costumes Populaire de la Turquie en 1873**, Constantinople, 1873, s. 214.
[20] Cuinet, **a.g.e.**, s. 665.
[21] **A.e.**, s. 666.
[22] Günümüzde Deliçay olarak bilinmektedir. Bu çay Karamağar-Kertis arasında akar ve Erciş Ovasını suladıktan sonra Van Gölü kuzeyinden ve Erciş'in doğusundan göle karışır. Bkz., Galip Başarır, "Van Coğrafyası", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 16.
[23] Cuinet, **a.g.e.**, s. 666.

4-Bendimahi Çayı:

Göle döküldüğü yer Van'da Karahan Köyü[24] olan Bendimahi[25] (balık barajı) ırmağı, Abak Ovası'nda üç kaynağa sahiptir. Bunlara Baragolan Su, Soğuksu ve Kükürtlü Su denilir. Kükürtlü Su ismini, bir kükürt madeni bulunan Kükürtlü köyü'nden almaktadır. Yekmal ve Kotça'nın termal suları buraya dökülür. Bendimahi'nin uzunluğu 35 km.dir. Burada nisan ve mayıs aylarında gölden gelen ve bir tatlı su balığı olan Gogad ile gölden çıkan bir miktar balık avlanır[26]. Van'dan Bendimahi Köprüsü yaklaşık olarak beş saat sürer[27]. Bendimahi Irmağı göle oldukça fazla miktarda su bırakan tek ırmaktır[28].

5-Mermit Suyu (Kara su):

Karasu[29] ve Sevket olarak da adlandırılan Mermit suyu ırmağı kaynağını İran sınırında bulunan Akarik Dağı'ndan alır. Van Gölü'ne döküldüğü yer Yekmal yakınlarındadır ve ona ismini veren Mermit Köyü'nden geçer. Burada Osmanlı Devleti borçlar yönetimine 15.000 kuruşluk bir gelir sağlayan Darek balığı ile midye avlanır. Cuinet bu çayın uzunluğunu doğudan batıya doğru 45 km. olarak belirtmiştir[30].

---

[24] Erciş yakınlarındaki bu köye ulaşmak için Bendimahi ırmağının üzerindeki bir köprüden geçilerek gidilmektedir. Bkz. F. Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, Çev: F.Taşkent, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, , 2000, s.336. Bu köy Bargiri boğazının ağzında ve Bargiri'den gelip Van Gölü'ne akan Bendimahi deresinin aktığı yerde bulunmakta olup Kürt köyüdür. Bkz., Sami Önal, **Sadettin Paşa'nın Hatıraları Ermeni-Kürt Olayları (Van,1896)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s. 28.

[25] Van gölü havzasının en büyük akarsularıdır. Akarsuyun asıl kaynağı Tendürek dağının güneybatısındaki Sarı göl ve Kaz gölü'nden çıkan sulardır. Çaldıran ovası, Gündürme boğazı ve Muradiye ovasını sulamaktadır. Muradiye'de bir şelale oluşturmaktadır. Buradan Van Gölü'nün kuzeydoğu ucunda göle dökülür. Bendi Mahi çayı'nın uzunluğu 90 km.dir. Bkz., Galip Başarır, **a.g.m.**, s.15 Göller ve akarsular için bkz., Orhan Gürbüz, **Van Gölü Çevresi'nin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Açısından)**, İstanbul, İÜ SBE Basılmamış Doktora Tezi, 1994, s. 107-122.

[26] Cuinet, **a.g.e.**, s. 666.

[27] M.F.Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Çev: N. Mestçi, İstanbul, Doz Yay., 1998, s. 117.

[28] Texier, **a.g.e.**, s. 4.

[29] Özalp'in kuzeyindeki Pirraşit, Ahta ve İsmailbaba dağlarının sularını toplar. Derin vadilerden geçerek Akbulak düzüne varır. Buradaki boğazdan çıktıktan sonra Erçek gölü'ne 2 km. kadar yaklaşır. Sonra Timur Ovası'nda geniş bir vadide akarak, sığ bir kıyıda Van Gölü'ne dökülür. Bu çayın uzunluğu 130 km.dir. Bkz., Galip Başarır, **a.g.m.**, s. 16.

[30] Cuinet, **a.g.e.**, s. 666.

6-Anguil (Engil) Su (Hoşap Suyu veya Güzel Su):

Anguil Su[31] ismini Angel Köyü'nden alır[32]. Bu köyün yakınlarında bu ırmağın kaynaklarından biri vardır; ikinci kaynağı Kilise'de, üçüncü kaynağı Hoşap Su[33] ismini aldığı Hoşap Kale'ye varmadan önce geçtiği Çuk Dağı'ndadır. Oradan Havasor Vadisi'ne geçer ve 150 km.lik bir parkurdan sonra Van'ın güneyine 6 km uzaklıkta göle dökülür[34]. Baharda bu ırmak taşar. Böylece Angel ve Karagants kasabaları yakınlarında darek ve gogad balığı avlanır[35].

7-Şahmiram Suyu:

Susur dağının eteğindeki Pincingirt-Uliya Köyü'nde kaynağı olan Şahmiram Suyu, Pincingirt-Sufla Köyü'nde ikiye ayrılır. Bu suyun kaynağı günümüzde Gürpınar ilçesine dahil olan Yukarı Kaymaz Köyü yakınlarındaki kalker kayalıklardan doğmaktadır[36]. Bu kollardan birisi tarım arazilerini sulayarak Havasor Vadisi'nin güneyinden geçer. Diğeri bir tahta köprünün altından Hoşap Suyu'nu kat edip Gem, Avuk, Surp-Vartan ve Edremit köylerinin bulunduğu bölgeye geçer ve buradan ilerleyerek Van şehrinin bahçelerinin bulunduğu mahallede Şâhmiram Altı adını alır[37].

Gatapantz ve Surp-Vartanda iyi korunmuş kalıntıları ile Şahmiram Suyu'na ait iki dayanak duvarlarının Semiramis tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Bu bilgi doğru değildir. Seyyahların büyük kısmı Ermeni Tarihçi Koreneli Moise'in verdiği bilgileri doğru kabul ederek yazmışlardır. Ancak bu kanalı yaptıran Semiramis değil, Urartu kralı Menua'dır (M.Ö.810-786)[38]. Bu kanal Urartu su

---

[31] Hoşap çayı Başkale, İspiriz dağları ile Norduz yaylası'ndan alır. Hoşap Ovası'nda derinliği elli metre kadar olur. Daha sonra Zernek Boğazı'ndan geçer. Ardından Havasor Ovası'nı sular. Gevaş'ın kuzeyinde Van Gölü'ne ulaşıncaya kadar birçok derelerle birleşir ve göle dökülür. Uzunluğu 130km.dir. Bkz., Galip Başarır, **a.g.m**., s. 15.

[32] Cuinet, **a.g.e.**, s. 666.

[33] Evliya Çelebi Hoşap nehrine halkın Hoşaf Suyu dediğini yazar ve kaynağını Hakkari dağlarından alan bu suyun Edremit bağları arasından Van Gölü'ne karıştığını belirtir. Bkz.,**Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 514.

[34] H.F.B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, London, Longmans Green, And Co., 1901, s.44

[35] Cuinet, **a.g.e.**, s. 667.

[36] Emine Kızılaslan, **Van Şehri**, İstanbul, İÜSBE Basılmamış YL. Tezi, 2001, s. 20.

[37] Cuinet, **a.g.e.**, s. 667.

[38] Vildan Sekmen, "Tarihte Van (Eskiçağ)", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 68.

mühendisliğinin bir şâheseri olarak görülmektedir[39]. Van bahçelerini sulayan kanal şeklindeki Şahmiram Suyu'nun uzunluğu 30 km.dir. Bu su içilmez çünkü yatağında sıcak kükürt ve karbonat bulunmaktadır. Bununla beraber, bahçe sulaması için elverişsiz olduğu kış ayları boyunca, kırk kadar değirmeni döndürmede kullanılan şehrin dışındaki küçük Angusner Irmağı'na dökülür. Kızıldere veya Tuk Çayı kaynağını Güzel Dere[40] Dağı'ndan alır ve Almalı ile Tuk köyleri yakınlarında Van Gölü'ne dökülür. Van Vilayetinden Dicle'ye iki ırmak dökülür, bunlar Botan ve Büyük Zap ırmaklarıdır[41].

8-Büyük Zap Suyu:

Büyük Zap ırmağı kaynağını Hakkari sancağındaki Türk İran sınırının dağlarından alır. Burası tam olarak Başkale civarındaki dağlardır[42]. Kuzey doğudan güney batıya doğru akar ve Kalah (Nemrud) harabelerinin aşağısından Dicle'ye dökülmek için Musul vilayetine girer. Van vilayetinde yaşayanların bu ırmakta nefis bir lezzeti olan kırmızı balık avladıkları belirtilmektedir[43].

C-GÖLLER

Van Vilayetinin, ikisinin suyu tuzlu ve diğerlerinin suyu tatlı olmak üzere altı sayıdaki ana göllerinin hepsi vilayetin kuzey bölgesi olan Van merkez sancağındadır. İki tuzlu gölden biri yaygın olarak Van Denizi, Akdamar Denizi hatta Arzen Denizi şeklinde adlandırılır, diğeri ise Erçek Gölü olarak adlandırılmıştır. Dört tatlı su göllerinin isimleri de Keçi Gölü, Ak Gölü, Dil Gölü ve Ağrı Gölü'dür[44].

---

[39] Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, TTK Basımevi, 1992, s. 30.
[40] Evliya Çelibi bu suyun adını Güzel dere olarak vermekte ve kaynağını Hakkari dağlarından alarak Van gölüne döküldüğünü vurgulamaktadır.Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 514.
[41] Cuinet, **a.g.e.**, s. 667.
[42] Handan Gökçe, **Van Monografyası**, Edebiyet Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Basılmamış Lisans Tezi, İstanbul, 1944, s. 6.
[43] Cuinet, **a.g.e.**, s. 668.
[44] **A.e.**, s. 668.

1-Van Gölü:

Strabon; Van Gölü'nü, Lake of Martiana bazen de Blue Lake olarak adlandırmıştır[45]. Bazı yazarların Arsissa Plus[46], bazılarının Vastan Gölü[47], eskilerin Thospitis, Ermenilerin Tosp dedikleri Van Gölü[48], Urmiya Gölü'nden 336 metre daha yüksektedir. Deniz seviyesinden yüksekliği 1650 metre olan gölün derinliği fazla değildir[49]. Van Gölü'nün suyu sodalı, acı ve tuzludur fakat tek bir balık türünün yaşadığı görülmektedir[50]. Texier, suyun tuzlu olmaktan daha çok acı bir şey olduğunu belirtir[51]. Göl, kıyısındaki çok sayıda burun, körfez, koy ve yarımadalarla gerçek bir denizi andırmaktadır[52].

Bu gölün 27 mil uzunluğu, 20 mil genişliği ve çevresi de 60 mildir. Birçok derenin buraya akmasına rağmen gölden çıkış yoktur. Gölde IV. yüzyıl tarihli bir kilisenin olduğu Akdamar Adası, Arder, Lim ve Geduş Adaları vardır[53].

C. de Cholet Armand-Pierre, Van Gölü'nün ilk manzarasından çok etkilenerek şu ifadeleri yazar: "…*Akşam gün batımının son ışıklarıyla parıldayan bu içdeniz (Van Gölü), gözlerimizin önüne büyüleyici bir manzara seriyor. Kendisini çevreleyen, kar ve buzla kaplı engin dağların görüntüsü, kıyıda kurulmuş sayısız köy ve kasabanın siluetleri, kıyı boyunca süzülen hafif yelkenliler ve uzakta mor akşam sisini delip, karşı kıyıdaki zirveler bizi yatıştırıp, bütün yorgunluğumuzu ve*

---

[45] J.M.Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan In The Year 1813 and 1814**, London, John Murray, 1818, s. 384.
[46] M.N. Bouillet, **Dictionnaire Universel D'Histoire et de Geographie**, Paris, Libraire Hachette, 1876, s. 1938.
[47] Jean Chesneau, **Le Voyage de Monsieur d'Araman, Ambassadeur pour le Roi en Levant**, Paris Edité par Ernest Leroux, , 1887, s. 79.
[48] Evliya Çelebi Makdisi tarihinden nakil ile Nemrut'un Allah'lık iddiasıyla dünyadaki bütün ustaları toplayarak Nemrut seddini yaptırdığını, Nemrut'un İbrahim peygambere isyan etmesi üzerine dağın yerle bir olduğunu ve bunun üzerine Van Gölü'nün meydana geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca gölün çevresinin dokuz mil olduğunu, etrafında dokuz tane kale olduğunu, göle yetmiş kadar derenin dökülüldüğünü ama buna rağmen göl suyunun ne bir damla arttığını ne de azaldığını, suyunun acı olduğunu belirtmektedir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 514.
[49] Elisee Reclus, **Nouvelle Géographie Universelle, La Terre et les Hommes**, Tome IX L'Asie Antérieure, , Paris, Libraire Hachette, 1884, s. 329.
[50] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.g.e.**, s. 213.
[51] Texier, **a.g.e.,** s. 4.
[52] X.H. De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, Premiere Partie, Paris, P.Bertrand Libraire Editeur, 1856, s. 505.
[53] J.J.N. Huot, **Geographie Universelle ou Description de Toutes Les Parties du Monde**, Sixième Edition, Tome Quatrième, Paris, Garnier Freres, Libraire Editeurs, t.y., s. 459.

geçtiğimiz günlerde karşı karşıya kaldığımız tehlikeleri unutturuyordu…"[54]. J.M.Kinneir ise Van Gölü'nü bir aynaya benzetir[55].

Van Gölü'nün[56] yüzölçümünü C.Vital 6300 km^2 olarak belirtir. Sonraki dönemlerde yapılan incelemelerde gölün yüzölçümü Reşat İzbırak'a göre 3.738, Sırrı Erinç'e göre 3.764 km^2 dir[57]. Çevresi bazı seyyahlara göre altmış bazılarına göre de seksen saatte dolaşılır. Kıyılara hemen yakın yerlerde ölçülmüş olan derinliği 100 m. den fazladır. Kuzeyde, batıda ve güneyde çok yüksek dağlar etrafını çevrelemektedir. Suyun seviyesi yavaş hareketlerle yükselmeye eğilimlidir. Birçok yerlerde, bu gölün derinliklerinde eski yerleşim yerlerinin kalıntıları görülmüştür. Kara Keşiş ve Eresin arasına doğru giden ucunda ise; bugün, ağzı oradan da uzakta olan Bendimahi'nin üstüne eskiden kurulan köprü bulunur[58].

Asya'daki diğer göllerin aksine, Van Gölü'nün bir özelliği de bütün yıl boyunca yayılması ve kıyıları su altında bırakmasıdır. Lim (Çarpanak) Adası, Adır Adası ve gölün dört km. içerisindeki meşhur Akdamar Adası önceden yarım ada iken şimdi kıyıdan uzaklaşarak müstakil adalar olmuşlardır. Van şehri de bu su istilâsının karşısında iç kısımlara doğru çekilmek zorunda kalmıştır. H.Binder, halkın eskiden şehrin tamamen su istilâsına maruz kaldığını, gölün çekildiğini ve Dicle Irmağı'na dökülen derelere giden suyun yer altı çıkışı tıkandığı zaman tekrar yükseldiğini ileri sürdüğünü ifade eder[59].

1838 ile 1840 yılları arasında gölün seviyesi üç dört metre yükselmiştir. Kıyı halkının Loftus'a verdiği bilgiye göre gölün, 17. yüzyılda da aynı şekilde birkaç sene boyunca seviyesi artmıştır. Kuraklık zamanında duran yükselme sonra tekrar başlar. Bu yükselmelerden dolayı neredeyse Erciş'in tamamı, Adilcevaz'ın burun

---

[54] A. P. Compte de Cholet, **Voyage en Turquie d'Asie: Arménie, Kurdistan et Mésopotamie**, Paris, Librairie Plon, 1892, s. 222.

[55] John M.Kinneir, **Voyage Dans L'Asie Mineure, L'Arménie et le Kourdistan Dans les Années 1813 et 1814**, Tradiut de L'Anglais par N.Perrin, Tome II, Paris, Librairie de Gide Fils, 1818, s.151.

[56] Van Gölü'nün oluşumu şu şekildedir: Eski Muş-Van tektonik havzasının suları Fırat nehri kapatılarak boşaltılmış ve drenaj Fırat'a yönelmiştir. Daha sonra Muş-Van havzası, Nemrut volkanı ve lavları tarafından iki kısma bölünmüştür. Böylece havzaya doğudan katılan akarsuların önü kapanmıştır. Bu şekilde Nemrut'un doğusunda kalan Van Havzası'nın, bu volkanın oluşturduğu seddin arkasındaki taban kesiminde sular birikerek Van Gölü'nü oluşturmuştur. Bkz. Orhan Gürbüz, **Van Gölü Çevresi'nin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Açısından)**, İstanbul, İÜ SBE Basılmamış Doktora Tezi, 1994, s. 108.

[57] Başarır, **a.g.m.**, s. 19.

[58] Cuinet, **a.g.e.**, s. 668.

[59] Henry Binder, **Au Kurdistan En Mésopotamie Et En Perse**, Paris, Maison Quantin, 1887, s. 144.

kısmı hatta Van şehrinin bir kısmı, özellikle İskele Köy sular altında kalmıştır. Söylentilere göre; yabancı bir çoban büyük bir kayalık yuvarlayarak, gölden akan suyun önünü tıkamıştır[60]. Bu su basmasıyla Van'ın dış mahalleri her yıl küçülmekte ve Erciş gittikçe oturulamaz hale gelmektedir[61].

a-Akdamar Adası:

Akdamar, Lim, Adır ve Kuş Adaları eskiden yarım adalardı. Akdamar Adası'nın kıyıya uzaklığı 4 km.dir ve bu gölün suları altında kalan Van şehri de 2 km. doğuya doğru çekilmek zorunda kalmıştır.

Göldeki dört adanın en büyüğü olan Akdamar Adası'nın çevresi yaklaşık olarak 4 km.dir. Bu kuru kayalıklar XII. yüzyılın başından bu yana Ecmiadzin Kilisesi'nin rakibi olan Ermeni Katoligosu'nun ana merkezi olarak hizmet etmekten başka bir işe yaramamıştır. Ardzeruni Ermeni Hanedanı'nın I. kralı olan Gagik tarafından 928 yılında bu adada yaptırılan eski yapılardan yalnızca biri, vasat bir mimari olan, yeni ve eski tarihi anlatan hafif kabartmalarla süslü tek bir kilise mevcuttur. Manastır yıkık durumda, kütüphanesi düzensizdir ve ayrıca Katoligos binası, eski el yazmaların yağlanmış kağıtlarından oluşturulmuş camlara sahiptir.

b-Adır, Lim ve Kuş Adaları:

Adır Adası çöldür ve Lim ile Kuş Adası Ermeni keşişlerin yaşamış olduğu yerdir[62]. Bu üç kayalık adada ilginç hiçbir şey görülmez[63].

---

[60] Reclus, **a.g.e.**, s. 330.
[61] Amédée Jaubert, **Voyage en Arménie et en Perse Fait Dans Les Années 1805 et 1806**, Paris, Libraire Pelicier, 1821, s. 139.
[62] Lim adası günümüzde Çarpanak adası olarak bilinmekte ve ada da kilise harabeleri ve sarnıçlar bulunmaktadır. Adir veya Gadir adası Erciş'in güneyinde yer alır. Burada manastır, bağ ve bahçe izlerine rastlanmıştır. Kuş adası Akdamar adasının batısında yer alır ve en küçük adadır. Ayrıca önce Karay bitişik iken 1887'de suların yükselmesi sonucu Erciş Kale adacığı oluşmuştur. Bkz., Galip Başarır, "Van Coğrafyası", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 19.
[63] Cuinet, **a.g.e.**, s. 669.

c-Göl Ticareti:

Göl taşımacılığı pek önemli bir yer tutmaz; çünkü taşımacılıkta kullanılan gemiler söğütten yahut kavak ağacından kötü bir şekilde yapılmıştır. Bu gemiler yalnızca iyi havalarda rüzgâr çıktığı zaman çalışır[64].

Hükümet, Van Gölü'nden iki şekilde gelir elde eder; birisi gölün suyu içinde bulunan sodyum borattan yıllık ortalama alınan 20.000 kuruş, diğeri de balıktandır[65]. Ernest Chantre bu balığı "Squalius Maxillaris" olarak adlandırmaktadır[66]. Balık geliri yaklaşık olarak 80.000 kuruştur. Van Gölü'nün veya buraya dökülen ırmakların yalnızca yumurtlama döneminde görülen balık, XIX. yüzyılda hiçbir doğa bilimci tarafından sınıflandırılamamıştır. Irmakların ağızlarında bolca avlanan, yumurtlama zamanı hariç, Van Gölü'nde başka balık türü yoktur. Darek balığı bu yerlerde taze olarak tüketilir ve kurutulup sepete konulduktan sonra Türkiye'nin ve İran'ın diğer yerlerine ihraç edilir[67]. Texier halkın gölde hangi tür balık bulunduğunu bilmediğini söyler[68]. Bu balıklar tuzlandıktan sonra katman katman istiflenerek yün torbalarda taşınır. Kıyı halkı, bu balığı solungaçlarından ipe dizerek taç şeklinde evlerinde sıra sıra kurutmayı sever[69]. Ayrıca Gürcistan'a kadar taşındığı da belirtilmiştir[70].

Bölgenin halkı, çamaşırlarını bu suyla yıkadıkları zaman su köpürmektedir[71]. Sadece gölden çıkarılan soda, sabun imalatında kullanılmak üzere komşu illere ihraç edilmektedir. Tuzun batmanı 25 paraya satılır[72]. Göl üzerinden Bitlis ve Muş ile yapılan ticaret halka gelir sağlamaktadır[73]. Balık avlanma sezonu

---

[64] Deyrolle, **a.g.e.**, s. 370.
[65] XIX. yüzyılın ortasında Van'a gelen M.F.Millingen gölün suyundan sodyum karbonat elde edildiğini ve bölgede çamaşırların bununla yıkandığını, ayrıca bu sodyum karbonatın Muş, Diyarbakır ve Halep'e ihraç edildiğini belirtir.Bkz., M.F.Millingen; **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Çev:N. Mestçi, İstanbul, Doz Yay., 1998, s. 90.
[66] M.Ernest Chantre, "De Beyrouth a Tiflis (A Travers la Syrie, la Haute-Mésopotamie et le Kurdistan)", **Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages**, Deuxieme Semestre, Paris, Libraire Hachette, 1889, s. 280.
[67] Cuinet, **a.g.e.**, s. 669.
[68] Texier, **a.g.e.**, s. 4.
[69] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 379.
[70] Jean Chesneau, **a.g.e.**, s. 80.
[71] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 379.
[72] X.H. De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, Premiere Partie, Paris, P.Bertrand Libraire Editeur, 1856, s. 509.
[73] Jaubert, **a.g.e.**, s. 138.

resmi görevliler ve halkın katılımıyla bayram havasında Vali tarafından açılır[74]. Gölden avlanan balık, şehir halkına, yıllık elli binle altmış bin kuruş arası bir gelir sağlamaktadır. Bu av 20 Mart'ta başlar 30 Nisan'da biter[75]. Yılın geriye kalan zamanlarında gölde balık yoktur. Balıklar tuzlu suyun derinliklerinde hemen kaybolmaktadırlar[76]. Göl kıyısında hiçbir yumuşakça, kabuklular[77] veya bitkimsi hayvan bulunmamaktadır[78]. Göl kıyılarının sünger taşı ile dolu olduğu belirtilir[79].

Bu dönemde Van Gölü'nde mal ulaşımı aşağıda tabloda gösterildiği gibi 348 adamıyla, ortalama 12 ton yük kapasitesiyle 87 tane yelkenli gemi tarafından yapılmaktadır[80].

Tablo 1- Van Gölü'nde Yelkenli, Kapasite ve Personel Durumu

Bağlı İskeleler	Yelkenli Gemi Sayısı	Toplam Ortalama Kapasite	Personel Sayısı
Van Yakınlarında İskele Köy	60	720	240
Gevaş	25	300	100
Adilcevaz	2	24	8
Toplam	87	1044	348

Bu küçük yelkenlilerle gerçekleşen ana taşımacılık miktarı şöyledir:

Van için yakacak odun: 4948 ton
Odun kömürü: 231 ton
Van'dan Bitlis'e giden İran keteni: 65 ton
Toplam: 5.244 ton

Van'a bu yelkenlilerle ayrıca Erciş ve Adilcevaz'dan gelen ve yıllık tutarı hesaplanamayan bir miktarda tahıl ithali yapılmaktadır[81].

[74] Millingen, **a.g.e.**, s. 116.
[75] Jaubert, **a.g.e.**, s. 138.
[76] **A.e.**, s. 139.
[77] X.H. De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse,** Tome Quatrieme, Paris, P.Bertrand Libraire Editeur, 1860, s. 100.
[78] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 379.
[79] Ali Bey, **Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk (1884-1888)**, Yayınlayan: Cahit Kayra, İstanbul, Büke Yay., 2003, s. 32.
[80] Cuinet, **a.g.e.**, s. 670.

Van için gerekli yakacak, yukarıdaki tabloda gösterildiği gibi, Kardigan Kazası'nın ve Bitlis'in çevresinden gelmektedir[82].

Tütün tekelinin yönetimi, Van Gölü'nde kendi özel servisi için bir buharlı gemi işletirler. Amerikalı Protestan misyonerlerin de bir tane buharlı gemisi vardır[83].

XIX. yüzyılın başında Van Gölü'nde gemi kullanılabilmesine ve Ermenilerin gemi yapma bilgisine ve sanatına sahip olmalarına rağmen fırtınaya dayanıklı sağlam gemi yapmaya muvaffak olamamışlardır. 1806 yılında bu küçük denizde sadece yedi veya sekiz tane yelkenli gemi bulunuyordu. Bu gemiler ancak Bitlis ile yapılan ticarete cevap verebilmiştir[84].

1887 yılında Osmanlı hükümeti Van Gölü'ndeki vapurla ulaşım konusunu incelemek üzere bir heyet göndermiştir[85]. Ancak daha önceden 1878 yılında Osmanlı Devleti vatandaşlarından Artin Sarrfyan ve Abraham Haffafyan Van Gölü sahillerinde yolcu ve yük taşımayı kolaylaştırmak düşüncesiyle devlete müracaat etmişlerdir. 1879 yılında Meclis-i Mahsusa da okunan dilekçeleri kabul ederek bu iki kişiye vapurlar ile yolcu, yük ve eşya yüklü mauneleri[86] taşımak üzere ruhsat ve imtiyaz vermiştir [87]. Ancak devlet imtiyazın onaylanmasını çok geciktirmiş ve bu sebeple imtiyaz sahipleri faaliyetlerine başlayamamışlardır[88]. E.Reclus, gölde geminin çok nadir olarak görüldüğünü, Amerikan misyonerlerin, parçaları İstanbul'dan deve sırtında getirilen sökülebilir bir gemiyi göle bıraktıklarını, kurulan şirketin faaliyetlerinde başarılı olamadığını belirtir.[89] İki Ermeninin almış olduğu imtiyaz sözleşmesinin arka planında Amerikan misyonerlerinin olma ihtimali çok yüksektir.

Ancak Van Valisi İbrahim Halil Efendi 31 Mayıs 1887 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği yazısında Van Gölü'nde vapur işletmeciliğinin devlet eliyle

---

[81] **A.y.**
[82] **A.y.**
[83] **A.y.**
[84] Jaubert, **a.g.e.**, s. 120.
[85] Cuinet, **a.g.e.**, s. 670.
[86] Maune: Yelkenle ve kürekle yol alan, güvertesiz ve çok ağır olan bir kayıktır. İskeleden gemilere ve vapurlara yük ve kömür taşımasında kullanılır. Bkz., Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 13.Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 1996, s. 587.
[87] Abdülvasi Çetkin, **Van Gölü'nde Osmanlı Şirketinin Vapur İşletmeciliği Teşebbüsleri**, Erzurum, AÜ SBE Basılmamış YL. Tezi, 2000, s. 5.
[88] Çetkin, **a.g.e.**, s. 50.
[89] Reclus, **a.g.e.**, s. 333.

yapılması gerektiğini bildirmiştir. Bunun üzerine bölgeye gönderilen Yüzbaşı Hafız Tahsin ve Mülazım Arif Efendi yaptıkları incelemeler sonucunda vapurların devlet tarafından işletilmesinin hem askerî hem de bölge halkı açısından faydalı olacağını belirtmişlerdir[90]. Heyetin raporunu takiben Van Gölü'nü yerli bir şirkete bırakabilecek, düzenli bir mahalli ulaşım hizmetine karar verilmiş; fakat böyle bir şirketin varolma şartları oluşturulamamıştır[91].

Stratejik açıdan bu yörede buharlı ulaşımın büyük bir avantajı olduğu gibi, çevre bölgelerdeki tarımın ve ticaretin gelişmesinde çok büyük yararı olduğu için heyetin raporu, ticaret yönünden çok olumlu olmuştur. Seyyahların da belirttiği gibi Van şehri gerçekte doğudaki sınırları yönünden tamamıyla Anadolu'nun anahtarı konumundadır[92].

Anadolu'ya Umumi Müfettiş olarak gönderilen Ahmet Şakir Paşa Van Gölü taşımacılığı ile yakından ilgilenmiştir. Şakir Paşa Van Gölü'nde vapur işletilmesinin Van ve Bitlis vilayetlerinde ziraat ve ticareti geliştireceğini, Bargiri'de çıkan petrolün bu yolla taşınabileceğini ve bölgede asayişin sağlanmasında katkısı olacağını Babıâli'ye bir layiha olarak göndermiştir. Bunun üzerine Padişah iradesi ile Van Gölü'nde İdâre-i Mahsusa'ya bağlı bir Vapur işletmesinin kurulması kararlaştırılmıştır[93].

Ancak bütün bu raporlar ve çalışmalar sonucunda vapur işletmeciliği konusunda başarılı olunamamıştır. Bu faaliyetlerin Van'a kazandırdığı iskele daha sonraki yüzyılda Van Gölü'nde yapılan taşımacılığın belkemiği olmuştur[94]

d-Van Gölü'nde Tuzluluk Oranı:

X.H. de Hell göldeki tuzluluk oranını ölçmüş ve şu sonuçları elde etmiştir:

Buharlaşma yoluyla tuzluluk belirlendiğinde;

Boş hazne:	1,30 gr.
Su ile dolu hazne:	37,76 gr.
Su dibinde:	36,46.gr.

[90] Çetkin, **a.g.e.**, s. 42.
[91] Cuinet, **a.g.e.**, s. 671.
[92] Cuinet, **a.g.e.**, s. 670.
[93] Ali Karaca, **Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)**, İstanbul, Eren Yay., 1993, s. 149.
[94] Çetkin, **a.g.e.**, s. 51.

Buharlaşma sonrası haznenin ağırlığı: 2,04 gr
Boşken: 1,30 gr.
Tuzun ağırlığı: 0,74 gr. olarak değerler elde edilmiştir. 2 dereceyi gösteren yoğunluk ölçerden daha kesin bir değer olarak sonuç % 2,029 gr.dır[95].

T.Deyrolle'ün incelediği göl suyunun, buharlaşmadan sonra elde edilen verileri şöyledir[96]:

Sodyum klorür : 50,6
Kalsiyum sülfat : 12,2
Kalsiyum karbonat : 36,6
Diğerleri: 0,6
Toplam : 100

Yapılan yeni araştırmalarda Van Gölü'nde bulunan tuzlar sırasıyla şunlardır: sodyum klorür, sodyum karbonat, sodyum sülfat ve sodyum bikarbonat'tır[97].

e-Göl Çevresinde Böcekler ve Kuşlar:

Van Gölü'nün kıyısında bolca Sibirya Kazı bulunmaktadır. Kırmızımsı açık kahverengi bu hayvanın, kafası ve önü gri renkte, kanatların üstü beyaz ve büyük kuyrukları yeşilden mor kırmızıya değişen renkleri yansıtmaktadır. Bu kazlar, uzun bir çığlık gibi ses çıkarır. T.Deyrolle, bu kuşların hiçbir yerde bu bölgenin ovasındaki kadar bol olmadığını ve Türklerin bu kaza Kaz Tilki adını verdiklerini belirtir[98]. Pelikanlar, kızıl tüylü ve kırmızı kafalı ördekler, bağırtlaklar ve su tavukları, yaklaşınca bir çığlık atan vahşi kuşlar göl çevresinde bulunur[99].

Ayrıca bıldırcından daha büyük fakat keklikten biraz küçük Syrrapte kuşu vardır. Siyah ve parlak gözleri gök mavisi bir çemberle çevrilidir. Bütün vücudu siyah lekeli gri renktedir. Kafası ve boynu sarımsı renktedir. Hiç tüy olmayan ayakları kalın bir deriyle kaplıdır. Ayrıca bıldırcın, kumru ve farklı bataklık kuşları Van Gölü'nün değişik yerlerinde bulunmaktadır[100].

---

[95] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse,** Tome Quatrième, s. 99.
[96] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 379.
[97] Orhan Gürbüz, **Van Gölü Çevresi'nin Coğrafyası**, s. 110.
[98] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 370.
[99] Texier, **a.g.e.**, s. 7.
[100] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 379.

2-Erçek Gölü:

Yüksek bir yerdeki Van Gölü'nün 30 km doğusunda yer alan Erçek Gölü de Van Gölü gibi yüksek dağlarla çevrilidir. V.Cuinet, yüzölçümünü yalnızca 29 km^2' olarak verir; ancak son yapılan ölçümlerde 99 km^2 olarak hesaplanmıştır[101]. Çevresi yedi saatte dolaşılmaktadır. Bu gölde hiçbir balık görülmez[102]. Ayrıca Erçek Gölü'nün suyunun, arsenikli olduğu belirtilmektedir. Bu durum göl suyu ile sulanan tarım arazilerinin steril kalmasını sağlamaktadır. Burada üretilen sabunlar Suriye'ye ihraç edilmektedir[103].

Erçek Gölü'nün genişliği dört km. civarındadır. Gölü çevreleyen bataklıklı çayırlıklar ayrı bir görüntüye sahiptir. Çobanlar sayısız keçi ve at sürülerini burada otlatmaktadır. Gölün çevresinde iyi yapılmış geniş bir bent bulunmaktadır. Büyüklüğü epey bir suyu toplamaya ve Van bahçelerini sulamaya ve onları bereketlendirmeye yeterlidir.

Bu göl, ovanın çiftçileri için tek su kaynağıdır. Ovadaki su kıtlığı; o çevrede yaşayanları Erçek Gölü'nün[104] suyunu, sulama işinde kullanabilecek sulama yöntemleri yapmaya zorlamıştır. Geriye kalan önemli bir miktar yedi millik bir yolculuktan sonra ana mahallerde bulunan kanallara bölünerek Van'ın dış mahallelerine kadar ulaşmaktadır. Bu sulama sayesinde Van'da çok iyi kalitede meyve, sebze ve ot yetişmektedir[105]. Bu gölün suyu yer altı kaynaklarından gelmektedir[106].

Erçek gölü kıyılarının hiçbir bölümünde yerleşim yeri yoktur. Oval şekli gölün doğu kıyısında sona ermektedir. Burada adı Erçek olan ve iki dere yatağı bulunan köy vardır[107]. Millingen, Erçek çevresinde oturan köylülerin bu gölün zaman zaman yükseldiğini ve kendilerinin bir tufan felaketine kapılmaktan korktuklarını

---

[101] Başarır, **a.g.m.**, s. 21.
[102] Cuinet, **a.g.e.**, s. 671.
[103] Reclus, **a.g.e.**, s. 333.
[104] Erecik gölü olarak Evliya Çelebi tarafından adlandırılan bu gölde on okka gelen iri alabalığın olduğu belirtilmektedir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 626.
[105] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 395.
[106] Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 175.
[107] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 517.

söylediklerini belirtir ve Erçek Gölü'nün Van Gölü'nden 400 fit daha yukarıda bulunduğunu vurgular[108].

Gölün doğu yakasında yürümeyle otuz dakikalık mesafede Karakunduz Köyü bulunur. Her iki köy zengin bir bitki örtüsüyle kaplıdır ve gelişmiş durumdadır. Erçek'in girişinde köyün, batı tarafını oluşturan ovayı boylu boyunca kesen Molla Hasan Çayı akmaktadır[109]. Bu bölgenin topraklarının ise genellikle nitrat, sodyum ve deniz tuzu gibi tuzlar içerdiği belirtilmiştir[110].

3-Keşiş Gölü:

Keşiş gölü, Kuh, Kozan ve Erek dağları arasındaki vadide, vadi ağzının kapatılmasıyla oluşturulan yapay bir göldür ve yüzölçümü 4 km²'dir[111]. Ancak V.Cuinet, suyu tatlı olan bu gölün 18 km² büyüklüğünde olduğunu belirtir. Bu gölün suları Van'ın bahçelerinin ve tarlalarının sulaması için ana kaynaklardan biridir. Kıyıları muhteşem otlaklarla kaplıdır. Yılın her zamanında çevrenin manzarası baş döndürücüdür. Orada zengin yeşilliğe karışık çiçeklerin kokusuyla dolmuş temiz ve taze bir hava solunulur. Siyah çadır toplulukları ve sürülerin varlığı, çevrenin güzel görünümünü bir kat daha arttırmaktadır[112].

4-Akgöl:

Doğuya doğru birkaç kilometre uzaklıkta Salahhane yaylasının sularının toplandığı Akgöl isimli tatlı su gölüne rastlanır. Bu gölün çevresi ortalama 16 km² dir[113]. Günümüzde bu gölün yüzölçümü 4 km² olarak belirtilir[114].

5-Dilgöl ve Ağrı Gölü:

Tatlı su gölleri olan Dilgöl ve Ağrı Gölü aşağı yukarı 16 km² büyüklüktedir. Bu göller vilayetin kuzeybatısında Süphan Dağı'nın eteğindedir[115].

---

[108] Millingen, **a.g.e.**, s. 176.
[109] Hell, **a.g.e.**, s. 518.
[110] Texier, **Description de L'Arménie,** s. 19.

[111] Başarır, **a.g.m.**, s. 22.
[112] Cuinet, **a.g.e.**, s. 671.
[113] **A.y.**
[114] Başarır, **a.g.m.**, s. 22.

Ç-BAHÇELER

İç kısımda, kalenin yakınlarında kurulan bahçelikler kilometrelerce alana yayılmışlardır. Nitekim bu bahçeler " Dünyada Van, öte tarafta Cennet"[116] deyiminin doğmasına sebep olmuştur[117].

Aşağı şehrin en azından dörtte üçünü oluşturan Van bahçeleri[118], kuzeyde ve doğuda yakınlardan geçen Augusner ırmağı ve Şahmiram mahallesinin altından geçen Şahmiram Suyu'ndan alınan suyla bolca sulanır[119]. Van çevresinde çok sayıda bulunan meyve bahçeleri mükemmel sulama şebekesinin bir sonucudur. Zaten yaz boyunca neredeyse hiç yağış almayan bölge için en öncelikli ihtiyaç bu su kanallarıdır. Gölün bu kesiminde kıyılar düzdür ve suyun yatay yüzeyi ile birbirine karışır[120].

Bol miktarda bulunan meyve ağaçlarının ve uzun kavakların yeşil serinliği monotonluğu değiştirmektedir. Bu yeşillikler birçok küçük dereler tarafından sulanmaktadır ve Van'ın büyük bir kesimine geniş bir yeşillik görüntüsü vermektedir. Oranın halkı kalenin dışında kalan bu bölümü "bağlar" olarak isimlendirmişlerdir[121].

Yaz aylarında dışta kalan şehri terk eden halk, bu bahçelerde zamanını geçirmektedir. Fakat bu bahçelerin güzelliğini kapatan evler ve yüksek duvarlar, seyyahlara bu güzelliği görmelerine izin vermemektedir[122]. Şehirdeki evlerin yola bakan cephelerinde nerdeyse hiç pencere yoktur. Giriş kapısı ve yerden dört beş metre yükseklikteki tavan penceresi açık olan deliklerdir. İçerisi, aksine güzel bir şekilde döşenmiştir. Altında üzüm ve sarmaşık bitkilerin olduğu verandalarla çevrili avlular; çeşmelerle ve su fıskiyeleriyle süslenmekte ve bu şekilde insanlar serinlemektedir[123].

---

[115] Cuinet, **a.g.e.**, s. 671.
[116] Günümüzde bu söz "**Dünya'da Van, Ahirette İman**" olarak ifade edilir
[117] Reclus, **a.g.e.**, s. 371.
[118] Evliya Çelebi Van'ın bağ ve bahçelerini özetle şu şekilde tarif eder: "*Edremit kentine kadar uzanan Van ovası bağ-bahçe ve gülistanlıktır. Bu bağlara insan girse kaybolur. Her bağda birer pınar, havuz ve şadırvan vardır. Yine her birinde birer şirin köşk bulunur.*" Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 559.
[119] Cuinet, **a.g.e.**, s. 694.
[120] X.H. De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 515.
[121] Schulz, **a.g.m.**, s. 260.
[122] Elisee Reclus, **a.g.e.**, s. 372.
[123] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 384.

Bu bahçelerde meyve, sebze ve birçok kalitede üzüm yetiştirilir. Bu üzümlerden, tadı çok hoş ve hafif bir şarap üretilir. Ermeniler, bu şarabı çok sever ve yüksek miktarda tüketirler. Van bahçelerinde elma ve armut ağaçlarının yanında ayrıca portakal ve limon ağaçları bulunmaktadır[124].

Van bahçelerinin ortasındaki yollar özenle düzenlenmiştir. Toprak iyice dövülmüş fakat engebeli durumdadır. İki taraftan da tarlalara dağılan ve oradaki ağaçları sulayan dereler çok hoş bir serinlik vermektedir. Yol genişlediğinde taşıt yolu aynı genişlikte kalmasına rağmen, kenarlarına üçlü veya dörtlü ağaçlar ekilerek ayrı bir güzellik katılmıştır. Ağaçlar bir fidanlıktaki gibi çok sıktır. Akşamları derelere ve su birikintilerinden birine düşmemek için dikkatli olmak gerekir. Bahçeler arasında geceleri fenersiz dolaşmak imkansızdır. Şehre yirmi dakikalık bir uzaklıkta bulunan bahçeler, şehir merkezine kadar çok hoş bir gezinti yolu oluştururlar[125]. Bu bahçelerle çevrili yol, yeşil bir kubbeyi andıran büyük söğüt ağaçları tarafından gölgelenmektedir. Bu yolların kenarından devamlı olarak akan su, yazın çok sıcak olduğu zaman, güzel ve hoş bir serinlik vermektedir[126].

Şehrin bu meşhur bahçeleri, değerli şarapların ve harika meyvelerin ürün zenginliği yanında yaşamaya uygunluğuyla da gerçekten büyük üne yaraşır bir şekildedir. Maalesef, Van Gölü'nün suyuyla yıkanmış olan bu şehrin iyi yerleri ve güzel bahçeleri, buraları çevreleyen eski sönmüş volkanların uyanmasıyla sık sık rahatsız edilir[127].

Üç dört yüz metrelik büyük boş arazi, herhangi bir saldırı durumunda kuşatanların planlarını bozmak için bahçeleri şehirden ayırmaktadır[128].

D-MADENLER

Van Gölü ve çevresi kömür madeni açısından zengin yataklara sahiptir[129]. Bölgenin ihtiyacının karşılandığı bu yatakların büyük bir kısmının da Başkale'de bulunduğu belirtilerek kaynakların zenginliğine dikkat çekilmiştir[130].

---

[124] **A.y.**
[125] Binder, **a.g.e.**, s. 134.
[126] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 384.
[127] Cuinet, **a.g.e.**, s. 694.
[128] Binder, **a.g.e.**, s. 134
[129] Son yapılan çalışmalar sonucunda Van'daki madenleri şu şekilde sıralayabiliriz; Metalik Madenler: Bakır, Kurşun, Çinko, Mangenez, Krom ve Demir. Endüstriyel Kaynaklar: Perlit, Pompza, Tuğla kili,

Doğu Anadolu'daki dağların yamaçları altın, gümüş, bakır[131], kurşun, demir, tuz, neft[132] madenleri ile akik ve mermer taşlarıyla doludur[133]. H.Binder yer altının çok zengin olduğunu ve bölge halkı tarafından yüzeysel olarak işletilen bir çinko madeninin varlığından bahseder[134].

Van dağları tamamıyla madenler kaynağıdır. Van merkez kazasına 27 km. uzaklıkta bulunan Sivan nahiyesinde, vilayet merkezinin 44 km. uzağında Karasu üzerindeki Akça Çay'da ve yukarıda belirtilen Başkale ve çevresinde çok güzel maden kömürü yatakları vardır[135]. Çuk Boğazı yakınlarında Norduz Köyü'ne 4,3 km. uzaklıkta maden kömürü, çıplak olarak ortadadır ve kalınlığı 12-15 metreye çıkmaktadır[136]. Hükümet, burada bir sarı zırnık madenini uzun zaman işlettirmiştir ve bu bölgenin sadece kömür açısından değil diğer madenler bakımından da zenginlikleri çok önemli miktardadır[137]. Çatak'ın kazası Berko da gümüş kurşun madeni bulunur. Van çevresinde çok sayıda tebeşir, kireç ve alçı ocakları vardır. İhtiyacı karşılayacak miktardan daha yüksek seviyede olan bu ürünler Van'da inceliği ve beyazlığıyla ünlüdür[138]. Ayrıca bölgede bir granit taş ocağından kaliteli taş çıkarıldığını ve bunların cami, kilise ve resmi binaların yapımında kullanıldığı ifade edilmektedir[139].

Diğer kurşun madenleri, bölge halkı tarafından tüfek kurşunu yapmak için işletilmektedir. Bu madenlere uzak olmayan bir yerde, hükümetin, önceleri buradaki

---

Kükürt, Manyezit ve Tuz. Bu madenler ile ilgili çalışmalar ön etüt niteliğindedir. Enerji kaynakları olarak ta petrol, kömür, jeotermal, doğal karbondioksit, sıcak-su ve madensuları Van'da işletilmeyi bekleyen kaynaklardır. Bkz. S.Sönmezsoy, "Endüstri ve Yer Altı Servetleri", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 731.

[130] G.Bie Ravndal, **Turkey, A Commercial And Industrial Handbook**, Washington, Government Printing Office, 1926, s. 133.

[131] J.L., **Manuel de Géographie de l'Empire Ottoman**, İmprimerie Mahmoud Bey, Constantinople, 1887, s. 91.

[132] A.Synvet; **Traité de Géographie Générale de L'Empire Ottoman, Typographie et Lithographie Centrales**, Constantinople, 1872, s. 120-121.

[133] Frans Outendirck, **La Turquie à Propos de l'Exposition Universelle de 1867**, Typographie de Ad. Laine et J. Havard, Paris, 1867, s. 124.

[134] Henry Binder, **a.g.e.**, s. 165.

[135] Mevcut kömür yatakları günümüzde Erciş-Ilıca ve Gürpınar-Şahmanis köylerindedir. Erciş Linyit yataklarının rezervi 2.651.630 ton, kömür rezervinin ise 1.000.000 ton olduğu ifade edilmektedir. Bkz. O.Gürbüz, **Van Gölü Çevresinin Coğrafyası**, İstanbul, İ.Ü.S.B.E. Basılmamış Doktora Tezi, 1994, s. 356.

[136] Cuinet, **a.g.e.**, s. 659.

[137] J.Courau, **La Locomotive en Turquie d'Asie**, Bruxelles, 1895, s. 58.

[138] Cuinet, **a.g.e.**, s. 697.

[139] Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 98.

argüman madenini uzun zaman işlettiği ancak ulaşımının çok pahalıya mal olmasından ve yolların zorluğundan dolayı yirmi yıldır burayı terk ettiği belirtilmektedir.

Önemli miktarda demir oksidine Gevar kazası, Kardigan ve Elmalı'da rastlanır. Kortsoto'da, imtiyaz sahibi işletmecisinin ölümü ile birlikte işletmesi de sona eren bir petrol madeni vardır[140].

XVI. yüzyılda Gevar ve Kardigan kazalarından çıkarılan demir madeninin, gülle yapımında kullanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca yine bu dönemde barut imalatında kullanıldığı için oldukça önemli olan güherçile madeninin bulunduğu vurgulanmıştır.[141]

Moks kazasında bulunan amiant, Başkale'de bulunan boraks madeni XIX. yüzyılın sonunda henüz hiçbir çalışmanın yapılmadığı önemli yataklardır[142]. Ayrıca ticari amaçla Anadolu'ya gelen M.J. Duckerts, Van'da boracite ve demir madeni bulunduğunu vurgulamıştır[143].

Ayrıca Van'daki Ermenilerin, kuyumculukta sanat eseri olabilecek harika ürünler meydana getirdikleri ifade edilmektedir[144]. Ancak bu ürünlerin hammaddesi olan altının Van'daki madenlerden çıkarıldığı hususunda seyyahlar kesin bilgiler vermemektedirler. Gümüş kupalar, gümüş nargileler bölgenin gümüş üreticileri tarafından son derece zarif bir biçimde üretilmektedir[145].

Bu dönemde umumi müfettiş olarak bölgeye gönderilen A.Şakir Paşa'nın faaliyetleri dikkat çekmektedir. Şakir Paşa Van'daki Neft madenlerinin işletilmesini yararlı görmüştür. Bu sebeple Maden Mühendisi Abdullah Kazım Efendi'yi buradaki madenleri araştırmak üzere görevlendirmiştir. Bu çalışmalar neticesinde Şahmanas Köyü'nde çok zengin kömür madeni, neft ve petrol yataklarının bulunduğunu Babıâli'ye haber vermiştir. İngiltere ve Batılı ülkelerin Van bölgesindeki petrol madenlerine ilgisini bilen II. Abdülhamit, bu konuyla yakından ilgilenmiş ve

---

[140] Cuinet, **a.y.**
[141] Orhan Kılıç, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Ankara, Van Belediye Başkanlığı Yay., 1997, s. 280.
[142] Cuinet, **a.g.e.**, s. 660.
[143] M.J. Duckerts, **Turquie D'Asie, Compte Rendu d'une Exploration Commerciale**, Consul General de Belgique a Smyrne, Bruxelles, 1904, s. 87.
[144] Duckerts, **a.g.e.**, s. 111.
[145] Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 98.

petrolün işletme imtiyazını Hazine-i Hassa'ya ihale etmiştir. Burada dikkat çeken önemli bir husus da daha petrolün ilk bulunduğu yıllarda Van'a çok sayıda Batılı ve Rus arkeologların gelmesidir[146]. Bu arkeolog ve seyyahların büyük kısmı kazı yapmak üzere izin almak için büyük çaba harcamışlardır.

E-TUZLAR

Van'da birçok tuz rafinerisi mevcuttur[147]. Ancak Van Vilayetinde işletilen tek tuz ocağı, Van'ın merkez kazasında, posta yolu üzerinde yer alan Erciş kazasının merkezi Agantz'a ve Van şehrinin kuzeyinde, merkeze 44 km. uzaklıkta olan Canik tuz ocağıdır. Bu tuz ocağı 5 tuzlu su göletinden ve 38 tuzlama bölümünden oluşur. İhtiyacı olan üretimi, iki yılda bir azalan ve çoğalan tebeşirli tepenin yamaçlarından doğan kaynaklardan sağlar. 1887'den 1889'a kadar olan zamanda üretim sürekli artmıştır. Bunun sonucunda birçok tuzun Van Gölü'ne boşuna akmasına izin verildiği görülmektedir[148]. Soda ve diğer tuzların sağlandığı göl, vilayetin farklı noktaları arasında bir iletişim yolu oluşturur[149]. 1889'dan 1891'e kadar olan zamanda ise tersine üretim 109 tuzlama bölümünün suyunu karşılayamayacak derecede gitgide azalmış ve diğer 28 tuzlama bölümü geçici olarak işletilmeden atıl bir şekilde kaderine terk edilmiştir. Canik tuz ocağının yıllık ortalama tuz miktarı 120.000 kg'dır. Ortalama geliri de 47.000 kuruştur[150].

Günümüzde Canik tuz ocağı faaliyettedir. Tuz, tuzlu-jipsli formasyonun yıkanması sonucu oluşan tuzlu su kaynağının göletlerde buharlaştırılması ile elde edilmektedir. Van ve çevre köylerin ihtiyaçları için satış yapılmakta olup, üretim yılda ortalama 600 ton'dur[151].

F-ORMANLAR

Van merkez sancağını oluşturan Van Vilayetinin merkezi ve bütün kuzey bölgesinin neredeyse tamamında kavakçılık yapılmasından ve bakım olmayışından

[146] Karaca, **a.g.e.**, s. 148.
[147] Frans Outendirck, **a.g.e.**, s. 126.
[148] Cuinet, **a.g.e.**, s. 663.
[149] J.Courau, **a.g.e.**, s. 58.
[150] Cuinet, **a.g.e.**, s. 664.
[151] Selahattin Sönmezsoy, "Endüstri ve Yer altı Servetleri", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 752.

dolayı ormanlar hemen hemen yok olmuştur[152]. Ağaçları kesilmiş dağlarda zorlukla birkaç araba, saban ve diğer iş aletlerin üretiminde gerekli olan keresteyi sağlayan dişbudak ağacı ve karaağaç kalmıştır. Isınma ve yapı ağaçları köylülerin ihtiyaçlarını karşılamadığı için onlarda bunları İran'dan getirttirmekteler. Bu bölgede yer alan Kardigan Havzası Van şehrinin ısınma ihtiyacını karşılayacak kadar ormana sahiptir. Bu yerlerin dağlarında yetişen ceviz ağacı, uzun zaman ticaret maddesi olarak kullanılmış ve neredeyse bitmiştir[153].

Buradaki meyve ağaçlarından ceviz, meşe ve kavak ağaçlarının en yüksek boyutlara ulaştığı belirtilir[154]. Renkleri yoğun sarıdan morumsu turuncuya değişen büyük çiçeklerle dolu yabani gül çalılıklarını görmek seyyahı şaşırtmıştır. Bu durumu kesinlikle bitkisel bir yenilik olarak görür[155].

Van Vilayetinin bütün dağları, özellikle de merkezde ve doğudaki dağlar harika otlaklarla örtülüdür. Bu dağların bitki örtüsü özellikle de Van'ın yanındaki Erek Dağı'nda çok zengindir[156].

Bölgenin tarım yapılan yamaçlarının bulunduğu dağlardaki ormanlar, kışın kar yağdığında tarım alanlarının aşağı doğru inmesini engellemektedir. Sonraları kesilen bu ormanların yerine yeni ağaçlar dikilmemiş, dikilenleri de dağlarda beslenen keçi ve koyunların yemesine izin verilmiştir. Yağan kar, ilk güneş ışıkları ile eriyip aşağı doğru inmekte ve tarım alanlarına zarar vermektedir[157].

1872 Van Vilayet Salanâmesinde Gevaş, Kardigan, Şatak, Müküs ve Gevar kazalarında orman alanları bulunduğu belirtilir[158].

G-BÖLGEDE DEPREM

C. de Cholet Bitlis'e geldiğinde şiddetli bir sarsıntının bölgede ciddi hasara neden olduğunu öğrenmiştir. Bu deprem ile Van'da minarelerin ve cami kubbelerinin

[152] Cuinet, **a.g.e.**, s. 697.
[153] **A.y.**
[154] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 388.
[155] **A.y.**
[156] Cuinet, **a.g.e.**, s. 660.
[157] M.J. Duckerts, **a.g.e.**, s. 9.
[158] Aydın Talay, **Salnâmelerde Van**, Van Belediye Başkanlığı Yay. Nu:11, Van, Acar Matb., 1999, s. 44.

neredeyse tümü yıkılmıştır. Van Gölü'nün[159] kuzeyindeki Adilcevaz kasabasının büyük kısmı; dalgalar altında kalmış, harabeye dönmüş ve yüz elli kadar ev tamamıyla yerle bir olmuştur. Cholet; tâkip eden sekiz gün boyunca, günde en az bir veya iki sarsıntı duyduklarını ifade etmektedir. Sadece kraterler, lavlar ve bazalttan oluşan, zirvesi bir kül bulutu ile kaplı 2.600 metrelik Nemrut yanardağına çok az bir mesafede bulunan bu volkanik bölgede depremlerin şaşılacak bir durum olmadığı belirtilir[160].

1891 yılında Van'da bazen birkaç saat süren, bazen hafif bazen şiddetli günlük yer sarsıntıları hissedilmiştir[161]. Aynı yılın 6 Şubat günü gölün bütün çevresine yayılan şiddetli bir sarsıntı bir minarenin üst kısmının düşmesine ve eski duvarların ve dükkanların çoğunun zarar görmesine sebep olmuştur. Bölge insanı bu durumdan oldukça etkilenmiş ve insanları ölüm korkusu sarmıştır. Bu depremlerle gölün kuzeyindeki Adilcevaz'da kırk ev devrilmiş ve seksen ev büyük hasar görerek oturulamaz hale gelmiştir. Üç ölü ve birkaç yaralı depremin geride bıraktığı acı tablodur. Korkmuş olan halk, şehri terk etmeye başlamış ve geceyi dışarıda, karlar içinde eksi 10-12 derece soğukta geçirmek durumunda kalmıştır

Daha başka depremlerin de bölgede izleri hâlâ hatırlanmaktadır. Bunlardan birisi 1882 yılında Nemrut Dağı'nın eteklerinde, molozların altına yetmiş beş kişiyi gömerek Teghout Köyü'nün altını üstüne getiren büyük yer hareketidir. 250 yıl önce Van şehri benzer şekilde tamamıyla yıkılmış ve 2000 kişi yıkıntı altında kalmıştır[162].

1896 yılında Van'a görevli olarak gelen Sadettin Paşa, hemen hemen her gün deprem olduğunu belirtmektedir[163]

XIX. yüzyılda Van'da altı büyük deprem meydana gelmiştir. İlki 1871 yılında episantr'a derecesi ile 7 şiddetinde, ikincisi 1881 yılında 10 şiddetinde,

---

[159] Bu yüzyılda bölgede tespit edilen fay hatlarının, Van Gölü ve çevresinin şekillenmesindeki rolünün büyük olduğunu ortaya koymaktadır. Hala hareketli olan bölgedeki depremler can ve mal kaybına yol açarak insan hayatı üzerinde derin izler bırakmıştır. Türkiye'nin en çok sarsılan bölgelerinden biri olan Van Gölü çevresi birinci derecede deprem alanıdır. Bu bölgede M.S 1101 yılından bu yana 6 M.L. şiddetini aşan 28 depremin meydana geldiği belirtilir. Son olarak 24 Kasım 1976 yılında meydana gelen Çaldıran-Muradiye depremi 10 M.L. şiddetinde olmuştur. Bu deprem sonucunda Muradiye-Çaldıran çevresinde ve Erciş doğusundaki köylerde 3840 kişi ölmüş, 497 kişi de yaralanmıştır. Ayrıca 9232 ev oturulamaz hale gelmiştir. Bkz. O.Gürbüz, **Van Gölü,** s. 21.
[160] Cholet, **a.g.e.**, s. 215.
[161] Cuinet, **a.g.e.**, s. 694.
[162] **A. e.**, s. 695.
[163] Sami Önal, **a.g.e.**, s. 37.

üçüncüsü yine 1881 yılında 6 şiddetinde, dördüncüsü 1894 yılında 4 şiddetinde olmuştur. Diğer iki deprem ise 1900 yılında meydana gelmiş ikisi de 4 şiddetinde olmuştur.

Van ve çevresi birinci dereceden deprem bölgesidir[164].

H-HAYVAN TOPLULUĞU

Bölgenin coğrafî yapısı ve iklim şartları ile bitki örtüsü koyun yetiştirilmesine çok müsaittir. Bu yörenin koyunları, komşu ülkelerin alıcıları tarafından çok aranan bir türdendir. Güney ve kuzeydoğu dağlarında birçok tiftik keçisi vardır. Türkiye'de tiftik diye adlandırılan koyun cinsi, uzun ipek gibi tüyleri sayesinde ticarette önemli bir yer tutar. Hayvan yetiştiriciliğinde keçi, koyun, at önde gelir[165]. Bu hayvanların yün ve deri üretimine de katkısı büyük miktardadır[166]. A.Jaubert, her yıl bu hayvanlardan 1.500.000'den daha fazlasının İstanbul'a satılmak üzere götürüldüğünü, her sürünün 1500-2000 arası hayvandan oluştuğunu ve bu sürülerin Van'dan İstanbul'a 17 veya 18 ayda götürüldüğünü belirtir. Ancak 1.500.000 rakamı biraz abartılmış gibi gözükmektedir. Ayrıca A.Jaubert, Mısır'da Fransızlarla çarpışan Osmanlı ordusunun tamamıyla Doğu Anadolu'dan gelen sürülerle beslendiğini belirtmektedir[167].

Özellikle de iyi otlakların bulunduğu vilayetin merkez bölgesinin dağlarında yapılan koyun tereyağı ve peyniri çok ünlüdür. Ayrıca yoğurttan yapılan birçok çeşit ürün bulunmaktadır[168].

Bölgedeki sığırların boyu küçüktür. Kuzeydoğu bölgesinde camışlar çok yaygındır ve işlerde kullanılır. Herhangi bir türe ayırmaksızın eşek her yerde bulunur; fakat katırlar, güneyde ve merkezde taşıma ve tarım işleri için çok kullanılmaktadır. Katırlar; boyu küçük, yorgunluk bilmeyen iyi şekilli ve hatta çok zarif hayvanlardır. Atlar kısa boyludur; fakat dirençli olmalarından dolayı değerlidir.

---

[164] O.Gürbüz, **a.g.e.**, s. 21 vd.
[165] J.L., **a.g.e.**, s. 91.
[166] Synvet, **a.g.e.**, s. 120-121.
[167] Jaubert, **a.g.e.**, s. 77.
[168] Cuinet, **a.g.e.**, s. 659.

Arap ve İran atından sonra Doğu'da en çok aranan ve ihtiyaç duyulan bu küçük atlardır[169].

Sığır[170], at ve yün türündeki sürü hayvanları yetiştiricilerinin yıllık ortalama büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı şu şekildedir:

İnek-Öküz:	24.000
Manda:	20.000
At:	19.000
Eşek:	10.000
Katır:	8.000
Koyun:	70.000
Keçi:	12.500
Toplam:	**163.500**

Cuinet'ye göre Van vilayet merkezinde toplam büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısı 163.000'dir[171]. Yerli kaynaklarda 1894-1895 yıllarında Van vilayetindeki çiftlik hayvanları sayısı 3.444.200 olarak görülmektedir[172].

1-Yabani Hayvan Topluluğu:

Dağlarda yaşayan vahşi hayvanlar arasında, ekilmiş arazileri talan eden kahverengi ayıyı öncelikle belirtmek gerekir. Kurt ve tilki çok yaygındır; fakat boyları küçüktür. Yaban domuzu ve tavşana her yerde rastlanır. Derisi önemli bir ticaret maddesi olmasına rağmen samur oldukça bol miktarda vardır; sincap bütün ormanlarda bulunur. Özellikle merkez dağlarda, uzun ve güçlü boynuzları kafalarının üstünde ay şeklinde kıvrılan güzel dağ keçileri çok sayıda bulunur. Bu hayvanların etleri çok güzeldir. Güney dağları sırtlanların yaşadığı yerlerdir. Kirpilere de, zarar verdikleri üzüm bağlarında rastlanır. Bazen küçük bir kaplan türüne veya daha çok vahşi bir kedi türüne ormanlık bölgelerde rastlanır.

Van Vilayetinin bütün dağlarında çokça bulunan yırtıcı kuşlar kartal, akbaba ve atmacadır. Bölgede büyük miktarda bulunan ve ayı keklik diye adlandırılan, kaz büyüklüğünde olan keklik çok yaygın bulunan bir av hayvanıdır.

---

[169] **A.y.**

[170] Bu dönemde Avrupa'da sığırlar çift sürmek için kullanılırken çitçilik yapmayan Kürtler yük taşımacılığında kullanıyorlar. Bkz., Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 102.

[171] Cuinet, **a.g.e.**, s. 697.

[172] Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Çev: B.Tırnakçı, İstanbul, TVY Yay., 2003, s. 256.

Kuzeyde özellikle de Saray'da telli turna bulunur. Gaver Vadisi'nde bolca toy kuşu vardır. Van Gölü ve Erçek çevresinde farklı ördek ve kaz türleri bolca bulunmaktadır. Yırtıcı kuşlar, keklik, ördek, yabankazı, balıkçıl, martı, karga, saksağan Van Gölü ve Erçek Gölü çevresinde üreyip çoğalırlar[173]. Bu göllerin suları; martılar, balıkçılar ve diğer her türden su kuşlarıyla örtülüdür[174]. Bölge halkı dağlarda, ovalarda ve göl çevrelerinde bulunan av hayvanlarını avlama düşüncesine sahip değillerdir[175].

Göl çevresinde bıldırcından daha büyük fakat keklikten biraz daha küçük siyah ve parlak gözleri gök mavisi bir çemberle çevrili, bütün vücudu siyah lekeli gri renkte Syrrapte tavuğu (Seyyahın ifadesidir) vardır. Kafası ve boynu sarımsı renktedir. Hiç tüy olmayan ayakları kalın bir deriyle kaplıdır. Ayak parmakları diğer kuşlarınki gibi değildir, daha çok bir kertenkeleninkine benzer. Şaşırtıcı bir hızla uçuyorlar ve kanat çırpmaları, keskin kısa aralıklı bir ses ortaya çıkarıyor. Uçarken biraz yağmur kuşuna ve çulluk papazına benzer. Bu yabani bir kuştur ve ona yaklaşmak mümkün değildir.[176].

Vilayetin tam kuzeyinde; halk yolunu temizlemek için çok yararlı olan çok miktarda karga, kuzgun ve büyük türden saksağanlar vardır. Orada yaşayanların sağlığı için sürekli bir tehlike arz edecek olan pislikleri Van şehrinden temizleyen bu kuşlardır. Sürüngenler ve böcekler Van Vilayetinde çok fazladır. Kuzey bölgesinde az sayıda yılan vardır; fakat güneyi yılanlar istilâ etmiştir[177].

Her yerde 8-12 cm uzunluğunda akrepler bulunur. Beyaz ve siyahları vardır. Vilayetin merkezinde ve kuzeyinde akrep sokmalarına fazla rastlanmaz; fakat sıcaklığın fazla olduğu güneyin bazı bölgelerinde akrep sokmaları görülür ve genellikle öldürücüdür. Tarantulalar Van Gölü çevresinde yaygın bir şekilde bulunur. Orada da diğer yerlerde olduğu gibi tamamen tehlikesiz olmasına rağmen ısırığı çok korkunçtur. Türkiye'nin diğer birçok yerinde olduğu gibi Van Vilayetinde sivrisinekler yaz gecelerinin en büyük sıkıntısıdır. Tukum ve Tiar Dağları'ndaki

[173] Cuinet, **a.g.e.**, s. 698.
[174] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 370.
[175] Texier, **a.g.e.**, s. 6.
[176] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 379.
[177] Cuinet, **a.g.e.**, s. 661.

sivrisineklerin fazlalığından dolayı halk, rahat uyabilmek için, yüksek iskeleler kurarak üstüne yataklarını yapmışlardır[178].

2-Evcil Hayvanlar:

Van Vilayeti birçok iyi türde ev hayvanlarına sahiptir. Bunların arasında çok iyi bir türü olan koruma köpeğini saymak gerekir ki, bu köpekler genelde Kürtler tarafından özellikle de dağlık bölgelerde sürüleri ve evleri korumak için kullanılır. Bu köpekler uzun boylu ve omuzlarda bir tasma gibi kalınlık oluşturan uzun tüyleriyle büyük bir tutam gibi kuyruğa sahiptirler. Bu vahşi hayvanlar, yabancılara çok haşindirler; fakat sürüye ve sahiplerinin tanıdığı insanlara karşı çok yumuşaktırlar. Hoşap'ta çobanlara ve köylülere hizmet eden çok iyi tazı köpekleri vardır. Van'da ayrıca uzun tüylü çok güzel bir kedi türü vardır. Bu kedilerin en çok tercih edileni; tüyleri beyaz, çoğunluğunun gözleri mavi veya bir gözü mavi bir gözü sarı olanıdır. Bir ticaret nesnesi olan bu kediler Van'dan ayrıldıktan bir müddet sonra sağırlaşıyorlar veya yollarda telef olup gidiyorlar[179].

Kümes hayvanları Van Vilayetinde fazla yaygın değildir. Tavuk her yerde bulunur, kazlar kuzey bölgelerde artıp çoğalır; fakat başka yerlerde çok nadir bulunur. Van şehrinin kümeslerinde daha çok ördek ve hindi üretimi vardır ve bunda daha başarılıdırlar.

Merkez ve güney dağlarında, sarısalkımların üzerinde, ipek böceğinin beneklerinden daha uzun, daha parlak renkli benekleri olan bir kurt böceği türü vardır ve bunlar kozaları toplarlar. İçlerindeki ipekleri çıkararak kendi yuvaları için süslemeler yaparak işlerler. Van'da, büyük faydalar sağlayan ipekböcekciliği iyi tohum elde edilemediğinden terk edilmiştir. Sarısalkım böceği, yerel ihtiyaçlar için ipekböceğinin yerini almış; fakat onun kozaları ticaret maddesi olarak ipekböceğinin kozasının yerini alamamıştır[180].

[178] **A.e.**, s. 662.
[179] **A.e.**, s. 662.
[180] **A.e.**, s. 663.

3-Arıcılık:

Yabani arılar, kayaların ve yaşlı ağaçların kavuklarında bolca bulunur. Birçok kimsenin arı kovanları vardır[181]. Yabani arıların balı, evcil arıların balından daha da fazla bir özenle toplanır. İkisinin de tadı çok güzeldir. Köylüler, balı beyazlatmak için soğukta bırakırlar ve pazara sıvı ve blok halinde götürürler[182].

[181] M.N. Bouillet, **Dictionnaire Universel D'Histoire et de Geographie**, Paris, Libraire Hachette, 1876, s. 1938.
[182] Cuinet, **a.g.e.**, s. 659.

II-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE
VAN VİLAYETİ VE KAZALARI

A-VAN MERKEZ SANCAĞI

Türkiye, geçmişin izlerini en güzel taşıyan ülkedir. Türkiye ve Anadolu insanlığın beşiği olarak kabul edilir[1].

Seyyahlar ve araştırmacılar, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni üç kısma ayırırlar. Anadolu, Ermenistan ve Mezopotamya[2]. Bu ayrımda göze çarpan en önemli husus, bölünmenin siyasî ve etnik olarak yapılmasıdır.

Seyyahlar, büyük ölçüde faydalandıkları Koreneli Moise'in etkisinde kalarak Van'ın kurucusunu Semiramis olarak belirtmişler ve coğrafî isim olarak da Van'dan Ermenistan[3] olarak bahsetmişlerdir[4]. Ancak Urartu Devleti'nin kurucusu Sardur I (M.Ö. 840-830) başkent olarak Tuşpa'yı yani bugünkü Van Kalesi'ni inşa ettirmiş ve devleti kurmuştur. Urartular kendilerine Biaini'li demişlerdir. Urartuca Biane veya Viane kelimelerinden bugünkü Van isminin çıktığı düşünülmektedir[5].

Şehir, Van'ın sembolü ünlü kayalığın[6] göl tarafına bakan yamacının kenarına kurulmuş ve kulelerden oluşan bir sur ile çevrelenmiştir[7]. Van Gölü havzasını oluşturan kalkerli toprak, zamanla değişime uğramış eski bir toprak tabakasını örter ve bu toprağın katmanları gölün aksine bir düşüş gösterir. Kalkerli

---

[1] M..J. Duckerts, **Turquie D'Asie, Compte Rendu d'une Exploration Commerciale**, Consul General de Belgique a Smyrne, Bruxelles, 1904, s.7.

[2] Ludovic De Contenson, **Les Réformes en Turquie D'Asie, La Question Arménienne La Question Syrienne**, Deuéxieme Edition, Paris, Librairie Plon, 1913, s. 5.

[3] Ermen veya Ermeniye: Yukarı memleket, yukarı iller anlamındaki Armenia'nın Müslüman Araplar tarafından kullanılan şeklidir. Bu bir coğrafi isimdir ve Van Gölü'nün kuzeyi demektir. Bkz. Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdârî Taksimatı**, Ankara, TKAE Yay., 1988, s. 24.

[4] Henry Binder, **Au Kurdistan En Mésopotamie Et En Perse**, Paris, Maison Quantin, 1887,s. 137.

[5] Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, 3.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1992, s. 27.

[6] M. Theophile Deyrolle, "Voyage Dans Le Lazistan et L'Arménie", **Le Tour Du Monde, Nouveau Journal des Voyages**, Paris, Libraire Hachette, 1876, s. 378.

[7] Baron Felix De Beaujour, **Voyage Militaire Dans L'Empire Othoman ou Description de ses Frontières**, Tome Second, Paris, Chez Firmin Didot Libraire, 1829, s. 92.

tabaka sekiz dokuz metre kalınlığında başka bir toprak tabakasını örter ve onun altında da gölün kıyısını oluşturan toprak ve kil yığını bulunur[8].

Bu kayalıklar 18 mil uzaklıktan bile görülebilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî kaynaklarının az bulunduğu; zor, kötü ve tehlike altında olduğu durumlarda bile keyif süren Van valileri, kim olursa olsun kaleye kimseyi yaklaştırmama politikasını devam ettirmişlerdir; hatta devletin hizmetinde olanlar bile Paşa'nın yazılı, mühürlü izni olmadan kaleye giremezlerdi[9]. Bu kalenin çok kuvvetli olduğu söylenir[10]. Gölün ötesinde Süphan'ın zirvesi, sağ tarafta Varak (Erek) Dağı, sol tarafta sular, şehrin ilk evlerini sulayan mavi göl muhteşem bir görüntü arz eder[11]. Şehir, gölden 3-4 mil uzaklıkta olup batıda yine aynı gölün sınır olduğu; doğuda, kuzeyde ve güneyde ise dağlar zincirinin ve kalkerli, dik ve tamamıyla çıplak tepelerin bulunduğu bir vadide yer almaktadır. Bu çıplak tepeler topraktan, çok kötü ve zevksiz bir şekilde inşa edilmiş olan şehir evleri ile çevrelenmenin sıkıntısını taşır[12]. Şehrin bütün evleri malzemelerinden de belli olduğu üzere ne eski yüzyılların ne de antik çağın eserleridir. Birkaç Ermeni kilisesi ve birkaç Caminin haricinde iki veya üç yüzyıl önce yapılmış hiçbir eser yoktur. Sadece bir kuşağın ihtiyacını karşılaması düşünüldüğünden, yapılar ona göre yapılmışlardır[13].

Şehir; güney, kuzey ve güneydoğu tarafından çıplak dağlarla çevrelenmiştir. İç kısımda, kalenin yakınlarında kurulan bahçelikler kilometrelerce alana yayılmışlardır. Nitekim bu bahçeler daha önce de belirttiğimiz gibi " Dünyada Van, öte tarafta Cennet" deyiminin doğmasına sebep olmuştur[14]. Şehrin çevresinde bahçeler içinde yazlık konaklar mevcuttur. Sayısız dereler tarafından sulanan ve güzel ağaçları tarafından gölgelenen meyve bahçelerinin büyüleyici güzelliğinden

---

[8] Charles Texier, **Description de L'Arménie, La Perse et La Mésopotamie**, Publiée Sous Les Auspices Des Ministres de L'İntérieur et de L'İnstruction Public, Deuxiéme Partie, Paris, Typographie de Firmin Didot Fréres, Libraires, İmprimeur De L'İnstitut de France, 1852, s. 5.

[9] Friedrich Eduard Schulz, "Sur Le Lac De Van Et Ses Environs", **Journal Asiatique**, Troisième Série, Tome IX, Paris, İmprimerie Royale, Avril-Mai-Juin, 1840, s. 262.

[10] Amédée Jaubert, **Voyage en Arménie et en Perse Fait Dans Les Années 1805 et 1806**, Paris, Libraire Pelicier, 1821, s. 137.

[11] Binder, **a.g.e**, s. 129.

[12] Schulz, **a.g.m**, s. 260.

[13] Schulz, **a.g.m**, s. 261.

[14] Elisee Reclus, **Nouvelle Géographie Universelle**, La Terre et les Hommes, Tome IX L'Asie Antérieure, Paris, Libraire Hachette, 1884, s. 371.

başka, hiçbir şey bu kadar güzel değildir. Bahçeler, İran'da olduğu gibi topraktan yapılmış duvarlarla kapatılmıştır[15].

Çevresindeki dağlardan başka, ovanın ortasında tek başına dikilen, oraya öylesine atılmış gibi duran[16] kayalığın yamaçlarında çivi yazısıyla yazılmış kitabeler bulunmaktadır. Türk paşanın ikamet ettiği bu şehir, doğu yönünde Türkiye'nin en uç noktasıdır. Ülkeden, Türkiye dağlarını İran dağlarına bağlayan dağların yamacındaki Mahmudiye Köyü'nden, ayrıca Koy şehrindeki Aras Irmağı'ndan veya Selmas şehrindeki Urmiya Gölü'ne dökülen bir dereyi tâkip ederek çıkılır. Koy, Selmas ve Urmiya İran'ın bu sınırdaki ilk üç şehridir[17]. Türk-İran sınırı, Van Gölü'nü Urmiya Gölü'nden ayıran dağların zirvesi olarak kabul edilir. Bu iki göl, birbirlerine 20 milden daha fazla uzak olmalarına ve dağlarla ayrılmalarına rağmen, küçük denizler gibi görünüşleriyle birbirlerine benzer. Kenarları çok verimli topraklarla çevrilidir. Bu toprakları bitkiler ve meyve ağaçları kaplamıştır. Yer aldıkları plato Asya'nın en yüksek noktalarından birisidir. Rusların Aras hattını işgal etmeleri sonrasında, Türk ordularının çıkış yolu Van şehri olmuştur. Beaujour'a göre Türkler bu şehri askerî olarak güçlendirmelilerdir[18].

Şehrin göze hoş gelen tek şeyi doğal güzellikleridir. Kerpiçten duvarlarla çevrili ya da yıkıntılarla kaplı sokaklarda insanlar pek dolaşmamaktadırlar[19].

Yolları küçük, dar ve pistir. Her an harap olmuş evlere ve camilere rastlamak mümkündür. Güneşte kurutulmuş biriketten yapılmış olan bu evler, ayrım gözetmeksizin hepsi de gri renktedir[20].

1-Konumu ve Sınırları:

Van Vilayeti $39^0$40' ve $42^0$20' doğu boylamlarındaki ve $36^0$56'-$39^0$20' kuzey enlemleri arasında Asya Türkiye'sinin yani Anadolu'nun doğu sınırında yer

[15] Jaubert, **a.g.e**, s. 138.
[16] Binder, **a.g.e**, s. 130.
[17] Beaujour, **a.g.e**, s. 92.
[18] **A.e**, s. 93.
[19] Xavier Hommaire De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, Premiere Partie, Paris, P.Bertrand Libraire Editeur, 1856, s. 506.
[20] Deyrolle, **a.g.m**, s. 384.

alır[21]. Van merkez sancağı Van[22] vilayetinin kuzeyinde yer alır. Van Paşalığı 270 km. uzunluğa 220 km. üzerinde bir genişliğe sahiptir[23]. Şehir merkezi en geniş yeri 80 km. ve yaklaşık çapı 240 km. ile 108 km. uzunluğunda bir alana yayılmıştır[24]. Sınırları; kuzeyde Erzurum ve Bitlis vilayetleri, doğuda İran, güneyde Hakkari sancağı ve batıda Bitlis Vilayetidir[25].

2-Yüzölçümü:

Toplam yüzölçümü aşağıda gösterildiği gibi 22.700 km^2'dir[26].

Tablo 2- Van Coğrafyası Yüzölçümü Dağılımı	
Tarım Arazileri	11.530 km²
Kurak Dağlar	4.346 km²
Ormanlık Dağlar	1.350 km²
Bataklıklar	20 km²
Göller	5454 km²
Toplam	22.700 km²

3-İklim:

Van Vilayetinin toprakları yüksekte olması sebebiyle havalar soğuk ve kışlar uzundur.Van Gölü'nün düzenleyici etkisiyle kışlar Erzurum ve Kars'a oranla daha yumuşaktır[27]. Orta bölgeler hariç çok kar yağar. Kış mevsiminin süresi Van'da beş ay civarındadır. Soğuk özellikle geceleri hissedilir. Sabahları güneş doğmadan

[21] Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure**, Paris, Ernest Leroux Editeur, 1891, s. 631.
[22] İngiliz seyyah F.Burnaby Van'ın bir ovada yer aldığını, meyve bahçeleri ile çevrili olduğunu, yöre topraklarının çoğunun ekili olduğunu ve bol miktarda mısır ve diğer tahıllar yetiştiğinin belirtir. Bkz. Fred Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, Çev: F.Taşkent, 3.Baskı, İstanbul, İletişim Yay., 2000, s. 327.
[23] M.N.Bouillet, **Dictionnaire Universel D'Histoire et de Géographie**, Paris, Libraire Hachette, 1876, s. 1938.
[24] Hamdy Bey-Marie De Launay, **Les Costumes Populaire de la Turquie en 1873**, Constantinople, 1873, s. 214.
[25] Cuinet, **a.g.e**, s. 688.
[26] **A.y.**
[27] Reşat İzbırak, **Cilo Dağı ve Hakkari ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, İstanbul, AÜDTCF Yay., Anıl Matbaası, 1951, 91.

önceki zaman havanın en soğuk olduğu zamandır. Sıcaklık -17^0 veya -20^0 ye kadar iner. Vilayette soğuk havanın sertliğiyle her yeri kırıp geçirdiği yer Gevar Vadisi'dir. Bu bölge, Türkiye'nin Sibirya'sı olarak adlandırılabilir. Kar yağışının fazla miktarda olduğu zamanlarda köyleri yuttuğu belirtilir. Fakat bu uzun kıştan sonra güçlü bir bitki örtüsü ortaya çıkar, vadiler ve dağlar uzun otlar ve her türden çiçeklerle kaplanır. Bütün bunlar baharın başlangıcında, temmuzun başlarında, olmaktadır[28].

Bu mevsim boyunca, halkın üçte ikisi evlerini terk ederek, dış mahallelerde bulunan ve dağlardan gelen suyla sulanan bahçelere yerleşirler[29]. Vilayetin kuzey bölgesi Van'ın en sıcak yeridir. Sıcaklık burada temmuzun ortasından ağustosun ortasına kadar 30^0 hatta 33^0ye kadar çıkar. Vilayetin tam kuzeyi yani Van merkez sancağı, pirinç yetiştirilen yerler hariç sağlığa yararlı bir iklimin tadının çıkarılabileceği bir yerdir[30].

4-İdârî, Askerî ve Sivil Yapı:

Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim biçimi despot ve baskıcı olmayan mutlak bir hükümdarlıktır[31]. 1875'te kurulan ve ilk önceleri Erzurum vilayetinin bir parçası durumunda olan Van Sancağı[32]; sancaklığı ortadan kalkmış olan Hakkari'nin de kendisine katılmasıyla büyümüş ve Hakkari Van'ın ikinci sancağı haline gelmiştir. Bu şekilde yeniden yapılanan Van Vilayeti, İdârî yapı olarak ikiye ayrılır: Van ve Hakkari. Van merkez sancağı İdârî olarak toplam 724 köyü kapsayan 8 kazaya ve 54 nahiyeye ayrılır[33].

Van'da tuğgeneral emrinde nizamlardan oluşan 500 kişilik bir garnizon bulunmaktadır. Bu birlikler merkezi Erzincan'da bulunan birliklerin 4. koluna mensupturlar[34].

Aşağıdaki Tablo 3'te Van Vilayetine bağlı Kaza ve Kazaların merkezi gösterilmiştir[35].

---

[28] Cuinet, **a.g.e**, s. 655.
[29] Deyrolle, **a.g.m**, s. 384.
[30] Cuinet, **a.g.e**, s. 656.
[31] A.Synvet, **Traité de Géographie Générale de L'Empire Ottoman**, Typographie et Lithographie Centrales, Constantinople, 1872, s. 210.
[32] J.L., **Manuel de Géographie de l'Empire Ottoman**, Constantinople, İmprimerie Mahmoud Bey, 1887, s. 91.
[33] Cuinet, **a.g.e**, s. 688.
[34] **A.y.**

Tablo 3- Kaza ve Kaza Merkezleri				
Sancak	**Kazalar**	**Kaza Merkezleri**	**Nahiyeler**	**Köyler**
Van Merkez Sancağı	Van	Van	17	154
	Kardigan	Kindrantz	5	79
	Çatak	Taghe	5	86
	Gevaş	Vastan	5	59
	Adilcevaz	Atsighe	5	44
	Erciş	Agantz (Akenes)	6	122
	Pergri - Bargri	Pergri	8	117
	Moks (Müküs)	Moks	3	63
Toplam	**8 Kaza**		**54**	**724**

Tablo 4'te Van Merkez ve Kazalarına bağlı Nahiye ve Köyleri verilmiştir[36]. Merkeze bağlı nahiyelerden Şahbağı isminin buraya İran Şah'ı Şah Tahmasp'ın çadırını kurmasından ileri gelmektedir[37].

[35] **A.e**, s. 631.
[36] Cuinet, **a.g.e**, s. 699.
[37] M.F.Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Çev: N. Mestçi, İstanbul, Doz Yay., 1998, s. 108.

Tablo 4- Merkez ve Kazaların Nahiye ile Köyleri					
Kazalar		**Nahiyeler**		**Köyler**	
Van (Merkez Kaza)		Mollakasım, Alay, Kızıltaş, Erek, İskele, Şehnukum, Şahbağı, Şevli, Sıvan, Hassim, Müştekir, Erade, Tomaki, Edremit, Canik, Erçek, Güllü		154	
Kardigan		Kessan, Elan, Gever, Perto, Deri		79	
Çatak		Berko, Şiverik, Sultekin, Kadcilt, Ladinam		86	
Gevaş		Vastan, Narik, Torgio, Takmas, Katkat		59	
Adilcevaz		Taşkın, Aktepe, Kömür, Torşin, Adin		44	
Erciş		Çelebibağ, Gizik, Pirömer, Ağrı, Göze, Gömar		122	
Pergri		Ebgay, Luli, Girhan, Çikli, Osmanlı, Gundurme, Akbulak, Körzüt		117	
Moks		Tanis, Tehniz, Delam		63	
Toplam Kaza	**8**	**Toplam Nahiye**	**54**	**Toplam Köy**	**724**

Türkiye sınırları içinde bulunan Kürdistan Eyaleti[38], yöneticilerinin Paşa unvanını taşıdığı sekiz sancağı veya eyaleti kapsamaktadır. Bu sancaklar Beyazıd, Muş, Van, Culamerik (Hakkari), Ahmediye (İmadiye), Süleymaniye, Kara-Tcholan ve Zahou'dur. Bu arada Van Paşalığı, istisna olarak bu bölgenin en büyük yöneticisi konumundadır. Bölgede yaşayan Kürtler, hükümete paşaların ve beylerin atamalarını sunarlar; fakat devamlı aynı aileden seçilseler de seçimlerde sorunların ve kanlı kavgaların olmadığı çok nadir olarak görülür.[39] Kürtler kendi aralarında aşiretlere

[38] Kürdistan adı, Tanzimat'tan sonra, Avrupalıların ülkeyi düzenleme devrinde, kısa bir süre için (1848-67) Osmanlı teşkilatına girmiş fakat daha sonra gerçeği tam olarak yansıtmadığı görülerek kaldırılmıştır. Bkz., Tuncer Baykara; **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdârî Taksimatı**, Ankara, TKAE Yay., 1988, s. 27.
[39] Jaubert, **a.g.e.**, s. 79.

bölünürler ve onların reisleri, paşadan veya beyden berat alarak konumunu güçlendirir[40].

5-Şehrin Siyasî Durumu:

XIX. yüzyılın başlarından ortalarına kadar Van şehri farklı değişikliklere maruz kalmıştır. Burada bulunan ve asi bir Kürt beyi olan Mahmut Han şehri ele geçirmiş, Türk garnizonunu katletmiş, Hıristiyanları ağır cezalara çarptırmış, onları soymuş ve çevre köyleri yağmalamıştır. Sultan'ın askerlerinin kaleyi tekrar geri almak için birçok deneme yapmaları üzerine Mahmut Han aniden şehri askerlere bırakıp kaçmıştır. 1840 yılına kadar şehir, Türk güçleri ile aşiretler arasında mücadelelere sahne olmuştur[41].

Van merkez sancağının sivil otoriteleri; Van Sancağını ve merkez kazasını doğrudan yöneten vali, genel müdür, mutasarrıf, 7 kaymakam, kazaların müdür ve yardımcıları ve nahiyelerin yöneticileridir. Altmış iki kişiden oluşan yönetim kadrosu; kurullardan, kadı ve naiblerden, diğer ara yönetim birimlerinin başkanlarından ve üyelerden yardım alırlar. Dinî otoriteler ise Müslümanlar için kadılar ve naibler, Ermeni gregoryanlar için Katolik veya Akdamar patriği de olan başpiskoposdur. Katolikler için Fransız misyonerler ile papazlar, Protestanlar için Amerikalı misyonerlerdir[42]. Gregorien Ermenileri için İstanbul'daki patrikliğe bağlı Van'da bir başpiskopos ve Hakkari'de bir piskopos vardır. Van Vilayetindeki Katolik Ermeniler de Erzurum'daki başpiskoposun otoritesi altındadır. Yerli papazlardan başka diğer Katolikler, merkezi Van'da bulunan Dominikenlere ve Fransız misyonerlere yardım amacıyla başvururlar. Bu şehir aynı zamanda Amerikan Protestan misyonerlerinin merkezidir[43].

[40] **A.e.**, s. 80.
[41] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 384.
[42] Cuinet, **a.g.e**, s. 689.
[43] **A.e.**, s. 633.

6-İdârî Servisler:

Van Vilayetinin başlıca idâre servisleri; maliye, sosyal yapı, tarım, sosyal çalışmalar, gümrükler, posta-telgraf, kadastro, sağlık hizmeti servisleridir[44]. Burada Tarım, Ticaret ve Sosyal İşler Bakanlığı'na bağlı Tarım Bankası'nın bir şubesi vardır. Şeyhülislâm'a bağlı mahkemeler gibi, sivil ve ceza mahkemeleri de Adalet Bakanlığı'nın yetkisi içinde Van'da bulunmaktadır. Sivil otoriteler ve mahkemeler; polis servisi ve toplum düzeni için polislerden, komiserlerden ve bin kişiden oluşan zaptiyeleri Van'da ve Başkale'de görevlendirerek yararlanırlar[45].

1896 yılında Şakir Paşa ve Teftiş Heyeti'nin Van Vilayetinde tespit ettiği polis ve zaptiye sayısı ile milletlere göredağılımı şu şekildedir[46]:

Tablo 5- Van Vilayeti Polis ve Zabtiye Durumu				
Milleti	**Bindesi**	**Zabtiye Adedi**	**Polis Adedi**	**Nüfus**
İslam	672	697	23	207.028
Ermeni	230	239	7	71.106
Nasturi	97	96	3	28.750
Yahudi	-	4	-	1.408
Toplam	**999**	**1036**	**33**	**30.292**

Yine yukarıda bahsedilen çalışmada Van Vilayetinin tabur ve asker sayısı şöyledir[47]:

[44] **A.y.**
[45] **A.e.**, s. 634.
[46] Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)**, İstanbul, Eren Yay., 1993, s.150
[47] Ali Karaca, **a.g.e**, s. 150.

Tablo 6- Van Vilayeti Tabur ve Asker Sayısı					
Yer ve Zabtiye Alayı	**Mevcut**	**Piyade**	**Süvari**	**Piyade Tahsildar**	**Süvari Tahsildar**
Van Merkezi 1. Taburu	496	281	192	10	13
Van Seyyar 2. Taburu	310	144	128	-	-
Çölemerik 3. Taburu	286	158	128	-	-
Toplam	**1092**	**583**	**448**	**10**	**13**

Devlet borçlarının idâresi konusunda Van Vilayeti merkezi Erzurum'da bulunan nezarete bağlıdır. Van Vilayetinde bulunan bölümler ve alt bölümlerin gelir ve giderleri sonuç olarak Erzurum vilayetindeki özel bütçesinde bulunan nezaretin tutarlarına dahildir. Ayrıca Van Vilayetinin de üyesi olduğu ana yönetim merkezi Erzurum'da kurulan tekel, tütün ticaretiyle ilgilenir[48].

a-Posta ve Telgraf:

Bu hizmetlerin yönetim merkezi Van'da kurulmuştur. Kazaların ve şehirlerin önce merkezlerinde sonra da önemli görülen yerlerde posta büroları açılmıştır[49]. 1881 yılında Van'a gelen M.E. Chantre posta idâresi müdürünün Fransız asıllı M.Gaillard olduğunu belirtir[50].

Telgraf yönetiminin 26 istasyonu vardır. Bunlardan üçü uluslararası yazışmalara ayrılmıştır. Bu üç istasyonda telgraflar, Türkçe ve Fransızca olmak üzere iki dilde alınır ve gönderilir. Geriye kalan 23'ü ise yurt içi servisi içindir. Bu istasyonlarda ise telgraflar sadece Türkçe olarak alınır ve gönderilir.

[48] Cuinet, **a.g.e**, s. 634.
[49] **A.y.**
[50] M.Ernest Chantre, "De Beyrouth a Tiflis (A Travers la Syrie, la Haute-Mésopotamie et le Kurdistan)", **Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages**, Deuxieme Semestre, Paris, Libraire Hachette, 1889, s. 280.

Bu 26 istasyondan 8 tanesi Van Vilayetinde, 12 tanesi Erzurum'da, 5 tanesi Bitlis Vilayetinde ve 1 tanesi de İran'dadır. Van Vilayetinin istasyonları ve hatların uzunlukları aşağıdaki gibidir[51]:

Tablo 7- Van Posta ve Telgraf İstasyonları ile Hatların Uzunlukları		
Van Sancağı	**Uluslar arası**	**Yurt İçi**
Van	1	-
Erciş	-	1
Vastan	-	1
Kardigan	-	1
Van'daki Toplam İstasyon Sayısı	4	

Hatların Uzunluğu	1 Kablolu	1540 km
	2 Kablolu	165 km
Toplam Uzunluk (Hakkari ve Erzurum Hatları da dahildir)		1705 km

7-Nüfus:

XIX. yüzyılda Van Sancağının nüfusunu tam olarak tespit etmek çok güçtür. Osmanlı Devleti'nin Van'ın İdârî yapısında gerçekleştirdiği değişikliklerin yanında kazaların da bağlı olduğu sancak merkezinin değişmesi bu durumu zorlaştırmaktadır. Nüfus sayımlarında ana unsurların yanında "Diğerleri" başlığı altında verilen küçük grupların sayıları muğlak kalmaktadır[52]. Bu bölgedeki toplum yapısının son derece karmaşık bir yapı arz etmesi ile beraber Ermeni-Kürt ayaklanmalarının da etkisiyle resmi sayımlar düzgün bir şekilde yapılamamıştır. Ayrıca bölgenin coğrafî yapısı da eklenirse -özellikle dağlık kesimler- buralardaki sayımların hatalı veya eksik olma ihtimalini artırmaktadır. Nüfus sayımlarında para ve hapis cezaları gerektiren hükümler olduğu halde istenilen sonuç alınamamıştır. Ancak Şakir Paşa'nın sayımı teftiş etmesi üzerine eksiklikler görülerek 1896 yılında nüfus sayımı yapılmıştır[53].

[51] Cuinet, **a.g.e**, s. 635.
[52] Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**; Çev: B.Umar, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1998, s.104.
[53] Ali Karaca, **a.g.e**, s. 140.

1805-1806 yıllarında İran'a yaptığı seyahati esnasında Van'a uğrayan Amedée Jaubert, nüfusun 15.000 ile 20.000 arasında olduğunu belirtmektedir ve bu nüfusun büyük bir kısmının Ermenilerden oluştuğunu söylemektedir. Ancak net ve kesin nüfusu ortaya koyamamıştır[54].

1829 yılında bölgeyi ziyaret eden F. de Beaujour Van'daki nüfusun 20.000 olduğunu, ağırlıklı olarak Hıristiyanlardan oluştuğunu belirtir; fakat bunlar sadece kendi tahminleridir, nüfus dağılımını vermemektedir[55].

1836 yılında D.Urquhart Osmanlı Devleti'nin tamamında yaşayan Ermenilerin nüfusunu 100.000 olarak belirtmektedir. Bu rakamın içinde Van'da yaşayan Ermeniler de dahildir. Ancak eserinde Van'ın nüfusu ile ilgili ayrıntılar yoktur[56].

1851 yılında M.A.Ubicini'nin Osmanlı Devleti ile ilgili verdiği nüfus bilgileri şöyledir[57]:

Osmanlı Türk ve Türkmen nüfusu:	11.890.000
Kürt nüfus:	1.000.000
Ermeni nüfus:	2.000.000

Osmanlı-İran sınır anlaşmazlığının giderilmesi için 1847 yılında Erzurum'da toplanan uluslararası bir komisyonda (Tahdid-i Hudut Komisyonu) Osmanlı Devleti'ni temsil eden heyetin üyesi Mehmed Hurşid Paşa tarafından kaleme alınan ve 1848-1852 yılları arasındaki seyahatlerin oluşturduğu seyahatname-i Hudûd adlı eserde Van Sancağının erkek nüfusu toplamı 45.260 kişi olarak belirtilmektedir[58].

1856 yılında Türkiye ve İran'a büyük seyahatini gerçekleştirdiği eserini yayınlayan X.de Hell, Van'ın nüfus dağılımını vermemekle beraber şehirde Müslümanların ve Ermenilerin beraber yaşadığını ifade ederek, evlerin 2000 haneden ibaret olduğunu yazmaktadır[59].

---

[54] Jaubert, **a.g.e**, s. 138.
[55] Beaujour, **a.g.e**, s. 95.
[56] D.Urquhart, **La Turquie Ses Ressources, Son Organisation Municipale, Son Commerce**, Tome II, Traduit de l'Anglais par X. Raymond, Paris, Arthus Bertrand Libraire Editeur, 1836, s. 254.
[57] M.A. Ubicini, **Lettres Sur La Turquie**, Premiére Partie, Paris, Chez Guillaumin Libraire, 1851,s. 15.
[58] Mehmed Hurşit Paşa, **Seyâhatnâme-i Hudûd**, Çev: A.Eser, İstanbul, Simurg Yay., 1997, s. 231.
[59] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 509.

1867 yılında F.Outendirck, Van merkez'de 20.000 kişinin yaşadığını vurgulamıştır[60].

1870'li yıllarda Van'a görevli olarak gelen İngiliz subay Millingen merkez nüfusun Türklerden, Ermenilerden ve Kürtlerden oluştuğunu ve 14.000 kişinin yaşadığını, bunun 8.000 Ermeni, 6.000 ise Türk ve Kürtlerden oluştuğunu belirtir[61].

1872 yılında İstanbul Fransız okulunda coğrafya öğretmenliği yapan A.Synvet, Osmanlı Devleti'nin nüfus dağılımını şu şekilde ortaya koymuş; ancak Van'ın ayrıntısını vermemiştir[62]:

Osmanlılar:	15.192.000
Arap:	5.950.000
Suriye ve Keldaniler:	235.000
Dürziler:	30.000
Kürtler:	1.000.000
Tatarlar:	36.000
Türkmenler:	85.000
Arnavutlar:	1.500.000
Slavlar:	6.200.000
Romenler:	4.000.000
Ermeniler:	2.400.000
Grekler:	2.000.000
Yahudiler:	150.000
Çingeneler:	214.000
Kafkaslılar:	1.018.000

1876 yılında yayınlanan Tarih-Coğrafya sözlüğünde Van Paşalığı'nda kazalarla birlikte 150.000 kişinin yaşadığı ifade edilir[63].

F.Burnaby, 1877 yılında yayınlanan eserinde Van merkez nüfusunun 16.000'den fazla olamayacağını belirtmektedir[64].

1887 yılında Van'a gelen H.Binder nüfusun 25.000 ile 30.000 arasında olduğunu genel olarak vermiş, ayrıntıya girmemiştir[65].

1891 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün coğrafyası hakkında geniş malumatlar veren V.C.Cuinet, Van'ın nüfus yapısını şu şekilde açıklamaktadır[66]:

---

[60] Frans Outendirck, **La Turquie à Propos de l'Exposition Universelle de 1867**, s. 125.
[61] M.F.Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 113.
[62] Synvet, **a.g.e**, s. 217.
[63] M.N.Bouillet, **a.g.e.**, s. 1938.
[64] F.Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor,** Vol.II, Seccond Edition, London, Smapson Low, 1877, s. 241.
[65] Binder, **a.g.e**, s. 134.

Tablo 8- Van Sancak Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	10.500	61.000
	Kürtler	50.000	
	Çerkezler	500	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryanlar	64.000	66.000
	Ermeni Katolikler	708	
	Ermeni Protestanlar	209	
	Keldani Katolikler	1.000	
	Fransız Misyonerler	2	
Yahudiler			1.000
Diğer	Yezidiler	1.400	2.000
	Çingeneler	600	
Toplam			**130.000**

1901 yılında L. de Contenson, Anadolu'nun ekseri kısımlarında nüfusun büyük kısmının Müslüman Türklerden oluştuğunu[67] belirterek, Van'ın ayrıntılarına girmeden, Türkiye'nin Anadolu ve adalardaki nüfusunu şu şekilde verir:

Müslümanlar	12.991.128
Hıristiyanlar	3.849.595
Yahudiler	192.696
Dürziler	151.837
Diğerleri	189.168
Toplam	**17.474.424**

Hıristiyanlar içindeki Ermeni nüfusunun sayısını 1.133.779 olarak tespit eder[68].

L. de Contenson 1901 yılında bütün dünyadaki Ermeni nüfusunun tamamını şöyle hesaplamıştır:

---

[66] Cuinet, **a.g.e**, s. 690.
[67] Ludovic De Contenson, **Chretiens et Musulmans, Voyages et Etudes**, Paris, Libraire Plon, 1901, s. 130.
[68] **A.e.,** s. 127.

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler:	1.930.586
Rusya, Kafkas ve Ermenistan'daki Ermeniler:	1.500.000
İran'da bulunan Ermeniler:	250.000
Diğer ülkelerde yaşayan Ermeniler:	160.000
Toplam:	**3.840.586**[69]

Ermeni nüfusu ile ilgili bir durum dikkat çekmektedir. Yazar, eserinin 127. sayfasında Ermeni sayısını 1.133.779 olarak vermiş; fakat 153. sayfada 1.930.586 olarak tespit etmiştir. İki bilgi arasındaki fark 796.807'dir ve bu durum artışın kasıtlı olduğunu akla getirmektedir.

1904 yılında yayınladığı eserinde M.J.Duckerts, Van merkez nüfusu 30.000 olarak verir[70] ve Doğu Anadolu'nun nüfusunu şöyle ayırır:

Türk-Kürt:	3.000.000
Ermeni:	700.000
Toplam:	**3.700.000**

L. de Contenson bölgede nüfusun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu bir şehir bulmanın oldukça zor olduğunu belirterek[71] 1913 yılında yayınladığı ikinci eserinde bütün dünyadaki Ermeni nüfusunun sayısını şöyle verir[72]:

Asya Türkiye'sinde:	1.150.000
Avrupa Türkiye'sinde:	250.000
Kafkasya ve Rusya:	1.500.000
İran Ermenistan'ında:	150.000
Diğer ülkeler:	50.000
Toplam:	**3.100.000**

Verilen sayılardan da anlaşılacağı üzere 1913 yılı Osmanlı Devleti içindeki Ermeni nüfusu 1.350.000'dir.

P.Baudin, tarihsiz eserinde Türkiye'deki nüfusun dağılımını aşağıdaki gibi tasniflemiştir:

Müslüman nüfus aşağıdaki gibi şekillenmiştir:

Osmanlı:	12.000.000
Arap:	7.000.000
Kürt:	2.500.000

[69] **A.e.,** s. 153.
[70] M.J. Duckerts, **a.g.e**, s. 15.
[71] Ludovic De Contenson, **Les Réformes en Turquie D'Asie, La Question Arménienne La Question Syrienne**, Deuéxieme Edition, Paris, Librairie Plon, 1913, s. 14.
[72] **A.e.**, s.10.

Arnavut:	1.000.000
Çerkez	700.000
Türkmen:	350.000
Yunan:	150.000
Pomak:	50.000
Laz:	55.000
Diğer:	30.000
Toplam :	**23.835.000**

P.Baudin'e göre farklı kilise kayıtlarında Hıristiyan nüfus şu şekildedir:

Katolik kilisesi:	907.000
Ortodoks kilisesi:	5.010.000
Gregoryen kilisesi:	1.075.000
Jacobite kilisesi:	61.000
Keldani kilisesi:	165.000
Protestan kilisesi:	15.000
Toplam:	**7.233.000**

Diğer milletlerin nüfus dağılımını şöyle verir:

Dürziler:	310.000
Yezidiler:	20.000
Çingeneler:	212.000
Yahudiler:	300.000

P.Baudin eserinde Ermenilerin 1.150.000'lik bir nüfusu oluşturduklarını belirtir[73].

J.Mc Carthy'nin eserinde Van'ın nüfusu yıllara göre şu şekilde tespit edilmiştir[74]:

YIL	NÜFUS
1878	105.686
1878-1879	106.956
1879-1880	107.439
1880-1881	108.327
1881-1882	109.222
1882-1883	110.125
1883-1884	111.035
1884-1885	111.952
1885-1886	250.895[75]

[73] P. Baudin, **La Turquie et Les Ottomans**, Paris, t.y., s. 136 vd.
[74] Justin McCarthy, **a.g.e**, s. 44.

1886-1887	252.968
1887-1888	225.058
1888-1889	257.166
1889-1890	259.291
1890-1891	261.434
1891-1892	263.594
1892-1893	265.772
1893-1894	267.969
1894-1895	270.183
1895-1896	272.416
1896-1897	274.667
1897-1898	276.936
1898-1899	279.225
1899-1900	281.532

K.H.Karpat'ın eserinde 1881/82-1893 yılları arasında Van sancağı ve kazaların nüfusları şöyledir[76]:

	Müslümanlar		**Ermeniler**	
	K	**E**	**K**	**E**
Van Merkez Kaza:	8.324	9.772	14.052	19.001
Erciş:	3.836	3.899	1.418	2.293
Adilcevaz:	2.963	3.266	1.661	2.379
Kariçkan:	2.618	3.575	1.748	2.618
Gevaş:	1.864	2.564	2.023	2.779
Mekri:	1.576	1.972	2.152	2.082
Muradiye:	1.805	1.696	619	764
Çatak:	2.188	2.664	1.715	2.078
Toplam Van Sancak	**25.174**	**29.408**	**25.388**	**33.994**
Toplam Müslümanlar:	**54.582**			
Toplam Ermeniler:	**59.382**			
Toplam Nüfus:	**113.964**			

K.H.Karpat'ın eserinde 1894 yılı Van Sancağı Nüfusu şu şekilde oluşmuştur[77]:

[75] Bu tarihten sonra Hakkari vilayetinin Van vilayetine katılmasından dolayı resmi kayıtlar, iki vilayetin toplam nüfusunu belirtmektedir.
[76] Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Çev: B.Tırnakçı, İstanbul, TVY Yay., 2003, s. 186.
[77] **A.e.**, s. 191.

Müslümanlar		Ermeniler	
K	**E**	**K**	**E**
27.455	31.957	26.014	34.434

Toplam Müslüman : 59.412
Toplam Ermeni: 60.448
Toplam Nüfus: 119.860

K.H.Karpat'ın eserinde 1895 yılına kadar Van sancağında Müslüman ve Gayrimüslim nüfus şu şekilde oluşmuştur[78]:

Müslümanlar		Ermeniler	
K	**E**	**K**	**E**
40.879	56.462	28.280	36.349

Toplam Müslüman : 97.341
Toplam Ermeni: 64.629
Toplam Nüfus: 161.970

K.H.Karpat'ın eserinde 1896 yılına kadar Van sancağında Müslüman ve Gayrimüslim nüfus şu şekilde oluşmuştur[79]: Bu rakamlara Van Vilayetine bağlanan Hakkari Sancağının nüfusu da dahildir.

Müslümanlar		Ermeniler		Katolikler		Yahudiler	
K	**E**	**K**	**E**	**K**	**E**	**K**	**E**
73.623	100.150	31.450	30.483	11.429	13.625	925	975

Toplam Müslüman : 173.773
Toplam Ermeniler : 61.933
Toplam Katolikler: 25.054
Toplam Yahudiler: 1.900
Toplam Müslüman Nüfus: 173.773
Toplam Gayrimüslim Nüfus: 88.887
Toplam Nüfus: 262.660

[78] Karpat, **a.g.e**, s. 194.
[79] **A.e**, s. 196.

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Van sancağı nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[80]:

Müslümanlar		**Ermeniler**		**Nasturi**	
K	**E**	**K**	**E**	**K**	**E**
36.168	47.085	28.278	35.900	544	603

Toplam Müslüman:	83.253
Toplam Ermeni:	64.178
Toplam Nasturi:	1.147
Toplam Müslüman Nüfus:	**83.253**
Toplam Gayrimüslim Nüfus:	**65.325**
Toplam Nüfus:	**148.578**

K.H.Karpat'ın eserinde 1897 yılına kadar Van sancağında Müslüman ve Gayrimüslim nüfus şu şekilde oluşmuştur[81]:

Müslümanlar		**Ermeniler**		**Protestanlar**	
K	**E**	**K**	**E**	**K**	**E**
31.662	45.294	28.966	26.085	-	109

Toplam Müslüman :	76.956
Toplam Ermeni :	55.051
Toplam Müslüman Nüfus:	**76.956**
Toplam Gayrimüslim Nüfus:	**55.160**
Toplam Nüfus:	**132.116**

K.H.Karpat'ın eserinde Van nüfusu 1906/7 yılında Müslüman nüfus 54.582, Ermeni nüfus 59.382; toplam nüfus ise 113.964'tür[82].

J.Mc Carthy, 1914-1915 yılında Van Vilayetinde 1798 Yahudi, 1776 Yezidi, 62.400 Nasturi ve Keldani nüfusun bulunduğunu belirtir[83].*

---

[80] Karaca, **Anadolu Islahatı,** s. 141.
[81] Karpat, **a.g.e**, s. 196.
[82] **A.e**, s. 207.
[83] McCarthy, **a.g.e**, s. 102-103.
* XIX.yüzyılda Van'a gelen H.F.B.Lynch Nüfus ile ilgili şu bilgiyi verir: "*Konsolos Brant, l838*

B-VAN MERKEZ KAZA

1-Konumu ve Sınırları:

Valinin, askerî yönetimin, savcının, İdârî hizmetlerin, sivillerin, şeyhlerin, ticari mahkeme temsilciliklerinin, eldeki birliklerin ve Ermeni Gregoryen başpiskoposunun merkezi olan Van şehri; 41^0 boylam ve 38^027 kuzey enlemleri arasında, Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında ve gölden 80 m. yükseklikte, ayrıca deniz seviyesinden 1730 m. yükseklikte yer alır[84]. Van merkez kazası, Van merkez sancağının doğusunda yer alır. Sınırları; kuzeyde Perghri kazası, doğuda ve güneydoğuda Hakkari sancağı, güneybatıda Gevaş kazası ve batıda Van Gölü'dür[85].

Antik ve geniş hisarların yükseldiği sivri kayalıklardan oluşmuş bir yere inşa edilmiş olan bu şehir, güçlü yüksek duvarlar ve dönemeçli yollar ile her taraftan kendisini korumuştur[86]. Van'da oturan insanlara göre, sürgüsü Timur'un kılıç darbesiyle kırılmış büyük kalibreli bir top vardır[87].

2-Mahalleler ve Sokaklar:

Van Kalesinin etekleri, bahçeler olarak adlandırılan güçlü olmayan mahallelere doğru uzanır[88]. Sayıları on bir olan bu mahalleler, zengin meyve bahçelerinin ve Ermenilerin en iyi şaraplarının üretildiği üzüm bağları ortalarına kurulmuştur. Bu yerleşim yerleri, şehirden itibaren batıdan doğuya doğru aşağıdaki gibi sıralanır:

1-Şâhmeram altı veya Semiramis şehrinin alt mahallesi

---

yılında Van şehrinin en az 2000'i Ermenilere ait olan en az 7000 aile ihtiva ettiğini kaydediyor. Bu tahmin 25.000'i Müslüman ve l0.000'i Ermeni 35.000 civarı bir nüfusa tekabul eder. Bu rakam edinebildiğim en güvenilir istatistiki çalışmayla aşağı yukarı aynı. Ziyaretim sırasında şehir merkezinde bahçeleri de kapsayarak 30.000 kişinin iskan ettiği düşünülüyor idi. Ancak Ermeniler'in 20.000'lik nüfusuna karşın Müslümanlar'ın sayısı yalnızca l0.000 kadardı. Ermeni ve Müslüman öğelerin oranı dikkate alındığında bu rakamların doğru olduğu izlenimini edindim. Toplam olarak nüfus açısından pek de az görünüyorlardı. Kaza yada Van civarının nüfusunu da eklediğimizde 47.000'i Ermeniler'den ve l7.000'i Müslümanlar'dan oluşan toplamda en az 64.000 rakamına ulaşmakta muhtemelen hata etmeyiz. 1868 yılında Konsolos Taylor, şehir merkezi ve kazaları ifade ederek "Van ve çevresinin" sakinlerini l7.000'i Müslüman ve 42.000'i Hristiyan şeklinde hesapladı. Hristiyanlar ifadesiyle kastettiğinin tabii ki Ermeniler olduğu kolaylıkla anlaşılabili". Bkz: H.F.B. Lynch; **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, London, Longmans Green, And Co., 1901, s.79.

[84] Cuinet **a.g.e**, s. 690.

[85] **A.e.**, s. 700.

[86] **A.e.**, s. 690.

[87] Schulz, **a.g.m**, s. 266.

[88] Cuinet, **a.g.e**, s. 690.

2-Haykavanık veya Ermenilerin ilk atası olan Haig tarafından kurulan mahalle
3-Peşor-Pogan[89]
4-Norşin-Ulya
5-Akerpi-Ak Köprü
6-Augusner
7-Aryarık
8-Gülortag
9-Noraşen
10-Ararutsak
11-Sikke köy

Van şehrinin ve bahçelerin toplam işgal ettiği alanın uzunluğu 3000 m., genişliği de 900 metredir. Bu büyük alanın içerisinde Van Kalesinin ve hisarlarının da inşa edildiği platform 600 m. uzunluğunda ve 800 m. genişliğinde bir yer tutar[90]. Bahçelerdeki bazı bölgelerde yalnızca Ermeniler, bazı bölgelerde yalnızca Müslümanlar, kimi yerlerde de karışık olarak iskan edilmektedir[91].

Van'da doksan beşi şehrin içinde ve yüz kırk sekizi bahçelerde olmak üzere iki yüz kırk üç sokak ve yaklaşık beş bin ev vardır. Müslüman mezarlığıyla şehir arasında, bahçelerin batı sınırında, yeni kapının önünde; hükümet sarayı, belediye, tarım bankası, ve Rüştiye okulu bulunur; fakat valinin ikametgâhı oldukça uzaktadır. Yukarı şehirde birisi hisarın içinde olmak üzere iki kışla, dört pazar, bir hapishane, gümrük, posta, telgraf ve tekel binaları ile Osmanlı borçları tahsil binası, mahkemeler, belediye eczanesi, İran hanı vs. vardır. Protestan okulu da yukarı şehirdedir. Amerikan misyonerlerin ikametgâh yeri bahçelerde, Erek Mahallesi'ndedir. Fransız Dominiken misyonerleri de; valinin, İran, Rusya ve İngiltere konsoloslarının ikametgâhından pek de uzak olmayan bahçelerde yer almışlardır. Aşağı şehirde ise Norşin Ulya mahallesi'nde halk hamamı, diğer kamu yerleri ve üç tane ana pazar, Ermeni ve ünlü Haykavanık Kilisesi'nin başlıca okulları vardır[92].

IV. Murat ile ilgili olarak Van Müslümanları şu hikâyeyi anlatırlar: IV. Murat, orduları tarafından fethedilen topraklardan geçerken buralardaki kabilelerin

[89] Lynch bu mahallenin adını Kaç-Pogan olarak yazar. Bkz: Lynch, **Armenia Travels and Studies**, s. 82.
[90] Cuinet, **a.g.e.**, s. 691.
[91] Lynch, **a.g.e.**, s. 80.
[92] Cuinet, **a.g.e.**, s. 694.

ve itaati altına aldığı insanlardan gelen hediyeleri kabul ediyordu. Van'dan ise hiç kimse bir şey getirmiyordu. Bu unutkanlık sürpriziyle karşılaşan Sultan, ileri gelenlerden birkaçını çağırttı ve hediyeleriniz "nerede?" diye sordu. Onlar "İşte buradalar, onlar bizim şerefimize ve sizin şerefinize yakışır" diye cevap verdiler. Bu söz üzerine elbiselerini açtılar ve düşmanlarının kanlı kafalarını gösterdiler. Bu durumdan memnun kalan IV. Murat, Van halkına ayrıcalıklar tanıdı. Halk da bugün hâlâ onun sefasını sürüyor[93].

3-Nüfus:

Van merkez nüfusu 35.500'dür ve dağılımı şu şekildedir[94]:

Tablo 9- Van Merkez Kaza Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	9.500	21.500
	Kürtler	11.500	
	Çerkezler	500	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryanlar	12.293	13.500
	Ermeni Katolikler	5	
	Ermeni Protestanlar	200	
	Keldani Katolikler	1.000	
	Latinler	2	
Yahudiler			500
Toplam			**35.500**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Van merkez kazası nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyetine verilen cetvele göre şöyledir[95]:

Müslüman:	27.950
Ermeni:	35.000
Nasturi:	748
Toplam:	**63.698**

[93] Jaubert, **a.g.e**, s.,122.
[94] Cuinet, **a.g.e.**, s. 700.
[95] Karaca, **a.g.e**, s. 141.

4-Okullar:

Millingen, Van'da ilk okulun 1864 yılında açıldığını iddia etmektedir[96]. Van merkez sancağındaki okulların sayısı 48'dir. Bunlardan 43'ü şehirde ve 5'i kazadadır. 3 tanesi ortaokul ve 30 tanesi ilkokuldur. Müslümanlar Van'da 3, 3 de kaza olmak üzere 6 ortaokul ve 28 ilkokula sahiptirler. Ermeni Gregoryanlar, aynı şehirde 3 ortaokul ve 7 ilkokula sahiptirler. Ermeni Protestanlar, 2 ilkokula sahiptirler. İkisi de Van'da bulunan bu okulların birisi kızlar için, diğeri de erkekler içindir. H.Binder, 1887'de Ermeni okullarındaki öğrenci sayısını 60 olarak verir ve okutulan derslerin günlük hayata bir katkısının olmadığını belirterek eleştiride bulunur[97]. Bu farklı okullardaki öğrenci sayısı 2928'dir. Bu okullarda toplam 101 bay-bayan öğretmen vardır[98].

Tablo 10- Van Merkez Sancağında Öğrenci Sayıları						
Topluluklar	**Van Şehri**		**Kazalar**		**Toplam**	
	Erkek	**Kız**	**Erkek**	**Kız**	**Erkek**	**Kız**
Müslümanlar	1.145	-	90	-	1.235	-
Ermeni Gregoryenler	914	420	129	-	1.043	420
Ermeni Protestanlar	110	120	-	-	110	120
Toplam	2.169	540	219	-	2.388	540
Genel Toplam	**2.928 Öğrenci**					

Müslüman okulların masrafı devlete ait olmak üzere yıllık gideri 24.720 kuruştur. Ermeni Gregoryen okullarının masrafı farklı yerlere ait olmak üzere 66.700 kuruştur. Yine Ermenilere ait olan Protestan okullarının yıllık masraflarını Amerikan misyonerler karşılamaktadır; fakat rakamlar hakkında bilgi yoktur. Bu okulların toplam giderleri 91.420 kuruştur[99]. 1890'lı yılların sonunda Van merkezde Amerikalılara ait[100] bir erkek bir kız olmak üzere iki okul bulunmaktadır[101].

---

[96] Millingen, **a.g.e**, s.,114.
[97] Binder, **a.g.e.**, s. 147 vd.
[98] Cuinet, **a.g.e.**, s. 695.
[99] **A.e.**, s. 696.
[100] Şemsettin Sâmi, **Kâmûsu'l-Alâm,** C.6, Tıpkıbasım, Ankara, Kaşgar Neşriyat, 1996, s. 4673.
[101] M.Hidayet Vahapoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık Ve Yabancı Okulları**, 2.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1992, s. 121.

Anadolu'nun farklı yerlerinde bulunan Ermeni okullarının diğer devletler tarafından organize edildiği ve maddi olarak desteklendiği belirtilir[102]. Van'daki Ermeni okullarında, Fransa'da okutulan ders kitapları ve ders programı ile eğitim verildiği görülmektedir[103]. Amerikan misyonerleri tarafından Anadolu'da işletilen eğitim ve hayır kurumlarının 1870 yılında yüz milyon dolarlık mülk varlığı olduğu bilinmektedir. 1896 yılında Amerika ve İngiltere kiliselerinden gelen misyonerlerin Van'da faaliyette bulundukları ifade edilmektedir.[104]

1894/95 yıllarında Hakkari'nin de dahil olduğu Van Vilayetinde okul sayısı 155'tir. Bu okullarda 1.120 kız, 5.200 erkek çocuk olmak üzere toplam 6.320 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu dönemde Van Vilayetinde okuma yazma bilmeyenlerin sayı 98.300 kişi olarak tespit edilmiştir ve bu sayının nüfusa oranı % 31.04'tür[105].

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa ve Teftiş Heyeti şehirdeki okulları incelemişler ve vilayetteki okullaşma oranının Ermeniler lehine olduğunu tespit etmişlerdir. Heyetin raporuna göre Van'daki Türk okul, öğretmen ve öğrenci durumu şöyledir[106]:

---

[102] Antep Vilayetini gezen H.C. Barkley, buradaki Ermeni okulların İstanbul'daki Robert Koleji tarafından kurulduğunu ve maddi olarak desteklendiğini belirtmektedir. Bkz. H.C.Barkley, **A Ride Through Asia Minor And Armenia**, London, John Murray, 1891, s. 213.

[103] M.Ernest Chantre, "De Beyrouth a Tiflis (A Travers la Syrie, la Haute-Mésopotamie et le Kurdistan)", **Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages**, Deuxième Semestre, Paris, Libraire Hachette, 1889, s. 284.

[104] Vahapoğlu, **a.g.e.**, s. 31.

[105] Karpat, **a.g.e.**, s. 252.

[106] Karaca, **a.g.e.**, s. 143.

Tablo 11- Van'daki Türk Okul, Öğretmen ve Öğrenci Durmu			
Okullar	**Öğretmen**	**Öğrenci**	**Hizmetli**
Van Merkez Rüştiyesi	4	92	2
Erciş Kazası Rüştiyesi	2	22	1
Gevaş Kazası Rüştiyesi	1	2	1
Edremit Kazası Rüştiyesi	1	16	1
EAdilcevaz Kazası Rüştiyesi	1	23	1
Darül-feyz-i Hamidi Rüştiyesi	1	45	1
Hatuniye Mahallesi Rüştiyesi	1	35	-
Hafıziye Mahallesi Rüştiyesi	1	63	-
Gülşen-i Edeb Kız Mektebi	2	72	1
Hadd-ı Nefse-i Maarif-i Kız Mektebi	1	36	1
Toplam	**15**	**406**	**9**

Yine bu heyetin raporuna göre gayrimüslim okullarının durumu aşağıdaki gibidir[107]:

Tablo 12- Gayrimüslim Okullar ve Öğrenci Sayıları				
Okullar	**Öğretmen**		**Öğrenci**	
	Erkek	**Kız**	**Erkek**	**Kız**
Acem Hoca Mahallesi Protestan Mektebi	7	7	140	150
Acem Hoca Mahallesi Sandükyan Mektebi	3	5	250	-
Turşin Sakala Mh. Maral Yakup Mektebi	-	2	-	100
Eren Kilisesi Mektebi	2	10	150	500
Acem Hoca Mahallesi Kilise Mektebi	-	11	-	320
Acem Hocaoğlu Mh. Hamperson Mektebi	-	8	-	185
Şakoğlu Mahallesi Kilise Mektebi	3	7	150	180
Hankevatu Mh. Meryem Ana Kilisesi Mekt.	-	1	20	60
Sabuncuoğlu Mh. Meryem Ana Kilisesi Mekt.	2	8	100	200
Toplam	**17**	**59**	**810**	**1.695**
	76		**2.505**	

[107] Karaca, **a.g.e.**, s. 144.

Van merkezde tarım, endüstri ve önemli yerler hakkında Van sancağı kısmında bilgi verilmiştir. Merkeze bağlı önemli bir köy olan Edremit bazı seyyahların dikkatini çekmiş ve köy hakkında bilgi vermişlerdir. Burada, bu köy hakkında ve kitabeleri hakkında bilgi vereceğiz.

5-Edremit Köyü ve Eserleri:

Küçük bir tepe üzerindeki İşkani Köyü'nü geçtikten sonra kıyı şeridini izleyerek büyük köy olan Edremit'e ulaşılır. Tepelerdeki kaynaklarından göle akan derelerle sulanan bahçeler çok muntazam görünürler. Edremit[108], Van şehrinden önceki son köydür[109]. Van merkez ilçeye bağlı iken 1990 yılında ilçe haline getirilmiştir[110].

Edremit, Van'ın 2 mil güney batısında, yarısı Müslüman yarısı Ermeni olan bir köydür. Yörede Edremit, eski doğu mitolojisini hatırlatan harf değişimiyle Atramit (Edremit) olarak anılmaktadır.

Van şehrinin bulunduğu verimli vadi, Edremit yönünde, güneye ve güneybatıya doğru uzanır. Orada birçok tepe ve dağlar tarafından sınırlanır. Bu tepelerin üzerinde, Ermenilerin oturduğu birkaç harap olmuş ev bulunmaktadır. İyi halde bulunan Müslümanların evleri de gölün verimli ama sağlıksız yerlerini işgal etmektedir. Göl kenarındaki verimlilik ile onu çevreleyen tepelerin kuraklığı bir zıtlık ortaya koymaktadır[111]. Kuzey tarafta bu tepelerin dibinde berrak ve bolca bir su çıkmaktadır. Burası köyün suyunu aldığı ana çeşmedir. Rivayetlere göre kaynağı kayalığın altında saklı olan bu su, çok uzaktaki köylere yeraltından götürülmektedir[112].

Edremit'in batısında, gölü çevreleyen tepelerin zirveleri büyük kalker taşı tabakaları ile örtülüdür. Edremit'in yarım mil batısında ve gölün yukarısına yüz adım kadar uzaklıkta birkaç çeşmenin suyuyla sulanan küçük bir vadi görülür ve burası büyük kayalıktan kopmuş kayalık parçalarıyla doludur. Bu kayalıklardan birinin

---

[108] Edremit Van'lı Türkler tarafından yaz sezonu boyunca piknik alanı olarak kullanılır. Bkz.. M.F.Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 88.
[109] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 506.
[110] Edip Yılmaz, "İdârî Taksimat ve Mahalli İdâreler", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 582.
[111] Schulz, **a.g.m.,** s. 310.
[112] **A.m.**, s. 311.

üzerinde 6 satırdan oluşan çivi yazılı bir kitabe bulunmuştur. Sonda bulunan 3 satır çok az düzeltmelerle baştakilerin aynısıdır. Bu kitabenin yüksekliği 6 parmak, genişliği kazınmış olduğu bloğun iç kısmı kadardır. Bu blok ise 45 parmak yüksekliğe ve 47 parmak genişliğe sahiptir. Bu kitabeden biraz uzakta aynı boyutlarda fakat hava ve nem dolayısıyla tamamıyla tahrip olmuş bir tane daha olduğu belirtilmektedir.[113] Bu kitabe, birçoğu 5-6 ayak kareden oluşan düzensiz bir şekilde konulmuş taş tabakalarının oluşturduğu, eski bir su yolunun solunda bulunan büyük bir taşın üzerinde bulunmaktadır. Bu taş tabakalar hiç bağlantısız veya çimentosuz birbirlerinin üstüne konulmuş şekilde kendi ağırlıkları ile birbirlerini tutmuşlardır.

Bu küçük vadinin hemen yukarısında, kayalar üstünden sağa sola dağılmış olarak görülen kayalıkların ortasında bir küçük dere kuzeye doğru akmaktadır. Bu küçük dere kaynağını Van'ın 9 mil güneyinde bir yerden almaktadır. Oradan Edremit'e kadar kayalıkların üzerinden geçer, bahçelerin arasından devam ederek Van şehrinin yanından göle dökülür.[114] Bu kitabeleri Layard da görmüş fakat bilgi vermemiştir[115].

İkinci kitabe, Edremit-Vastan yolu üzerinde, Edremit'in güney batısında yarım mil yukarıda bulunan Şahmiram suyunun yanında 11 ayak genişliğinde ve 14 ayak yüksekliğindeki kayanın üzerinde durmaktadır. Kitabenin bulunduğu taş sünger taşı gibi gözenekli ve kırmızımsıdır. Bu taş bu yörede Kızıltaş olarak bilinmektedir. Burada yaşayanlar bu taşın bir yeraltı geçidini kapadığını düşünmektedirler. Ayrıca Şahmiram Su ile bu taşın arasında görülen 2 ayak derinliğinde ve bir o kadar da genişlikteki yere büyük hazinenin sığabileceğini düşünürler. Bu yörenin insanı buraya da Şâhmeram Malı (hazinesi) adını vermektedir. Kızıltaş'ta bulunan kitabe de bu hazinenin tılsımlı anahtarıdır. Kitabe 14 satırdan oluşmaktadır ve iyi korunmuştur. Yüksekliği 25 genişliği ise 52 parmaktır. Satırların aralıkları 20 satırdır. Bu kayalıklardan itibaren güneye ve doğuya doğru hiçbir antik eser bulunmamaktadır[116].

---

[113] **A.m.**, s. 312.
[114] **A.m.**, s. 313.
[115] A.H.Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, With Travels in Armenia, Kurdistan and The Dessert**, London, John Murray, 1853, s. 412.
[116] Schulz, **a.g.m.**, s. 314.

C-ADİLCEVAZ KAZASI

1-Konumu ve Sınırları:

Adilcevaz kazası Van merkez sancağının kuzey batısında yer alır. Sınırları kuzeyde Erzurum vilayeti, doğuda Erciş kazası, güneyde Van Gölü ve batıda Bitlis Vilayetidir[117].

2-İdârî Yapı:

İdârî olarak 44 köyü içeren 5 nahiyeye bölünmüştür. Taşkın, Aktepe, Yeşne-Kömür, Torçinjik ve Adin[118]. İdârî otoriteleri kaymakam, kazanın genel yöneticisi ve nahiyelerin yöneticileri olan 5 müdür İdârî konsey toplantılarına katılırlar[119].

3-Nüfus:

Adilcevaz kazasının toplam nüfusu 12.697'dir[120].

Tablo 13- Adilcevaz Kaza Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	145	4.145
	Kürtler	4000	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	8000	8.138
	Ermeni Katolikler	93	
	Ermeni Protestanlar	45	
Yahudiler			74
Diğer	Yezidiler		340
Toplam			**12.697**

[117] Cuinet, **a.g.e.**, s. 707.
[118] **A.e.**, s. 708.
[119] **A.y.**
[120] **A.y.**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Van sancağı nüfus sayımı sonuçlarında Adilcevaz kazasının nüfusu, Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[121]:

Müslüman: 8.776
Ermeni: 4.916
Toplam: 13.692

4-Kaza Merkezi:

Kaymakamın ve diğer kamu hizmetlerinin resmi binalarının yer aldığı kazanın merkezi Artsighe, Van Gölü'nün kuzey yakasında bulunur. Artsighe vilayet merkezinin kuzey batısına 165 km uzaklıkta ve 60 km solda ve Erciş ve Malazgirt'ten geçen Van-Erzurum yolunun güneyinde bulunur[122].

a-Nüfus:

Artsighe'nin nüfusu toplam olarak 2.457 kişiye çıkmıştır[123].

Tablo 14- Adilcevaz Kaza Merkezi Nüfusu		
Müslümanlar	Türkler ve Kürtler	1.245
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryen, Katolik ve Protestanlar	1.138
Yahudiler		74
Toplam		**2.457**

XIX.yüzyılın ortasında Adilcevaz kazası; müslüman erkek nüfusu 2063, gayrimüslim erkek nüfus 1.306, toplam 3.369 kişidir[124].

b-Şehrin Yapısı:

Şehir ikiye ayrılmıştır; eski ve yeni Müslümanların daha çoğunlukta bulunduğu eski bölüm güçlü bir kaleyle[125] çevrilidir. Bu bölüm Ortaçağ'da çok fazla

[121] Karaca, **a.g.e.**, s. 141.
[122] Cuinet, **a.g.e.**, s. 708
[123] **A.y.**
[124] Mehmed Hurşit Paşa, **Seyâhatnâme-i Hudûd**, s. 231.
[125] Evliya Çelebi bu kalenin Azerbeycan şahlarından İran Şahı Taceddin Alişan tarafından yapıldığını, en yüksek yerine yarım saatte ulaşılabildiğini, otuz sekiz adet kulesinin olduğunu, kale içinde camii,

gelişmiştir. Selçuklu Hanedanın kurucusu I. Tuğrul burasını XI.yy. ortalarına doğru ele geçirmiş ve buralarda yaşayanları kılıçtan geçirmiştir. Bu kalede eski bir Cami[126] ve tarihi, Hıristiyanlığın ilk yıllarına dayanan 1 kilise bulunur[127]. Bu Cami Erciş Ahlat karayolunun Adilcevaz girişi üzerinde Van Gölü'nün kıyısında bulunmaktadır. XVI.yüzyılda Zal Mahmut Paşa tarafından yapıldığı sanılmaktadır[128]. Yukarı şehrin bulunduğu kuzeydoğu eteklerinde İkantchelakorts Manastırı göze çarpar ve bu dağın eteğinde Hıristiyanların oturduğu aşağı şehrin güzel ve birçok bahçesini sulayan karbonatlı bir su çıkar.

Adilcevaz'da yaşayanlar, genelde tarımla uğraşırlar veya ticari kervanlarda çalışırlar[129].

D-BARGİRİ (MURADİYE) KAZASI

1-Konumu ve Sınırları:

Bargiri kazası, Van merkez sancağının kuzey doğusunda yer alır. Sınırları kuzeyde Erzurum, doğuda İran ve Hakkari sancağı; güneyde Van merkez, Kozan ve batıda Erciş kazası ve Van Gölü'dür[130].

2-İdârî Yapı:

117 köyü içeren 8 nahiyeye bölünmüştür. Bunlar Ebgay, Luli, Githan, Teçikli, Osmanlı, Gundirme, Ak-Bulak ve Körzüt'tür[131]. Bargiri kazası; İdârî konseye katılan kaymakam, kaymakam yardımcısı ve nahiyeyi yöneten 8 müdür tarafından yönetilir[132].

---

tahıl ambarı, su sarnıçları ve cephane mahzenlerinin bulunduğunu ifade eder. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 523.

[126] Bu caminin Zal Mahmut Paşa Camii olması gerekir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 524.

[127] Cuinet, **a.g.e**, s. 709.

[128] Abdüsselam Uluçam, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van**, Ankara, KB Yay., 2000, s. 169.

[129] Cuinet, **a.g.e**, s. 709.

[130] **A.y.**

[131] **A.y.**

[132] **A.y.**

3-Nüfus:

Bargiri kazasının toplam nüfusu 13.382'dir[133].

Tablo 15- Bargiri Kaza Nüfusu		
Müslümanlar	Türkler ve Kürtler	5.910
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryen ve Katolikler	7.270
Yahudiler		87
Diğer	Yezidiler	115
Toplam		**13.382**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Bargiri kazası nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[134]:

Müslüman: 9.489
Ermeni: 1.692
Toplam: 11.181

4-Kaza Merkezi:

Kazanın merkezi, kaymakam, kaymakam yardımcısı ve diğer kamu hizmet binalarının yer aldığı Perghri, Van'ın kuzey doğusuna 77 km uzaklıkta yer alır. Eski zamanlarda Yunan saldırılarına karşı koyulan Kale'yi[135] ve şehrin doğusundaki komşu bir dağın eteğine yapılmış olan Der-Housganvort Manastırını sayabiliriz. Bu manastır, yılda bir kez yapılan hac merasimiyle ünlüdür[136].

a-Nüfus:

Merkezin nüfusu 3067'dir[137].

---

[133] Cuinet, **a.y.**
[134] Karaca, **a.g.e.**, s. 141.
[135] Bendimahi suyunun doğusundaki kayalar üzerindeki bir düzlükte inşa edilmiş olan bu kale beşgen şeklinde olup beyaz taşlarla yapılmış bir kaledir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 529.
[136] Cuinet, **a.g.e.**, s. 712.
[137] **A.y.**

Tablo 16- Bargiri Kaza Merkezi Nüfusu		
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri ve Kürtler	90
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryen ve Katolikler	2.070
Yahudiler		87
Toplam		**3.067**

XIX.yüzyılın ortasında Bargiri nahiyesinin Müslüman erkek nüfusu 679, gayrimüslim erkek nüfus 1458, toplam 2137 kişidir[138].

b-Şehrin Yapısı:

Perghri çevresinde büyük yükseklikte iki tepe arasına kurulmuş ve bulunduğu yerden görünüm veren Şeytan köprü[139] göze çarpar. Abagha ovasında birçok sayıda Ermeni ve Yezidi köylerinin kalıntıları yer yer serpilmiş durumdadır. O eski köylerde dikkat çekici bir şey yok; bu da yerlerin ne kadar ıssızlaştığını gösteriyor. Eskiden bu ovada 300'den fazla köy sayılıyordu, şimdi ise sadece 40 kadardır[140].

E-ŞİTAK (ÇATAK) KAZASI

1-Konum ve Sınırları:

Şitak kazası[141] Van merkez sancağının güneyinde yer alır. Sınırları kuzeyde Gevaş kazası, doğuda ve güneyde Hakkari sancağı ve batıda ise Moks kazasıdır[142]. Kazanın 645 yılında Araplar tarafından kurulduğu belirtilir[143]. Eski adının Şağı

[138] Mehmed Hurşit Paşa, **a.g.e**, s. 231.
[139] Muradiye Şelalesi, yakınında bulunan köprü altından Bendimahi Çayı'nın aktığı derin bir kanyon oluşturan iki kaya kütlesi üzerine kurulduğundan Şeytan Köprüsü adıyla anılmaktadır. Osmanlı döneminde XIX. yüzyılda yapılan köprü basık kemerli tek gözden oluşmaktadır. Bkz., Abdüsselam Uluçam; **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van**, Ankara, KB Yay., 2000, s.249.
[140] Cuinet, **a.g.e.**, s. 713.
[141] Şatak 1865 yılında kaza olmuştur. Bkz. Edip Yılmaz, "İdârî Taksimat ve Mahalli İdâreler", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 582.
[142] Cuinet, **a.g.e.**, s. 704.
[143] Edip Yılmaz, **a.g.e**, s. 582.

Hakkari olduğu ve 1865 yılında ilçe teşkilatına kaydedilirken Şitak olarak yazıldığı belirtilir[144].

2-İdârî Yapı:

İdârî olarak Şitak 86 köyü içeren 5 nahiyeye ayrılmıştır. Onlarda şunlardır: Berka, Chiverik, Soultekin, Kadjik ve Ezdinam[145]. Kaymakam, kaymakam yardımcısı ve nahiyelerin yöneticisi olan 5 müdür tarafından yönetilir[146].

3-Nüfus:

Şitak kazasının toplam nüfusu 13.630'dur ve şu şekildedir[147] :

Tablo 17- Çatak Kaza Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	150	6.850
	Kürtler	6.700	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	6.300	6.500
	Katolikler	200	
Yahudiler			80
Diğer	Yezidiler		200
Toplam			**13.630**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Şitak kazası nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[148]:

Müslüman:	8.301
Ermeni:	4.862
Nasturi:	399
Toplam:	**13.562**

[144] http://www.catak.gov.tr/tarih.htm , 20.08.2005.
[145] Cuinet, **a.g.e.**, s. 704.
[146] **A.y.**
[147] **A.y.**
[148] Karaca, **a.g.e.**, s. 141.

4-Kaza Merkezi:

Şitak kazasının merkezi, kaymakam diğer kamu hizmet merkezlerinin binalarının bulunduğu Taghe, endüstriyel bir şehirdir. Burada altmış tezgahta çok ince tiftik keçisinden yapılan şal üretilir. Ayrıca aba da üretilir ve sınırlı miktarda manoussa, keten kumaşı ve Van bezi dokunur. Bu kazada yine çok miktarda kadın ve erkek giysileri üretilmektedir[149].

a-Nüfus:

Kazanın nüfusundan da anlaşılacağı üzere bu küçük şehrin nüfusu 2.430'dur[150].

Tablo 18- Çatak Kaza Merkezi Nüfusu		
Müslümanlar	Türkler ve Kürtler	850
Hıristiyanlar	Ermeniler	1.500
Yahudiler		80
Toplam		**2.430**

XIX.yüzyılın ortasında Şitak kazası Müslüman erkek nüfusu 2441, gayrimüslim erkek nüfus 2271, toplam 4712 kişidir[151]. Şitak kazasının 2000 yılı verilerine göre nüfusu 23.816'dır[152].

b-Şehrin Yapısı ve Eserleri:

Taghe, Van'ın 77 km. güneydoğusundadır. Komşu dağların birinin zirvesinde XIX.yüzyılın başlarında Kürt ağaları Bedirhan Bey ve Nurullah Bey'in çekildikleri güçlü kale bulunur. Ermeni kralının tarihinde ünlü olan Arsacides'in düşüşü sırasında Vartan-Mami'nin sığınmasına yarayan Zel Kalesi buradan fazla uzakta değildir.

Taghe'ye yaklaşık 6 km uzaklıkta vadide yer alan Sourp-Dighin Köyü'nde Ermeni kızlar Nrepsima ve Gaiane'in isimleri altında inşa edilmiş olan kilise göze

[149] A.H.Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, With Travels in Armenia, Kurdistan and The Dessert**, London, John Murray, 1853, s. 419.
[150] Cuinet, **a.g.e.**, s. 705.
[151] Mehmed Hurşit Paşa, **a.g.e.**, s. 231.
[152] http://www.catak.gov.tr/nufus.htm , 20.08.2005.

çarpar. Nüfusun büyük bir kısmı iyi gelir getiren dokuma işleriyle uğraşırlar[153]. Burada Van'daki zengin bir Ermeni'nin yardımlarıyla Ermeni okulu açılmıştır[154].

F-ERCİŞ KAZASI

1-Konumu ve Sınırları:

Erciş kazası, Van merkez sancağının kuzeyinde yer alır. Sınırları kuzeyde ve kuzeybatıda Erzurum vilayeti; doğuda Pergiri kazası, güneyde Van Gölü ve batıda Adilcevaz kazasıdır[155].

2-İdârî Yapı:

İdârî olarak 122 köyü içeren 6 nahiyeye ayrılmıştır. Bunlar; Çelebibağ, Gizik, Pirömür, Ağrı, Göze ve Gömar'dır[156]. Kurulmuş olan İdârî konseye kaymakamla birlikte kazanın genel yöneticisi ve nahiyelerin yöneticileri olan 6 müdür katılır[157].

3-Nüfus:

Kazada toplam insan sayısı 14.774'tür[158].

Tablo 19- Erciş Kaza Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	129	5.129
	Kürtler	5.000	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	9.400	9.490
	Ermeni Katolikler	90	
Yahudiler			60
Diğer	Yezidiler		95
Toplam			**14.774**

[153] Cuinet, **a.g.e.**, s. 705.
[154] A.H.Layard, **a.g.e.**, s. 420.
[155] Cuinet, **a.g.e.**, s. 709.
[156] **A.y.**
[157] **A.y.**
[158] **A.y.**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Erciş kazası nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[159]:

Müslüman:	13.455
Ermeni:	3.883
Toplam:	**17.338**

4-Kaza Merkezi:

Eski coğrafyacılar göle Arsissa adını vermektedirler. Bu adı gölün kuzey kıyısında bulunan Erciş ile belki bağdaştırabiliriz[160]. Kazanın merkezi, kaymakamın ve diğer her hizmet binaların ikametgâhı olan Agantz, Van'ın 99 km kuzeyinde Van-Erzurum karayolunun üzerinde yer alır. 1315 (1899) tarihli Van Vilayet Salnamesinde kaza merkezinin Aganis olduğu belirtilir[161]. Göl seviyesi l84l'e kadar l0 ve l2 fit civarında bir yüksekliğe ulaşarak[162] kazanın eski merkezi olan Erciş Kalesi'ni su altında bırakmış ve Agantz merkez olmuştur. Burada yaşayanlar Plur, Gassima-bağ ve Çelebi köyü topraklarına sığınmışlar ve orada yeni köyler kurmuşlardır. Erciş Kalesi Ermeni kralının eski başkentlerinden biridir. Tuğrul Bey Erciş'i fethederek kendi ikametgâhı olarak kullanmıştır. Kalkerli taş ocağının bulunduğu Ermeni Madnavak Köyü'nde fazla uzak olmayan gölün kıyısında, hâlâ suyun altında kalmış eski kalenin[163] kalıntılarının görüldüğü belirtilir[164].

a-Nüfus:

1896 yılında Van'a Teftiş Heyeti Başkanı olarak gönderilen Sadettin Paşa Erciş'te 1300 hane olduğunu belirtir[165]. Kazanın merkezi Agantz'ın nüfusu 2174'tür[166].

---

[159] Karaca, **a.g.e.**, s. 141.
[160] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 382.
[161] **Van Vilayet Salnâmesi 1315 (1899)**, Van Belediye Başkanlığı Yayınları no: 1, Ankara, Acar Matb., 1995, s. 76 .
[162] B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, s. 30.
[163] Van gölü kenarında alçak, kayalık bir tepe üzerinde, dört köşe, kuvvetli bir kaledir. Her taşı fil büyüklüğündedir. Dört köşesindeki kuleler çok sağlamdır. Yine Evliya Çelebi göl sularının yükselmesi üzerine bu kalenin yedi sekiz ay sular altında kaldığını ifade etmiştir. Ayrıca kalede bulunan iskelenin limanına Van'dan gelen gemilerin uğradığını söylemektedir.Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 528.
[164] Cuinet, **a.g.e.**, s. 710.
[165] Sami Önal, **Sadettin Paşa'nın Hatıraları Ermeni-Kürt Olayları (Van,1896)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003, s. 26.

Tablo 20- Erciş Kaza Merkezi Nüfusu		
Müslümanlar	Türkler ve Kürtler	629
Hıristiyanlar	Ermeniler	1.490
Yahudiler		60
Toplam		**2.179**

XIX.yüzyılın ortasında Erciş kazası Müslüman erkek nüfusu 1432, gayrimüslim erkek nüfus 928, toplam 2137 kişidir[167]. Bugün Erçiş'in nüfusu 70.881'dir[168].

b-Şehrin Yapısı ve Eserleri:

Agantz'ın hemen yakınında 2 km doğusuna doğru yaklaşık 300 metre gidildiğinde 3 km'lik bir alana yapılmış kalker taş ocağına bakan bir dağ bulunur. Bu dağın zirvesi eskiden çok büyük olan Zernak antik şehrinin kalıntılarıyla kaplı olan geniş bir yaylayla sona ermektedir. Zernak antik şehrinin sokakları geniş ve dik açı şeklinde kesilmiştir[169]. Lynch halkın buraya Zernişan adını verdiğini belirtir[170].

Bu yapılardan, yeni yapılar da kullanılmak üzere düzenlice yontulmuş çok güzel çakmak taşlı taşlar çıkartılır. Kuzeyden güneye bir uçtan diğerine çıkan ana yatağı da termal sularıyla ünlü olan Zilan Deresi'nde bulunan Erciş ırmağı bu kazada bulunur. Tarımın iyi yapıldığı bu vadide her türden meyve ağaçları bulunur. Maden kayalıkları vadiyi uzunluğunca çevreler; ayrıca burada bir değirmen taşı ocağı vardır. Zilan Deresi'nin bir kısmını işgal eden Gheuma nahiyesinde iki köprü görülür. Termal[171] suları yakınlarında yakınında yer alan bu köprünün "altı küçük kilise" diye anılan Ermeni kilisesinin taşlarından yapıldığı iddia edilmektedir. Goth Köprü olarak bilinen başka bir köprü daha vardır; fakat bir özelliği yoktur. Erciş kazasında çok sayıda bulunan eski manastırların arasında Timurlenk'in batıdaki hikayesinin yazarı

---

[166] Cuinet, **a.g.e.**, s. 710.
[167] Mehmed Hurşit Paşa, **a.g.e.**, s. 231.
[168] http://www.ercis.bel.tr/indexl.htm, 20.08.2005.
[169] Cuinet, **a.g.e.**, s. 710.
[170] Lynch, **a.g.e.**, s. 26.
[171] Evliya Çelebi bu ılıcalara bölgenin her köşesinden insanların akın ettiğini çadırlarını kurarak aylarca kaldıklarını belirtir.Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 528.

Thomas'ın XV.yy'da yaşamış olduğu Metrope Manastırı'nın yanında, Kentrak ve Adjounes Manastırları'nı belirtmek gerekir. Metrope Manastırı'nın yakınında çeşitli renkteki maden damarlarından geçen bir çeşit kırmızı ve siyah billurlaşma madeni vardır.

Erciş kazasında yaşayanlar özellikle bağcılık olmak üzere tarımla uğraşırlar. Bu kazanın şarapları; tatlı karpuz ve kavunları kadar ünlüdür[172].

c-Erciş Kitabeleri:

Coğrafyacı ve tarihçilerin farklı farklı yorumladığı bir başka yazıtta Arz, Erz veya Ardz ismi değişik şekillerde ortaya çıkmaktadır[173].

Erciş'ten 1,5 mil uzaklıkta ve bu şehrin 12 mil kuzeyinde bulunan bir kayalığın üzerinde bulunan iki kitabe vardır. Renklerinden dolayı Karataş olarak isimlendirilen bu kayalıklar, Ermeni-Kürt köyleri Karghin, Siourman, Yekmate'yi ve ayrıca küçük Erciş şehrinin bulunduğu bataklık ovanın kuzeydoğusunu çevrelemektedir. Bu taşlar aynı zamanda bütün Doğu Anadolu'da yılan taşı olarak da bilinir.[174] Çünkü bu çevrede yaşayanlara göre orada yılın her mevsiminde tehlikeli yılanlar bulunmaktadır. Bu dağların hiçbir yerinde eski eser yoktur. Karataş yaylasında, Erciş'in kurulduğu biraz nemli bölgede çok sayıda eski ev temeli bulunmuş; ama tarihi olup olmadığı tespit edilememiştir.

Dağların eteğinde, kuzeydoğu tarafının üç farklı yerinde, 6 parmak derinliğinde ve toprak seviyesinden 8 ayak yukarıda, kayaya oyulmuş 3 kare tablo bulunur. Yaklaşık 38 parmak genişliğe ve 1,5 ayak yüksekliğe sahip olan bu tablolar aynı boyuta sahiptirler. Bunlardan sadece ikisinde yazı vardır; üçüncüsü tamamen tahrip olmuştur. Her ikisi de 11 satırdan oluşan kitabelerden birisi oldukça iyi korunmuştur; fakat diğeri dördüncü satırdan, dokuzuncu satıra kadar silik vaziyettedir. Bu kitabenin hemen yanında kayalıkta bulunan bir deliğin içinde, yılan türünde bir sürü hayvan birbirlerine dolanmış vaziyette Schulz tarafından görülmüş;

---

[172] Cuinet, **a.g.e.**, s. 711.
[173] E.Boré, **Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient**, Tome II, Paris, Olivier Fulgence Libraire, 1840, s. 187.
[174] Schulz, **a.g.m.**, s. 322.

ancak bir anlam verilememiştir. Bölge insanına göre bu hayvanlar mucizevi bir şekilde yapışmışlardır[175].

Lynch kasaba hakkında şu malumatı verir: "…*Ortaçağdan beri ünlü ve bir zamanların önemli bir yerleşim merkezi olan bu yerin zemin üzerinde çok az bir kısmı ayakta kalmış durumda. Bir kalenin harap olmuş duvarları, yıkılmış küçük bir kilise ve bir minare hâlâ ayakta kalmayı başarmış başlıca abideler. İnşa metodu daha kültürlü bir çağa ait. Yakın zamanda olmuş bir yangın, fundalığı kara bir toprak parçasına çevirmiş. Gümüş sularının karşısında sıra sıra tepelerin uzandığı gölün karşı kıyısına doğru düşen yere baktık. Bu engelin arkasında harabelerin doğusuna düşen bir noktadan başlayarak batıya doğru uzanıp gölün güney sınırında muhteşem bir halkayla beraber kümelenen bıçak gibi sıra sıra uzanan keskin uçlu görüntüsüyle şu kayalık ve sarp bir bayır, kale gibi azametle yükselir. Yanında durduğumuz koy, güneydeki o uzak ve karlı zirvelere doğru yayılarak birbirini tâkip eden çıkıntılarla birlikte uzayıp gidiyordu. Erciş ortaçağ tarihinde önemli bir rol oynamıştır; ve bu harabelerin o ortaçağ şehrine ait olduğundan kesinlikle şüphe edilemez…*"[176].

G-GEVAŞ KAZASI

1-Konum ve Sınırları:

Gevaş kazası Van merkez sancağının güneyinde yer alır. Sınırları kuzeyde Van Gölü, doğuda Van merkez kazası, güneyde Çatak kazası ve batıda Kardigan kazasıdır[177]. 1860 yılında kaza olmuştur[178].

2-İdârî Yapısı:

İdârî olarak 59 köyü içeren 5 nahiyeye ayrılmıştır. Bunlar Vastan, Marik, Torghio, Takmas ve Khatkhat'tır[179]. İdârî otoriteler; kaymakam, kaymakam

[175] Schulz, **a.g.m.**, s. 323.
[176] Lynch, **a.g.e.**, s. 27.
[177] Cuinet, **a.g.e.**, s. 706.
[178] Edip Yılmaz, **a.g.m.**, s. 583.
[179] Cuinet, **a.g.e.,** s. 706

yardımcısı ve nahiyelerin yönetici 5 müdürdür. Bu 6 memur kendi başkanlıklarındaki İdârî her şeye katılırlar[180].

3-Nüfus:

Kazanın toplam nüfusu 13.164 kişidir[181].

Tablo 21- Gevaş Kaza Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	130	8.130
	Kürtler	8.000	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	4.800	4.850
	Ermeni Katolikler	50	
Yahudiler			59
Diğer	Yezidiler		125
Toplam			**13.164**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Gevaş kazası nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[182]:

Müslüman: 4.785
Ermeni: 5.048
Toplam: 9.833

4-Kaza Merkezi:

Kazanın merkezi, kaymakam ve yardımcısının ve diğer kamu binalarının ana merkezi olan Vastan, XI. yüzyılda Artsrouniks Hanedanlığı'nın eski başkentidir[183]. Bu köyde bol miktarda meyve ağaçları bulunmaktadır[184]. Van'ın 27 km güneyinde yer alır[185].

[180] **A.y.**
[181] **A.y.**
[182] Karaca, **a.g.e.**, s. 141.
[183] Layard, **a.g.e.**, s. 412.
[184] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 378.
[185] Cuinet, **a.g.e.**, s. 706.

a-Nüfus:

Kaza merkezi Vastan'ın 4.239'dur[186].

Tablo 22- Gevaş Kaza Merkezi Nüfusu		
Müslümanlar	Türkler ve Kürtler	2.130
Hıristiyanlar	Ermeniler	2.050
Yahudiler		59
Toplam		**4.239**

XIX.yüzyılın ortasında Gevaş kazası; müslüman erkek nüfusu 910, gayrimüslim erkek nüfus 1193, toplam 2103 kişidir[187].

b-Şehrin Yapısı ve Eserler:

Vastan'da[188], XVII. yy.'da Hüsrev Paşa'nın kardeşi İzzeddin Şir tarafından yaptırıldığı iddia edilen Cami konusunda Cuinet yanılmaktadır. Halk arasında İzdişir Cami olarak bilinen bu eserin ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemekte, araştırmacılar XIV. yüzyılda Melik İzzettin'in yaptırmış olabileceğini düşünmektedirler[189]. Ayrıca bölgede etkili olan ve zaman zaman otoriteye başkaldıran Mahmud Han'ın çekilmiş olduğu Harput (Hişet Kalesi[190]) Kalesi de vardır[191]. Vastan Köyü bu dönemde çok harap olmuştur. Köyün dışında, görülebilecek en güzel türbelerden birinin olduğu bir mezarlık bulunur[192]. Bu Halime Hatun Kümbeti ile ilgili W.Bachmann şu bilgiyi verir: "*Yapı ve donanım açısında kıyaslandığında bu yapının da Ahlat'taki yapılar ile benzerlikler gösterdiği ortaya konmuştur. Yapı halen oldukça iyi durumdadır. Yapının bölümlenmesi ve duvar yüzeylerindeki zevkli ve zarif detay çalışmaları çok şaşırtıcıdır. Mezar odası girilmez kare bir zeminden oluşmaktadır ve yan uzunluğu 6,75 m dir. Giriş kapısının*

[186] **A.e.**, s. 707.
[187] Mehmed Hurşit Paşa, **a.g.e.**, s. 231.
[188] Sadettin Paşa Vatsan hakkında şu bilgileri verir: "Burası dört beş kilometre genişliğinde dere içinde bir yerdir. Kayısı, söğüt ve kavak ağaçları ile doludur. 400 haneli kasabanın evleri gayet dağınıktır."Bkz., Sami Önal, **Sadettin Paşa'nın Anıları,** s. 147.
[189] Uluçam, **a.g.e.,** s. 200.
[190] Artos dağlarının uzantısı sayılan ve göle kadar Gevaş Ovası'na hakim iki tepe üzerine kurulan Hişet kalesi Urartu döneminden kalmadır. Bkz., Uluçam, **a.g.e.,** s.200.
[191] Cuinet, **a.g.e.**, s. 707
[192] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 505.

konumu maalesef tanınamamaktadır. Kubbeli ve iki küçük ışık mazgalı ile iç oda aydınlatılmıştır. Odanın temeli ise düzenli bir on iki köşe taban ve karşılıklı iç cephelerin mesafesi 5m ,duvar kalınlığı ise 90cm. Giriş kapısı ve üç pencere bilinen bir tarzda yerleştirilmiştir. Duvar ve kubbeler sarı kireç taşından yapılmıştır ve çok itinalı çalışılmıştır, tüm yapının zeminden yüksekliği ise 13 metredir. Varil kubbe mezar odasını kaplamaktadır. En sonundaki dış bölüm ise on iki köşeli çadır olarak kaplanmıştır. İç odaların düz duvar zemini sütunlar ile çalışılmıştır.Köşelerinde ise yarı rozetler ile süslenmiştir. Kapı ve pencerelerin dış kısımları, oyuklar ile tamamlanmıştır.Kapılarda ise köşeler iki bükümlü sütun ile çalışılmıştır. Tüm duvar aralıkları, köşelerinde, hasır bant şeklinde kabartmalar ile süslenmiştir. Yukarıda bahsi geçen açıklıklarda, duvar yüzeyine ince ve yüksek oyuklar ve bu oyukların içleri de üçgen arakesitler ile bölümlenmiştir. Aynı şekilde bu bölüm de yine bant süslemeleri ile çevrelenmiştir. On iki köşeli sütun, yine hasır bantlar ile süslenmiştir ve küçük pervaz ile tamamlanmıştır. Üst duvar yüzeyi stalaktik bir sütun ile sınırlandırılmıştır. Çatı kaplaması yine bilinen tarzda dekoratif bir süsleme ile bezenmiştir. Kapı üzerinde hâlâ iyi durumda olan yazıt bu mezarın (melek) Jzz Al-din (Emir İzzeddin) *adlı bir prens tarafından eşi Halime(hatun) adına inşa ettirdiğini ifade etmektedir (M.S. 1332)* [193].

Vastan'da insanları şaşırtacak çoklukta meyve ağaçları vardır. Ayrıca burada önemli miktarda step tavuğuna rastlanılır[194].

Aynı isimdeki nahiyenin merkezi olan Narik veya Narek'te ünlü Ermeni yazar Aziz Gregoire Naregatsi'nin çıktığı manastır bulunur. Ermeni incilinin çevirmenlerinden olan Aziz Jeghiche'nin mezarı Vastan yakınlarındaki Çarkapan Manastırı'ndadır. Aynı şehrin güneyindeki Ardos Dağı'nın keskin eteklerine yapılan Ilou Manastırı Kakig tarafından kurulmuştur. Vastanın 17 km. kuzeybatısında yer alan Mokrapert Köyü'nde Başpiskopos Sahag İranlıların kutsal ateşini Van Gölü'ne atmıştır[195].

[193]Walter Bachmann, **Kirchen Und Moscheen İn Armenien Und Kurdistan**, Leipzig, J.C.Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913, s. 64.
[194] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 378.
[195] Cuinet, **a.g.e.**, s. 707.

Vastan'dan sonra Karahan Köyü gelir. Köy eski bir Ermeni köyüdür ve on tane ev vardır. X. de Hell'in ifadesiyle yöredeki tüm erkekler, güçlü kuvvetli ve zekaca gelişmemiş olduklarından İstanbul'a hamallık yapmaya gitmişlerdir[196].

H-KARDİGAN KAZASI

1-Konumu ve Sınırları:

Kardigan kazası Van merkez sancağının güneybatısında bulunur. Sınırları; kuzeyde Van Gölü, doğuda Gevaş kazası, güneyde Moks kazası, batıda Bitlis vilayetidir[197]. Göle uzaklığı 43 km.dir[198]. 1315 tarihli Salnâmede bu kazanın Gürpınar kazası olduğu belirtilir[199].

2-İdârî Yapı:

İdârî olarak 79 köyü kapsayan 5 nahiyeye ayrılmıştır. Bunlar Kessan, Ezla, Gevar, Perto ve Deri nahiyeleridir.[200] İdârî otoriteler; kaymakam, kaymakam yardımcısı ve nahiyelerin yöneticileri olan 5 müdürdür. Bunlar başkanın emri altında oluşturulmuş olan İdârî konseye katılırlar[201].

3-Nüfus:

Merkezin nüfusundan da anlaşılacağı üzere Kardigan kazasının toplam nüfusu 14.339'dur[202].

---

[196] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 505.
[197] Cuinet, **a.g.e.**, s. 702.
[198] Edip Yılmaz, **a.g.m.**, s. 582.
[199] **Van Vilayet Salnâmesi 1315 (1899)**, s. 81 .
[200] Cuinet, **a.g.e.**, s. 702.
[201] **A.e.**, s. 703.
[202] **A.y.**

Tablo 23- Kardigan Kaza Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	176	5.676
	Kürtler	5.500	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	7.700	7.820
	Ermeni Katolikler	120	
Yahudiler			68
Diğer	Yezidiler	175	775
	Çingeneler	600	
Toplam			**14.339**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Kardigan kazası nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[203]:

Müslüman: 6.866
Ermeni: 4.503
Toplam: 11.369

4- Kaza Merkezi:

Kazanın merkezi, kaymakam, kaymakam yardımcısı ve sosyal hizmet binalarının yer aldığı Krindrankz, Van'ın 97 km güneybatısında, gölün orta ırmağının üzerinde bulunur. Çevresindeki bütün yerler sık ormanlıktır. Burada yaşayanların başlıca uğraşları; yakacak ile ihtiyacını oradan karşılayan Van şehrine gerekli olan inşaat kerestesi ticaretidir[204].

a-Nüfus:

Yukarıdaki kazanın rakamlarından da anlaşılacağı üzere Kindrankzın nüfusu 4064'tür. Aşağıda tablo halinde Kardigan kazasının nüfusu gösterilmiştir[205].

[203] Karaca, **a.g.e**, s. 141.
[204] Cuinet, **a.g.e,** s. 703
[205] **A.y.**

Tablo 24- Kardigan Kaza Merkezi Nüfusu		
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	176
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	3.820
	Katolikler	
Yahudiler		68
Toplam		**4.064**

XIX.yüzyılın ortasında Kardigan kazası; müslüman erkek nüfusu 418, gayrimüslim erkek nüfus 546, toplam 964 kişidir[206].

b-Eserler:

Başlıca eserler; Güzel Cami ve Kuskunkran'daki ünlü Surp-Agop (Saint Jacques) Manastırıyla birlikte Sohorp Köyü'nün büyük manastırıdır.

Tarım ve özellikle koyun olmak üzere sürü koyun yetiştiriciliği Kardigan kazasının geçim kaynağıdır[207].

İ-MOKS KAZASI (BAHÇESARAY)

1-Konumu ve Sınırları:

Moks kazası Van merkez sancağının güneybatısında yer alır. Sınırları kuzeyde Kardigan kazası, doğuda Çatak kazası, güneyde Hakkari sancağı ve batıda ise Bitlis Vilayetidir[208]. Bu kaza, bölgedeki en yüksek ve ulaşılması güç yerlerden birisidir[209].

[206] Mehmed Hurşit Paşa, **a.g.e.**, s. 231.
[207] Cuinet, **a.g.e.**, s. 703
[208] Cuinet, **a.g.e.**, s. 713.
[209] Layard, **a.g.e.**, s. 416.

2-İdârî Yapı:

İdârî[210] olarak 63 köy içeren 3 nahiyeye ayrılır. Bunlar Tanis, Tehniz, Dilam'dır[211]. İdârî otoriteler; kaymakam, kaymakam yardımcısı ve nahiyelerin yöneticileri üç müdürden ibarettir. Bu dört memur idâre konseyine katılırlar[212].

3-Nüfus:

Nüfus kazasının toplam nüfusu 12.514'tür[213].

Tablo 25- Moks Kaza Nüfusu			
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	160	3.660
	Kürtler	3.500	
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	8.307	8.432
	Ermeni Katolikler	80	
	Ermeni Protestanlar	45	
Yahudiler			72
Diğer	Yezidiler		350
Toplam			**12.514**

1896 yılında Anadolu Islahatı Umum Müfettişi olarak Van'a gelen Şakir Paşa'nın girişimleri sonucunda yapılan Moks kazası nüfus sayımı sonuçları Teftiş Heyeti'ne verilen cetvele göre şöyledir[214]:

Müslüman: 3.631
Ermeni: 4.272
Toplam: 7.903

4-Kaza Merkezi:

Kaymakam, kaymakam yardımcısının ve diğer kamu hizmet binalarının resmi merkezinin bulunduğu kaza merkezi olan Moks, Van'ın güneybatısına 99 km

[210] Bahçesaray eskiden Siirt ili Pervari ilçesine bağlı nahiye iken, 1964 yılında Gevaş ilçesine bağlanmış daha sonra 1988 yılında ilçe haline getirilmiştir. Bkz. Edip Yılmaz, "İdârî Taksimat ve Mahalli İdâreler", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 581.
[211] Cuinet, **a.g.e.**, s. 713.
[212] **A.y.**
[213] **A.y.**
[214] Karaca, **a.g.e.**, s. 141.

uzaklıkta, dağlık ve çok engebeli bir yerde yer alan küçük bir şehirdir. Söylenmeye değer herhangi bir şeyi yoktur[215].

a-Nüfus:

Kaza merkezinin nüfusu 3857'dir[216].

Tablo 26- Moks Kaza Merkezi Nüfusu		
Müslümanlar	Osmanlı Türkleri	660
Hıristiyanlar	Ermeni Gregoryenler	3.125
	Ermeniler	
Yahudiler		72
Toplam		**3.857**

XIX.yüzyılın ortasında Moks kazası; müslüman erkek nüfusu 1634, gayrimüslim erkek nüfus 2251, toplam 3885 kişidir[217]. Günümüzde 2000 nüfus sayımlarına göre merkez nüfusu 3633, köylerle beraber 16.984'tür[218].

b-Şehrin Yapısı ve Eserleri:

Moks çevresinin doğu tarafında Başpiskopos Aziz Stephan tarafından yaptırılmış olan Abaranitz-Surp Katche Manastırı'nın bulunduğu Abaran Köyü göze çarpmaktadır. VI.yüzyılda Bahlavounik tarihini dizeler halinde yazan ünlü Ermeni şairi Pére Simon'un bu manastırda yaşadığı belirtilir. Putki-Surp-Kevork (Aziz Georges) adında ikinci bir manastır vardır; ancak dikkate değer bir özelliği yoktur. Antik veya çok eski bir kale, Arvenitz-tzor Vadisi'nin ortasında dikilir[219].

[215] Cuinet, **a.g.e.**, s. 714.
[216] **A.y.**
[217] Mehmed Hurşit Paşa, **a.g.e**, s. 231.
[218] http://www.bahcesaray.gov.tr/bilgi.php?bilgiID=nüfus, 20.08.2005.
[219] Cuinet, **a.g.e.**, s. 714.

c-Madenler:

Bu kazanın maden açısından çok zengin gümüş yataklarına sahip olduğu bilinmektedir[220].

Moks'tan pek fazla uzak olmayan Abraham (Arghana?) Dağı'nda eskiden fazlaca işletilmiş olan bir demir madeni bulunmaktadır. Bu dönemde Aghi köyünde henüz el değmemiş madenler vardır. Son olarak da Pir-Naşin Köyü yakınında yıkıntı halinde olan diğer iki demir madeni işletilmiştir. Bu madenlerin XVIII. yüzyılda, devamlı çalışan 300 fırının ihtiyacını karşıladığı belirtiliyor.

Moks kazasının otlakları ünlüdür. Birçok çoban, koyun sürülerini burada besler. Bu kazada yaşayanlar, tarımın bu dalından oldukça iyi bir kâr elde etmektedirler[221].

d-Moks Kelimesi:

Keldani ırkına verilen Makin ismi, Farsça Mage kökeninden türemiştir. Çoğul takısı "-in" çıkarılınca geriye "Mak" kalmaktadır. Bu kelimenin de bir Ermeni yazıtında rastlanan "Mok" kelimesine çok benzediği ifade edilir. Keldaniler; E.Bore'ye, "Kürtlerin bu sözcüğe dini bir anlam yüklediklerini ve antik bir putperestlik anlamında yaklaştıklarını" söylemişler. Keldanilerle beraber yaşayan Ermeniler Yukarı Mısır'ın yerlileri gibi "Fellah" hitabıyla çağrılmaktalar[222].

J-TARIM, SANAYİ VE TİCARET

1-Tarım:

Türkiye'deki Müslümanlar, endüstri ve ticareti Hıristiyanlara bırakarak, geleneksel tarıma devam etmişlerdir. Tarımla uğraşan nüfusun ekseriyeti Müslüman'dır. Bu bölgelerde hâlâ ilkel bir vaziyette tarım yapılmaktadır[223].

Göçebe kabileler tarafından devamlı tahrip edilen bu bölgelerde saldırılara karşı koymak için yerleşik halk, köyler halinde toplanmak zorunda kalmışlardır.

---

[220] Layard, **a.g.e.**, s. 417.
[221] Cuinet, **a.g.e.**, s. 715.
[222] E. Boré, **a.g.e.,** s. 184.
[223] Duckerts, **a.g.e.**, s. 41.

Bölge insanı, çiftlik evi nedir bilmiyor. Köylüler işine sabahleyin gidip, akşamleyin geri dönebilmek için uzaktaki işlenebilir toprakları boş bırakıyorlar[224]. Lynch, Kürtler'in büyük bir kısmının tarıma zarar verip ticareti mahvettiklerini belirtir[225].

Van Vilayetinin ikliminin yumuşaklığı ve tarlaların verimliliği sayesinde kuzey bölgelerde arpa ve buğday, merkez bölgelerde mısır ve darı bol miktarda üretilmektedir[226]. Sebze tarımı da birçok ürün verir, bunlar başlıca; fasulye, bezelye, mercimek ile lahana, patates, salatalık, balkabağı, kavun, karpuz; değişik türde marullar, pancar, yaban turpu ve havuçtur. Enginar, turp, karnıbahar ve kereviz bölgeye yeni giren ürünlerdir ve başarılı bir şekilde yetiştirilmektedir. İngiliz Subay M.F.Millingen, İstanbul'daki mutfaklarda bulunan sebzelerin birkaçı haricinde tüm sebzelerin Van'dan sağlandığını belirtir[227]. Seyyahların bir kısmı Türkiye'de henüz patatesin pek tanınmadığını yapılan üretimin ise zengin Hıristiyanlar için olduğunu ifade etmektedirler[228].

Bazı yerlerde kendiliğinden yetişen yenilebilir bitki bolluğu bulunur, hemen hemen her yerde yaygın olan yabani kuşkonmaz, baharda dağlarda yetişen ve ticareti yapılan bir tür yaban muzu olan "uçkun" çok yaygındır. Yemek için bu bitkilerin ilk salgınları veya dış kabuğu soyulur ve çiğ olarak yenilir. Bu bitkinin uygun ekşiliği Vanlıların hoşuna gittiği kadar, burada yaşayan İngilizlerin de hoşuna gitmektedir. Şehir pazarlarına dağlardan devedikeninin taze salgınları getirilir. Devedikeninin yerlileri, bölge halkının çok hoşuna gider[229].

Van bölgesinde birçok nefis meyveler toplanır: Elma, armut, kayısı, şeftali, erik, vişne ve üzüm bunlardan bazılarıdır. Vilayetin güney kesiminde ihracatı da yapılan nar[230] ve çok iyi incir yetişir. Fransız misyonerler Van'a Fransa'da yetişen farklı meyve çeşitleri ile çilek ve Frenk üzümünü getirmişlerdir. Özellikle de çilek bütün bu yerlerin bahçelerinde bolca yetiştirilmeye ve çoğaltılmaya başlanmıştır[231].

---

[224] Texier, **a.g.e.**, s. 7.
[225] Lynch, **a.g.e.**, s. 11.
[226] Synvet, **a.g.e.**, s. 120-121.
[227] Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 98.
[228] Duckerts, **a.g.e.**, s. 48.
[229] Cuinet, **a.g.e.**, s. 656.
[230] Duckerts, **a.g.e.**, s. 55.
[231] Cuinet, **a.g.e.**, s. 657.

Van'da üretilen üzümden yapılan şarabın tadı çok güzel ve hafiftir[232]. Ayrıca sarı zırnık, safran ve şap üretilmektedir[233].

Güney kesiminde bulunan geniş vadiler ve ovalar; pirinç, buğday, arpa, susam, meyve, tütün ve pamuk bakımından çok bereketli ve verimlidir. Bölgede toplanan pamuktan hassa bezi üretilir[234]. Burada aynı zamanda bal ve tatlı ikramlarının yapımında kullanılan bir tür sıvı polen elde edilmektedir. Yine bu kesimde İskenderun ve İzmir Limanı'na Avrupa'ya ihraç edilmek üzere gönderilen çok kaliteli mazı üretilmektedir[235].

Türkiye'nin her bölgesinde susam üretimi yapılır. Van ve çevresinde önce kaynatılır, sonrada suyun yardım ettiği bir düzenek ile dövülerek susam yağı elde edilir. Ayrıca helvası da yapılır[236].

Kürtler, gelecek baharda otlar daha iyi çıksın diye son baharda kuru otları ateşe vererek bakım yaptıklarını zannederler[237]. Endres'ten Van'a kadar çok az meyve ve şarap bulunur, Van'ın çevresinde ise her türlü besin bol miktarda üretilmektedir. Türklere göre Ermenileri oraya çeken bu üretimlerdir[238]. Açık tarlalarda birkaç portakal ve limon ağacı dut ağacı[239] görülür; fakat bunların olgunlaşabilmesini sağlamak için çok özen gerekmektedir, meyvesiz ağaç neredeyse hiç yoktur[240]. Bu bölgede ne bir palmiye ne de bir zeytin ağacı vardır. Kuzey İran'da bulunan meyve ağaçları burada da yetişmektedir.[241]

Burada tahıl üretimi için kullanılan sistemin tamamıyla ilkel olduğunu belirtmek gerekir. Tarım aletleri çok basittir ve bu aletlerin azlığı çiftçilerin cahilliğinin ve beceriksizliğini arttırır. Bütün malzemeler gibi tarıma ayrılan topraklar ve tohumlar, kendisine hiçbir kâr almaksızın sahibine ödeyeceği aidat şartıyla çiftçilere sağlanır[242]. Tarlalarda tarım, büyük ağaç tekerlekleri ağır saman

---

[232] Elisee Reclus, **a.g.e.**, s. 372.
[233] Van'da yedi türlü buğday'ın tarımının yapıldığını belirten Evliya Çelebi yedi türlü de arpa üretiminin yapıldığını söylemektedir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 557.
[234] Frans Outendirck, **a.g.e.**, s. 126.
[235] Amédée Jaubert, **a.g.e.**, s. 78.
[236] Duckerts **a.g.e.**, s. 47.
[237] Jaubert, **a.g.e.**, s. 119.
[238] **A.e.**, s. 120.
[239] J.L., **Manuel de Geographie de l'Empire Ottoman**, s. 91.
[240] Outendirck, **a.g.e.**, s. 125.
[241] Jaubert, **a.g.e.**, s. 139.
[242] Cuinet, **a.g.e.**, s. 664.

yükü altında gıcırdayan çok ilkel büyük arabalarla yapılır[243]. Bazı yazarlar odunların ucuna bağlanmış bir demir parçasıyla çift sürüldüğünü belirtirler[244].

Pazarların azlığı; bu çiftçileri, ürünlerini aşağı fiyata alma iyiliğini gösterecek, kendi para ihtiyacına göre vurgun yapan tefecinin insafına bırakmıştır. Bu şekilde çokça borçlanmış bir sürü yoksul insan vardır. Ülkenin büyük hareketliliğine rağmen toprakların büyük bir çoğunluğunun niçin ekilmediği kolayca anlaşılır. Diğer taraftan doğal otlakların çok sayıda olması, zor çiftçilik mesleği yerine daha az zahmetli ve daha fazla kazançlı olan hayvancılığı daha çekici hale getirmektedir. Van Vilayeti ortalama olarak yarısı yünlü ırktan olmak üzere 400.000 baş sürü hayvanı yetiştirmektedir[245].

2-Tütün:

Tütün özellikle Van çevresinde, Gevar (Yüksekova) ve Şemdinan'ın kazalarında yetiştirilir. Kürtler, İran'a kaçak olarak çok büyük miktarda tütün satarlar. M.F.Millingen bölge halkının tütün vergisi vermemek için vergi memurlarını tütün tarlalarından uzak tutmaya çalıştıklarını ve bu amaçla tütün bulunan dağlara keskin nişancılar yerleştirerek memurları uzaklaştırdıklarını aktarmaktadır[246].

Van merkez sancağının yıllık ortalama tarım ürünleri üretimi ve geliri tabloda gösterilmiştir:

[243] Binder, **a.g.e.**, s. 130.
[244] Duckerts, **a.g.e.**, s. 41.
[245] Cuinet, **a.g.e.**, s. 665.
[246] Millingen, **a.g.e.**, s. 100.

Tablo 27- Tarım Üretimi, Miktarı ve Geliri		
Ürün	**Miktar**	**Gelir**
Buğday	40.000 ton	93.900 TL.
Arpa	30.000 ton	52.173 TL.
Darı	20.000 ton	34.783 TL.
Mısır	10.000 ton	17.391 TL.
Pirinç	9.000 ton	18.000 TL.
Fasulye	60.000 kg	600 TL.
Bezelye	10.000 kg	150 TL.
Sebze ürünleri	75.000 kg	1.125 TL.
Kuru üzüm	3.600 kg	500 TL.
Üzüm ve diğer taze meyveler	45.000 kg	675 TL.
Badem	8.000 kg	100 TL.
Mazı	10.000 kg	3.000 TL.
Keten tohumu	6.000 kg	1.200 TL.
Bal	-	2.000 TL.
Tereyağı	15.000 kg	1.500 TL.
Tütün	200.000 kg	6.000 TL.
Ceviz içi	10.000 kg	454 TL.
Yün	26.000 kg	2.182 TL.
Tiftik	30.000 kg	2.454 TL.
Koyun ve keçi derisi	20.000 adet	1.090 TL.
Tiftik derisi	500 adet	500 TL.
Toplam		**239.837 TL.**

Van'da üretilen tarım ürünlerinin toplam geliri 239.837 TL.'dir[247].

1894/95 yılında Van Vilayetinde ekilebilir arazilerin toplamı 18.000 km²'dir[248].

[247] Cuinet, **a.g.e.**, s. 696.
[248] Karpat, **a.g.e.**, s. 255.

3-Endüstriyel Üretim:

Bu vilayetin endüstrisi; sabun, silah, deri, bakır gibi şeylerin üretiminden oluşmaktadır[249]. Burada toplanan pamuktan hassa bezi üretilir[250]. Ayrıca ipekçilik yapıldığı görülmektedir[251].

Van Vilayetinin ana endüstriyel ürünleri manoussa ve elde dokunan keten kumaşlardır. Van bezi denilen kumaşın üretimi[252]; aba ve chayak denilen yünlü kumaşların ve bu iki kumaştan dikilen kadın ve erkek giysilerinin üretimi; hem erkek hem de kadın için elbisesi dikilen ince bir kumaş olan tiftik şalının üretimi; çok ince bir kumaş türü olan dianfez'in ve bu kumaştan kadınlar için dikilen giysilerin üretimi bölgenin endüstrisini oluşturmaktadır. İpek dokuma tezgahlarında üretilen kadife, keten yağı, sayısız çanak çömlek bölgede elde edilen ürünlerdir[253]. Şehrin kadınları bir çeşit hareli kumaş dokumaktadır[254] Ayrıca eğer ve koşum takımları; süslemeli ve filigranlı gümüş takılar; değerli halı[255], örme yün kadın çorabı ve çok ince halılar, değişik kalitede hazır dokumalar da yapılmaktadır. Yeterince ünlü şarap üretimi; ceviz, Erçek ile Van Gölü'nden soda ve Van Gölü'nden çıkarılan darek balığı, bölgenin ticari üretimini oluşturmaktadır[256].

Van'da keçi yününden, su geçirmez, oldukça değerli ve sağlam bir tür kumaş üretiliyor; ayrıca savatlanmış gümüşten küçük nesneler işleniyor. İşçiler, becerikli fakat işleri basittir ve yaptıkları nesnelerin desenleri incelikten yoksundur. Bu nesneler; tabakalar, kol düğmeleri, küçük kutular ve salkım küpelerden oluşmaktadır[257]. XVII. yüzyılda Doğu Anadolu'ya gelen Tournefort, Erzurum-Van arasının sekiz gün mesafede bulunduğunu, bu iki şehir arasındaki yolların kenarlarındaki topraklardan barut yapımında kullanılan nitrat elde edildiğini belirtir[258].

---

[249] Synvet, **a.g.e.**, s. 120-121.
[250] Outendirck, **a.g.e.**, s. 126.
[251] J.L., **a.g.e.**, s. 91.
[252] Talay, **a.g.e.**, s. 43.
[253] Cuinet, **a.g.e.**, s. 676.
[254] Reclus, **a.g.e.**, s. 372.
[255] Duckerts, **a.g.e.**, s. 116.
[256] Cuinet, **a.g.e.**, s. 677.
[257] Binder, **a.g.e.**, s. 134.
[258] M.P.Tournefort, **Relation D'un Voyage Du Levant**, Tome Second, Paris, İmprimerie Royale, 1717, s. 387.

XIX. yüzyıl ortasında Van'a gelen Tahdid-i Hudud Komisyonu Üyesi M.Hurşit Paşa; burada çulha, basmacı ve boyacı esnafı olduğunu belirterek Van esnafının bütününün Ermeni olduğunu ifade eder. Ermenilerin çok çalışkan olmasına karşılık Müslümanların tembel olmasından şikayet eden Hurşit Paşa, Müslümanların mutlaka bu durumu düzelteceklerini belirtir[259]. Aşağıdaki tabloda vilayetin üretim, işçi sayısı ve ürünlerin ortalama değeri verilmiştir[260].

Tablo 28- Üretim Durumu, İşçi Sayısı ve Ortalama Değeri

Ürünler	Üretim Yerlerinin Sayısı	İşçilerin Sayısı	Parça Üretimi	İhraç Parçası	Toplam Dağılım (TL)
Manoussave Satrany-Chayak	600	1200	30.000	10.000	30.000
Van bezi	100	400	40.000	10.000	6.000
Chayak ve Aba	200	600	20.000	500	8.000
Üretilen elbiseler	100	300	6.000	200	11.000
Tiftik Şal	90	270	6.000	2.000	2.400
Şal elbiseler	45	135	3.000	200	3.600
Djanfez	10	20	600	200	1.200
Djanfez elbise	5	10	300	200	1.500
Kürt halıları	?	?	15.000	5.000	12.000
Örme ince dokuma Çorap	?	?	10.000	1.000	200
İpek örme ve Kadife örme	1	40	-	-	-
Çanak çömlek	50	100	2.000	200	800
Takılar	100	200	5.000	1.500	6.500
Çömlek	60	60	30.000	24.000	1.500
Ceviz	60	?	1.000	1.000	2.000
Soda borax	60	?	20.000kg	10.000 kg	200
Balıkçılar	60	?	800	400	1.200
Toplam					**61.100 TL**

[259] Mehmed Hurşit Paşa, **a.g.e.**, s. 237.
[260] Cuinet, **a.g.e.**, s. 677.

Başlıca üretim merkezleri, Van ve şehrin 77 km güneyindeki merkez kazası Çatak olan Taghe şehridir. Van'da kızların ve kadınların manoussa ve keten kumaş dokudukları iki yüz ev, Van bezi dokudukları elli, aba üretilen altmış yedi, şal üretilen yedi ev vardır. Kürt halısı ve çorabı dokuyanların sayısını tam olarak çıkarmak imkansız. Diğer taraftan her türlü üretim ve çadırın altında halı dokuma, her evin işidir. Van'da her evde durmaksızın örme çorap ören ve halı dokuyan bir kimse bulunur[261].

4-Ticaret:

Van Vilayetinin ticareti, karayolları ile ulaşımın yeterince mümkün olmaması ve güvenli olmayan Van Gölü'ndeki buharlı ulaşımın hızlı ve düzenli olmamasından dolayı hak ettiği önemi kazanamamıştır. Taşımacılığın yavaşlığı, zorluğu ve aşırı pahalılığı ihracat maddeleri ve çok istenen ithalat maddelerinin abartılı giderleriyle birleşince, bu durum tüccarlara ağır gelmiştir. Bununla birlikte, ithalatın ihracat kadar gideri yoktur. Bu durum açıkça böylesine verimli ve endüstriyel olan bir ülkenin normal durumunu tersine çevirmiştir. Üstelik buradaki üretim, tüketim için gerekli olan miktarı aşmıştır[262].

Osmanlı Devleti; Ermenilerin ticaret felsefesini, çalışkanlıklarını ve sadakatlerini her zaman takdir etmiş ve onlara bunu para basımının, ordu için gerekli sancak, bayrak ve deniz malzemelerinin yapıldığı işletmeler vererek göstermiştir[263].

Göl üzerinden Muş ve Bitlis ile ticaret yapılmaktadır. Bağdat, Musul, Mardin ve Diyarbakır'dan Tiflis'e ve İran'ın kuzey tarafına giden kervanlar, bu şehirde yaşayanlar için büyük bir kazanç kapısı olmuştur. Ancak XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Rusya, İran'la olan bütün ticareti kendine çekmiş, Van Gölü ticareti de zarar etmeye başlamıştır[264].

Bu yüzyılda Van ölü bir şehir durumundadır ve zorla ayakta kalabilmektedir. Ticari hayat, ayakta kalmakta zorlanmaya başlamıştır. Balık avı yıllık altmış ile seksen bin arası kuruşa denk gelmektedir. Ayrıca gölün kıyısında

[261] Cuinet, **a.g.e.**, s. 678.
[262] **A.y.**
[263] Outendirck, **a.g.e.**, s. 127.
[264] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 384.

çıkan ve komşu bölgelerde sabun üretimi için kullanılan Potasyum tuzu ihraç edilmektedir. Meyveler ve Ankara keçisinin derisine eşdeğer keçi derisi, diğer ihraç maddelerinin en önemlilerindendir[265].

Keçi kılından, ince ve çok sıkı nerdeyse su geçirmez bir kumaş yapılmaktadır. Bir keçi derisi, kırk ile elli kuruş arası bir ücrete satılmaktadır[266].

a-İhracat:

Van merkez sancağının ticari hareketi ve İthalat ve ihracat rakamları şöyledir[267]:

[265] **A.y.**
[266] **A.y.**
[267] Cuinet, **a.g.e.**, s. 678 vd.

Tablo 29- 1890 Yılı Van Vilayeti İhracatı				
Maddeler	**Gideceği Yer**	**Miktar**	**Birim Kuruş**	**Değer TL**
Koyun	Malta ve Mısır İçin Halep'e	100.000 baş	60	60.000
Keçi	"	2.000 baş	20	400
İnek-Öküz	"	5.000 baş	200	10.000
At	Erzurum-Bitlis	1.000 baş	500	5.000
Eşek	Musul-Muş	500 baş	150	750
Yün	Avrupa İçin İstanbul'a	60.000 okka	5	3.000
Tiftik	"	30.000 okka	10	3.000
Deri	"	20.000 okka	6	1.200
Arpa-Buğday	Komşu Vilayetlere	2960 kg.	200 Kilesi	10.000
Borax	Avrupa İçin İstanbul'a	1 0.000 kg.	1	100
Tiftik Şal	Komşu Ülkelere		40	800
Yağ	"	5.000 okka	8	400
KuruÜzüm	"	50.000 okka	1 1/2	750
Keten tohumu	Avrupa İçin İstanbul'a	5.000 okka	2	100
Keten yağı	"	1.500 okka	10	150
Mazı	"	20.000 okka	3	600
Kürk	"	? parça	?	1.140
Kürt Halısı	"	5.000	80	4.000
Ceviz içi	"	?	?	1.000
Chayak	İran ve Komşu Vilayetlere	500	40	200
Çorap	"	1.000 çift	2	20
Takı	"	?	?	1.500
Van Bezi	"	10.000 parça	15	1500
Eyer	"	200 parça	40	80
Elbise	"	200 parça	165	660
Tütün	"	400.000 okka	225	14.000
Balık	"	?	?	400
Diğer	"	?	?	?
Toplam İhracat				**120.750 TL**

b-İthalat:

İthalat,1890 yılında ülke ve vilayetlere göre aşağıdaki gibidir[268].

[268] **A.e.**, s. 680.

Tablo 30- Trabzon'dan Yapılan İthalat			
Cins	**Miktar**	**Birim Fiyatı Kuruş**	**Türk Lirası**
Pamuk	20.000 adet	60	12.000
Pamuk Bezi	30.000 adet	40	12.000
Yünlü Kumaş	2.000 adet	500	10.000
Demir	20.000 adet	30	6.000
Keten Kumaş	200 adet	100	200
Siyah Pazen Kumaş	2.000 adet	12	210
Siyah Saten	2.000 adet	80	1.600
Yazma	1.000 küçük boy	60	600
Yün,İpek,İplik,Kadife, Hint Kumaşları	-	-	9.000
Şeker	-	-	6.000
Kahve	-	-	2.500
Çay	-	-	360
Çubuk Demir	-	-	4.000
Yaprak Demir	-	-	1.250
Demir Kap Kacak	-	-	800
Çelik	-	-	500
Kalay	-	-	325
Bakır	-	-	800
Kurşun	-	-	125
Çinko	-	-	700
Petrol	-	-	3.500
Mum	-	-	530
Alkol	-	-	400
Baharat	-	-	1.000
Sigara ve Kibrit Kağıdı	-	-	1.750
Porselen ve Cam Eşya	-	-	1.000
Cam	-	-	1.500
Diğer	-	-	1.000
Trabzon'dan Yapılan Toplam İthalat			**77.680 TL**

Rusya'dan yapılan ithalat şu şekildedir[269]:

Tablo 31- Rusya'dan Yapılan İthalat	
Petrol, İpek, Pirinç, Rus Çaydanlığı, Fayans	2.000 TL

Halep ve Antep'ten Yapılan İthalat şöyledir[270]:

Tablo 32- Halep ve Antep'ten Yapılan İthalat			
Cins	**Miktar**	**Birim Fiyatı Kuruş**	**Türk Lirası**
Manoussa	-	-	10.000
Pamuklu Kumaşlar	-	-	3.800
Mousseline	-	-	100
Mavi Pamuklular	-	-	700
Hindu Kumaşı	-	-	1.500
Kantinos (İpek,Keten,Çizgili Kumaş)	-	-	3.000
Hama Kemeri	10.000	5	500
Mendil	3.000 düzine	5	240
Yazma	30.000	1	300
Sabun	-	-	2.100
Bakır	-	-	750
Kırmızı Böceği (Cochenille)	-	-	800
Halep ve Antep'ten Yapılan İthalatın Toplamı			**23.890 TL**

Diyarbakır'dan Yapılan İthalat özeti aşağıdaki gibidir[271].

[269] **A.e.**, s. 681.
[270] **A.y.**
[271] **A.y.**

Tablo 33- Diyarbakır'dan Yapılan İthalat			
Cins	**Miktar**	**Birim Fiyatı Kuruş**	**Türk Lirası**
Çarşaf	-	-	1.500
İpek Başlık	-	-	60
Diğer İpekliler	-	-	120
Zeytin ve Susam Yağı	-	-	150
Bamya (Hibiscusesulentus)	-	-	100
Kavun Çekirdeği	-	-	18
Kullanılmış Bakır	-	-	500
Gem	500	2	100
Diyarbakır'dan Yapılan İthalatın Toplamı			**2.458 TL**

Siirt'ten Yapılan İthalat ürünleri ve miktarı aşağıdaki gibidir:

Tablo 34- Siirt'ten Yapılan İthalat			
Cins	**Miktar**	**Birim Fiyatı Kuruş**	**Türk Lirası**
Kuru Üzüm	-	-	300
Kök Boyası	-	-	400
Mazı Ağacı	-	-	300
Hurma, İncir, Karpuz	-	-	300
Aba, Şal, Tiftik Kumaş, Yün,Kemer	-	-	580
İşlenmiş Koyun Derisi	-	-	500
Siirt'ten Yapılan İthalatın Toplamı			**2.380 TL**

Erzurum'dan Yapılan İthalat ise şöyledir[272]:

[272] **A.e.**, s. 682.

Tablo 35- Erzurum'dan Yapılan İthalat			
Cins	**Miktar**	**Birim Fiyatı Kuruş**	**Türk Lirası**
Tokat Yazması	50.000	3	1.500
Riga Bezi	5.000	2	1.000
At Nalı Çivisi	-	-	1.750
Üzengi	800	10	80
Gem	2.200	2.1/2	55
Eyer Kalemi	500	7	35
Çizme ve Potin	-	-	155
Demir ve Demir Zincir	-	-	740
Bakır Kap Kacak	-	-	180
Erzurum'dan Yapılan İthalatın Toplamı			**5.495 TL**

Bitlis'ten Yapılan İthalat'ın durumu şu şekilde oluşmuştur[273]:

Tablo 36- Bitlis'ten Yapılan İthalat			
Cins	**Miktar**	**Birim Fiyatı Kuruş**	**Türk Lirası**
Mazı Ağacı	-	-	600
Kuru Meyveler	-	-	800
Anason	-	-	80
Yakacak Odun	-	-	1.200
Odun Kömürü	20.000 okka	1	200
Katran	-	-	75
Kırmızı Pamuklular	-	-	200
Mezarlar İçin Mermer	20	50	100
Bitlis'ten Yapılan İthalatın Toplamı			**3.255 TL**

[273] **A.y.**

İran'dan Yapılan İthalat ürünlerin miktarı ve değeri şöyledir[274]:

Tablo 37- İran'dan Yapılan İthalat			
Cins	**Miktar**	**Birim Fiyatı Kuruş**	**Türk Lirası**
Ham Keten	3.000 yük	500	15.000
Pirinç	500 yük	160	800
Kur Meyveler	60.500 yük	50	3.250
Tömbeki	100 yük	640	640
Şal	-	-	1.242
Halı	-	-	500
İpekliler	-	-	1.000
Hint Kumaşı	300 yük	900	2.700
Şap	500 yük	22.1/2	112
Kına	2.000 okka	4	50
Zamk, Alçı	-	-	110
Koyun	12.000 baş	50	6.000
İran'dan Yapılan İthalatın Toplamı			**31.434 TL**

Van Sancağı Toplam İthalat Miktarı: 148.592 TL.

5-Van Vilayeti Gelirleri:

Van Vilayeti Gelirlerleri tablo olarak aşağıdaki gibi oluşmuştur[275]:

[274] **A.e.**, s. 684.
[275] **A.e.**, s. 685.

Tablo 38- Van Vilayeti Gelirleri	
Gelir Kaynakları	**Gelir (Kuruş)**
Arazi Vergisi	991.807
Patates	263.596
Askerî Muafiyet	1.342.960
Koyun Vergisi	1.421.548
Sağlamlaştırma Vergisi	2.349.911
Yakacak ve İnşaat Kereste Vergisi	-
Mülkün Taşınma Hakkı	142.408
Adli Gelirler	111.761
Diğer Vergiler	40.887
Diğer Gelirler	79.225
Menafi (Sosyal Yapılar ve Tarım Bankası Vergisi)	281.989
Tütün Vergisi	85.539
Toplam Gelir	**7.111.631**

6-Van Vilayeti Giderleri:

Van Vilayeti Giderleri ise şu şekildedir[276]:

Tablo 39- Van Vilayeti Giderler	
Gider Çeşitleri	**Gider (Kuruş)**
Şer'i Giderler	170.668
İç Yönetim	777.472
Adalet Giderleri	496.962
Sosyal İşler	190.000
Maliye	526.984
Maaşlar	55.551
Hazine Bonoları	77.633
Polis	46.537
Jandarma	1.165.505
Havale-Yetkililer Kurulu	68.940
Toplam Gider	**3.576.252**

[276] **A.y.**

Toplam Gelir: **7.111.631 Türk Lirası**

Toplam Gider: **3.576.252 Türk Lirası**

Kalan Bakiye: **3.535.379 Türk Lirası**

Kalan bakiye 1.388.000 Frank olarak hesaplanmıştır[277].

Van merkez sancağındaki ticari hareketi özetleyerek rakamları burada belirtebiliriz. Bu rakamlar şöyledir:

1889 yılı İhracat **120.750 TL.**

İthalat **148.592 TL.**

Toplam Hareket **269.342 TL.**

İthalat lehine 27.842 TL bir fazlalık vardır[278].

1896 yılında Şakir Paşa ve Teftiş Heyeti Van Vilayetinin bütçesinin durumuyla ilgilenmişlerdir. Bu inceleme sunucunda gelir ve giderleri aşağıdaki gibi tespit edilmiştir[279]:

[277] Cuinet, **a.g.e.**, s .685.
[278] **A.e.**, s. 699.
[279] Karaca, **a.g.e.**,s. 139.

Tablo 40- Van Vilayeti Gelir-Gider Özeti		
	Genel Gelirler - Kuruş	**Genel Giderler - Kuruş**
Van Sancağı	8.355.136	
Van Kazası		3.488.600
Erciş Kazası		745.795
Bargiri Kazası		597.474
Adilcevaz Kazası		610.091
Mekes (Moks) Kazası		320.150
Şatak (Çatak) Kazası		743.940
Gevaş Kazası		531.977
Kardigan Kazası		518.021
Mahmudi Kazası		799.018

Toplam Gelir	**8.355.136**
Toplam Gider	**8.355.066**
Gelir - Gider Farkı	**70**

III-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE
VAN VE ÇEVRESİNDEKİ ETNİK VE DİNÎ YAPI

A-TÜRKLER

1-Türklerin Van ve Çevresine Yerleşmeleri:

Burada yaşayan Türklerin kökleri bu ülkenin ilk fatihlerine dayanır[1]. 625 yılında Van bölgesine ilk gelen Türkler Hazarlardır. Hazarların, Doğu Anadolu Bölgesine Ağaç Eri, Sırrı Gur ve Boğduzlardan meydana gelen önemli miktarda Türk oymağını iskan ettirdikleri belirtilir[2]. Bu dönemlerde sürekli Hazar ve Emevî mücadeleleri görülmektedir. Hazar Türkleri 720 yılında Van ve çevresini Emevîlerden geri almışlar ve tekrar Van ve çevresini idâre etmişlerdir. Hazarların VIII. yüzyıl sonunda İslâmiyet'i kabul ederek Abbasi Halifesi'ni tanımaları üzerine burada Abbasi idâresi tesis edilmiştir[3]. Ancak bazı rivayetlerde Hazar Türklerinin Van'a gelmeleri ve tamamen işgal etmelerinin 585 yılından önce gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bu sebeple bölgenin Türkleşmesinde Hazarların etkisi olduğu söylenebilir[4].

Azerbaycan bölgesinde etkili olan Türk asıllı Sâc Oğulları sülalesi de Van bölgesinde etkili olmuştur. Ebu's- Sâc Dîvdâd bin Yusuf Dîvdest'in oğlu Muhammed el-Afşîn'in kurduğu bu beylik 890-928 yılları arasında[5] bölgede kurulan ilk yarı bağımsız Türk beyliğidir[6].

---

[1] Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure**, Paris, Ernest Leroux Editeur, 1891, s. 636.
[2] Abdülhadi Toplu, **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar**, Ankara, Ocak Yayınları, 1996, s. 74.
[3] Orhan Kılıç, **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)**, Van, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., 1997, s. 5.
[4] Aktok Kaşgarlı, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş**, Ankara, TKAE Yay., 1984, s. 15-16.
[5] Claude Cahen, **L'Islam Des Origines au Debut de L'Empire Ottoman**, Paris, Hachette Littérature, 1997, s. 289.
[6] M. Beşir Aşan, **XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi**, Elazığ, FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi, 1992, s. 3.

Türklerin Anadolu'ya tam anlamıyla siyasî bir güç olarak ilk girişleri, 1018 yılında, Selçuklu Devleti kurulmadan önce Çağrı Bey'in keşif seferleri ile başlamıştır. Selçukoğulları diğer Oğuzlar gibi ailelerinin çok, otlaklarının az olmasından dolayı Türkistan'dan Maveraünnehir'e gelmişlerdir[7]. Çağrı Bey Van havalisine gelerek, Van Vaspurakan Ermeni Prensliği'nin topraklarında mücadeleye girmiştir. Ancak bölgedeki çok sayıda kaleyi ele geçirmesine rağmen sarp ve müstahkem olan Van Kalesi'ni alamamıştır[8]. Urfalı Mathieu, Türklerin Van havzasına girişlerini şöyle anlatır: "*Türkler Vaspurakan bölgesini istilâ ve zabtettiler; Hıristiyanları kılıçtan geçirdiler…Bugüne kadar asla Türk süvarisi görmeyen Ermeniler onların garip manzarasını müşâhede ettiler; yaydan silahları ve uzun saçları vardı.*.". Selçukluların, Göktürkler ve Karahanlılar gibi arkaya sarkan uzun saçları vardı.[9] Çağrı Bey uzun süre Doğu Anadolu'nun değişik bölgelerindeki mücadelelerinin sonunda kardeşi Tuğrul Bey'in yanına geri dönmüştür. Birkaç sene süren bu sefer esnasında Anadolu'nun coğrafî ve siyasî yapısını öğrenen Çağrı Bey, Tuğrul Bey'e "*Bize karşı koyacak bir kimseye rastlamadım*" diyerek Anadolu'yu hedef göstermiş ve Türk'ün yeni yurdu olarak buraları düşündüğünü ortaya koymuştur[10].

Kısa bir süre sonra fethedilen bölgede Ahlat (1063), Anadolu'ya yapılan Türk akınlarında hareket üssü haline gelmiştir. 1071 Malazgirt Zaferi ile Anadolu'nun kapıları açılmış ve hızlı bir şekilde fetihler başlamıştır[11].

Van ve çevresinin Türkleşmesinde[12] önemli rol üstlenen diğer bir beylik de Ahlat-Şâhlar'dır. Sökmen Bey zamanında devletin sınırları içinde, Ahlat merkez olmak üzere Bargiri, Meyyafarıkin, Hani, Muş, Bitlis, Erzen, Tatvan, Van, Eleşkirt, Adilcevaz, Erciş ve Malazgirt şehirleri bulunuyordu[13]. Doğu Anadolu'nun

---

[7] Muhammed b.Ali b.süleyman er-Râvendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**, C.I, Çev:Ahmed Ateş, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1999, s. 85.
[8] İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s. 269.
[9] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 5. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1996, s. 90.
[10] İbrahim Kafesoğlu, **a.g.m**., s. 270.
[11] Anonim, **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III**, Çev: F.N.Uzluk, Ankara,B.y.y., 1952, s. 8.
[12] Van'a görevli olarak gönderilen İngiliz subay, Van'ın yerlilerinin buraların ilk fethedildikleri dönemde buraya yerleşen fatihler ve yeniçeriler (Türkler) olduklarını belirtir. M.F.Millingen; **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Çev: N. Mestçi, İstanbul, Doz Yay., 1998, s. 96.
[13] Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1991, s. 237.

Türkleşmesi ve İslâmlaşması'nda; Beyliklerin, Selçukluların ve Osmanlıların yerli halka gösterdiği hoşgörü, siyasî ve sosyal politikalar ile imar faaliyetleri etkili olmuştur. Anadolu'da Müslüman Türkler ile Hıristiyan yerliler arasında bir ahenk oluşturulmuştur[14].

Bölgede Anadolu Selçukluları, Karokoyunlular ve Akkoyunlular döneminde büyük imar faaliyetlerine girişilmiş; han, hamam, kervansaray ve camiler inşa edilmiştir. Özellikle Selçuklular döneminde Van Gölü çevresindeki tüm yerleşim birimleri cami, medrese, kümbet, imaret, hamam, han gibi Türk-İslâm kültürünün mimari örnekleriyle donatılmıştır. Külliye içinde yer alan bu yapılar, vakıf sistemi ile kurulmuş ve yaşatılmıştır. Selçuklu döneminde Ahlat, Karakoyunlular zamanında Erciş, Osmanlı idâresinde ise Van gelişmiş mimari dokusuyla Doğu'nun önemli kenti haline gelmiştir[15].

XV. yüzyılda Şâh İsmail, Karamanoğullarını Osmanlılara karşı himaye ve teşvik etmiştir. 1464 yılında bazı Karamanlı Türk aşiretleri Osmanlı Devleti'ne isyan etmişlerdir. Bunun üzerine Karaman bölgesine gelen Rûmi Mehmet Paşa halka eziyet etmiştir. Bu olaydan usanan birçok Türk aşireti, Şâh İsmail'in etkili olduğu Van havalisine göç etmişlerdir. Bugün Van'da torunları bulunan Şabanzadeler, Kayaçelebizadeler ve Timurpaşazadeler Van'a yerleşmişlerdir. Layard; Timurpaşazâdeler ile Kayaçelebizâde ailelerinin Konya'dan gelen Türkler olduğunu belirtir[16]. Ayrıca Van Kalesi'nin surları dışında bağ ve bahçeler meydana getirilmesi, bu kuvvetli Türk kabileleri sayesinde olmuştur. XV. yüzyıl sonunda Konya-Karaman'dan göç ederek Van'a yerleşen ve şehrin Türkleşmesi ve imarında büyük katkıları olan aileler şunlardır: Kayaçelebizâdeler, Timurzâdeler, Şabanzâdeler, Camuşçuoğulları, Devecioğulları, Dilaveroğulları, Altayoğulları, Kaplanoğulları, Sebuvaroğulları, Aşıroğulları, Leventoğulları, Karacehennemoğulları, Çilingiroğulları, Şerif Efendioğulları, Akif Paşazâdeler, Boyaoğulları, Şeyhbenderoğulları[17].

---

[14] Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 5. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yayınlar, 2000, s. 354.
[15] Abdüsselam Uluçam, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I VAN**, Ankara, KB. Yay., 2000, s. 3.
[16] A.H.Layard, **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, With Travels in Armenia, Kurdistan and The Dessert**, London, John Murray, 1853, s. 394.
[17] Kaya Kayaçelebizâde, **Doğu'nun Yıldızı Van**, İstanbul, Zafer Matbaası, 1990, s. 56.

Van Vilayetinin nüfusu özellikle bu şehre ve Van Gölü'nün kuzeyinde ve doğusundaki köylere yayılmıştır. Gelenekleri, birçok evliliklerle akraba oldukları Kürtlerinkinden pek de farklı değildir. Ama yine de gelenekleri ve ayrı Türkçeleriyle onlardan ayrılırlar[18].

2-İnaçlar:

Türkler İslâm'a çok bağlıdırlar. İnançlarını mümkün olduğu kadar yaşamaya çalışırlar. Sert, ağırbaşlı ve ciddidirler[19]. Van bölgesinde eski Türk inançları hâlâ canlılığını korumaktadır. Van ilinde ölenler için kurban kesildiği gibi, kurban zamanlarında da yedi hisseden biri, ölen için ayrılmakta ve ruhu için dağıtılmaktadır[20]. Orta Asya'da İslâm öncesi Türklerde de ölen ataların ruhuna kurban kesme adeti vardır[21]. İslâmiyet Türklerin karakterlerine, gelişmelerine ve medeniyet hamlelerine uygun olduğundan maddi ve manevi yükselişlerine de katkıda bulunmuştur[22].

Yine bu vilayette koç ve koyun heykelli mezarlara sık sık rastlanmaktadır. Başlangıçtaki Türk inançlarının yörede, İslâmi bir renkle imtizaç etmiş bir biçimde hâlâ yaşadığı tespit edilmiştir[23].

3-Sosyal Hayat:

Türkler, ülkenin diğer halklarıyla ve topluluklarıyla olan ilişkilerinde saygınlık ve namusluluk göstermektedirler[24]. Hırsız ve zayıfları ezmeye ve kanunlara karşı gelmeyi adet edinen Kürtlerin aksine Seyyahlar Türkleri, otoriteye bağlı ve dürüst olarak tarif ederler. Türkmenler sivil ve resmi işlerde görev alırken, Ermeniler tarım ve ticaretle meşgul olurlar. Türkmenlerin geneli Sünnî'dir. Devletlerine her

[18] Cuinet, **a.g.e.**, s. 636.
[19] Jaubert, **a.g.e.**, s. 316.
[20] Yaşar Kalafat, **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, Ankara, AKM Yay., 1995, s. 112.
[21] İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 6.baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1989, s. 285.
[22] Muallâ Uydu, **Türk-İslâm Bütünleşmesi**, İstanbul, Hamle Yay., 1995, s. 4.
[23] Kalafat, **a.g.e.**, s. 121.
[24] Hamdy Bey-Marie De Launay, **Les Costumes Populaire de la Turquie en 1873**, Constantinople, 1873, s. 212.

zaman sadık kalmışlardır[25]. Evliya Çelebi Van insanını şu şekilde tarif etmektedir: "*Erkeklerin çoğu, yaşlanmadıkça yüzlerinde buğdayın o esmer rengini taşır. Gençleştikçe hiddetli, cesur ve yiğit olurlar. Delikanlıları şirin sözlü levent olurlar. Kadınları güzel yüzlü, lütufta eşsiz, ibadetlerine bağlıdırlar. Hele genç kızları baba ve erkek kardeşlerinden başka erkek yüzü görmemişlerdir.*"[26]

4-Türk Mutfağı ve Türk Nezaketi:

Türk mutfağının güzel bir örneği olan ve ikram edilen yemekler, gayet iyi hazırlanmış olup çok lezzetlidirler. Bunun yanında her zamanki gibi biraz fazla yağlı olan, iki tabak et yemeğinden sonra, bir tabak tatlı (yağda kızartılmış börek, turta, krema veya kaymak) ve sonra yine et yemeği sofranın genel düzenidir. Bunun yanında her öğün üç çeşit yemek ve büyük bir tabakta servis yapılan pilavdan oluşmaktadır. Yemekten sonra herkes sırayla elinde ibrik ve leğen olan bir hizmetçinin önüne gelir ve dikkatle ellerini, yüzünü yıkayıp, ağzını çalkalar[27]. Sonra herkes yerine geçer ve sohbet ederek tütün içmeye koyulur. Evin gençleri içeri girdiklerinde, selam verdikten sonra odanın bir köşesine geçip sessiz ve hareketsizce otururlar. Aile içi hiyerarşiye dayanan saygı, Türk örf ve adetlerinin her tarafında görülmektedir[28].

5-Türklerin Karakteri:

Türk'ün kendine has bir inceliği, yumuşak huyu vardır. Türk; dürüst, dindar, kanunlara saygılı ve konukseverdir. Savaş zamanlarında kafa kesmediğinde müthiş bir hoşluğu ve tatlılığı vardır. Onun yapısında her şey kısa sürelidir; sevinç,

[25] J.J.N. Huot, **Geographie Universelle ou Description de Toutes Les Parties du Monde**, Sixième Edition, Tome Quatrième, Paris, Garnier Freres, Libraire Editeurs, t.y, s. 462.
[26] **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 556.
[27] A. P. Le Compte de Cholet, **Voyage en Turquie d'Asie: Arménie, Kurdistan et Mésopotamie**, Paris, Librairie Plon, 1892, s. 228.
[28] Cholet, **a.g.e.**, s. 229.

sertlik, çalışkanlık. Kalbinin derinlikleri düzgündür. Bir kelime ile fedakârdır[29]. Hiçbir Türk köklerinden utanmaz tam tersine bu onun için bir gurur vesilesidir[30].

Gerçek bir Türk; genel olarak dürüst bir vatandaş, sade, kendi halinde bir insandır ve kadere katiyen karşı gelmez. Son derece kadercidir. Başına bir aksilik geldiğinde: "Böyle yazılmış!" der ve en trajik olaylara bile çarpıcı bir soğukkanlılıkla dayanabilir. İlişkilerini sürdürmek zorunda oldukları Hıristiyanları suçlar ve inançlarını yüzlerine vururlar; bu suçlama tamamen temelden yoksun değildir. Türkiye'de yaşayan Hıristiyanların neredeyse tamamı bu tür suçlamalar için iyi birer örnek teşkil etmekte olan Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve diğer milletlerdendir[31].

Bir Avrupalı hangi mertebede olursa olsun bir Türkün gözünde kendi dengiymiş gibi muamele edilmesi gereken gavurdur[32].

Anadolu'da yaşayan Grek, Ermeni, Bulgar, Keldani, Yezidi, Yahudi ve diğer topluluklar kendilerini Türkler karşısında eşit görürler ve onlara göre kimse, dinî olarak da ırk olarak da birbirlerinden üstün değildir. Anadolu'nun Efendisi Türklere yüzyıllardır gelen bir alışkanlıkla itaat ederler[33].

Konuksever ve gösterişlidirler. Gururlanmayı, zenginliği ve nam salmayı severler. Türklerde "Veren el, alan elden üstündür." diye bir atasözü vardır. Türkler cesur ve sabırlıdırlar. Büyük işler başarmada kabiliyetli ve nitelik sahibidirler.[34] Türklerde vatan sevgisi canlıdır. Bir Türk Osmanlının yüceliğini, gücünü ve mükemmelliğini her zaman göklere çıkarır. Hiçbir zaman İlahi Adalet'in, yeryüzünün en güzel parçası olan Anadolu'yu kendilerine verdiğini söylemekten geri durmazlar[35]. Türklerin Anadolu'ya ve Balkanlara yerleşmelerinde gösterdikleri adalet ve siyasî karakterin etkili olduğu vurgulanmıştır. M.B.Johnstone, XIX. yüzyılın ikici yarısındaki Osmanlı aile hayatı, temizlik, nezaket ve adaleti ile

---

[29] Auguste Choisy, **L'Asie Mineure et Les Turcs en 1875, Souvenirs de Voyage**, Paris, Libraire de Firmin-Didot, 1876, s. 3-4.
[30] M.Jacques Morier, **Second Voyage En Perse, En Arménie, En Asie Mineure, Fait Dans Les Années 1810 et 1816**, Tome II, Paris, Libraire Guid Fils, 1818, s. 429.
[31] Topchi, **A Travers L'Orient et L'Occident par Topchi Récit de huit années de Voyage**, St.Petersbourgh, , İmprimerie de Trenke et Fusnot**,** 1888, s. 49.
[32] X.H. De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, Premiere Partie, Paris, P.Bertrand, Libraire Editeur, 1856, s. 514.
[33] Georges Perrot, **Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure**, Deuxiéme Edition, Paris, Michel Levy Freres, Libraires Editeurs, 1867, s. 501.
[34] Jaubert, **a.g.e.**, s. 316.
[35] **A.e.**, s. 319.

haysiyet ve vakarı üzerine yazdığı eserinde Türk'ün üstün vasıflarını dile getirerek şu itirafta bulunmuştur: "*Türklerin Avrupa'ya yerleşmiş barbarlar olduklarını anlatan en zalim Türk düşmanları aslında bu barbar dedikleri insanların son derece kibar ve vakur olduklarını itiraf ediyorlar*".[36] J. Duckerts, karakter olarak Türklerin tarıma yatkın olduklarını, söyler. Seyyahların gözlemlerine göre Türkler yarını fazla düşünmezler[37].

6-Türk Kadını:

Jaubert, Türkler ile Avrupalıların kadınlar hakkındaki güzellik anlayışlarının farklı olduğunu belirterek Türklerin daha çok kalın ve dolgun hatları beğendiklerini Avrupalıların ise ince ve zarif olan kadınlardan hoşlandıklarını belirtmektedir[38].

Van'daki Türk kadınlarının çok elbise giyme adetleri vardır. Tül gömlek ve aşağıya kadar uzanan ipek elbise giyerler. Kışın, yünlü kumaştan elbiseler ve şal taşırlar. Evlerinin haricinde bildiğimiz gibi başlarını ayaklarına kadar uzanan örtüyle kapatırlar[39]. Türk kadınları yabancılara yüzlerini göstermezler.

Bazen ölen eşinin mezarı başında diz çökmüş bir kadın görülebilir. Batılılar bu durumun onların düşündüklerinin tersine, Doğuluların kadınlarına o kadar da kötü davranmadıklarının ispatı olarak ifade ederler[40]. Bununla beraber ailede babanın eşi ve çocukları üzerinde yalnızca demokratik bir velâyeti vardır[41].

7-Evlilik

Bir adam, oğlunu veya yeğenini evlendirmek istediğinde kızı görmek üzere birkaç kadın gönderir. Dönüşlerinde sağlam bilgilerle dönerler. İki aile, anlaştıktan sonra evlilik için bir tarih belirler. Evleneceklerin, çocukluklarından itibaren de

---

[36] M.Butler Johnstone, **Türkler Karakterleri, Terbiyeleri ve Müesseseleri**, Çev: H.Çelik, Ankara, TDV Yay., 1996, s. 5.
[37] M.J. Duckerts, **Turquie D'Asie, Compte Rendu d'une Exploration Commerciale**, Consul General de Belgique a Smyrne, Bruxelles, 1904, s. 10.
[38] Jaubert, **a.g.e.**, s. 321.
[39] **A.e.**, s. 322.
[40] **A.e.**, s. 305
[41] Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", **Tarih Dergisi**, Sayı 33-34, İstanbul, 1981, s.162.

nişanlandığı görülür. Nişanın resmiyete dökülmesi ise kız tarafına yüzük, biraz para, işlenmiş bir mendilin gönderilmesi ile sağlanır[42]. Bu söz kutsaldır. Evlilik sözleşmesi, sivil bir memur veya molla tarafından gerçekleştirilir. Bu olay şâhitlerin huzurunda yapılır. Erkeğin ölümü veya boşanması üzerine kadında kalacak, ödenebilir bir paranın verilmesi şart koşulur[43]. Kızlar çeyiz olarak birkaç hediye ve biraz da mobilya getirirler. Evliliğin gerçekleşeceği gece aileler ve arkadaşları kızlarını yeni evine kadar götürürler[44]. Evlenen kızlar ata bindirilerek, etrafında babası, ailesi ve akrabaları olduğu halde kocasının evine uğurlanır. Bir gün önce veya evlilik günü kızın çeyizi yeni evine gönderilir[45]. Annesi ve bir arkadaşı koluna girer, yüzü ve başı kapalı bir şekilde yürürler. Yolda mutluluk dilekleri sunulan sesler duyulur. Yolun üzerindeki bütün evler aydınlatılmıştır. Bu yolculuk, kortejin yavaş ilerlemesinden dolayı çok uzun sürer. Gelin kapıya gelince erkek onu karşılar, kollarından tutarak bağrına basar ve odasına kadar götürür. Bu adetin sebebi, gelinin şimdiye kadar yabancı olduğu bir eve girerken utanmamasını sağlamak içindir. Damat, kutsal bağlarla evlendiği eşinin henüz yüzünü görmemiştir. Gelini ailesinden alabilir; ama yüzünü açamaz. Bunu annesi veya ailesinden birinin yapması gerekir.[46] Bundan sonra kulakları çınlatacak şekilde şarkılar söylenir. On gün sonra yeni evliler, gelinin ailesini ziyarete giderler[47].

A.Jaubert, seyahati esnasında Beyazıt[48] Kalesi'nde hapsedildiği sırada kalenin paşasının torununun evliliği ile ilgili şahit olduklarını eserinde şu şekilde anlatmaktadır: "*Daha önce bahsettiğim gibi Mahmut Ağa Beyazıt'ta benim kapatıldığım güçlü kaleyi kumanda ediyordu. Bozuk insanların arasında doğmasına rağmen yine de faziletli birisidir. Arkadaşları, onun birden daha fazla nasihatlerinin bilgeliğini kanıtlamışlar ve düşmanları da hâlâ onun bileğinin kuvvetinden*

[42] **A.e.**, s. 301
[43] Burada kastedilen Mehir'dir
[44] Jaubert, **a.g.e.**, s. 302
[45] M.De Ferriol, **Recueil De Cent Estampes Representant differentes Nations Du Levant**, Paris, Le Hay, 1714, s. 25.
[46] Jaubert, **a.g.e.**, s. 303
[47] **A.e.**, s. 304
[48] XVI.yüzyılda Timur'a elçi olarak gönderilen İspanyol Sefiri Clavijo Beyazıt kalesinin yüksek bir kayalık üzerinde kurulmuş olduğunu, şehrin bu kayalıklar üzerine inşa edilmiş evlerden meydana geldiğini ifade eder. Ayrıca Kalenin surlarından merdivenle evlere inildiğini belirtir. Bkz. Ruy Gonzales De Clavijo; **Orta Asya Ve Timur**, Tercüme:Ö.R.Doğrul, İstanbul, Ses Yayınları, 1993, s. 91.

korkuyorlardı. Cesur insanlar arasında bile ünlü olan çok değerli bir torunu vardı. Adı Hüseyin. Kaderini düşkün olduğu kızla birleştirmek istiyordu fakat büyüklerinin rızasını alamıyordu; çünkü rıza göstermeme büyük bir engel oluşturuyordu. Yaşlıyı aşmak için ona yalvarıldı, yakarıldı, gözyaşları döküldü hatta paşanın otoritesi kullanıldı ama her şey boşunaydı. Umutsuz âşıklar; aileleri ve dostları Mahmut ağanın rızasını nasıl alacaklarını artık bilemiyorlardı. Fakat birden zindanlarda bir yabancı olan beni hatırladılar. Hüseyin lehine yardımda bulunmamı istediler, ben de kabul ettim. İlkin Mahmut Ağa'nın neden karşı çıktığını anlayamadım.[49] *Ben onun gözünde bir kâfirdim ve benim isteğimi nasıl kabul edebilir ki? Yine de konukseverlik adına konuşuyordum. Mahmut Ağa bana " Yabancı; benim isteğim, benim çıkarım senin istediğinle çakışıyor. Yalvaran bir ailenin gözyaşı döktüğünü gördüm, kızgın bir babanın kötü laflarını duydum ve sarsılmadım. Fakat bir misafirin isteği kutsaldır. Allah'ın ve onun isteği karşı gelinmez bir emirdir. Sen âşıkların birleşmesini istiyorsun. Fakat iyice hatırla ki bu seninle anlaşmam sayesindedir. Beyazlaşmış saçlarıma rağmen eğer yüzüm kızarmıyorsa, senin gençliğine kıyamamaktan ve deneyimsizliğini düşünmemdendir. Ve bu ayrıca zindana olan saygımdandır ve şayet seni aşağılamıyorsam bu Allah'a olan saygımdandır. Oğlum, bu örnek sana ders olsun. Eğer gökyüzünü, vatanını ve aileni hiç görmeseydin, insanlarına hizmet etme şansına sahip olmasaydın ne olurdu sana? Unutma ki gücün en iyi göstergeleri cömertçe davranışlardır." diye söyledi. Konuşma Hüseyin'in gelmesiyle kesildi. Sonucu öğrenmekte sabırsız ve gerilmiş vaziyette ayakta duruyordu. Mutlu haberi alır almaz büyüğünün ellerine atıldı. Bana gelince, ben yine yeraltında kapalıyım. Ertesi gün nişanlanacak ve sonra da evlenecek aşıkların mutluluklarına şâhit olamadım.*[50]

Bölgenin gelenek ve göreneklerine göre büyük kazanlar bal şerbetleriyle doldurulduu ve kalenin kapısından insanlara dağıtıldı. Bir çiçek buketiyle beraber bana da bir tas şerbet gönderildi ve bu sevince hapishanenin bir köşesinden ben de katıldım (Ocak-Şubat 1806)" [51].

[49] Jaubert, **a.g.e.**, s. 87.
[50] **A.e.**, s. 88.
[51] **A.e.**, s. 89.

8-Kıyafet ve Silahlar:

Texier, Paşa'nın konağına misafir olduğu sırada gördüğü insanların kıyafetleri ve silahları hakkında şu bilgiyi verir: "*…Bunlar; üzeri kırmızı ipekten, işlemeleri oldukça ince beyaz yünden yapılmış sıradan aba yahut manto idi. Başlarındaki fesleri; eğer şeyh ise etrafı beyaz şalla çevrili, yoksa diğerleri için farklı renklerdeki şallarla çevrili koni şeklindeki bir fötrden oluşmaktaydı. Silahlara gelince bir çift tabanca ve eğri bir kılıç taşımaktaydılar. Onların arasında uzun zaman kullanılmış ok ve yay artık terk edilmişti. Bu yaylar, boynuzdan ve bağırsak ipinden yapılıyordu, yayın etrafı arabesk bir şekilde süsleniyordu. İyi bir yay Türkiye'de hâlâ beş veya altı yüz kuruş eder. Artık bu silahı kullanmaya çalışan büyük insanlar yok. Sultan Mahmut bunlardan biriydi. İstanbul'da ve sarayın bahçelerinde ok meydanı adını taşıyan birçok yer var. Sultan çok zor bir nişangâha dokunduğu yere bir kolon diktirme geleneğine sahipti. Oklar, genelde kamıştan veya Hindistan'dan getirilen bambu filizlerinden yapılmaktaydı. Sadak omuzda değil de atın sol tarafına asılı şekilde taşınıyordu. Bugünlerde unutulan fakat eskiden Kürtler arasında kullanılan başka bir silah da cirittir. Sivri ucu üçgen şeklinde demirden ve ağır, büyük mızraklardı bunlar, atlılar deriden uzun kılıf içinde sarılı üç cirit taşırlardı. Bu silah eskilerin mızrağıdır. Bir atlı hiçbir zaman ciridini kaybetmemelidir, attıktan sonra gidip onu düştüğü yerden almalıdır. Ortaçağın bütün saldırı silahları bırakılmasına rağmen Kürtler hâlâ bugün gerçekte hiçbir yararı olmayan savunma silahı olan kalkanı kullanmayı bırakmamışlardır. Bu kalkanların en iyisi, fil derisinden yapılır ve bunlar Hindistan'dan geliyordu. O yörede üretilen kalkanlar ise demir bantlarla güçlendirilmiş manda derisinden yapılmaktaydı. Kalkanın altı kırmızı yünden bir saçakla süslüydü ve bunlar bazı kabartmalarda gördüğümüz Yunan kalkanlarına benziyorlardı…*"[52].

[52] Charles Texier, **Description de L'Arménie, La Perse et La Mésopotamie**, Publiée Sous Les Auspices Des Ministres de L'İntérieur et de L'İnstruction Public, Deuxiéme Partie, Paris, Typographie de Firmin Didot Fréres, Libraires, İmprimeur De L'İnstitut de France, 1852, s. 8.

B-KÜRTLER

Kürt ismi; gerçekte, sadece güneydoğudan kuzeydoğuya doğru yer alan dağlık bölgede yaşayan İranlı ve Türk halka verilmektedir[53].

Van şehri çoğunluğunu Kürtlerin[54] ve Ermenilerin oluşturduğu birçok köyle çevrilidir. Kürtlerin[55] çoğunluğu, yerleşik bir hayatı fazla sevmemektedirler. Onlar sayısız çadırlarla kaplı bu güzel yörenin dağlarını ve yaylalarını nadiren terk ederler[56]. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bu bölge, Osmanlı İmparatorluğu'na kadar tek bir devletin egemenliği altında kalmamıştır[57].

Seyyahlar Kürtlerin yaşadığı yerlerde eğitim-öğretimin olmadığını, bununla beraber, bazı yerlerde çok güzel okul binaları ve eski yönetim binalarının kalıntılarının görüldüğünü belirterek; bu binaların harabe, eskimiş halinden, Kürtlerin daima hançeri kaleme tercih ettiklerini vurgulamışlardır [58].

Kürtler, yarı göçebe hayatlarıyla göçebe halkın bütün özelliklerini almışlardır. Güzel faziletleri vardır o da misafirperverliktir[59].

Hükümet Kürtlerde eğitilmesi kolay, yorgunluğa dayanıklı iyi askerler bulur. Bunlar iyi savaşçıdırlar[60]. Fakat onlar savaş zamanında sert bir komutanın emri altında bulunmazlarsa, kendi kafalarına göre davranırlar. Zaten onların cesareti, Osmanlının diğer askerlerine eşit değildir. Eğer düşmanlarının güçleri fazlaysa

---

[53] Henry Binder, **Au Kurdistan En Mésopotamie Et En Perse**, Paris, Maison Quantin, 1887, s. 145.
[54] Kürtlerin menşei ile ilgili bkz. B.Nikitine; **Les Kurdes**, Etude Sociologique et historique, Paris, Librairie C.Klincksieck, 1956. Cara De Vaux; Notice sur les Kurdes, **Revue de L'Orient Chretien**, Tome.I, Paris, 1896. A.Chahbaze, **Histoire Kurdo-Arménienne**, Constantinople, 1911. E.Kowalewski, **Les Kurdes et les Yezidis**, Bruxelles, 1890. L.Rambout, **Les Kurdes et le Droit**, Paris, 1947. Simonis-Müller, **Arménie, Kudistan, Mésopotamie**, Paris, 1882. E.Wilchelm, **La Langue des Kurdes**, Paris, 1883. E.Chantre, **Les Kurdes**, Lyon, 1897.
[55] Kürtlerin menşei İle ilgili M.F.Kırzıoğlu şu bilgileri vermektedir: "Türklüğün beşiği Orta Asya'nın kuzey kesimindeki Yukarı Yenisey boyundan Orta Tuna'daki Macaristan'a değin uzayan Türk-Ogur bölgeleri ile atlı göçebe Türk urukları arasında "Kürt" ve "Kurdak" adını taşıyan anadili Türkçe topluluklar yaşaya gelmiştir. Bunun gibi Türkistan ülkesini ikiye ayıran Tanrı dağların (Tienşan)'dan Fırat'a değin uzayan bölgelerdeki İran'a komşu bulunan "Kürt" adlı kavimler de, tarihte tanındıkları çağdan beri Sakalı (İskit), Oğuz/Türkmen soyundan ve onların kalıntıları olarak bilinmiştir. Bkz. M.F.Kırzıoğlu, **Her Bakımdan Türk Olan Kürtler**, Ankara, Çalışkan Basımevi, 1964, s. 7.
[56] Friedrich Eduard Schulz, "Sur Le Lac De Van Et Ses Environs", **Journal Asiatique**, Troisième Série, Tome IX, Paris, İmprimerie Royale, Avril-Mai-Juin, 1840, s. 309.
[57] Jaubert, **a.g.e.**, s. 78.
[58] Cuinet, **a.g.e.**, s. 637.
[59] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.g.e.**, s. 212.
[60] G.A. Olivier, **Voyage Dans L'Empire Othoman, L'Egypte et la Perse**, Tome I, Paris, H.Agusse İmprimeur Libraire, 1804, s. ix.

saldırmazlar ve kararlı insanların önünde daima boyun eğerler. Pusuda iyi savaşmazlar[61]. Kürtlerden birkısım insanların askere gitmemek için kendilerinde bilerek fıtık oluşmasını sağladıkları belirtiliyor. Seyyahın yazdığına göre parmaklarıyla başparmaklarını şişkinlik çıkana dek midenin aşağısına bastırarak fıtık meydana getiriyorlar ve askerden muaf oluyorlar[62]. Ellerine düşmüş olan yoksullara karşı acımasız oldukları ve onlardan hiçbir cömertlik beklenemeyeceği, asi Kürtlerin daima Müslümanlar ve Hıristiyanlar gibi kendi köşesinde yaşayan yumuşak başlı insanların sürülerini çaldıkları belirtilir. Baskın düzenledikleri evlerde, kendilerini ev sahibi gibi kabul ettirdikleri ve hoşlarına giden herşeyi alıp götürdükleri ifade edilir [63].

1-Kürtlerin Soyu:

Kürtlerin soyu ile ortaya atılan tezlerin büyük bir kısmı XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ni parçalamak için daha doğrusu Şark meselesi politikası doğrultusunda, gündeme getirilen tezlerdir. Günümüze kadar yapılan araştırmalarda Kürtlere ait hiçbir devlet ve yaşadıkları bir anavatan tespit edilememiştir. Xenephones'in[64] eserinde bahsettiği Karduk kavmine sarılan birçok batılı, Kürtlerin soyunu bu topluluğa bağlama gayreti içine girmişleridir. Ancak Karduk kelimesinin Asurca'da kuvvetli kahraman manaları ile Urartu kelimesine bağlanması üzerine, bu tezi savunanlar, Kürtler için yeni bir soy arayışına yönelmişlerdir. Bunun üzerine Kürtlerin Medlerin devamı oldukları şeklinde bir tez ortaya atılır. Ancak bu tez de ispat edilemeyince Kürtlerin mahlut bir kavim olduğu fikri yayılmıştır. Kürtlerin kökleri itibariyle Türk oldukları kadar dil ve tarih yapısı itibariyle de eski ve yeni Türklerle ortak bir geçmişe sahip olmaları batılı ve yerli Türk düşmanları tarafından hâlâ reddedilmektedir[65]. Kürtleri[66] Karduklara bağlama gayretinde olan İngiliz Subay

---

[61] Cuinet, **a.g.e.**, s. 637.
[62] F.Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, Çev: F.Taşkent, 3.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 331.
[63] Cuinet, **a.g.e.**, s. 638.
[64] Ksenophon, **Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)**, Türkçesi: Tanju Gökçol, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1984, s. 116-136.
[65] İsmet Parmaksızoğlu, **Tarih Boyunca Kürt-Türkleri ve Türkmenler**, Ankara, TKAE, 1983, s. 3-5.
[66] 1912 yılında Kürtçülüğü siyasi çizgiye çeken Dr. Şükrü Sekban, 1933 yılında gerçekleri görmüş ve Paris'te Fransızca olarak yazdığı "La Question Kurde" adlı eserinde Kürtlerin Turani bir kavim olduklarını, Orta Asya'dan göç ettiklerini yani Türk olduklarını belirtmiştir. Bkz., M.Şükrü Sekban, **Kürt Meselesi**, Ankara, Kon Yayınları, 1979, s. 19-23, 38.

Millingen, bir milletin oluşumunda önemli öğeler olan dil, tarih, gelenek, edebiyat konusunda sessiz kalmış ve cevabını veremediği şu soruyu sormuştur: "Tarihi gelenekler, edebiyat hatta yazma ve okuma sanatı bu insanlar arasında hiç bilindi mi?"[67].

Seyahatnamelerde yarı göçebe olan Kürtlerin[68] Med soyunda olduğu kabul edilir fakat daha çok Keldanilerin ve Partheslerin (Part) soyundan geldikleri iddia edilmiştir[69]. XX. yüzyılda yapılan araştırmalar sonucunda Kürtlerin, İskitlerin soyundan geldiği belirtilmiştir[70]. Kürtler Xenophon'un Kourduchi, Strabon'un haydut bir topluluk olarak bahsettiği Kyrti, Tite-Live'in Curti, Pline'nin Cordueni, Ptolomee'nin Gordeni, Cedrene'nin Kurti olarak bahsettiği Medlerin büyük bir bölümünün torunları ve farklı yazarların farklı köşelere yerleştirdiği bugün hâlâ eski Medie'de yaşadıkları ileri sürülmektedir[71].

Ancak Xenephone'un eserinin 1984 yılında yayınlanan tercümesinde Kürtlerin soyunun Karduklar'dan geldiğini gösteren bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu durum iddiadan öteye geçememektedir. Karduklar ile ilgili olarak Xenephone eserinde; Yunan kralları ile olan mücadeleleri ve Satrapların ordusuna karşı koymalarından bahsedilir[72]. Vital Cuinet, bu konuyla ilgili şöyle yazmıştır: "*Bilginler arasında bazıları Kürtlerin köklerini Partlara, bazıları da Medlere dayandırıyor. Ermeniler onların ülkelerini Mardes toprağı diye çağırıyorlar. Fakat Kürtlerin böyle karışık bir toplum kurduğu uzun zamandan bu yana, başlıca bir soyun izlerini görmek zor görünüyor. Suriye ve İran arasındaki bulunan dağlık ülkeler, bir düzene boyun eğmek istemeyen veya dinî ve politik baskılardan kaçmak isteyenlerin doğal barınağı idi. Bu yörede hüküm süren büyük hükümdarların savaş seferlerinden getirdikleri tutsakları attıkları yer burasıydı. Yahudi Ninova, tutsaklığı süresince bu dağlarda yaşamıştır. Daha sonra Ermeni kralı Filistin'i ele geçirdiği zaman birçok tutsağını buraya atmıştır. Yezidilerin bir ihtimalle ataları olan Maniheistler burada*

[67] Millingen, **a.g.e.**, s. 129.
[68] Rus diplomat V.Minorsky 1938 yılında sunduğu tebliğinde Kürtlerin M.Ö VII. yüzyılda Anadolu'ya yayılan İskit (Scythe-Daka) istilâsında ortaya çıktıklarını ve köklerinin de İskitlerde aranması gerektiği üzerinde durmuştur. Bkz. V.Minorsky, "L'Origine des Kurdes", **Travaux du XX.eme Congres International des Oriantalistes**, Bruxelles, 1938, s. 143-152.
[69] Outendirck, **a.g.e.**, s. 127.
[70] M.F.Kırzıoğlu, **Her Bakımdan Türk olan Kürtler**, Ankara, Çalışkan Basımevi, 1964, s. 7-62.
[71] Mathieu, **La Turquie et ses Différents Peuples**, s. 153.
[72] Ksenophon, **Anabasis**, s. 110-132.

bir sığınak buldular; ancak Hıristiyanlar güçlendikleri zaman onları buradan attılar. Sonunda İran ve Suriye Hıristiyanları Sapor (Chah-Pour)'un zalim baskılarından, Nestorianizme ve Monophysisme'in ilk propagandacılarından burada saklanmışlardır. Hemen hemen şimdiki Müslüman Kürtler farklı cinslerin sonucu olarak ortaya çıkmışa benziyorlar"[73].

2-Dil:

Kürtlerin ortak bir dili yoktur[74]. Farklı diyalektikler söz konusudur[75]. Millingen, Kürtçe'nin çok nadir olarak konuşulduğunu, bu dilde bazı gariplikler olduğunu, gramerin olmadığını belirterek ne kadar aşiret varsa o kadar diyalekt olduğunu belirtir. Ayrıca kendine ait yazı karakteri bulunmadığını ifade eder[76]. Kürtlerin kullandığı dil Farsça'nın bozulmuş bir diyalektidir. Dilleri Arapça ve Farsçanın bir karışımıdır[77]. Fars ve Arapça'nın karışımı olan ve birçok lehçeye bölünen dillerinde zenginlik, varlık anlamına gelen mal kelimesi, sürüleri tarif etmede kullanılır[78]. Diğer topluluklar, bu dili aşağılarlar ve Araplar bu dili "eşeklerin dili" olarak nitelendirirler[79]. Bu dil hiç yazılmaz ve tekdüze bir dil değildir. Fakat, ilden ile farklılık gösterir. Toplumsal antlaşmalar için eskiden bütün mollaların üzerinde çalıştığı Fars dili kullanılıyordu; ancak artık Türkçe kullanılmaktadır.

İlk defa 1760 yılında bölgede kurulan Dominiken papazlığı, Kürt dilinin öğelerini toplamaya çalışmıştır. Yine papazlardan birisi, 1787 yılında kelimeleri Latince harfleriyle yazılı bir dilbilgisi kitabı ve bir sözlük yayınlamıştır. XIX. yüzyılda Erzurum'daki Rus heyetinin başkanı M.Jaba Arapça olarak bu dil üzerine çalışmalar yayınlamıştır. Son olarak da Protestan misyonerleri İncil'i tercüme ederek Kürt dilinde ve Ermeni alfabesinde yazmaya çalışmışlardır[80].

---

[73] Cuinet, **a.g.e.**, s. 645.
[74] Ayrıca bkz. E.Wilchelm, **La Langue des Kurdes**, Paris, 1883. Berezine, **Etudes Sur Les dialectes Musulmans, Casan**, 1853. P.Beidar; **Grammaire Kurde**, Paris, 1925.
[75] M.B.C. Collas, **La Turquie en 1864**, Paris, E.Dentu Editeur, 1864, s. 43.
[76] Millingen, **a.g.e.**,s. 134.
[77] Mathieu, **La Turquie et ses Différents Peuples**, s. 154.
[78] Jaubert, **a.g.e.**, s. 81.
[79] Cuinet, **a.g.e.**, s. 642.
[80] Outendirck, **a.g.e.**, s. 128.

3-Karakterleri ve Yabancılara Karşı Tutumları:

Seyahtnamelerde Kürtler'in karakter yapıları ile ilgili oldukça geniş bilgiler bulunmaktadır. Fakat bu bilgilerin hakarete varan cümleler ihtiva etmesi şaşırtıcıdır. Biz sadece eserlerde geçen bilgileri yorumsuz olarak vermekle yetineceğiz.

Bu insanlar her türlü yorgunluğa ve yoksulluğa dayanıklıdırlar; fakat hiç vicdanları yoktur zalimdirler[81]. Yabancıları büyük dostluk gösterileriyle karşılıyorlar; fakat silahlarına, elbiselerine ve yüklerine bakmak bahanesiyle onları çalıyorlar ve onlara kötü davranıyorlar[82]. E.Boré Kürtlerle karşılaştığında yanında Türk askerleri vardır ve iyi karşılanır ve şu ifadeyi kullanır: "*Yanımızda askerler olmadan Kürtlerin eline düşseydik acaba aynı nezaketi gösterirler miydi ? Türklerin sık sık dediği gibi "Allah bilir"*[83]. Kürtler gururludurlar, sözlerinin eri gözüküyorlar. Eğer bir Kürt size bir yere sağ salim götürmeye söz verdiyse, ona hiç endişelenmeden güvenebilirsiniz, fakat sözünü gerçekleştirdiğinin ertesi günü, eğer size rastlarsa, sizi soyar ve öldürür[84].

Hırsızlığa çok meyillidirler. Belki de bu eğilim, devamlı gezmelerinin bir sebebidir veya göçebe hayatlarının getirdiği; düşman bir aşirete komşu olmak, otlak yokluğu veya kış mevsimin sertliği onları bu yola sevk etmiştir[85].

Bir kişi öldürüldüğünde ailesi veya eşi katilin cezalandırıldığını görmek ister. Kanun katilin cezalandırılmasını ailenin isteğine bırakır. Katile para ile hayatını satın alma, köle yerine koyma veya günahkar muamelesi yapma hakkı aileye tanınır. Fakat daha çok intikam düşüncesi ağır basar. Yaşlılar iki ailenin arasını bulmaya çalışırlar.[86] İnsanlar kendi düşüncelerine göre adaleti sağladıkların inanırlar. Batılılar;

---

[81] Kürtlerin karakteri konusunda Millingen şöyle yazmıştır: "Bazı konularda Kürtlerin göçebe Araplardan daha adi olduğu düşüncesinde pek çok kişi vardır. Bir Kürt, çadırını konuğu ile paylaşabilir ancak Kürtler güvenilmezdirler ve korumalarındaki misafirlerin kanının ellerine bulaşmasına aldırmazlar, şeflerine leke sürmede tereddüt etmezler." "Şükran duygusu Kürtlerde pek fazla gelişmemiştir. Kürtler kendilerine yapılan iyiliği çabucak unutmakla kalmazlar aynı zamanda kendilerine iyilik yapana kötülükle de karşılık verirler." "Yeryüzünde yalan söyleme ve inkar konusunda sadece birkaç halk Kürtlerle yarışabilir." "Hile ve düzenbazlık bütün doğululara doğuştan var olan özellik."Bkz. M.F.Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 141-146.

[82] M.Baptistin Poujoulat, **Voyage a Constantinople Dans L'Asie Mineure, En Mésopotamie, A Palmyre, En Syrie, En Paletsine et en Egypte**. Tome I, Paris, Ducollet Libraire-Editeur, 1840, s. 353.

[83] M.E. Boré, "Fragment d'un Voyage en Arménie", **Bulletin d la Société Industrielle d'Angers**, Mars-Avril, Anger, İmprimerie de Cosnier et Lachese, 1843, s. 154.

[84] Binder, **a.g.e.**, s. 109.

[85] Jaubert, **a.g.e.**, s. 83.

[86] **A.e.**, s. 312.

Doğu toplumlarının sosyal hayat, eğitim ve insani ilişkiler konusunda İslâm'a çok şeyler borçlu olduklarını belirtirler[87].

4-Sosyal Hayat ve İnanç:

Neredeyse tamamıyla atlı olan Kürt çobanlar iyi mevsimlerde sürülerini ovalara götürürler; çok hoşlandıkları Ermenilerin meralarına sık sık girerler ve bu çoğu zaman küçük tartışmalarla sonuçlanır[88]. Onların göçebe hayatı kışın biter ve kışı köylerde geçirirler[89]. Otlak yüzünden sık sık aileler ve aşiretler arasında tartışmalar ve kanlı dövüşler meydana gelir. Bölge bölge gezerek ihtiyaçlarını giderecek yer ararlar ve oraya yerleşirler[90]. Seyyah ile karşılaşan yaşlı bir ağa şehir hayatı ile ilgili düşüncelerini şöyle açıklar: "*Şehirde bunalıyorum ve hasta oluyorum; bana açık havadaki güzel hayatımızdan ve pınarların taze suyundan bahset. Sabahları çadırdan çıkınca akciğerleri doldurarak derin bir nefes alınacak kırların iyi havasını ve çiçeklerin kokusundan daha yumuşak ne olabilir*"[91].

Kürtler azla yetinerek yaşarlar, yiyecek ve içecek seçmeyi bilmezler. Besin kaynakları süt ve süt ürünleri, bulgur, çeltik ve dağlardan toplanan bitkilerden oluşur. Nadiren et yerler. Bu basit yemekler büyük bir bakır, demir veya toprak kapta verilir. Onları ağızlarına götürmek için parmaklarından başka bir şeyleri yoktur. Pek az Kürt yılda üç veya dört kez et yiyebilmektedir[92].

Kürtler oturmak için genellikle hayvanlarıyla paylaştıkları, karanlık, kirli alçak, kötü yapılmış, işlenmemiş taştan ve topraktan kulübeler yaparlar. Onların yatakları hasırdır, büyük bir keçe şeklinde ve serttir; onlar yataklarına hemen hemen bütün elbiseleriyle girerler ve bir halı veya kadınları tarafından yaygınca dokunan abayla örtünürler[93]. Kışın, hayvanların yoğrulmuş ve güneşte kurutulmuş gübreleriyle yani tezekle ısınırlar. Temizliğe gelince, buralarda temizlik neredeyse

---

[87] Jaubert, **a.g.e.**, s. 313.
[88] "Erkekler genellikle hiçbir şey yapmazlar. Tek işleri çobanlıktır. Etrafı seyrederken bol bol dedikodu yaparlar, sigara içerler, kurnazlık düşünürler. Kendilerini heyecanlandıracak ve iyi hissettirecek bir şey yapmak istediklerinde çapulculuk keşfine çıkarlar ya da birbirlerine saldırırlar. Bu insanlar gösterişe çok meraklıdırlar." Bkz. M.F.Millingen; **a.g.e.**, s. 148.
[89] Outendirck, **a.g.e.**, s. 128.
[90] M.B.C. Collas, **La Turquie en 1864**, s. 42.
[91] Cuinet, **a.g.e.**, s. 643.
[92] Millingen, **a.g.e.**, s. 148.
[93] Cuinet, **a.g.e.**, s. 641.

hiç tanınmamaktadır. Kadınları kirlidirler ve yalnızca arada bir komşu nehirlerde yıkanırlar. Kürtler kibarlıkta geri kalmazlar; Ağaları, misafirlerini onurla kabul etmekten ve onlara iyi bir şekilde hizmet etmekten hoşlanırlar[94].

İlkbahar yaklaştığında Kürtler kendilerine özgü hayata geri dönerler ve çadır kurarlar. Çadırın içerisinde lüks ve konfor görüntüsü veren ince halılar ve silahlar asılıdır; ancak çadırın içi temizlikten yoksundur[95]. Genellikle kamplarını kurmak için seçtikleri yerler ırmak kenarlarındaki çayırlıklardır.[96] Oturmak için tercih ettikleri çadırlar biraz yüksek, siyah yün ve kalın kumaştandır; aynı zamanda bulundukları şehrin en gösterişli çadırlarıdırlar. Çadırı hasır çitlerle çevrelerler ve içine bagajlarını ve kervanlardan aldıkları malları yerleştirirler. Her çadırın ortasına 100 cm genişliğinde ve derinliğinde fırın ve ocak görevini gören bir delik kazılmıştır. Bütün bu yerleşim düzeni, bir günlük çalışmayla oluşturulabilmektedir[97].

Kürtlerin çoğunluğunun Müslüman olduğu söylenir. Fakat gerçekte onların dinî ibadeti, acınacak bir durumdan ibarettir[98]. Kürtler İslâmiyet'e tabidirler; fakat birçok batıl inanca inanırlar[99]. Bu insanlar doğaları gereği dinî hoşgörüye sahip olmalarına karşın, cahilliklerinden ve saflıklarından dolayı doğa üstü şeylere güçlü bir şekilde inanmaları kolaydır. Onlar Allah'la ve evliyalarla doğrudan ruh ilişkisi bulunduğuna inandıkları şeyhlere körü körüne inanırlar. Onların tek bel bağladığı şeyhtir; onlar mucizeleri şeyhlerine mal ederler, onlara silah işlemez sanırlar ve onların yapmış olduğu bir duayı bütün hastalıklara karşı en yüce ilaç olarak görürler[100]. Kürtler ölülerine büyük saygı gösterirler ve hatıralarını canlı tutmak gayesi ile onlar adına eserler inşa ederler[101].

5-Kadınlar ve Kıyafet:

Kürtler gerektiğinde çöldeki Araplar gibi kan parası olarak bir at, öküz, iki koyun, üç keçi veya öldürdükleri kişinin ebeveynlerinden birine kızlarını evlenmesi

---

[94] Cuinet, **a.g.e.**, s. 642.
[95] Binder, **a.g.e.**, s. 166.
[96] Jaubert, **a.g.e.**, s. 82.
[97] Jaubert, **a.g.e.**, s. 83.
[98] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.e.**, s. 212.
[99] Outendirck, **a.g.e**, s. 128.
[100] Cuinet, **a.g.e.**, s. 638.
[101] John M.Kinneir, **Voyage Dans L'Asie Mineure, L'Arménie et le Kourdistan Dans les Années 1813 et 1814**, Tradiut de L'Anglais par N.Perrin, Tome II, Paris, Librairie de Gide Fils, 1818, s. 186.

için çeyizsiz verirler. Kürt kadınları sanki amazonlar gibidirler; çok iyi at binerler ve kocaları gibi silahlıdırlar. Boylarının bir zarifliği vardır[102]. Kürt kadınlarına köleler gibi davranılmaz; aksine onlar büyük bir özgürlükle bunun keyfini çıkarırlar ve yönetmeye elverişlidirler ve sık sık savaş akınlarına katılırlar[103].

Fakat güneşte yanmış olan yüzlerinin bir çekiciliği yoktur; örtülü değildirler. Giysileri basitçedir ve göğsü açık, belde kemerle sıktırılmış gri kumaştan bir elbise giyerler; uzun siyah saçları küçük çiçeklerle süslüdür ve omuzlarının üstünde dalgalanır. Bu kadınlar başlarında sarı veya mavi kumaştan arkaya doğru sarkan bir örtü taşırlar, çıplak ayakla yürürler[104]. Kürt kadınları; kocaları ve babaları Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik bölgelerinde sürülerinin başında bulunurken, evde çocukları ile beraber yalnız başına yaşamaktadırlar. Evde yalnız kalan bu kadınlar; pirinç, bulgur ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere sürülerden edindikleri yün ve yün mamullerini[105], çevredeki Türkmen köylerine vererek ihtiyaçlarını giderirler[106].

Kırmızı renk en çok sevdikleri renktir[107]. Zevkten, renk uyumundan, temizlikten çok uzaktırlar[108]. Genellikle kötü örülmüş saçları başın üzerinde yuvarlanmış şekilde durur[109]. Doğuda bir annenin çocuğunu kucağına aldığı, güzelliğini dillendirdiği nadirdir. İltifat ettikleri takdirde nazar olacağından korkarlar[110].

Doğu da halkın sevincini ve hüznünü ifade eden kadınlardır. Mutlu bir olay vukuu bulduğunda dillerini hızlı bir hareketle sallayarak makamlı bir şekilde çığlıklar atarlar. Bu sesin adı zeghardır (zılgıt) ve Avrupa'daki alkışın yerini alır. Türkler ise alkışı sadece hizmetlilerini çağırmak için kullanırlar. Kadınlar, Cuma

---

[102] Poujoulat, **a.g.e.**, s. 354.
[103] Mathieu, **La Turquie et ses Différents Peuples**, s. 155.
[104] Poujoulat, **a.g.e.**, s. 355.
[105] Basile Nikitine, **Les Kurdes Etudes Sociologique et Historique**, Paris, Librairie C.Klincksieck, 1956, s. 49.
[106] La Princesse De Belgıojoso, **Asie Mineure et Syrie, Souvenir de Voyages**, Deuxieme Edition, Paris,Michel Levy Freres Libraire Editeurs, 1861, s. 420.
[107] M.Ernest Chantre, **Recherches Anthropologiques Dans L'Asie Occidentale, Mission Scientifique en Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie 1890-1894**, Lyon, Henri Georg, 1895, s. 84.
[108] De Belgıojoso, **a.g.e.**, s. 420.
[109] Binder, **a.g.e.**, s. 166.
[110] Jaubert, **a.g.e.**, s. 309.

günleri, geçmişlerinin veya onlar için değerli olan şahısların mezarına gitmeyi adet haline getirmişlerdir[111] .

Kürtler, arasında evlilik ister şehirde yaşasınlar ister dağda gezsinler düğün gibi kutladıkları nişanla başlamaktadır. Nişanı onlar bozulmayacak bir bağ olarak görürler. Aşk, değer vermek veya beğenmek, bir eşin seçimindeki özellikler arasında nerdeyse yoktur. Bu iki duygunun Kürtler arasında olmadığı özellikle ifade edilmektedir. Onların arasından hiçbiri sınıfı ve yaşı ne olursa olsun ailelerinin izni olmadan evlenemezler: Buna sebep olarak da bölgedeki baba otoritesinin güçlü olması gösterilmektedir[112].

Kürtlerin giysileri dağlardaki Hıristiyanların dokumuş olduğu yünlerden yapılır. Kürtler bir iş yapmanın kendilerine yakışmadığını sanırlar. Bu kumaşlar alacalı bulacalı olmasına karşın çekicidir, sanatla bütünleşmiş canlı renkleriyle oldukça sağlamdırlar. Aynı ülkede bu renkler, minerallerden veya ağaç köklerinden elde edilir. Alt giysiler uçları yere değen, kolları bileklerde genişleyen, göğüsleri açık, kemer altına inmeyen beyaz bir bez gömlek ve aynı kumaştan bir iç dondur. Buradaki uzun kollar ter silmeye yarar; sıkıcı oldukları zaman boyundan kıvrılırlar. Üst giysiler ise hafif kumaştan bir jile ve önü alacalı-bulacalı, canlı renklerle süslenmiş, bir keçi yünü gibi tüylerle kabartılmış bir ceket "aba"'dır [113].

Başlık sivri bir külah biçiminde beyaz büyük bir keçe takkedir. Bu takkenin etrafını büyük bir sarık çevreler. Zengin insanlar ayakkabı olarak kırmızı maroken botlar veya pabuçlar giyerler diğerleri de üstü keten, tabanı ipten örme kundura veya ayağı saran bir parça deri kullanırlar[114]. Doğudaki hiçbir giysi süsten yoksun olamaz[115]. Ermenilerin kıyafetleri de, Kürtlerinkiyle hemen hemen aynıdır ve sadece başlarındaki koyu renkli türbanları ile ayırt edilebilirler. Reaya arasındaki tek farklılık budur[116]. Kafalarını tıraş ederler ve bıyık bırakırlar. Sadece yaşlıların sakalları vardır[117]. Kürtler devamlı silahlıdırlar; eğri bir kılıç, kemerde hançer ve

[111] **A.e.**, s. 304.
[112] **A.e.**, s. 86.
[113] Binder, **a.g.e.**, s. 109.
[114] Cuinet, **a.g.e.**, s. 639.
[115] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.g.e.**, s. 215.
[116] X.H. De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 516.
[117] Jaubert, **a.g.e.**, s. 80.

silah taşırlar[118]. Bu insanlar gençliklerinden itibaren silahlara meyillidirler; at üstünde kılıçla, topuzla, mızrakla ve fitilli tüfekle savaşırlar[119].

6-Aşiretler:

Kürtler bazen barışık bazen de kavgalı oldukları aşiretlere bölünmüşlerdir. Birleştiklerinde devlete hiçbir vergi ödemezler. Ayrıca bölgeye gelen paşadan haraç alırlar. Kürtler kendi aralarında kavga ederken oradan bir yabancı geçerse, sonra devam etmek üzere kavgaya son verirler. Kürt çadırına girdiğinizde kendinizi güvende hissedersiniz. Buralarda her şeyin bir fiyatı vardır. Kırılan bir dişin yerine bir deve, kırılan bir kol için iki deve verilir; katil bir kişi ise öldürülen şahsın ailesine teslim edilir. Onlar, ister katili öldürür isterlerse kan parası olarak yüksek bir ücret talep ederler[120].

Her Kürt kabilesi, özel adlar taşıyan aşiretler topluluğu tarafından paylaşılmıştır. Bütün kabile reisleri seçilmişlerdir; fakat aynı aileden sırasıyla seçilmişlerdir. Ve bu seçtikleri kişi Sultan'ın onayını almak için Sultan'a sunuluyorlardı[121].

7-Soygunculuk:

Kürtlerin yolları soymaktan, köylülerin sürülerini kaldırmaktan, onlardan haraç almaktan, aşiretler arası kavga etmekten hoşlandıkları ifade edilir[122]. Köylülerden periyodik olarak haraç aldıkları ve bazen yağmalama işini şehirlere kadar götürdükleri, askerlerin bu insanları nadiren cezalandırabildikleri belirtilmektedir[123].

Kürtler soygun yapmak için oldukça pratik bir yöntem kullanırlar. Her ağıl gündüzleri, çatıda yapılmış, oval bir çeşit pencere ile aydınlatılıyordu. Bu pencere geceleri büyük bir kaya veya bir tahta kapak ile kapatılıyordu. Eşkıyalar, evlerin damına tırmanarak (Evlerde çatı genelde yerden bir buçuk metre yükseklikte olup,

[118] Cuinet, **a.g.e.**, s. 640.
[119] Poujoulat, **a.g.e.**, s. 352.
[120] J.J.N. Huot, **Geographie Universelle ou Description de Toutes Les Parties du Monde**, Sixième Edition, Tome Quatrième, Paris, Garnier Freres Libraire Editeurs, t.y., s. 465.
[121] Mathieu, **a.g.e.**, s. 154.
[122] Cuinet, **a.g.e.**, s. 637.
[123] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.g.e.**, s. 212.

tırmanmayı kolaylaştıran hafif bir meyili vardır ve evler genellikle birbirlerine bitişik yapılmışlardır) tahta kapağı veya kayayı kaldırıp kendilerini tehlikede hissetmeden ağılın içinde dolaşıyorlar ve çalınacak şeyleri kolayca buradan alıp gidiyorlar[124].

H. Binder, hırsızlıkla geçinen bir aşiretle aralarında geçen olayı şöyle anlatır: "…*Soyguncu bir Kürt aşiretinin ortasına düştük. Kemerlerindeki büyük hançerler iyi bir şeyin habercisi değil ve ateşin ışığında ortaya çıkan vahşi yüzleri, bizde korkunç bir etki yapıyor. Bize önceden yapılan özgün tahminlerin burada gerçekleşmesini gördüğüme inanıyorum. Simon'a; Meravan'a gittiğimizi, kaybolduğumuzu ve eğer birisi bize kılavuzluk etmek isterse onu cömert bir şekilde ödüllendireceğimi söyletiyorum. Hiç kimse cevap vermiyor, herkes bağırıyor ve el kol hareketi yapıyor. Kalabalık artıyor, kadınlar, gerçek cadalozlar, çığlık atıyorlar ve gürültüye karışıyorlar. Yükleri ve çantaları ellemek için yaklaşıyorlar. Atlarımı korumakta büyük zorluk çekiyoruz. Adamlar bizi korkutuyorlar, kadınlar bize hakaret ediyorlar[125]. Eğer katırcılardan birisi; aşiretin adamlarından birisini tanımasaydı ve onlara İran elçisinin bunları bizim güvenliğimizle sorumlu tuttuğunu, karısının ve çocuklarının Van'da oturduğunu, tutsaklara hizmet ettiğini söylemeseydi başımıza ne gelirdi bilemiyorum. Birisine bizi götürmek için ne isterse verebileceğimi öneriyorum. Bir miktar belirliyor, kabul ediyorum. Sonra iki katını istiyor. Zaman hızlı geçiyor. Bir askerin veya katırcının küçük bir davranışı bile katliamın işareti olabilir, istediğini kabul ediyorum, bağrışlar ve gülüşler iyice artıyor, bize hakaret ediyorlar; atların yularlarına, elbiselerimize, silahlarımıza dokunuyorlar. Adam ödemenin hemen yapılmasını istiyor, yine boyun eğmek gerekiyor.*

Bizi sıkıştıran kalabalık orada, herkes çantalarımızın ve yüklerimizin etrafında dolanıyor. Hazırlanmak bahanesiyle birkaç dakika için ikisi çadırına gidiyor, sonunda geri geliyor. Onu önden askerlerin arasında yürütüyorum ve yük atlarını çalmaya çalışan kalabalığın arasında yürümeye koyuluyoruz. Ben en arkadan yürüyorum. Bizi bir sudan geçirmek bahanesiyle, bize biraz önce atla geçtiğimiz yerden daha derin bir yer gösteriyor. Su botlarımızın içine giriyor, atlardan birisi geçmeyi reddediyor ve atların yolunu şaşırtmaya çalışan dört adam

[124] Cholet, **a.g.e.**, s. 204.
[125] Binder, **a.g.e.**, s. 156.

görüyorum. Tüfekle bir el ateş etmeye karar veriyorum, at suya giriyor ve hırsızlar uzaklaşıyor. Bize taşlar atıyorlar, fakat bize ulaşmıyor…"[126]. T. Deyrolle Türk hükümetinin, Kürtlerin bu çapulcu hayattan vazgeçmeleri için sertlik ve ciddilik göstermesi gerektiğini belirtir[127].

Kürt atları; Türkmen ve Arap atlarının karışımından ortaya çıkmış ve ayrı bir ırk oluşturmuştur[128]. İç Anadolu'da atların kullanılması azalmış ve bu hayvanlar daha çok doğu ve Mezopotamya bölgesinde yetiştirilmeye başlanmıştır[129]. Bunlar; görünüm, yürüyüş ve asalet itibariyle benzeseler de küçük Arap ırkı atlarından daha küçüktürler. Acak hiçbir zaman Arap atlarının asaleti ve muhteşem hareketlerine sahip değildirler. Gündüzleri devamlı dışarıda otlarla beslenen bu hayvanlar hızlı koşarlar.[130] Kürtler, ata binme ve cirit atmada çok başarılıdırlar. Göçebelerin en büyük uğraşı sığır, keçi, koyun ve arı yetiştirmektir[131].

H.Binder, Kürt karakteriyle Fransız karakterinin birbirine benzediğini ve bunun II. Haçlı seferleri zamanından geldiğini ileri sürerek şöyle bir tespitte bulunur: "*…O zaman haçlıların bir bölümü kuzeydoğuya doğru yolunu şaşırmış, nasıl geri döneceklerini bilmediklerinden Kürdistan'a yerleşmişler. Orada haçlılar yerli halka karışmış, onlara düşüncelerini ve adetlerini aktarmışlar. Kürk dilinde birçok kelime, özellikle de numaralandırma, Fransızca'ya benzer. Kürdistan'daki kalelerin yapısı bizdeki kalelere benziyor..."* [132].

8-İsyanlar:

Kürtler aşiretlere veya kabilelere bölünmüşlerdir. Hükümet, vergilerin toplanması ve asker alımı için ağalardan, emir veya beylerden yararlanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun göndermiş olduğu yönetime sık sık ayaklanırlar ve Sultan'ın

[126] Binder, **a.g.e.**, s. 157.
[127] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 370.
[128] Millingen, **a.g.e.**, s. 102.
[129] P.De Tchihatchef, **Le Bosphore et Constantinople Avec Perspectives Des Pays Limitrophes**, Deuxième Edition, Paris, Librairie Theodore Morgand, 1866, s. 177.
[130] De Belgıojoso, **a.g.e.**, s. 421.
[131] Jaubert, **a.g.e.**, s. 81.
[132] Binder, **a.g.e.**, s. 110.

atama yetkisine sahip olduğu kendi milletlerinden olan beylere bile zorlukla itaat ederler[133].

Bu yüzyıl boyunca Kürtler, ciddi anlamda üç kez Sultan otoritesine karşı ayaklanmışlardır. İlki 1834 yılında Revanduz Paşası Mehmet Bey zamanında olmuştur. İkincisi 1843 yılında Süleymaniye Prensi Ahmet Paşa liderliğinde gerçekleşmiştir. Üçüncü isyan ise 1847 yılında Bedirhan Bey önderliğinde başlamış fakat Türk ordusu karşısında mağlup olmuştur[134].

Bu isyanların ortak özelliği bölgelerinde güç haline gelen kişilerin şahsi ihtirasları ve nüfuz sahibi olmak istemeleridir. Bu isyanlardan bazıları, başta Rusya olmak üzere Fransa ve Amerikan misyonerler ile siyasîler tarafından ideolojik bir hüviyete büründürülmek istenmiştir[135].

1840 yılında Bedir Han Bey 40 oğlu ve karılarıyla birlikte İstanbul'a götürüldü ve oradan, öldüğü takım adalarından birine (Girit) sürgün edildi. Emir Muhammed, daha sonra burun ve kulaklarını kestirdiği barış önerilerinin taşıyıcıları olan Türk askerleri ve subaylarına karşı yaptığı zulümlerden suçlu bulunarak hapse atıldı[136]. Aynı zamanda ünlü Şeyh Abdullah, kendince Osmanlılar ve İranlılar üzerinde büyük zaferler kazanıyordu ve Kürdistan[137] Türklerini en ağır şekilde zorbaca eziyordu. Şeyh Abdullah 8 yıl boyunca acımasız hakimiyetini halk üzerinde sürdürdükten sonra, oradakilerin aralarından biri tarafından Osmanlı Devleti'ne teslim edilerek İstanbul'a getirildi. 1884'te geri kaçtı ve birkaç ayın sonunda ikinci defa yenildi ve hapse atıldı. Mekke'ye sürgün edildi ve orada hemen öldü[138].

---

[133] Outendirck, **a.g.e.**, s. 128.
[134] Millingen, **a.g.e.**, s. 130.
[135] Abdülhadi Toplu, **a.g.e.**, s. 328.
[136] Cuinet, **a.g.e.,** s. 640.
[137] Asya'nın hiçbir bölümü bu isimli bir egemenliğin altına girmemiştir.Bkz., M.F.Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, s. 93.
[138] Cuinet, **a.g.e.,** s. 641.

C-ERMENİLER

1-Ermenilerin Bölgeye Gelişi:

M.Ö. VI.yüzyılın başlarında Urartu ülkesi, Medlerle Lidyalılar arasında mücadele konusu olmuş ve sonunda Doğu Anadolu, Med hakimiyetinde kalmıştır. Bu iki topluluğun mücadeleleri esnasında Ermenilerin batıdan göç ederek, yabancı bir unsur olarak bölgeye geldiği söylenmektedir. Bu gelenlerin küçük gruplar halinde Fırat nehri'nin doğusundaki bölgelere yerleştikleri belirtilmektedir[139]. Fakat neden ve nasıl geldikleri hususu henüz netliğe kavuşmuş değildir. Başka bir iddiaya göre Ermenilerin önce Mezopotamya çevresine geldiği, daha sonra ise Ağrı Dağı çevresine yerleştikleri ifade edilmektedir[140].

Ermeni adına, ilk defa M.Ö. VI. yüzyılda Darius'un yazıtlarında rastlanmaktadır. Filologlara göre Ermeni dili İndo-Avrupa grubuna ait olmasına rağmen ari olmayan eski Anadolu yerli dilleri ile karışmıştır. Bundan dolayı Anadolu ve Van'a gelişleri, izledikleri göç ve istilâ yolu ve anavatanları meselesi muğlaklığını korumaktadır. Bazı araştırmacılar Ermenilerin bir zamanlar Kuzey Ege'de, Yunanistan'da Teselya'nın kuzeyinde oturduklarını, bölgenin yerlileri olarak Frig-Trak kabilelerine mensup olduklarını ve İllyrya'lıların baskısıyla Doğu'ya göç ettiklerini belirtmektedirler.[141]

Daha önce de belirttiğimiz gibi seyyahlar ve arkeologlar Van ve Ermeniler ile ilgili bilgileri Koreneli Moise'in eserinden alarak yazmışlardır. Bu bilgilerin çoğu yanlış ve kasıtlıdır. Ancak bu yazılanların bilinmesi açısından biz seyyahların yazdıklarını burada belirteceğiz.

Van şehrinin güneydoğusuna az bir uzaklıkta Havasor vadisi vardır. Burayı, Ermeni milletinin kurucusu olan Haig'in, Nemrud'un (2640-2575 M.Ö.) zulmünden kaçmak için aşiretiyle birlikte kurduğu ifade edilmektedir[142].

Van'dan uzak olmayan bir yerde Asur kraliçesi Şâh Miran (Semiramis) ile Ermeni kralı Ara-le-Beau arasında bir savaş olmuş ve Ermeni kralı savaşı kazanıp

---

[139] Afif Erzen, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, TTK Yay., 1992, s. 43.
[140] Ernest Chantre, **Recherches Anthropologiques Dans L'Asie Occidentale, Mission Scientifique au Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie 1890-1894**, Lyon, Henri Georg, 1895, s. 2.
[141] Erzen, **a.g.e.**, s. 44.
[142] Cuinet, **a.g.e.**, s. 686.

Asurluların vassalı (M.Ö.1900) olmuştur[143], iddiasının hiçbir temeli yoktur. Yukarıda da belirtildiği gibi Anadolu'da Ermeni kelimesine ilk kez VI. yüzyılda rastlanır. Birçok küçük prensliklerden oluşan Vaspurakan Ermeni krallığının kurulduğu ileri sürülse de ne Urartular döneminde ne de Medler, Persler ve Büyük İskender, hakimiyetleri altındaki topraklarda ayrı bir Ermeni prensliğinin kurulmasına izin vermemişler veya Ermeni vali atadıkları görülmemiştir[144]. Cuinet'ye göre; 634 yılında Halife Ömer zamanında başlayan bölgenin fethi, 644 yılında Halife Ömer'in ölümüyle neredeyse bitmiştir. Yezdigird[145], 652 yılına kadar İran illeri olan Kirman ve Sistan'ı muhafaza etmiştir. Bu dönemde, Vaspurakan'ın dışında kalarak sırasıyla Bohtan, Hartochi ve Çölemerik'i ele geçirip otoritesini büyüten Arzruniler ailesinin prensleri, sonunda Ani'de hüküm süren Bagratlı ailesinin Ermeni kralından ayrılarak 908 yılından 1022 yılına kadar sürecek olan bağımsız bir hanedanlık kurmuşlardır[146].

Abbasiler zamanında Anı Bagratlıları (885-1045), Kars Bagratlıları (968-1064), Taşirk Bagratlıları (982-1044) ve Arzruni Prenslikleri olmak üzere dört prenslik kurulmuştur. Abbasiler'e bağlı Sacoğlu Yusuf (901-919) tarafından Van Gölü doğusundaki Vaspurakan bölgesinde yaşayan Arzruni hanedanına mensup Grigor-Derenik'in oğlu Gagik'e (904-936) krallık unvanı verilerek taç giydirilmiştir. Prens Gagik'in krallığı Halife Al-Muktedir tarafından da onaylanmıştır[147]. Bölge XI. yüzyıla kadar Abbasi egemenliğinde kalmıştır. Arzruni Hanedanlığı'nın son kralı Senekerim'e Selçuklu sultanları sefer düzenlemişler, ancak muzaffer olmasına

---

[143] Cuinet, **a.g.e.**, s. 686.

[144] Aydın Talay, **Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi**, Van, Van Belediye Başk. Yay., 1996, s. 25.

[145] Sasani hükümdarı Yezdigird 651 yılında Merv'de Marzuban Mahuya tarafından öldürülmüştür. Bkz., J.H.Kramers, "İran", **İA**, C.5/2, Eskişehir, MEB. Yay., 1997, s. 1015.

[146] Arap kaynaklarında 661 yılından sonra Ermeniye olarak adlandırılan bölgenin Emevî halifesi tarafından tayin edilen ailelerin idâre ettiği (Mamikromeler, Bagratlar) ve bu dönem Ermeniler için inkişaf devri olarak belirtilmektedir. Abbasi valileri bölgede ağırlıklarını hissettirmişlerdir. 862 yılında halife Mutavakkil Ermeni ailesi Bagrat'lardan Aşot b. Smbat'ı Ermenilerin başı tayin ederek hilat giydirmiştir. 882 yılında halife Mu'tamid Ermeniye valisinin tavsiyesi üzerine Aşot b. Smbat'a kral unvanını vermiştir. Bu suretle tesis edilen Ermeniye idârecileri ülkelerini istedikleri gibi idâre etmelerine rağmen Dvin'de oturan İslâm valilerine ve halifeye tabi bulunuyorlardı. Ölümünden sonra yerine Aşot II. geçer.(915-928). Aşot II Bizans, Gürcistan ve Abaza krallarının yardımları ile Ermeniye'yi Arapların idâresinden çıkarmış ve 922 yılında bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Streck-M.H.Yınanç; "Ermeniye", **İA**, C.4, Eskişehir, MEB Yay., 1997, s. 320.

[147] F.Kırzıoğlu, "Selçuklulardan Önce "Armenya"ya/ Yukarı Eller'e Hakim Olanlar M.Ö.IV.Bin-M.S.1064)", Manisa, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu**: **Tebliğler ve Panel Konuşmaları**, 1983, s. 193. H.D.Yıldız, "10.Yüzyılda Türk-Ermeni münasebetleri", Erzurum, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, 1984, s. 29 vd. G.Öğün, "Ortaçağ Boyunca Van Bölgesi Tarihi", Van,**YYÜ SBD**, I, 1990, s. 102 vd.

rağmen "bin yıl" teorisi deliliğinden dolayı ele geçirilmiş ve krallığı terk etmek zorunda kalmıştır. Gerçekte buraları 1022 yılında, bugün Sivas olarak anılan Sebaste hükümetine karşı, Doğu İmparatoru olan II. Basile ile değişmiştir. Bunun sonrasında 40.000 Ermeni aile yerleşmek üzere bu ile göç etmişlerdir[148].

2-Ermenilerin Kökeni:

Ermenistan[149] adının; ilk krallarından biri olan, Yunanlıların Armen ve İranlıların Armenig diye adlandırdığı, Aram'dan geldiği belirtilir[150].

Bütün tarihçiler Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünü ünlü Gregoire'a atfederler. Babası tarafından Kapadokya'ya gönderilen ve burada Hıristiyanlar tarafından büyütülen Gregoire 30 yaşında Ermenistan'a döner ve onu bir sarnıca attıran Khosru'nun oğlunun sarayında dinini yayar[151].

Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethi, Ermeniler arasındaki karmaşık olan durumu değiştirir. Sultan yeni başkentine insanlar yerleştirmek için Ermenilere kendi piskoposlarıyla birlikte gelip yerleşmelerini emreder ve bu papaza patrik unvanını verir. Yeni patrik üstünlüğünü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütün Ermeniler üzerine yayar ve Ermenilerin diğer üç patriği otoritelerini kendi sınırları dışında kullanmayı bırakırlar[152].

Ermeni yazar J.-A. Gatteyrias; kökenlerini, Pamir yaylasından Orta Asya'ya yerleşen ve kavimler göçüne kadar burada kalan Ermenilerin atalarını, Hint-Avrupa ailesine mensup bir ırk olarak tarif eder[153].

Ermeni kelimesinin kökeninin Haïq'den (Haïq Ermenilerin atası olarak kabul edilir.) geldiği, bu kelimeye yaşanan yer veya ülke manasına gelen "dan" eklenmesiyle Haïsadan olarak oluştuğu kabul edilir; yani Haïq'ların ülkesi. Ermenistan kelimesinin de Mezopotamya'dan gelen Yahudiler tarafından kullanılan

---

[148] F.Kırzıoğlu, **a.g.m.**, s.193

[149] Esasen Ermeniye kelimesi Arapça olup Arap tarihçilerinin Van Gölü bölgesine verdikleri isimdir. Abbasiler döneminde bölge valisi olan Ali N.Yahya el-Armeni ismini taşımaktadır. Ermen yüksek ulu manasındadır. Daha sonra kurulan Ahlat-Şahlar'a Ermenşahlar da denmiştir. Bkz., Aydın Talay, **Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi**, s. 23.

[150] Mathieu, **a.g.e.**, s. 140.

[151] **A.e.**, s. 147.

[152] **A.e.**, s. 150.

[153] J.-A. Gatteyrias, **L'Arménie et Les Arméniens**, Paris, Libraire Leopold Cerf, 1882, s. 7.

"Aram"(İşlenmiş ülke) kelimesinden geldiği söylenir[154]. Ancak Emevîler devrinde Araplar, Elcezire eyaletine tabi bir amillik iken sonraları bu eyaletten ayrılarak doğruca hilafet merkezine bağlanan bir vilayete ve bölgeye Ermeniye adını vermişlerdir[155].

Van Vilayetindeki Ermeniler genelde Van merkez sancağında yaşamaktadırlar. Gevar Vadisi'nde ve Başkale kazasındaki vadilerde çok fazla değildirler. Van'daki Ermenilerin çoğunluğu İsrail kökenlidir. Söylendiğine göre Ermeni Kralı III.Tigrane'ın Filistin'den getirmiş olduğu tutsakların soyundan gelmektedirler. Yahudilerin türünün ve ırkının farklı ana karakteri Ermenilerde vardır[156].

3-Soysal Hayat:

Ermeniler, devlette üst makamlara sahip olarak buraları işgal etmişlerdir[157]. Van Vilayetindeki Ermenilerin arasında zengin insanlar yoktur. Köylüler genellikle sıkıntı içindedirler. İşçilerin büyük bir çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerine, özellikle İstanbul'a bir varlık elde etmek için göçmektedirler. Hayatını kazanmak için uzağa gitmek zorunda olmayan ailelerin, ev başına ortalama 5-6 çocukları vardır[158].

Ermeniler Osmanlı hareminde doktor, berber ve eczacı gibi beceri gerektiren işlerle kendilerine yer edinmişlerdir[159]. Zengin Ermeniler çocuklarını Van'da bulunan Yedi kilisede eğitmektedirler. Birçok seyyah, Ermeni köylüler tarafından Fransızca konuşarak karşılanmaktadır[160].

Ermenilerin ezeli ve ebedi düşmanları olan Kürtler, her seferinde Ermenileri kovalamışlardır[161]. Ermenilerin de yaşadığı bölgede, Batı Asya'nın göbeğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu birkaç yüzyıldan bu yana parçalamaya ve

---

[154] **A.e.**, s. 13 vd.
[155] Streck-M.H.Yınanç, "Ermeniye", **İA**, C.4, Eskişehir, MEB Yay., 1997, s. 317.
[156] Cuinet, **a.g.e.**, s. 686.
[157] M.J. Duckerts, **a.g.e**, s. 11.
[158] Cuinet, **a.g.e.**, s. 648.
[159] Ubicini, **La Turquie Actuelle**, s. 406-407.
[160] Elisee Reclus, **Nouvelle Géographie Universelle, La Terre et les Hommes**, Tome IX L'Asie Antérieure, Paris, Libraire Hachette, 1884, s. 377.
[161] Ludovic De Contenson, **Chretiens et Musulmans, Voyages et Etudes**, Paris, Libraire Plon, 1901, s. 136.

yıkmaya çalışan ordularıyla, politikalarıyla, gizli ajanlarıyla Ruslar, devamlı faaliyet içindedirler[162].

Aynı zamanda Osmanlı Sultanı, Ermenilerde en sadık noktaları görüyordu; onların arasından en akıllı memurları buluyor; onları vilayetlerde, mahkemelerde görevlendiriyordu. Ermenilerde güven ve sadakatle işlerini yapıyorlardı. 1890 yılına kadar Osmanlı yönetiminin sistemi " Kılıç Arnavutlara, kalem ise Ermenilere aittir." şeklindedir[163]. Bununla birlikte Avrupalının göreneklerini ve düşüncelerini çok kolay bir şekilde benimserler. Aralarında çoğunlukla Türkçe, Kürtçe, Farsça konuşurlar. Okullarda öğretilen modern Ermenice'dir[164].

Van'daki Ermeniler büyük bir tutum içinde yaşarlar. Ermenilerin yemekleri o kadar iyi değildir[165]. Üst tabakanın beslenme durumu çok sefildir. Besin kaynakları ekmek ve cacık diye adlandırılan toz halindeki peynirdir. Cacığa bahar ve yaz aylarında birkaç yabani ot parçası katılır[166].

Ermeniler, çevrelerinde savaş devam etmesine rağmen barış içinde tarlalarını ekip biçiyorlar, kadınları serbest ve örtüsüz bir şekilde askerlerin karşısına güvenle çıkmaktan çekinmiyorlar[167]. Ermeniler Nuh'un gemisinin Ağrı dağının zirvesine oturduğuna inanıyorlar[168]. Ermeniler buradan Musul'a dek hemen her yerde Kürtlerle birlikte yaşıyorlar[169].

M.E.Chantre, 1881 yılında Rusya'nın Van'da bulunan konsolosunun bir Ermeni olan M.Camsarakan olduğunu belirtir[170]. Van'a 1909 yılında Ermeni kökenli Bedros Kapamacıyan belediye reisi olarak atanmıştır[171].

---

[162] Outendirck, **a.g.e.**, s. 123.
[163] Edouard Driault, **La question d'Orient, Depuis ses Origines Jusqu'a nos Jours**, Paris, Librairie Felix Alcan, 1898, s. 247.
[164] Cuinet, **a.g.e.**, s. 647.
[165] Robert Curzon, **Armenia, A Year At Erzeroom And The Frontiers Of Russia, Turkey And Persia**, New York, Harper-Brathers Publisher, 1854, s. 234.
[166] Cuinet, **a.g.e.**, s. 646.
[167] Jaubert, **a.g.e.**, s. 108.
[168] Paul Lucas, **Voyage Du Sieur Paul Lucas Au Levant**, Tome I, Paris, Nicolas Simart İmprimeure, 1714, s. 258.
[169] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 513.
[170] M.Ernest Chantre, "De Beyrouth a Tiflis (A Travers la Syrie, la Haute-Mésopotamie et le Kurdistan)", **Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages**, Deuxieme Semestre, Paris, Libraire Hachette, 1889, s. 282.
[171] Y.G.Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953, s. 175.

4-Din ve Karakterleri:

Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu içinde her zaman Hıristiyan olarak kalmışlardır[172]. Van vilayetindeki Ermeniler özellikle köylerde dinlerine çok bağlıdırlar[173]. Ermeniler, 379 yılında doğup 454'de ölen ve sapkın bir mezhep kurucusu olan ünlü Etyches'in kurduğu Hıristiyan mezhebine mensupturlar. Bu mezhebin öğretisi Hz. İsa'nın tek bir özelliğini kabul etmesidir. Onların dinî şefi olan bir patrik, Ecmiadzin'de yaşar[174]. Bununla birlikte Nicéphore'un kilise tarihine göre, Hz. İsa ve Büyük ayin ile ilgili farklı düşüncelere sahiptirler. Onlardan pek azı kendi mezheplerini ve düzenlerini koruyarak Roma Kilisesi altında toplanmışlardır[175].

Katolik Ermenilerin bağlı olduğu patriklik İstanbul'dadır, Protestan Ermenilerin patrikliği ise Alman ve Amerikan misyonerlerinin oluşturduğu gruplar içindedir[176]. Ecmiadzin veya Üç Kiliseler, Ortodoks Ermeni Katolicosu'nun ikamet ettiği yerdir[177]. Bölgede yaşayan Ermeniler, Roma papalığını reddederler[178]. 1700 yılından bu yana[179] iki mezhebe ayrılmışlardır: azınlıkta olan Katolikler ve atalarının dinini koruyarak devam ettiren diğerleri[180].

Ermeniler Müslümanların arasında Hıristiyanlıklarını korumuşlardır; fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun hiç bir eyaletinde bir çoğunluk oluşturamamışlardır. Kürt kabileler arasında yaşamlarını sürdürürler. Ermeniler özellikle kuzeyde ve Van Gölü'nün güneyinde yaşamaktadırlar[181].

Ermeniler, Yunan ve Latin kiliselerinden ayrı 5. yüzyılda ünlü Aziz Gregoire tarafından kurulmuş olan kendi kiliselerine sahiptirler. Kendilerine ait Ecmiadzin Katolikos (Catholicos) papazı, evli papazları, kutsal manastırlara

---

[172] L. Collas, **Histoire de L'Empire Ottoman Jusqu'a La Revolution de 1909**, Paris, Felix Alcan Editeur, Ty ,s. 158.
[173] Ermeni Hıristiyanların, resimlere tapındığı papazlarla günah çıkarttıkları, çocuklarını meira denen bir yağ ile vaftiz ettikleri belirtilir. Bkz. F. Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, s. 334.
[174] Outendirck, **a.g.e.**, s. 125.
[175] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.g.e.**, s. 213.
[176] Duckerts, **a.g.e.**, s. 12.
[177] Pierre Frede, **a.g.e.**, s. 20.
[178] Theophile Lavallee, **Histoire De L'Empire Ottoman**, Paris, Garnier Libraires-Editeur, 1855, s. 69.
[179] XVII. Yüzyıl başlarında Anadolu'daki Ermenilerin durumu için Bkz. Simeon, **Tarihte Ermeniler**, Çev: H.D.Andreasyan, 2. Baskı, İstanbul, Çiviyazıları Yay, 1999.
[180] A.Synvet, **Traité de Géographie Générale de L'Empire Ottoman, Typographie et Lithographie Centrales**, Constantinople, 1872, s. 62.
[181] Driault, **a.g.e.**, s. 246.

kapanmış keşişleri, bunların eğitimini sağlayan okulları ve kahramanlıklar içeren, geçmişin izlerini taşıyan destanları ile halk şarkıları vardır. Bunların arasında Roma papazının üstünlüğünü tanıyan ve doğrudan Fransa tarafından korunan Katolik Ermeniler ya da birleşik Ermeniler de vardır; onlarda milliyetçilik düşüncesine bağlıdırlar ve bunu kendilerini ve bütün mal varlıklarını ortaya koyarak gösterirler. Bunlar Katolikos'u her ne kadar tanımasalar da onu, vatanın temsilcisi olarak görürler[182]. Bir rivayete göre güneşe, takımyıldızları ve gezegenlere olan hayranlıkları Ermenileri ateşe tapmaya götürmüştür[183].

Bölgede Ermeni Kiliselerine saygı gösteriliyor ve bu kiliseler, gündüz olduğu gibi geceleyin de açık bulunduruluyor[184].

Ermeniler genellikle orta halli, fakat Gürcülerden daha da vücutlu görünürler; yuvarlak gözleri, oldukça kalın ve şişkin enseleri, az ince boyları, şişmanca bir yapıları vardır. Bu yüzden biraz yavaş yürüyorlar. Kaygılı bakışları ve görünüşleriyle sessiz ve düşünceli bu insanlar, uzun zaman kölelik yapmış olan insanların kurnazlığını ve iki yüzlülüğünü ilk zamanlardan beri basit ve temiz olan gelenek ve görenekleriyle birleştiriyorlar[185].

Millingen, Ermenilerin bulundukları yerlerde en adi insan sıfatı aldıklarını, İstanbul ve tüm Türkiye'de "Van Ermenisi" sözünün görgüsüz, beceriksiz insan sıfatıyla aynı anlamda kullanıldığını belirtmektedir[186].

Baba emreder ve bütün ebeveynler ona itaat ederler. Çocukları hatta karıları onların önünde asla oturmazlar ve nadiren masaya kabul edilirler. Evin başka hizmetkârları yoktur ve hiçbir yerde aşkla ve şehvetle hizmet etmezler. Baba ölür ve en büyük evlat, babanın aile hükümdarlığını devralır. Babalarına nasıl itaat ediyorlarsa kardeşleri de ona itaat ederler. Kız kardeşleri onun hizmetkarlarına benzerler. Aile mirasını kızlar evlendiğinde onlara çeyiz olarak verecek olan ise hükümdardır[187]. Beaujour, Ermeniler'i; öküz gibi yavaş çalışan ve onun gibi yorulmak bilmeyen insanlar olarak anlatır. Cimri geçinirler, çünkü para biriktirirler veya tefecilik yaparlar. Nankördürler çünkü kendilerine iyilik yapanları

[182] Edouard Driault, **a.g.e.**, s. 247.
[183] Mathieu, **a.g.e.**, **s**. 146.
[184] Jaubert, **a.g.e.**, s. 108.
[185] De Beaujour, **a.g.e.**, s. 96.
[186] Millingen, **a.g.e.,** s. 156.
[187] De Beaujour, **a.g.e.**, s. 96.

tanımazlıktan gelirler[188]. Rahip Moses Parmelee'ye göre; yüksek konumlardaki din adamlarının çoğu, aldattıkları, baskı altında tuttukları fakirlerin sırtından geçinerek çok zenginleşmişlerdir[189].

Ermeniler, genelde şeytan gibi insanlardır, bir elbisenin çekiciliği ya da az bir para onları dininden döndürür. Para bitip elbise eskidiği zaman eski inançlarına geri dönerler[190].

5-Kadınlar:

Bu yerlerdeki Ermeni kadınlar Müslümanlardan daha da ciddi bir şekilde harem kanununa riayet ederler. Erkeklerin önüne çıkmazlar, durum onları buna zorlarsa kalın bir yazma ile yüzlerini örter. Birisi tarafından çalınan kapıyı açtıklarında şayet kapıyı çalan bir erkekse ona cevap vermeden çarçabuk geri kaçarlar[191]. Ancak Seyyah H.Binder, uğradığı bir Ermeni köyünde geceyi geçirmek zorunda kaldığında. sabahleyin kalktığında Ermeni kadınlarının hiç utanmadan herkesin gözü önünde giyindiklerini ve ev işleriyle ilgilendiklerini belirtmektedir[192].

Ermeni kadınları, genellikle sadece kocalarının hoşuna gitme tutkusuna ve çocuklarını iyi yetiştirme arzusuna sahiptirler. Onları ayıran bu özellikler; Ermenilerde onlara saygı duyulmasına ve karısını döven erkeğe, erkeklerin en kötüsü gibi bakılmasına sebep oluyor[193]. Kadınlar kocaları öldükten sonra mezarına yiyecek ve içecek götürerek belli bir süre ağlarlar[194].

Nazik ve boyun eğen eş, kocasına zorlukla gözlerini kaldırabilir, ondan başkasına bir söz yönelttiği zaman kızarır. Kızlar babalarının yanlarında hiç oturmazlar[195]. Ermeniler kızlarını, 11-12 yaşına geldiklerinde evlilik çağına gelmiş kız olarak kabul ederler[196].

---

[188] De Beaujour, **a.g.e.**, s. 96.
[189] F. Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, s. 334.
[190] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 375.
[191] Cuinet, **a.g.e.**, s. 647.
[192] Binder, **a.g.e.**, s. 158.
[193] Mathieu, **a.g.e.**, s. 145.
[194] M.De Ferriol, **Recueil De Cent Estampes Representant differentes Nations Du Levant**, Paris, Le Hay, 1714, s. 26.
[195] Jaubert, **a.g.e.**, s. 109.
[196] Chantre, **a.g.e.**, s. 28.

Ermeni kadınlar ve erkekler birbirlerini hiç görmeden evlenirler. Doğu'nun diğer kadınları gibi yüzleri kapalı olarak eşlerinin karşısına geçerler ve din adamının merasimi sonrasında evlenirler[197]. Kızlarını kendi hizmetçileri olarak görürler. Bazı yörelerde Ermenilerin damatlarından, kızlarına karşılık para aldıkları belirtilmektedir[198].

6-Kıyafet:

Erkeklerin giysileri diğer toplulukların giyiminden farklı değildir, fakat Van'daki ve başka yerleşim yerlerindeki Ermeni kadınları her tarafları dalgalanan önlükle beraber kırmızı kumaştan bir elbise giyerler ve başlarında beyaz ketenden bir başörtüsü takarlar. Bazı köylerde kırmızı renkli dörtgen şeklinde sivrilmiş yüksek boneler de takarlar; kızlar renkli, genellikle de ipekten başörtüsüyle farklıdırlar. Doğu'daki hiçbir giysi süsten yoksun olamaz[199]. Kadınları genellikle güzel bir kafaya, yay gibi kaşlara, uzun kirpiklerin süslediği siyah iki büyük göze ve uzunluğun güzelliğe karıştığı bir fiziğe sahiptirler. Dışarı çıktıkları zaman sadece gözlerinin görünebildiği uzun bir çarşafla örtünürler. Giysilerin geriye kalanı, bağcıklı potinlerin rengi hariç siyahtır ve Türk kadınlarınki de böyledir[200].

Kadınlar örtünmek için gümüş takılarla süslü rengarenk bir başlık takıyorlar. Genç kızlar ise bundan ayrı olarak burunlarına hızma veya halka takarlar[201].

Ermeni kızları elbise olarak kırmızı pamuklu bezden uzunluğuna göre sıkmış ve bürümüş parçalar; başlık olarak da gümüş parçalarıyla süslenmiş yüksek bir bone takmaktadırlar[202].

---

[197] Pierre Frede, **Voyage En Arménie**, Paris, Libraire Ch. Delagrave, 1885, s. 31.
[198] Fred Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor,** Vol.II, Seccond Edition, London, Smapson Low, 1877, s. 161.
[199] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.g.e.**, s. 215.
[200] Mathieu, **a.g.e.**, s. 145.
[201] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 499.
[202] Binder, **a.g.e.**, s. 159.

7-Ticaret:

Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinde olduğu gibi Van'da da Ermeniler ticareti ve küçük endüstriyi ellerinde tutmaktadırlar. Van'daki dükkanların ve hanların neredeyse tamamı Ermenilere aittir. En küçük üreticiler[203]. ve bankerler yine bunlardandır[204]

Van Gölü'nün güneyindeki Ermeni köyler; İstanbul'a, denize kıyısı olan şehirlere ve Karadeniz tüccarlarına hamal gönderme ayrıcalığına sahiptirler.[205]

Bununla birlikte, ticarette büyük bir zekâya ve dürüstlüğe sahip olduklarını kabul etmek gerekir. Avrupa Türkiye'sindeki Yunanlılar ve Mısırdaki Kıptiler gibi Ermenilerde bütün kamu gelirlerine sahiptirler. Onlar, neredeyse bütün Asya'nın her tarafında, hatta Hindistan'a kadar yayılmış olarak görülebilir[206].

Ne savaşlara katılarak ne de hırslanıp kariyer yapmakla ilgilenmişler, girişimci ruhlarını ticarete taşımışlardır. Hindistan'dan gelen kervanların birçoğu Ermenilerle ilgilidir. Bütün mekanik sanatlardaki becerileri kuyumculuk, dericilik, mine işçiliği, dokumacılık, demirciliktir ve bu gibi işlerin sahipliğini garantilemişlerdir. Bir kelimeyle onlar her şeye sahiptiler. Sonraları para yönetimi ve sarraflık ya da devlet büyüklerinin ve sarayın bankacılığı işlerinde Yahudilerin yerlerini almışlardır. Türkler onlara genellikle hoşgörülü davranmışlardır[207].

Ermeniler ticarete ve sanayiye yönelmişlerdir. Özellikle Van'da onların inşa etmediği bir ev, dokumadıkları bir halı ve onların bahçelerinden gelmeyen bir meyve yoktur. İstanbul'da "Van Ermenisi" sözü dikkat çeker[208].

Nüfusun bir kısmı genellikle tarım işleriyle, ticaretle ve zanaatla uğraşır. Tarımda gelenekçidirler, ticarette kazanmada çetin olarak kendini gösterirler; özellikle Avrupa'dan gelmiş bir eserin taklidi ve tekrar üretimi söz konusu olduğu zaman zanaatta ve işlerde yeteneklerini ve zeki olduklarını ortaya koyarlar[209].

---

[203] Millingen, **a.g.e.,** s. 113, 160.
[204] G.A. Olivier, **Voyage Dans L'Empire Othoman, L'Egypte et la Perse**, Tome I, Paris, H.Agusse İmprimeur Libraire, 1804, s. 16.
[205] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 396.
[206] Jaubert, **a.g.e.**, s. 110.
[207] Mathieu, **a.g.e.**, s. 143.
[208] Reclus, **a.g.e.**, s. 341.
[209] Cuinet, **a.g.e.,** s. 686.

Ermeni nüfusun büyük kısmının ülkeden göç etmesi Osmanlı İmparatorluğu için büyük bir kayıp olacağını iddia eden seyyahlar; ırklarının tüm olumsuz yanlarına ve uyandırdıkları antipatiye karşın, Ermenilerin imparatorluk sınırları içindeki en çalışkan milletlerden biri olduğunu, eli sıkı ama üretken olarak tanındıkları gerçeğinin reddedilemeyeceğini, ayrıca onların terk ettikleri toprakları ellerine geçiren Kürtlerin toprağı aynı verimlilikle işleyemeyeceklerini belirtirler[210].

D-ÇERKEZLER

Rusya'dan göç eden Çerkezler, XIX. yüzyılın ikinci yarısından bu yana Van Vilayetinde yaşamaktadırlar. Erciş kazasının iki veya üç köyünde sınırlı sayıda bir nüfusa sahiptirler. Buralarda tarımla uğraşırlar. Komşuları, Çerkezlerin varlığından rahatsız olmaktadırlar. Ayrıca başkalarının mallarına yeterince saygı göstermemelerine rağmen, hükümete bağlılıkları ve cesaretleri onların zaptiyelik gibi birçok yararlı iş edinmelerine yardımcı olmuştur[211].

E-KELDANÎLER

Keldanîler içinde Katolikler oldukça önemli bir yer tutar[212]. Keldanîlerin patrikliği Musul'dadır. Nasturilerin bir kolu olarak görülen Keldanîler Osmanlı Devleti içinde dağınık olarak yaşamaktadırlar[213]

Keldanîler, eskiden Nasturîlerin bir parçasıydılar. "İsa'nın tanrısal ve insani olan iki doğasının birbirinden bağımsız olduğunu, bunların birlik oluşturan iki ayrı kişilik meydana getirdiğini" söyleyen Nasturîler, dinde sadece çocuksu ritüel ve ayin farklılıkları görmektedirler. Aynı zamanda Mezopotamya Hıristiyanları olarak da adlandırılan Keldanîler ise XVI. yüzyıldan beri Papa'nın otoritesini tanıyorlardı. Eski kültlerinden kalan sadece birkaç uygulamayı, örneğin rahip evliliğini korumuşlardı. Misyonerler onlara Roma kilisesinin prensiplerini yavaş yavaş yeniden benimsettiler. Aynı zamanda Mesyanik Nasturîler veya Asuri Nasturîler de denen Nasturîler,

[210] Cholet, **a.g.e.**, s. 205.
[211] Cuinet, **a.g.e.,** s. 653.
[212] **A.y.**
[213] Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**; Çev:B.Umar, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 106.

1831'den beri süren İngiliz ve Amerikan Protestanlığı'nı yayma çalışmalarını iyi karşıladılar. Misyonerler onlara birçok önemli hizmette bulunmuşlardır[214].

Müslümanların Keldani ve Hıristiyanlar'a gösterdiği hoşgörü, Patrik Jesujabus tarafından bir İran şehrinde başpiskopos olan Simon'a yazdığı mektupta açıkça görülmektedir. Bu yazıda Müslümanların Hıristiyanlara zulüm etmediği aksine yardım ettikleri belirtilmektedir[215].

F-NASTURÎLER

Sadettin Paşa, görevi esnasında birçok Nasturî köyünü gezdiğinde onların inancının Hıristiyanlık olsa bile baba, oğul ve Ruh-ül Kudüs'ten ibaret olmadığını, Allah'ın birliğine inandıklarını, Hz.İsa'ya Allah'ın ruhu dediklerini ve İsa'ya Allah'ın oğlu diyenleri kafirlikle suçladıklarını belirtmektedir. Ayrıca kiliselerinde resim bulundurmayı küfür sayarlar ve domuz eti yemezler. Paşa anılarında Nasturîlerin sabah, öğle ve akşam olmak üzere günde üç vakit ibadet ettiklerini ifade etmektedir[216].

İsmini dininden alan topluluk, kökeni Asurlulara dayanmakla birlikte bu konuda kesin bir bilgi yoktur[217]. Biz burada geniş olarak faydalandığımız C.Vital'in eserindeki bilgileri özetleyerek vermeye çalışacağız. Eski Asurlular bugün Suriyeliler olarak anılırlar. Ermeniler onları Asurîler, İranlılar ve Kürtler Makhin ve diğerleri ise Nasranî olarak adlandırırlar. Nasturîler; Hakkari sancağının dağlarında, Bitlis ve Musul vilayetinde Urmiya Gölü'nün kenarlarında ve İran'ın Azerbaycan kısmında küçük topluluklar oluştururlar. Söylendiği üzere soyları Ninova ve Ermeni kralları tarafından getirilmiş olan Yahudi tutsakların çoğunluğundan olduğu gibi, eski Keldanîler ve Asurlulardan gelir. Dua ve dinî tören dili olarak kalan dilleri Syriague'tır; fakat çok bozuk bir diyalektte sahip olduğu için bugün konuşulmaz. Asurlular (bugünkü Suriyeliler, Nasturîler ve Keldanîler) Hıristiyanlığı topluluk halinde erken bir zamanda benimsemişlerdir. Yalnızca aralarında bazılarının direniş göstermesine karışık İsrailliler, Nasturîler ve Van'daki Ermenilerin arasında da

---

[214] Binder, **a.g.e.**, s. 97.
[215] A.Henry Layard, **Ninova Ve Kalıntıları**, Çev: Z.Avşar, İstanbul, Avesta Yay., 2000, s. 177.
[216] Sami Önal, **Sadettin Paşa'nın Anıları**, s. 130.
[217] J.McCarthy, Van Vilayetindeki Nasturîleri Irak Hıristiyan toplumunun kalıntıları olduklarını belirterek genelde dağlarda yaşan topluluk olarak tarif etmiştir. Bkz., J. McCarthy, **a.g.e.**, s. 106.

birçok asi gruplar ortaya çıkmıştır. Asurlu Hıristiyanlar, Doğu patriği adı altında özel patriğe sahiptiler. Bu patrik daha sonra Bâbil patriği adını almıştır. Çünkü birçok yüzyıl boyunca patriğin meskeni Bâbil yıkıntılarının üzerindeki Seleuci ve Ctesiphon olmuştur. Özellikle İran İmparatorluğu'nun topraklarında yayılmışlardır[218].

Nasturî, Nestorius'un tâkipçileri manasındadır. Bunlar Nasıra (İsrail'de bir kent) İsa'sının tâkipçileridirler[219].

Nasturîler, kralların baskısına karşı kahramanlıkla savaşmışlardır. Özellikle de onları Romalıların müttefiki olarak gören ve Hıristiyanlara karşı olan II.Sapor (Shah-Pour)'a karşı direnmişlerdir. Hıristiyanlığın V. yüzyılında Asurlular, kendilerine Nizip Barsauma'sı tarafından salık verilen İstanbul patriğinin sapkın mezhebini benimsemişlerdir. Nizib Barsauma'sı İran kralı Firuz Şâh'ı havarilere yardım etmeye ikna ederek onlara zorla Hıristiyanlığı empoze etmiştir[220].

431 yılında Efes konsili tarafından mahkum edilen Nasturî mezhebi, Hazreti İsa'yı Tanrı ve insan olarak ikiye ayırmaktadır. Nasturî olan Asurlular Doğu'daki bütün ülkelerde kurtuluş düşüncesini yıkan bu inanışı çok hızlı bir şekilde yaymışlardır. Hindistan'da, Türkistan'da, Tataristan'da ve Çin'e kadar olan yerlerde Nasturî kiliseleri kurulmuştur. Bilime karşı yetenekli, onları elde etmeye gözü doymamış yobaz olarak anlatılan Nasturîler sık sık bir araya geliyorlardı. Dinî merkez olarak 489 yılında İmparator Zeman tarafından kaldırılan özel bir Yunan okulunu kendileri için Edesse'de kurmuşlardır. Büyük Khosroes zamanında bütün İran okullarını doldurdular ve oralarda özellikle tıpta olmak üzere bütün bilimlerde büyük ilerlemeler kaydettiler. Bağdat halifesi tarafından antik Yunan bilginlerinin eserlerini tercüme etmekle görevlendirilen Nasturîler bu hazinenin büyük bir kısmını elde etmişler ve bu eserleri bilimde kullanmışlardır[221]. Rahipleri; insanlar tarafından, Keşişler veya Abunalar olarak adlandırılırlar[222].

Moğollar, Batı Asya'yı istilâ ettikleri zaman Nasturîlerle karşılaşmışlar ve onların etkisinde kalmışlar. V.Cuinet'nin belirttiğine göre birçok Moğol prensi ve

[218] Cuinet, **a.g.e.**, s. 648.
[219] Millingen, **a.g.e.**, s. 162.
[220] Cuinet, **a.g.e.**, s. 649.
[221] **A.y.**
[222] Millingen, **a.g.e.**, s. 163.

Moğol halkının büyük bir kısmı Nasturî inancını seçmiştir. Birçok Nasturî de aksine Bağdat halifesinin güçlü olduğu zamanda İslâm'a geçmiştir[223].

İslâm halifeleri Nasturîlere birçok iyiliklerde bulunmuşlardır. Nasturîler savaşların ve kargaşaların sebep olduğu zararı, yıkıntıları ve acıların büyük bir kısmını XIX. yüzyılda da çekmeye devam etmişlerdir. Halifelerin saraylarında güçlüydüler ve büyük saygı görüyorlardı. Nasturîlerin patriği zamanla gözden düşmüştür. Bu durumun sonucunda, düşmanlarından korunmak üzere savaş esnasında patriklik merkezini Maraga'ya, Musul'a ve Diyarbakır'a durmaksızın ardı ardına taşımak için Seleuci'yi terk etmek zorunda kalmışlardır. Bölgeye ilk yerleşmeleri XVII. yüzyıl sonunda gerçekleşmiştir. İlk yerleşim alanları Hakkari dağlarıdır[224].

Cuinet, XIX. yüzyılda Nasturîleri iki sınıfa ayırır: Nasturîler ve Özerk Nasturîler. Nasturîlerin on bininin İran'da Urmiya Gölü çevresinde, kırk bininin ise Türkiye'de olmak üzere elli bin civarında olduklarını ifade eder. 1840'lı yıllarda Nasturîler hakkında bilgi veren B.Poujoulat, Doğu ve Güneydoğu'da yüz bin Nasturi'nin Hırıstiyan olduğunu belirtir[225]. Türkiye'dekilere Van çevrelerinde ve Albak, Gevar, Şemdin, Norduz, Çal, Beytüşşebab, Ahmediye (İmadiye) ve Çölemerik kazalarında rastlanır[226]. F.Burnaby, aklı başında hiç bir seyyahın Nasturî köyünde geceyi geçirmeyeceğini çünkü bunların çok pis olduklarını ifade etmektedir[227].

Özerk Nasturîlerin sayısı da elli bin civarındadır. Çölemerig ve Ahmediye arasında yer alan Hakkari dağlarında otururlar. Onlar burada diğer ırklara karışmadan aşiretler halinde yaşarlar[228].

Dinî ve sivil iki güç, bu toplumun büyük şefi olan patriğin elinde toplanmıştır. Ondan sonra onun ikili otoritesine katılan papazlar gelir; sonra görevi ortak vergileri toplamak ve savaş adamlarını seçmek ve onlara kumanda etmek olan aşiret reisleri yani melikler gelir. Onlar kilisenin kanunlarını ve atalarının gelenek ve

[223] Cuinet, **a.g.e.**, s. 649.
[224] **A.e.**, s. 650.
[225] Poujoulat, **a.g.e.,** s. 350.
[226] Cuinet, **a.g.e.**, s. 650.
[227] Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor,** s. 226.
[228] Cuinet, **a.g.e.**, s. 650.

göreneklerini korurlar[229]. Kürtlerden yaklaşık yüz bin kadarı Nasturî Hıristiyan'dır ve kalıtımsal olan iki patriğe itaat ederler. Piskoposluk onuru onlarda amcadan yeğene geçen bir mirastır ve çoğunlukla çocuklar on veya on iki yaşlarında papaz olurlar[230]. Bu yüz bin civarındaki Nasturî Hıristiyan Kürtler fazla bir güç teşkil etmezler[231].

Bu küçük halk topluluğu isimlerini bulundukları vadilerden ve dağlardan alan beş aşiretten oluşur. Bu aşiretler şunlardır:

1-Tiari aşireti: Topluluğun neredeyse yarısını oluşturan en güçlü ve önemli aşirettir. Toprakları sancağın batısında Beytüşbebab'a kadar uzanır ve Büyük Zap ırmağının bütün iç havzalarını içine alır.

2-Tkhouma aşireti: Tiori aşiretinin doğudaki komşusu Tiari'nin insanları doğruluklarıyla ünlüyken Tkhouma'nın insanları kahramanlıklarıyla ünlüdürler.

3-Celo aşireti: Daha da batıdadır. Toprakların dağılımıyla ve üye sayısıyla daha az önemlidir. Değeri ortanın altındadır.

4-Boz aşireti: Bu en küçük aşirettir, fakat üyeleri çalışkan ve hünerlidir. Toprakları Tkhouma ve Celo aşiretlerinin arasındadır.

5-Son olarak da Celo aşiretinin kuzeyinde, Çölemerik'e yakın Dez aşiretinin toprakları gelir. Dez aşiretinin insanları patriğin muhafız birliğini oluşturma ayrıcalığına sahiptirler[232].

V.Cuinet Nasturîlerin bilgili olduklarını belirtmiştir. Ancak M.B.Poujoulat, Nasturîlerdeki patriklik seçimi ve cehaletleri konusunda şöyle yazmıştır: "*Bölgenin yaklaşık 100 bini Hıristiyan Nestoryenlerdir; onlar babadan oğula geçen iki patriğe itaat ederler[233]; birisinin adı daima Mark-Eiman'dır ve Hakkari'ye yakın Koşhane de oturur; diğeri ise Roban- Ormes de oturur. Yaklaşık on üçden daha fazla piskopos bunun emri altındadır. Piskoposluk onuru patriklerinki gibi amcadan yeğene mirastır. Bazen bu miras yüzünden 12-15 yaşındaki çocuklar piskopos olurlar.*

[229] **A.y.**
[230] Mathieu, **a.g.e.**, s. 154.
[231] Outendirck, **a.g.e.**, s. 129.
[232] Cuinet, **a.g.e.**, s. 651.
[233] Poujoulat, **a.g.e.**, s. 350.

Yüksek rütbeli papazlar neredeyse hiç bir şey bilmiyorlar. Aşağı papaz sınıfındakiler sadece okumayı biliyorlar."[234]

Türkiye'de kurulan diğer patriklikler gibi Nasturî patriği de unvan fermanını Sultan'dan almıştır. Patriklik ikametgâhı, sarp bir boğazın dibinde Hakkari'nin on üç km. kuzeyinde yeşil ağaçlarla çevrili küçük bir köy olan Koşhane'dedir. Doğu tarafında bin metreden daha yüksek kayalık bir tepe, aşılmaz bariyer gibi dikilir ve üç taraftan ulaşılabilir olmasına rağmen yamaçlar oldukça diktir[235].

Doğu Hıristiyanlarının geleneklerinin tersine Nasturî patriği[236] seçimle başa geçmemektedir. Daima aynı ailenin bir ferdi öncekinin yerini almaktadır. V. yüzyılda patriklik onurunu ele geçiren Mama ailesi XIX. yüzyıla kadar bu ayrıcalığı korumuştur. Nasturîlerde bütün dinî liderler, bu hakkı kanlarından alırlar. Bekarlığı gözeterek yeğenden yeğene devam eder gider. Doğrudan bir soya sahip olamazlar. Patrikliğe ve papazlık düzeyine ulaşmak için ana şart, asla etin tadına bakmamış olmaktır. Bunun içindir ki çocukları bu görevi isteyebilecek kadınlar hamilelik ve emzirme dönemi süresince etten kendilerini sakınırlar. Daha sonra bütün yağlı besinler çocuktan uzak tutulur. Kiliseyi yüksek derecede ilgilendiren birisi bu görevden vazgeçmek istediğinde, vazgeçme hareketine tanık olmak için bütün ebeveynler ve ülkenin ileri gelenleri toplanır. Vazgeçme hareketi onların önünde et yemekten ibarettir[237].

Henry Binder Nasturi patrikliği seçimi ile ilgili şu bilgileri verir: "*Nasturîlerin, kendilerini geçici ve ruhani olarak yöneten bir patrikhaneleri vardır. Patrikhane, Hakkari yakınlarındaki küçük bir köy olan Koşhane'de yer almaktadır. Patrikhane Mar Simoun (Mar-Şumun ?) adını taşımaktadır. Patriklik ikinci dereceden miras yoluyla geçer. Şöyle ki yeğen, amcayı tâkip eder. Gelecekteki patriğin annesi hamile ise, çocuğun doğumdan önce bile dinî rejime uyması için*

[234] Poujoulat, **a.e.**, s. 351.
[235] Cuinet, **a.g.e.**, s. 652.
[236] Osmanlı hükümeti Nasturilerin başı Mar-Şumun'a hürmetle yaklaşır ve ona bir miktar mecidiye verir. Bkz., Millingen, **a.g.e.**, s. 164.
[237] Cuinet, **a.g.e.**, s. 652.

sadece sebze ve meyve ile beslenebilir. Eğer doğan çocuk kız olursa, dinî bir hayat sürmesi gerekir."[238]

Netroriyen papazları genel olarak müritleri kadar cahil değildirler. Eski Syriague dilini okumasını bilmek, büyük bir bilim olarak ünlenmiştir ve genel olarak bu üne sahip olanlar, yazma yeteneğine sahip değildirler[239]. Nasturîlerin okulları yoktur. Eski insanların zayıf döküntüleri olarak bahsedilen bu insanlar ilerleme arzusuna sahip değildirler ve hiçbir şey bunları gelişmeye ve ilerlemeye davet edemez. Hatta sahip olmadıkları zenginliğin cazibesi bile onları buna teşvik edemez. Yaşadıkları elverişsiz yerler, varlıklarındaki zor şartlar, bu hayatta onlara yalnızca acıyı tattırmaktadır. Keldanîler Asur kilisesine bağlı ilk Hıristiyanların saf ve temiz düşüncelerine tekrar ulaşmak için Nasturîlere bağlı olan Katoliklerin yeni bir koludurlar[240].

1843 yılında, Nasturîler, dağlarla çevrili Büyük Zap yöresinde kendilerini güvende hissederken Türklerden yana fazla endişelenmemişlerdir. Ancak Kürtler yağmacılık konusunda cesaretlenerek, Nasturî köylerini yok etmeye çalışmışlardır. Bu durumda Nasturîler kendilerini savunmaya çalışmışlardır[241].

Bazı yazarlar Nasturilerin ve Keldanilerin karışmış olduklarını ve bunların ayrılık noktalarının araştırılması gerektiğini belirtmişlerdir. Ayrıca inançlarında da nüans farlılıkları olduğunu vurgulamışlardır[242].

G-İSRAİLLİLER (YAHUDİLER)

Yahudiler, Anadolu'nun farklı yerlerine dağılmış vaziyettedirler[243]. Van'daki İsraillilerin soyu Ninova'nın tutsaklığı zamanında Ermeni kralı Tigrani III.'ün Filistin seferinden getirdiği esirlerden oluşmaktadır[244]. Bu esirler zamanla burada çoğalmışlardır. Fakat büyük bir kısmı kendi dinlerinden vazgeçerek

---

[238] Binder, **a.g.e.**, s. 97.
[239] Cuinet, **a.g.e.**, s. 652.
[240] Cuinet bu bilgileri Nasturiler arsından kalmış bir dostundan edinmiştir: "Nasturîler hakkındaki bu bilgiler, yirmi yıldan daha fazla orada yaşayan, onların dilini konuşan, derin ve bilinçli çalışmalarının sonuçlarını bize veren Fransız bir misyonerin dikkate değer çalışmalarının kısa bir özetidir. Bkz., Cuinet, **a.g.e.**, s. 653.
[241] Binder, **a.g.e.**, s. 97.
[242] Layard, **Ninova Ve Kalıntıları**, s. 184 vd.
[243] Duckerts, **a.g.e.**, s. 12.
[244] Abraham Galante, **Histoire Des Juifs D'Anatolie**, Tome II, İstanbul, İmprimerie Babok, 1939, s. 324.

Hıristiyanlığa geçmişlerdir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde, XIX. yüzyılda, atalarının dinini ve ismini koruyarak yaşayan çok az Yahudi kalmıştır[245]. Büyük çoğunluğu Hakkari sancağına bağlı yerleşim yerlerinde, Gevar kazasında ve Başkale'de yaşamaktadırlar. Din değiştirmelerine rağmen soylarını korumayı başarmışlardır. Bu durum, dinlerinin koyduğu zorunluluktan dolayı dışarıya kız vermemeleri ve almamalarından ileri gelmektedir. Yahudiler dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi burada da ticaretle meşgul olmuşlardır. Yahudiler, Yahudi dilinin harfleriyle yazılan Syro-Kaldaik bir diyalekti konuşurlar. Giyim tarzlarında özel bir şey yoktur, fakat yanaklarına sarkan geleneksel saç bukleleriyle diğer insanlardan ayrılırlar[246].

Doğu Anadolu'da sayıları hiç de azımsanmayacak sayıda Yahudi yaşamaktadır. Bunlar yarı barbar Kürtler tarafından devamlı olarak ezilmekte ve sıkıntı çekmektedirler. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki otorite zayıflığı diğer halkları olduğu gibi Yahudileri de etkilemiş ve bölgenin olumsuzlukları karşısında sahipsiz kalmışlardır[247].

Bölgede yaşayan Yahudiler, 1863 yılında İstanbul'da yaşayan büyük Haham Yakir Gueron'a bir mektup yazarak devletten kendilerine yardımcı olması için girişimlerde bulunmasını istemişlerdir. Bunun üzerine Büyük Vezir, Van'daki Mutasarrıf'a şu emri göndermiştir:

"Haham Yakir Efendi bölgedeki sıkıntıları anlatan bir rapor ile bize başvurarak yardım istemektedir. Özellikle Van'a bağlı Başkale'de yaşayan Yahudilerin sıkıntılarından bahsetmektedir. Bölgeden geçen askerlerin küçük erkek ve kız çocuklarının zorla Müslümanlaştırıldıklarını iddia etmektedir. Yine ticaret erbabı Yahudilerden fazladan para alındığı şikayetler arasındadır. Bu durum Sultanımızın ve devletin yönetim anlayışına uymamaktadır. Bu durumun araştırılması için komisyon kurmanızı ve suçluların tespit edilerek cezalandırılmasını emrediyoruz.18 Recep 1230, Mehmet Fuad "[248].

---

[245] Anadolu'da yaşayan Yahudi nüfusun büyük bir kısmı Van'ın güneyi ve Diyarbakır bölgesinde yaşamaktadır Bkz., Justin McCarthy, **Müslümanlar ve Azınlıklar**; s. 105.
[246] Cuinet, **a.g.e.**, s. 654.
[247] M.Franco, **Essai sur L'Histoire Des İraelites de L'Empire Ottoman Depuis Les Origines Jusqu'a nos Jours**, Paris, Libraire A.Durlacher, 1897, s. 210.
[248] Franco, **a.g.e.**, s. 211.

1880-1890 istatistiklerinde Van ve Hakkari'de yaşayan Yahudi sayısı 1025'tir[249]. V.Cuinet; Van Sancağı'nda 1000, Van merkezde ise 500 Yahudi'nin yaşadığını ifade etmektedir[250]. J.Mc Carthy, 1914-1915 yılında Van Vilayetinde 1798 Yahudi'nin bulunduğunu belirtir[251]. 1927 yılında Başkale'de 75 Yahudi ailenin yaşadığı tespit edilmiştir[252].

Yahudiler kendi özelliklerini her zaman korumuşlar, örf ve adetler bakımından yaşadıkları her yere hemen kendilerini adapte etmişlerdir. Bu bakımdan Doğu Anadolu'da ikamet eden Yahudileri diğer topluluklardan ayırmak oldukça zordur[253].

H-YEZİDİLER

Bazı yazarlara göre etnik menşei Asur, Arap ve Ermenilere dayanan Yezidiler'in kurucusu Emevî hanedanına mensup olduğu ifade edilen Şeyh Adi b. Misafir olarak kabul edilmektedir[254].

Seyyahlar eserlerinde Yezidilerin inançları hakkında oldukça ilginç ve biraz da abartılı bilgiler vermektedirler. Şeytana tapan Yezidilerin[255] patrikliği ve çoğunluğu Musul'un batısındaki Cebel Dağı'nın Sincer bölgesindedir[256]. Bunlar genelde göçebe yaşarlar, çok karmaşık olan inançlarını tarif etmek oldukça güçtür[257]. Şöyle bir dogmaya inanıyorlar: İki ruh vardır, iyi ruh ve kötü ruh. İyi ruh olan Allah, kimseye kötülük yapmaz, insan soyunun dostudur. Kötü ruh pek çok zarar verebilir ve tüm acıların kaynağıdır. Yezidiler[258], kendilerine zarar vermeyecek iyi ruha tapınmanın zaman kaybı olduğuna, izlenecek doğru yolun, istediğinde çok fenalıklar yapabilen kötü ruhu yatıştırmaya çalışmak olduğuna inanmaktadırlar[259]. İnanması

---

[249] Necmettin Tozlu, "Eğitim-Öğretim", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 625.
[250] Cuinet, **a.g.e**., s. 690-691.
[251] McCarthy, **a.g.e.**, s. 102.
[252] Galante, **a.g.e.**, s. 326.
[253] Millingen, **a.g.e.**, s. 160.
[254] Aktok Kaşgarlı, **a.g.e.**, s. 41 .
[255] Yezidi inancı İslâm, Zerdüşt ve Hıristiyan dinleri ile yerli ögelerin karışımıyla oluşmuş bir dindir. Profesör Charles Issawi Yezidileri Şeytan'a tapanlar olarak değil, şeytanın kendilerine acımasını sağlamaya çalışan kişiler olarak nitelemiştir. Bkz., Justin McCarthy, **a.g.e.**, s. 108.
[256] A.Henry Layard, **Auf der Suche nach Ninive**, Verlag C.H.Beck München, 1965, s. 169 vd.
[257] Duckerts, **a.g.e.**, s. 12.
[258] Yezidiler ile ilgili ayrıca bkz. J.Menant, **Les Yezidis**, Paris, 1892. M.Tcheraz, **Les Yezidis, Etudies par un Explorateur Americains**, Louvain, 1891.
[259] Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor,** s. 179.

güçtür ancak Yezidiler şeytana taparlar, Kızılbaşlar siyah bir köpeğe saygı gösterirler. Yaşlıya, aile bağlarına saygıları yoktur[260]. Bu topluluğun kutsal sembolü Melek Tavus, ayinlerde sadece papazlara gösterilmekte ve şeytandan bahsedecekleri zaman büyük saygıyla Melek Tavus, Kral Tavus veya kudretli melek Melek el Kut diye hitap ederler[261].

Yezidilerde marulla kabaktan başka hiçbir yiyecek yasak değildir. Evlerinde sadece arpadan ekmek pişirilir[262].

Bu insanların ibadet şekli de duadır. Her gün yüzlerini Şeyh Adi tapınağına dönerler ve dua ederler. Bu tapınakla ilgili Alman seyyah Walter Bachmann geniş malumat vermiştir[263]. Müslümanlar için Mekke ne ise Yezidiler için de bu tapınak öyledir[264]. Bazı yazarlara göre; Yezidiler sabah kalktıklarında eller yukarı bir şekilde güneşe dönerek üç kere eğilir kalkarlar, bu onların gün içindeki ibadetleridir[265].

Seyahatnamelere göre bu insanlar iki prensibe hayrandırlar: iyi ve kötü. Dinlerine birçok Hıristiyan ve Müslüman uygulaması karışmıştır. Yezidiler, güneş en parlak olduğu zaman tanrıya taparlar. Doğuda saklı kalan Yezidilik mezhebi, ilk önce Hıristiyanlık dininin etkisi altında sonraları da[266] İslâmiyet'in etkisi altında kalan eski Mecusi din adamlarının dininin bozulmuş kalıntısı olarak tarif edilir. Yezidilerin yarısı çoban yarısı çiftçidir. Köyleri çok sefil görünmesine rağmen yaşadıkları

---

[260] Hamdy Bey-Marie De Launay, **a.g.e.**, s. 212.
[261] Layard, **Ninova Ve Kalıntıları**, s. 207.
[262] A.S.Puşkin, **Erzurum Yolculuğu**, Türkçesi: R.Ş.Güngör, İstanbul, Timaş Yay., 2003, s. 82.
[263] Walter Bachmann, **Kirchen Und Moscheen İn Armenien Und Kurdistan**, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913, s. 9-15. Bachmann Tapınağı şu şekilde tarif eder: "Yezidilerin Şeyh Adi Kutsal Tapınağı'na , Musul'dan rahatlıkla yaklaşık on dört saatte ulaşılabiliyor. İlk yüksek sıra dağların sırtlarında doğu batı yönüne doğru uzanan bir vadi boyunca yer almaktadır.Yüksek ağaçların altında gizlenmiş vadiden yükselen beyaz yapısı ile bu kutsal tapınak, göze çarpan sivri çatı mimarisi ile tanınabilmektedir. Birçok küçük yerleşim yerleri vadinin yanlarını örtmektedir. Genel yapı içerisinde uzun kubbeli geçitlerin arasından, soğuk pınarların da bu geçit ve vadiden aktığı yine ağaçların gölgelediği bir ön avluya ulaşılmaktadır. Bu ön avlunun etrafı birkaç küçük kuyu ve havuz ile çevrilmiştir. Burada inananlar kutsal tapınağa girmeden önce abdestlerini almaktadırlar. Salaş bir kale arasından sağı ve solu alçak ve açık kubbeler ile sınırlandırılmış ikinci bir avluya ulaşılır. Sonuncuları ise bayramlarda ve büyük hac hevesinde ikamet etmek için hizmet vermektedirler. Avlunun dördüncü tarafında ise yüksek bir kale inşa edilmiştir, bu kaleden geçerken de alçak bir sütun ve buna dayanan kubbeli bir geçitten geçip yüksek dut ağaçlarının ve de yerleri taşlar ile döşenmiş, kutsal tapınağın asıl ön avlusuna ulaşırsınız. Bu Kutsal tapınağın ana bölümünün giriş kapısı avlunun doğusundan kapanmaktadır, uzun kenar kanadı aynı şekilde kuzey tarafını sınırlamakta ve güney tarafı da birkaç düzensiz yapı , ev ve ticarethaneyi içine almaktadır.
[264] Millingen, **a.g.e.**, s. 166.
[265] M.Ernest Chantre, "De Beyrouth a Tiflis (A Travers la Syrie, la Haute-Mésopotamie et le Kurdistan)", **Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages**, Deuxième Semestre, Paris, Libraire Hachette, 1889, s. 262.
[266] De Beaujour, **a.g.e.**, s. 101.

ortamda aşağılanmaya kesinlikle izin vermezler. Amadiye'ye (İmadiye) her yıl en büyük azizlerinden birinin mezarı yanına hacca giderek geçmişlerini devamlı canlı tutarlar. Bu insanlar, Dicle ırmağının doğu kıyısına yayılmışlardır ve tarım ile sürülerinden çıkardıkları ürünlerle yaşarlar. Savaşta cesurdurlar ve genelde yaya olarak savaşırlar. Yezidiler de seyyahlara rehberlik yaptıklarında paraları ödenmezse kervanların yolunu kesip soyarlar. Bu yüzden Araplar ve Kürtler kadar acımasız olmasalar bile Türkler arasında kötü bir üne sahiptirler. Kadınlarının güzel bir teni vardır ve ülkenin diğer kadınlarından daha hoş görünürler. Yezidi kadınlar, evlerinin girişinde hatta yollarda örtüsüz olarak dolaşmaktadırlar[267].

Süphan Dağı'nın dibinde Yezidi kabilelere rastlanılır. Bu kabileler, Büyük Şeyh'in adı altında kötülüğün üstünlüğüne ve yüce kanunları savunacak her türlü şeyleri yapmaya izinli olduklarına inanıyorlar. Allah'ın gerçekte doğru ve iyi olduğu gibi tuhaf bir bahaneyle, ona boşuna dua etmenin gerekli olmadığını öne sürerler. Varlığına ve Müslümanlar ile Hıristiyanların saygıdeğer peygamberlerine inanmalarına rağmen Tanrıya saygı göstermeyi reddederler. Bu durum onların önyargılı olarak yetiştirilmelerinden kaynaklanmaktadır. Yezidilerin, çevresinde toprak üzerine onların inancından bir çember veya bir sembol çizilirse oradan çıkmaktansa ölmeyi tercih ettikleri belirtilir. Bu topluluğa, yazmayı ve okumayı öğrenmenin yasak olduğu belirtiliyor. Fakat hırsızlık, öldürme ve sapık ilişkiler onların meşru gördükleri hareketlerdir ve bu durum onlara hiç korku vermemektedir. Yezidiler genelde siyah elbiseler giyerler ve şeytanın beğenisini kazanmak için siyah ve kırmızı şapka takarlar.[268] Şeytan onlar için ilahi istekleri yerine getiren bir varlıktır. Şeytanı lanetlemekten ve adını anmaktan kaçınırlar. Bu mezhebin mensupları, özellikle kendi inancını yayma (proselytisme) çalışmalarını hiç tasvip etmezler. Yezidiler mezheplerinin çevresinde ister Şeyh Yezid'in adını alsınlar, ister Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in ölümünü gerçekleştiren kişi olan Emevî hanedanının ikinci halifesinin adını alsınlar, isterse kökenleri çok eski zamanlara dayansın onlar her zaman İranlıların sahip oldukları kötü alışkanlıkları yaşamakla suçlanırlar. İran'a seyahat ederken Van ve çevresini de gezen A.Jaubert, Yezidilerle olan karşılaşmasını ve onlar hakkındaki düşüncelerini şöyle yazmıştır: "*Yerde*

[267] De Beaujour, **a.g.e.**, s. 102.
[268] Jaubert, **a.g.e.**, s. 123.

oturmuş sigaralarını tüttürerek kahve içen otuz kadar Yezidi gördüğümüz, Van Gölü'nden pek uzak olmayan ve eşkıyaların seyyahlar için çok korkulu olduğu yer olan Taşkın geçidine ulaştık[269]*. İlk aklımıza gelen hemen kaçmaktı fakat çok geçti. Bu tür karşılaşmalara alışık ve bu eşkıyaları şahsen tanıyan, bize kılavuzluk eden yaşlı bir Tatar bu sıkıntılı durum karşısında attan indi ve onlara doğru yöneldi. Oradakiler anında ayağa kalktılar ve bize saldırmak için silahlarını ellerine aldılar. Dostça bir şekilde "Selam üzerinize olsun, sizin ölümcül düşmanınız olan Van Paşası'nın tahttan indirilmesiyle ilgili emirlerin taşıyıcısı olan bir ağayla birlikte İstanbul'dan geliyoruz. Şayet hoşunuza gidecekse bizi soyabilirsiniz, fakat üzerimizde fermandan başka bir şey bulamayacaksınız, Bâb-ı Âli bizi hiçbir zaman kıymetli zenginlikler taşıyacak bir emirle görevlendirmemiştir. Eğer bizi öldürürseniz, başınıza büyük işler gelecektir. Bizim yaşamamıza izin vererek, sizin yok olmanızı isteyen bir yöneticiyi tahtından indireceksiniz. Üstelik dost olarak, ben size söylemeliyim; eşlik ettiğim insanlar kendilerini savunacak güçteler. Her biri epey mermi alan ateşli silahlar taşımaktalar, sayıları sizden az olmasına rağmen hayatlarını pahalıya satabilirler. İnanın bana dost kalalım. Bize zarar vermekten uzak durun, biz size hizmet ediyoruz.*[270] *Ayrıca biz size hediye olarak 20 altın veriyoruz." diye söyledi. Biraz tartıştıktan sonra öneri kabul edildi, fakat Yezidiler bu karşılaşmanın hiç kimseye haber verilmemesi için bir anlaşma istiyorlardı. Tatar buna yemin etti ve biz tekrar yola koyulduk. Büyük bir kurnazlıkla bundan kurtulduğumuza çok memnunduk*." [271]

Puşkin, Irak'ta uzun yıllar Misyonerlik yapmış Papaz Gardzoni'den nakil ile Yezidilerin genelde Kürtçe konuştuğunu, aralarında Türkçe ve Arapça bilenlerin de bulunduğunu belirtmektedir[272].

H.Layard; Yezidilerin Müslümanlar gibi çocuklarını sünnet ettirdiklerini, güneşin ilk ışıklarının düştüğü cisimleri öptüklerini, Eski Ahit'i kutsal saydıklarını, Kur'an'ı ve İncil'i reddetmediklerini fakat daha az saygı duyduklarını anlatmaktadır.[273] Altı kadınla evlenebilen Yezidilerde kızlar bir bahçe gibi

[269] **A.e.**, s. 124.
[270] **A.e.**, s. 125.
[271] Van gölünün batı yakasında kurulu eski bir şehir.
[272] Puşkin, **a.g.e.**, s. 86.
[273] Layard, **Ninova Ve Kalıntıları**, s. 208 vd.

satılmakta, şayet evlenmek istemezlerse babalarına borçlarını ödemek zorunda kalırlardı. Ayrıca Yezidilerde nisan ayında evlenmenin yasak olduğu ve evlilik yaşının 10 yaşında başlayıp 80 yaşında bittiği belirtilmektedir[274]. Yine bu insanlar tükürmeyi en büyük hakaret sayarlardı[275].

İ-ŞARK VE ERMENİ MESELESİ

1-Şark Meselesi:

Şark meselesi veya "Question d'Orient" tabiri ve fikri, Haçlı zihniyeti ile ortaya çıkmış ve günümüze kadar gelmiştir. Fikri temellerinin dayandığı tarih olarak M.S. Avarların ve Hunların Avrupa'ya göç ederek kıtanın ortasında muazzam devletler kurmaları ile başlamıştır. Bu dönemden sonra IX. yüzyılda Türklerin İslâm'a girmeleri ve bu dinin ilahi düşüncesi ile kendilerine has Kızıl Elma ülküsünü birleştirerek fetihlere girişmeleri, adı konmasa bile şark meselesi fikri, Avrupalıların zihninde yer etmeye başlamıştır.

Şark meselesinin harekete geçirildiği tarihi, XI. yüzyıl veya daha özelleştirecek olursak 1071 Malazgirt Zaferi olarak gösterebiliriz. İlk dönemlerde Türkleri Anadolu'dan çıkarma hedefi güden bu hareket zamanla hareket tarzını ve muhtevasını genişletmiştir. ***Geniş anlamda Şark meselesinin özü; Türk olmayan devletlerin ve toplulukların Türkiye ve Türklere karşı giriştikleri açık veya gizli düşmanlıklarını uyguladıkları fikri, siyasî, askerî, ekonomik ve sosyal hareketlerin bütünüdür***.

Anayurt Orta Asya da yaşayan Türkler nüfusun artması, yaylaların ve otlakların yetersiz kalması ve daha iyi şartlarda yaşama arzusunun yanında Türk Cihan Hakimiyeti mefkuresi idealinin gerçekleştirilmesi amacıyla da batıya göç etmeye başlamışlardır. Bu akınlar sonucunda Kafkaslar ve Maveraünnehir bölgesine gelen Türkler, çevreyi tanıdıktan sonra yavaş yavaş yerleşmeye başlamışlar ve Oğuz

[274] M.J.B.Chabot, "Notice Sur Les Yezidis", **Journal Asiatique**, Neuvième Serie, Tome VII, Paris, İmprimerie Nationale, Ernest Leroux Editeur, 1896, s. 127.
[275] John M.Kinneir, **Voyage Dans L'Asie Mineure, L'Arménie et le Kourdistan Dans les Années 1813 et 1814**, Tradiut de L'Anglais par N.Perrin, Tome II, Paris, Librairie de Gide Fils, 1818, s. 192.

boyları olarak varlıklarını hissettirmişlerdir. Ancak Anadolu'ya akınlar yapan Çağrı ve Tuğrul Beyler, Anadolu topraklarının verimliliği ve güzelliği ve tabii ki milli mefkure gereğince Türkiye'yi Türk vatanı yapmak üzere mücadelede bulunmuşlardır. Türklerin Ahlat'ı alması ve sonrasında Malazgirt Zaferi, bütün dikkatleri Müslüman Türkler üzerine çekmiş ve Haçlı zihniyetini tedbir almaya sevk etmiştir.

Batı Avrupa devletleri idârecilerinin maddi ve askerî, kilisenin ise moral ve fikir desteğinde bulunduğu sayısız Haçlı seferi XII. yüzyıldan itibaren düzenlenmiştir. Nitekim batılı yazar T.G. Djuvara, eserinde Şark meselesinin başlangıcını altı asır önce Türklerin Avrupa'ya ilk adımlarını atmasıyla başladığını ifade ederek, bu dönemden itibaren Türkleri Avrupa'dan kovmak üzere sayısız projelerin geliştirildiğini belirtir. Türklere yapılan bu muamelenin başka bir örneği yoktur[276] diyerek bir gerçeğin de altını çizmektedir. Bu saldırıların yegane amacı kısaca Türkleri ve İslâm'ı Anadolu'dan atmak ve yok etmektir. Bu hedeflerine yönelik asırlar boyu taktikler geliştirerek savaşlar düzenlemişler, siyasî entrikalar tertip etmişlerdir. Türk yurduna zaman zaman misyonerler yollayarak, casuslar sokarak, gezi adı altında seyyahlar göndererek meydanlarda kazanamadıkları mücadeleyi ahlaksızca elde etmeye çalışmışlardır.

Şark meselesinin bize göre dört dönemde ele alınması ve incelenmesi gerekmektedir:

1- Hun ve Avar Türklerinin Avrupa'da devlet kurmaları ve sonrası
2- Türklerin İslâm'a girmesi ve sonrasındaki fetih dönemi
3- XVIII. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı'nın savunmaya geçtiği dönem
4- XX. yüzyılda başlayan ve hâlâ devam eden dönem

XIX. yüzyılda Şark meselesinin ilk kez açıkça ifade edilmesi, 1815 yılında Viyan Kongresinde olmuştur. Kongre üyelerinin dikkatlerini, Osmanlı İmparatorluğu idâresinde yaşamakta olan Hıristiyan halkın durumu üzerine çekmeye çalışan Rus delegeler; bu durum için "Şark Meselesi" ifadesini kullanmışlardır. Bu ifade, kongreden sonra diplomatlar arasında çok kullanılmaya ve çeşitli manalar

[276] T.G.Djuvara, **Cent Projets de Partage de la Turquie (1281-1913)**, Paris, Libraire Felix Alcan, 1914, s. I.

kazanmaya başlamıştır. Şark meselesi bu yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ifade ederke, ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması ile XX.yüzyılda İmparatorluğun bütün topraklarının bölüşülmesi anlamında kullanılmıştır[277]. Bu hadiseden sonra yeni projeler üretilmiştir. 1822 yılında Dufau projesine göre, Osmanlı devleti Avrupa'nın güçlü devletleri ile Yunanlılar arasında paylaşılmalıdır[278]. Bu devirde bu siyaset farklı bir hâl almıştır. Avrupalı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa'da durdurduktan sonra bu ülkeyi parçalayarak zenginliklerini paylaşmayı ve tarihe gömmeyi hedef edinmişlerdir. Her devletin kendi hesabına oluşturduğu bir politikası olmuştur. İngilizler Doğu sorununu bir yanardağ volkanına benzeterek; patlamaya hazır, tam olarak tarif edilmemiş ve fırsatlara göre şekillenen ve ortaya atılan bir mesele olarak görmüşlerdir[279]. Ancak ilerleyen zamanlarda bu anlayış değişmiş ve hedef belirlenmiştir[280]. İngilizlerin politikası Türkleri dünya haritasından silinceye kadar savaş edileceği fikri olarak temayüz etmektedir[281]. Klasik böl-parçala-yut siyaseti tam anlamıyla Osmanlı Devleti'ne uygulanmıştır. On sekizinci yüzyılda hiç kimse Türkiye için hazin sonun erkenden gelebileceğini düşünmemişti[282].

21 Ocak 1808 tarihinde Napoleon ile görüşme fırsatı bulan Avusturya büyükelçisi Metternich Osmanlı'yı bölme projesinden bahseder. Bunun üzerine Napoleon: " *Görüyorum ki bizi dürüstçe ve sıkı sıkıya bir araya getirecek olan şey Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılmasıdır*"[283] der. Buradan hareketle Fransız İhtilali'nden sonra gelişen milliyetçilik akımı ve bunun sonucunda Avrupalıların Osmanlı'da yaşayan farklı ırklara mensup insanları tahrik ve teşvik etmeleri neticesinde, kopmalar başlamıştır. Bu kopmaları fırsat bilen Rusya'nın büyük Düşesi Helene'in 9 Ocak 1853 tarihindeki akşam yemeğinde, Rus İmparator I. Nikola, İngiliz Sir Hamilton Seymour'a Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kastederek şu teklifte bulunur: "*İşte kollarımızda çok ağır bir hasta var. Size*

---

[277] Enver Ziya Karal**, Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C.V, 6.Bask, T.T.K.Yay., Ankara, 1994, s. 203-204.
[278] Djuvara, **a.g.e.**, s. 378.
[279] V.Stratford de Redcliffe, **The Eastern Question,** London, John Murray, 1881, s. 6.
[280] İngilizlerin Şark politikası ile ilgili politikaları ve geliştirdikleri yöntemler hakkında bkz. V.Stratford de Redcliffe, **The Eastern Question**, London, John Murray, 1881.
[281] Roger Garaudy, **İslâm'ın Vadettikleri**, Çev: N.Uzel, İstanbul, Pınar Yay., 1983, s. 167.
[282] Djuvara, **a.g.e.**, s. IV.
[283] **A.e.**, s. 371.

diyebilirim ki, bütün tedbirler alınmıştır ve durum lehimizedir, şayet bir gün elimizden kaçarsa durum çok üzücü olur." [284] "*Bizim gayemiz bölmek, sonra arkadaş olarak dostluklarını ve güvenlerini kazanmak akabinde hükmetmek*" [285] olarak dile getirilen düşünce, Rumeli ve Balkanlar başta olmak üzere İmparatorluğun bütün bölgelerinde uygulamaya konulmuştur. Dağılan ve ayrılan bölgelerdeki devletler Batı için rekabet konusu olmuş ve paylaşımlardan kaynaklanan problemler nedeniyle de zaman zaman anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Nitekim bu durumlarda iki yüzlü davranarak Osmanlı'dan yana tavır almışlardır[286].

Batılılar Osmanlı'yı hammadde deposu olarak görmüşler ve parçalanmasının uzun sürmesiyle sömürünün de uzun ömürlü olacağını ve böylece azami derecede istifade edebileceklerini düşünmüşlerdir[287]. Buradan hareketle Doğu Anadolu, Kafkas, İran, Irak Suriye hattı ile buna ilaveten bütün Arap Yarımadası'nın sahip olduğu doğal zenginlik -petrol- sebebiyle Batılıların ilgisini çekmiştir. Bunun sonucunda bölgedeki farklı etnik ve dinî yapıyı istismar ederek kışkırtmışlar ve Şark meselesine ekonomik boyutu dahil etmişlerdir. Ayrıca XIX. yüzyılda ve günümüzde hâlâ devam eden Ermeni ve aşiretler meselesini de bu minvalde değerlendirebiliriz. Nitekim 1937-38 yılında meydana gelen Dersim isyanında da Batılı devletlerin parmağı olduğu düşünülmektedir[288].

Avrupa devletlerinin sözde, Hıristiyan dindaşları Ermenileri korumak üzere Osmanlı Devletinin içişlerine karışmaları aslında tamamen kendi politik amaçları doğrultusunda olmuştur. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nda Ermeni ve Hıristiyanlar lehine olan hakların uygulandığını görmek amacıyla, Doğu'ya konsolos ve seyyah kisvesi altında birçok misyoner göndermişlerdir. Bu Hıristiyan misyonerlerin geliştirdiği bir projeye göre Osmanlı Devleti'nin yerinde kurulacak küçük devletciklerin Doğu sorununu azaltmayacağı, tam tersine artıracağı; bunun yerine Türkiye'deki bütün Hıristiyanları kapsayacak şekilde Hıristiyan İmparatorluğu

[284] **A.e.**, s. 395.
[285] Maxime Rodinson, **Batıyı Büyüleyen İslâm**, Çev: C.Meriç, İstanbul, Pınar Yay., 1983, s. 48.
[286] Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Haz: C.Kutay, İstanbul, Tercüman Gazetesi Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yay. I, 1980, s. 171.
[287] Arslan Topçubaşı, **Batı ve Şark Meselesi**, Ankara, KB Yay., 2000, s. 156.
[288] Suat Akgül, **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1992, s. 69-115.

kurulması gerektiği fikri ortaya atılmıştır[289]. Bunlar dinî amaçla gelmiş olmalarına rağmen siyasî olaylarda ön planda olmuşlar ve Ermenilerin katliamlarına da göz yumarak ortak olmuşlardır. Ayrıca bölgeye tarihî araştırmalarda bulunmak üzere gelen seyyahlar, Van'da kaldıkları süre içerisinde geliş sebeplerini unutarak, devletlerinin siyasî politikaları doğrultusunda tavır almışlardır. Arkeoljik çalışmalardan vazgeçen bazı araştırmacılar, siyasî faaliyetlere girişmişlerdir. Bu durum seyyahların arkeolojik araştırmalar adı altında Türkiye'ye gelmelerine, ülke bütünlüğünü zedelemelerine ve Şark meselesi olarak adlandırdıkları Türkleri Anadolu'dan kovma siyasetlerini uygulamaya koyulmalarına sebep olmuştur. Dikkat çeken en önemli husus, yüzyılın başında Anadolu'ya gelen seyyah sayısının az olması ve Osmanlının bu dönemlerde, ne Ermeni ne de bir iki küçük olay hariç Kürtlerle problem yaşamamış olmasıdır. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkeye gelen seyyah sayısı artmış buna paralel olarak da Osmanlı Devleti'nin Doğu'da yaşayan vatandaşları ile sıkıntıları başlamıştır.

Ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı Devleti'ni parçalamak üzere pek çok insan proje hazırlamıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Talleyrand projesi (1805), Napoleon ve I.Alexandre projesi (1808), Metternich projesi (1808), D'Hauterive projesi(1808), Pozzo dı Borgo projesi (1809), Dufau projesi (1822), Capodistrias projesi (1828), Dom.de Pradt projesi (1828), Anonim bir proje (1828), M.de Polignac projesi (1829), General Richemont projesi (1829), Bronikowski projesi (1833), Rusya Kralı I.Nikola projesi (1853), A.C. Dandolo projesi (1853), Al.Bonneau projesi (1860), Pitzipios projesi (1860), Rattos projesi (1860), D. Stephanowiych projesi, Komutan C. Nigra projesi (1866), Garibaldi projesi (1873), Kont Greppi projesi (1873), Anonim proje (1875), Anonim proje, C.J. Rollin projesi (1876), Baronlar A. ve L. De Testa projesi (1876), Mathias Ban projesi (1885), Anonim proje (1896), Bresnitz von Sydakoff projesi (1898)[290].

2-Ermeni Meselesi:

Osmanlı İmparatorluğu; kurulduğu devirlerden itibaren fethettiği topraklarda imtiyazlı sınıfları kaldırarak din, dil, mezhep ve ırk ayırımı yapmadan

[289] Djuvara, **a.g.e.**, s. 384.
[290] **A.e.**, s. 337-433.

vatandaşlarına adaletli bir şekilde davranmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinden sonra Ermenilere tanıdığı geniş haklarla bu millet, devlet hiyerarşisi ve sosyal hayatta kendisine özel bir konum edinmiştir. Özellikle II.Mahmut döneminde Ermeniler "Altın Dönemi" yaşamışlardır[291]. Ermenilerin bu durumundan faydalanmak isteyen Batılı Devletler XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Katoliklik propagandası yaparak yanlarına çekmeye çalışmışlardır. IV. Murad dönemine kadar Ermenilerin herhangi bir olaya karışmadıkları, ancak bu tarihlerde propaganda sonucu Katolik olanlar ile Patrikhaneye bağlı Ermeniler arasında sürtüşmeler yaşandığı belirtilir[292].

XIX. yüzyılın ilk yarısında Batılıların Ermeni ve Kürt devleti kurma düşüncesi henüz netleşmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nu kendi aralarında paylaşmayı arzulamaktadırlar. Ancak şartlar oluşmayınca parçalayıp küçük devletler halinde şekillendirmek isterler. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni meselesi Batılı aydınlarca ve devlet adamları tarafından ortaya atılır. İlerleyen zaman sürecinde de Ermeni ve Kürdistan olarak iki devlet kurma siyaseti, parçalama ekseninde belgelere girer[293]. İlk kez 1860 yılında Rattos, projesinde Erzurum merkezli bir Ermeni devleti kurma fikri ortaya atılmıştır[294].

Türkiye'nin hiçbir şehrinde nüfus olarak üstün olmayan Ermeniler ile bölge halkı kaynaşmışlardı. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler gayet iyi durumda idiler. Bir kısmı ticaret ile uğraşırken bir kısmı da devletin önemli makamlarında bulunuyorlardı. Ayastefanos, Berlin Antlaşması ve İngilizlerin Kıbrıs'ı işgal etmesi Ermenilerin bağımsızlık ümitlerini artırdı. Özellikle cesaretlendirildikleri İngiltere başta olmak üzere Avrupa'nın farklı yerlerinde Ermeni Komiteler faaliyetlerine başlayarak Osmanlı aleyhine kamuoyu oluşturma gayretine girdiler[295].

İstanbul'da yaşayan zengin Ermeniler, komitelerin hareketlerini tasvip etmiyorlardı. Devlet de onlara hiç dokunmamıştır[296].

---

[291] Y.G.Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953**, s. XIII, 44.
[292] A.İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, İÜ Rektörlüğü Üniversite Yay., 2001, s. 67 vd.
[293] Djuvara, **a.g.e.**, s. 405 vd.
[294] **A.e.**, s. 408.
[295] Rene Pinon, **L'Europe et L'Empire Ottoman, Les Aspects Actuels de la Question D'Orient**, Paris, Libraire Academique, 1908, s. 43.
[296] **A.e.**, s. 44.

1839 yılında tahta geçen Abdülmecit tarafından Hatt-ı Hümâyun yayınlanarak din farkı gözetilmeksizin herkese eşit haklar verileceği ilan edilmişti. Ancak Ermeniler 1840-1841 yılında, durumlarında iyileşme olmadığını ve daha da kötüye gittiğini Sultan'a bildirmişlerdir. Bunun üzerine 1844 yılında Sultanın, yeni bir ferman yayınlayarak Hıristiyanlara karşı olan vakaların sona erdirilmesini istediği belirtilir[297]. Osmanlı Devleti; sadık tebaası Ermenileri düşünerek ilki 1847 yılında diğeri, 1860 yılında olmak üzere iki kez büyük imtiyazlar vermiştir[298].

Bazı Batılı yazarlar aslında Ermeni meselesi diye bir şeyin olmadığını, Berlin anlaşmasının 61. maddesinin Ermeni meselesinin ortaya çıkmasına sebep olduğunu belirtmişlerdir[299]. Nitekim L. Rambert şunları yazmıştır: "***Avrupa'da Ermeni olaylarının fanatik Müslümanlıktan kaynaklandığı sanılmaktadır. Ancak gerçek hiç de öyle değildir, çünkü olaylar tamamen politiktir. Gerçekte, Müslümanlık kadar geniş hoşgörüye sahip inanç yoktur. Bunun ispatı olarak ülkede yaşayan azımsanmayacak kadar Yahudi, Ermeni ve Yunanlının olmasıdır. Belirtilen bu topluluklar, I. Dünya Savaşı'na kadar Türklerle ahenk içinde yaşamışlardır. Bu insanların çoğu, İmparatorluk yönetiminin önemli mevkilerinde görev almışlardır. Ancak 1878 Berlin Antlaşması'nın Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar ile ilgili olan maddelerinden sonra olaylar artmaya başlamıştır***"[300].

Rus Ordusu Ayestefanos'a geldiği zaman Patrik Nerses Varjabedyan Rusya Başkumandanı Grandük Nikola'ya başvurarak imzalanan sulh antlaşmasına Ermeni milleti lehine madde koyulmasını ister[301]. Bu şekilde Ayestefanos (San Stefano) antlaşmasının 16. maddesi ve Berlin antlaşmasının 61. maddesi ile Ermeniler, Batılı güçler tarafından koruma altına alınmıştır. Bölgede yaşayan Kürt ve diğer milletlere mensup insanlardan korunmalarının sağlanmasını, Osmanlı Devleti'nden talep etmişler ve antlaşma maddeleri ile garanti altına almışlardır[302]. San Stefano Antlaşmasının 16. maddesi, Berlin Antlaşmasındaki 61. maddeye "*Osmanlı hükümeti*

---

[297] Un Philarmene, **La Vérité sur les Massacres D'Arménie Document Nouveaux ou Peut Connus, Rapport de Temoins Oculaire-Extraits de Journaux**, Paris, P.V.Stock Editeur, 1896, s. 83.
[298] Gencer, **a.g.m.**, s. 74.
[299] Pinon, **a.g.e.**, s. 42.
[300] Louis Rambert, **Notes et Impressions de Turquie, L'Empire Ottoman Sous Abdul-Hamit II 1895-1905**, Paris, Edition Atar, 1926, s. 8.
[301] Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Ankara, BDAGM Yayın No: 53, 2001, s. 7.
[302] Un Philarmene, **a.g.e.**, s. 8 vd.

periodik olarak bu amaçla alınmış olan tedbirlerin uygulanmasını gözlemleyecek güçleri tanıyacak" eklentisiyle yeniden konmuştu. Böylece bu güçler Ermenilerin yaşama şartlarının iyileştirilmesini garanti altına alıyorlardı[303].

Ermeni meselesinin Batılı devletlerce resmileştirilmesi ve siyasî olarak başlangıcı ile ilgili ilk nota, 19 Ağustos 1878 tarihinde, Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşması gereği yapması gereken reformları yapmaması üzerine İngiliz elçi Layard tarafından verilmiştir. Daha sonra altı büyük devletin (İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan) elçileri, 11 Haziran 1880 tarihli ortak notayla bu konuyu siyasî olarak resmileştirmişler ve bunu devletlerinin Osmanlı ile ilişkilerinde ana gündem maddesi haline getirmişlerdir[304].

Rusların Ermenistan'ı, İngilizlerin Arapça konuşulan bölgeleri, belki Fransızların Suriye'yi, Almanların da Mezopotamya ve Anadolu'yu işgal edebilirliği tehdidi karşısında Osmanlı hükümetine, Ermenilerin daha rahat edebilecekleri bir yönetim anlayışının getirilmesi rica edilir[305].

Fransa, Rusya ve İngiltere elçilerinin baskıları sonucu Van, Erzurum, Sivas, Harput ve Diyarbakır'da, Hıristiyanların lehine birtakım reformlar gerçekleştirilme sözü verilir. Batılı yazarlar istenen reformlardan bazılarını şöyle sıralamışlardır:

-Valiler din farkı gözetmeksizin, liyakatli yüksek rütbeli memurlardan seçilecek,

-Valiler ancak kanunlara karşı geldiklerinde görevden alınabilecekler,

-Valilerin yardımcısı Hıristiyan,Vali Hıristiyan ise yardımcısı Müslüman olacak,

-Vilayetlerdeki bazı mutasarrıflıklar Hıristiyanlara verilecek,

-Vilayetlerdeki kaymakamlıkların bir kısmı Hıristiyanlara verilecek,

-Kaymakamların ve mutasarrıfların da yardımcıları Hıristiyan olacak,

-Vilayetlerdeki Hıristiyan kaymakam ve mutasarrıfların sayısı, Müslüman kaymakam ve mutasarrıfların sayısının üçte birinden az olmayacak,

---

[303] Driault, **La Question d'Orient**, s. 248.
[304] Münir Süreyya Bey, **a.g.e.**, s. 5.
[305] Ludovic De Contenson, **Les Réformes en Turquie D'Asie, La Question Arménienne La Question Syrienne**, Deuéxième Édition, Paris, Librairie Plon, 1913, s. 45.

-Nahiyelerdeki idâreciler nüfusun çoğunluğuna göre atanacaklardır[306].

Ermeniler, İstanbul'daki patrikleri aracılığıyla büyük devletlerin elçilerine isteklerinin bir özetini sunarlar: Hıristiyan bir vali, onun altında da ilçelere göre Müslüman veya Hıristiyan memurlar, bir kısmının okul ve yol yapılmasında kullanılacağı belirlenmiş düzenli bir vergi, Ermeni köylerini Kürt çetelerden koruyabilecek yerli bir jandarma birliğinin oluşturulmasını istiyorlardı. Ayrıca vergi yükünün paylaştırılmasında ve kamu çalışma planının hazırlanmasında görevli, kamuoyu yoklamasıyla seçilmiş bir vilayet konseyinin kurulması ile Avrupalı bir kontrol komisyonunun kurulmasını arzuluyorlardı[307].

Bu arada Ermeniler devrimci girişimlere kalkıştılar. 1887 yılında aralarında mizacı ve yapısı en sert olanlar, dinamik ve canlı komitelerde, özellikle Hınçak komitesinde toplandılar[308]. Bu ilk komite, Rus ordusuna hizmet etmiş Ermeni çetecileri ile İngiliz ve Rusların yardımıyla 1887 yılında İsviçre'nin Cenevre kentinde[309] kurulmuştur. Bu komitenin kurulmasına Maro adlı bir kadın ile Avadis ve Nazarbekian adlı şahıslar öncülük etmişlerdir[310]. Osmanlı Devleti, Paris ve Cenevre'deki bu Ermeni komitelerinin faaliyetlerini yakın elçileri vasıtasıyla tâkip etmiştir[311]. Hınçak komitesinin yanında, Van'da güçlü olan bir diğer komite ise Taşnak'tır[312]. Taşnaksutyun kelimesi Ermenice "Federasyon" anlamında olup farklı grupların bir araya gelmesiyle bu adı almıştır[313]. Van'da faaliyet gösteren diğer Ermeni komiteler şunlardır: Araratlı, Karahaç, İttihat ve Hâlâs[314], Ermenekan Partisi, Orsfon, Cang, Goçnak, Juroçak, Pencak, Badami Tejchenk, Moro ve Poros

---

[306] A. Schopoff, **Les Reformes et la Protection des Chretiens en Turquie 1673-1904**, Paris, Libraire Plon, 1904, s. 481-492.
[307] Driault, **a.g.e.**, s. 250.
[308] **A.e.**, s. 251.
[309] Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:48; **Ermeni Komiteleri (1891-1895)** , Ankara, 2001, s. 3.
[310] Akçura, **a.g.e.**, s. 16.
[311] **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:58, Ankara, 2002, s. 7.
[312] Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, Yeni Matbaa, 1950, s. 506.
[313] Akçura, **a.g.e.,** s. 19.
[314] Bu komita Rus taraftarı bir cemiyet olup bu ülkeden destek görmüştür. Diğer komiteler hakkında daha geniş bilgi için Bkz., Osman Karabıyık, **Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü ve Bugünü**, İstanbul, Hizmet Limited Şirketi Yay., 1984, s. 58.

çeteleridir[315]. Mayewski bu çetelere katılanların kandırılan cahiller olduğunu ve bu hareketleriyle vatandaşlarını selamete değil felakete sevk ettiklerini ve çoğunluğun bunlardan vebalı gibi kaçtıklarını belirtir[316].

Batılı devletler, doğu meselesi düşüncesi doğrultusunda ülkeyi parçalamak gayesiyle imparatorluğun değişik bölgelerinde meydana gelen isyanları desteklemişler ve bu amaçla Van Ermeni komitalarını harekete geçirerek Van'da da faaliyete geçmişlerdir[317]. Zaten bu ülkelerin en çok üzerinde durdukları, propaganda ve teşkilatlanmalarını yoğunlaştırdıkları yer yine burası olmuştur[318]. Batılıların tek amacı ilk fırsatta yüzyıllardır beraber yaşayan Türk-Ermeni vatandaşlarını komitalar vasıtasıyla birbirine düşürmek, düşmanlığı körüklemek ve devlet huzurunu bozarak imparatorluğu yıkmaktır[319]. Nitekim bu komiteler, 1895-96 yıllarında Ermeni ve Kürtlerin arasına fitne tohumları ekmişlerdir[320]. Ayrıca Ermeniler, Avrupalıların dinî duyguları tahrik edilirse maksatlarına ulaşacaklarını düşünmüşler ve bu istikamette girişimlerde bulunmuşlardır[321].

Bu komitelere mensup çete üyelerinin bir kısmı, Tebriz'de yuvalanmış ve burada silah ve mühimmat edinerek Van'a gelmişlerdir[322]. İran sınırından kolayca geçen komite üyeleri köylü kılığına girerek Ermeni köylerine ulaşıyor ve burada faaliyete bulunuyorlardı[323]. Kendilerine karşı çıkan ve maddi yardımda bulunmayan Ermeniler, bu komitacılar tarafından öldürülüyorlardı[324].

Ekim 1895 yılında başlayan isyanlara karşı Osmanlı Devleti tedbirli davranarak olayların büyümesini engellemiş ve Fransa, İngiltere ile Rusya, menfaatlerinin kaybolacağı korkusuyla alınan tedbirlere karşı çıkmışlardır[325].

---

[315] Akçura, **a.g.e.,** s. 13.
[316] Hamid Pehlivanlı, **M.Mayewski, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki**; AÜ Türk İnkılap Tarihi Ens. YL Tezi, Ankara 1986, s. 2.
[317] İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1984, s. 64.
[318] Azmi Süslü, **Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları-Gazilerle Mülakat**, Ankara,YYÜ Yay., 1994, s. 12.
[319] A.Hulki Saral, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1970, s. 180.
[320] Pehlivanlı, **a.g.e.**, s. 3.
[321] Sami Önal, **Sadettin Paşa'nın Anıları**, s. 152.
[322] Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, Ankara, BDAGM Yayın Nu: 15, 1998, s. 138.
[323] Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, Anda Dağıtım, 1976, s. 313.
[324] **A.e.**, s. 335.
[325] Akçura, **a.g.e.**, s. 99.

a-Van Olayları:

General Mayewski Van olaylarının sebeplerini şöyle sıralamaktadır:

1-Bunların malum olan politikacılıktaki tahrikleri (Batılıların çirkin siyasî çizgisi kastediliyor olsa gerek),

2-Ermeniler arasında istiklal, milliyetçilik ve özgürlük fikirlerinin yeşermesi,

3-Bu düşüncedeki Ermenileri Batılıların desteklemesi ile Ermeni papazların teşvik ve yayınları[326].

Ermenilerin amacı müstakil bir Ermeni Krallığı kurmak[327] ve Van'dan yok etmek istedikleri Türkleri katliama tahrik ederek, Batılı devletlerin müdahalesini sağlamaktı. Bu amaçla Ermeniler kendi vatandaşlarını öldürerek suçu Türklerin üzerine atmış ve bu şekilde diğer vatandaşlarının da dikkatini çekerek kendilerine katılmalarını temin etmeye çalışmışlardır. Bu minvalde hazırlık yapan Ermeniler gerekli silah ve mühimmat temini konusunda Rusya'dan destek görmüşlerdir[328].

İlk olarak Van'da olayların başlaması 22-23 Haziran 1895 yılında iki askere saldırılmasıyla başlamıştır[329].

Teftiş Heyeti Başkanı olarak Van'a gelen Sadettin Paşa, Ermeni ileri gelenlerinin, kışkırtmak amacıyla Van'ın cahil eşrafına şu tür konuşmalar yaptıklarını söyler: "*Bu pis, azgın millet terbiye olmayacak. Görüyorsunuz ki ne baş var ne de kıç. Kimse kimseyi dinlemez oldu. Bunlara şöyle biraz zor gösterilecek olursa hepsi Müslüman olurlar. Zaten Ermeniler Hıristiyanlıktan habersiz, hayvan gibi heriflerdir. Bunların adlarını İbrahim'e, Halil'e, Mehmet'e çevirirseniz artık onların da sesi kesilir.*" diye öğüt verdiklerini halkın da buna inanarak Ermeni köylerini bastıklarını ve kızları alıp Müslümanlaştırdıklarını belirtir. Bunun üzerine planın ikinci aşaması olarak Ermenilerin, din değiştiren Ermenileri yanlarına alarak Amerikan, İngiliz ve diğer yabancı konsoloslara götürerek mağdur olduklarını iddia edip yardım istediklerini ifade eder ve Ermeniler hakkında şu tespitte bulunur: "*Ermeniler bir iş beceremeyeceklerini anladıklarından, kendilerini dünyaya mazlum*

[326] Pehlivanlı, **a.g.e.,** s. 9.
[327] Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e.**, s. 207.
[328] Akçura, **a.g.e.**, s. 102.
[329] Ragıp Memişoğlu, "Ermenilere Oynatılanlar ve Van'da Ermeni Mezalimi", **2 Nisan Gazetesi**, Van, 17 Nisan 1974, s. 1.

gösterip başka milletlerin merhametine sığınma yolunu seçmişlerdir. Bu yüzden Kürtleri daima kendilerine musallat etmeyi uygun buluyor ve bu isteğe göre hareket ediyorlardı[330]*".*

14 Şubat 1896 yılında Sadettin Paşa'yı ziyaret eden Fransız Cizvit papazları şu itirafta bulunurlar: "*Biz bu Ermenilere çok nasihat ettik. Siz bilmezsiniz, diyerek nasihatimizi kabul etmediler*." diye söyleyerek tabiri caiz ise timsah gözyaşı dökmüşlerdir[331].

Sadettin Paşa Van'daki olaylar üzerine şehir ileri gelenlerini toplayarak şu nasihatlerde bulunur:"*İçimizde bulunan Hıristiyan, Yahudi ve diğer gayrimüslimlerin ırzlarını, canlarını, mallarını korumak her İslâm'ın boynunun borcudur. Bu İslâmi hükümlere dayanılarak 380 yıldan beri buralardaki Ermeni halkının can, mal ve ırzları korunmuş; yüce saltanatın himayesi altında, huzur ve güven içinde yaşamaları sağlanmıştır. Ama şu aralık bazı kötü niyetlilerin teşvikiyle itaat etmeme, vergi vermeme gibi yanlış yollara sapmışlarsa da onları terbiye etmek İslâm halkının değil, devletin görevidir*"[332].

Sadettin Paşa halkı sağduyu ve sükunete davet maksadıyla Ermeni ileri gelenlerini de toplayarak şöyle hitap eder: "*Bakınız, siz bu devletin koruyucu kanatları altına girdiniz. O zamanlar burada Rus, İngiliz, Fransız, Amerikan, İran konsolosları ve misyonerleri yoktu*[333]*. Devlet size Ermeni dilini konuşturmamak isteseydi kime dayanacak, ne ile karşılık verecektiniz? Mektep açmanızı yasaklasaydı ne diyebilecektiniz? Veya ikişer üçer evi her bir İslâm köyüne dağıtsaydı kendinizi nasıl savunacaktınız? Önce dilinizi unutacaktınız, bunun üzerine dininizi kaybedecektiniz. Soyunuzu sopunuzu da kaybederek bundan üç yüz yıl önce İslâm olacaktınız. Böylece Ermenilikten eser kalmayacaktı. Osmanlılar kötülük yapmaya tenezzül etmediler. Okumanıza ve dünya ahvalinden haberdar olmanıza yardım etti. Rumların elinden Sulu Manastırı alıp size verdi. Bu sayede insanca yaşamayı öğrenip de devlete isyan etmek nankörlük değil de nedir*?"[334].

---

[330] Sami Önal, **a.g.e.**, s. 149 vd.
[331] **A.e.**, s. 38.
[332] **A.e.**, s. 47.
[333] Ermenileri Bizanslıların ve daha önce de İranlıların dînî ve milli hakimiyetleri altında yok olmaktan kurtaran Türklerdir. Bkz.,Faiz Demiroğlu, **Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, Ankara, TKAE, 1985, s. 3.
[334] Sami Önal, **a.g.e.**, s. 65 vd.

Ancak Sadettin Paşa'nın Ermeni halka yaptığı nasihatlere rağmen isyanlar ve saldırılar devam etmiştir. Bir eşkıyanın üzerinden çıkan yazıda "*İslâm kafası kesilip mızrak üzerine takılarak dolaştırılacak. Bununla şehirdeki isyan daha şiddetli bir hale getirilecektir*"[335] denilmektedir. İngiliz Konsolosu Williams'ın raporunda Türklerin masumiyeti şöyle dile getirilir: "*Elimde suçsuz, günahsız masum Türklerin öldürüldüğüne ait çok belge var. Türkler Avrupalı gazetelerin yazdıkları suçlamaları hak etmemişlerdir. Türkler Anadolu'daki diğer unsurların en iyisidir*[336]*"*.

Van isyanı 1896 yılı Ekim ayının sonunda bastırılmış; ancak saldırıların zaman zaman yine devam ettiği görülmüştür[337].

3-Batılı Devletlerin Ermeni Meselesine Yaklaşımı

a-Fransa:

Fransa'da Ermeni araştırmalarının başlangıcı 18. yüzyıla dayanmaktadır. 1714 yılında Jacques Villote yayınladığı Latince-Ermenice sözlükle öncülük etmiştir. Daha sonra La Croze ve Villefroy birtakım eserler meydan getirmişlerdir. 19.yüzyılın başında Bellaud, Cirbied ve Saint Martin tarih ve coğrafya kitapları yayınlamışlardır. Bu araştırmacılardan sonra listeye Levaillant de Florival ve önemli Katolik Misyoner Eugène Borè'yi eklemek gerekir. Edouard Dulaurier Ermeni edebiyatı, filolojisi ve tarihi ile ilgili önemli çalışmalar yaparak katkıda bulunmuştur. Yine bu dönemde Brosset Jeune ve Evariste Prud'homme'ı anabiliriz[338].

Katolik Ermenileri destekleyen ve bunları ticari olarak kullanmayı hedefleyen Fransa'nın girişimleri sonucu İstanbul'da bir kilise açılır[339].

Önceleri Fransız politikacıları Ermeni meselesini özellikle İngilizler tarafından yaratılmış bir mesele olarak görüyorlardı[340].

XIX.yüzyılda Fransa'nın İmparatorluk içindeki elçiliklerinin sayısının artması ve Anadolu'ya yayılmaları bölgeye olan ilgisini ortaya koymaktadır[341].

---

[335] Akçura, **a.g.e.**, s. 109.
[336] **A.e,** s. 111.
[337] Van'daki Ermeni İsyanları için Bkz., İ.Gedik-M.Şaşmaz-Y.Canatan, **Yakın Dönem Ermeni Hadiselerinde Van**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993. F.Demiroğlu, **Van'da Ermeni Mezalimi (1895-1920)**, TKAE, Ankara Ayyıldız Matbaası, 1985. A.Süslü, **Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları-Gazilerle Mülakat**, Ankara,YYÜ Yay., 1994.
[338] Gatteyrias, **a.g.e.**, s. 140.
[339] A.İhsan Gencer, **a.g.m.**, s. 72.
[340] Un Philarmene, **a.g.e.**, s. 83.

Nitekim Van olayları üzerine Hıristiyanları korumak amacıyla Fransız Elçi P.Cambon, Van'a konsolosluk açılmasını Fransız Dışişleri Bakanlığı'ndan ister[342].

İstanbul'daki Ermenilerin patriği Mgr Hassoun, Ermenilerin katliamlara maruz kalacağını düşünerek, Doğu'daki Hıristiyanların koruyucusu[343] olan Fransa'ya müracaat eder. Doğrudan III. Napoleon'a hitaben bir mektup yazarak Ermenilerin durumunu anlatır ve Fransa'dan Türk iktidarı nezdinde girişimlerde bulunmasını ister. Bunun üzerine harekete geçen Fransız bakanlığı, İstanbul büyükelçisi vasıtasıyla Sultan'dan olaylara son verilmesini talep eder. Olayın büyümesinden çekinen Büyük Vezir Ali Paşa, Halep'te bulunan ordunun Zeytun'a hareket etmesi emrini verir. Mgr Hassoun, Fransa'nın bastırmalarından memnun olarak, Zeytun'daki Ermeni ileri gelenlerini İstanbul'a davet ederek, Katolik mezhebi ile barışmalarını ve bu mezhebe dahil olmalarını sağlar[344].

1870 yılında Fransa-Almanya Savaşı üzerine, Fransa, Doğu sorunu ile ilgilenmez ve Ermeni meselesinde sessizliğe bürünür[345]. Bu dönemde kendi iç ve dış meseleri ile meşgul olur.

1885'den 1889 yılına kadar birçok Ermeni heyeti, Fransa'ya gelerek hükümetin dikkatini çekerler. Dışişleri bakanı olan M.de Freycinet, bu meselede Fransa'nın inisiyatif alamayacağını ancak İngiltere'nin öncülük etmesi durumunda bütün güçleri ile destekleyeceklerini söyler. İngiltere'ye giden heyet, gazetelerden ve Anadolu'ya mal gönderen esnaflardan büyük destek görür. M.de Freycinet, söz vermesine rağmen Fransa hükümeti ilgisiz kalır. Bu dönemde (1896 yılına kadar) Fransa hükümeti ve basını Hıristiyan bir milletin sorunu için hiçbir girişimde bulunmaz. Nitekim 8 Mayıs 1895 tarihinde Fransız Parlamentosu'nda verilen bir konferansta; Ermeni katliamının İngiltere tarafından uydurulmuş bir mesele olduğu, bu devletin kendi çıkarları için kuvvete, hileye ve iftiraya başvurabileceği ve

---

[341] Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 288.
[342] **Documents Diplomatiques Affaires Arméniennes, Projets De Réformes Dans L'Empire Ottoman 1893-1897**, (Livres Jaunes), 221 Numaralı Rapor, Ministère Des Affaires Étrangères, Paris, 1897, s. 244.
[343] **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I**, s. 26.
[344] Un Philarmene, **a.g.e.**, s. 84.
[345] **A.e.**, s. 85.

meselenin Doğu'da her zaman olduğu gibi sadece Ermeni ve Kürtlerin ufak tefek anlaşmazlıkları sonucu çıkan kavgalardan ibaret olduğu vurgulanır[346].

Fakat ilerleyen dönemde Fransa'nın İstanbul büyükelçisi M.Paul Cambon, Ermeni meselesinin gündemde kalması için çok büyük gayret göstermiştir[347]. P.Cambon'un Van olayları ile ilgili Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği iki raporunu aynen vermek istiyoruz:

1- " *M.P Cambon, Fransa Cumhuriyeti İstanbul Büyükelçisi*

Tarabya, 20 Haziran 1896

Dışişleri Bakanı Sayın Hanataux'ya,

Sultan, dün Van olaylarını uzun uzun açıkladı ve Rus maslahatgüzarına aynı konuda bir bildiri sundu. Şurası açıkça ortada ki ilk saldırı yurtdışından gelen ajanların kışkırttığı Ermenilere isnat edilebilir. Sayıca kalabalık ve silahlı olan Ermeniler, mahallelerinde ve bahçelerinde konuşlanmış olup, Osmanlı güçlerinin savaşmakta haklı oldukları söylenebilir.

Sultan, barışın sağlanması için bizim müdahalemize başvurdu. Van'da konsolosluk sahibi olan ülkeler olarak Rusya ve İngiltere ve ben genel affa dayalı bir uzlaşma sağlanması için Dominiken Delegasyonu'nun kurulmasını salık verdik. Sultan minnetle kabul etti. Bugün her iki konsolosa ve Peder Defrance'a olaylara son verilmesi için gereken fikirleri konusunda danışacağız. P. Cambon"[348].

2- "*M.P Cambon, Fransa Cumhuriyeti İstanbul Büyükelçisi*

Tarabya, 23 Haziran 1896

Dışişleri Bakanı Sayın Hanataux'ya,

Peder Defrance'ın son telgrafına göre, kaçak Ermeni ajitatörler bir Kürt köyünü basıp katletmişler. Buna karşılık Kürt aşiretler Van'a saldırmaya hazırlanıyorlarmış. Bin kadar İran Kürd'ü kent üzerine yürürken, garnizonda sadece 300 kadar asker bulunmaktadır. Osmanlı makamları durumun tehlikeli olduğunu varsaymakta ve konsoloslukların ve yabancıların kendileriyle birlikte kale içine çekilmesini istemekteler. Peder Defrance bu tedbirin genel bir panik havası

---

[346] **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I**, s. 39 vd.
[347] Ludovic De Contenson, **Les Réformes en Turquie D'Asie,** s. 24.
[348] **Documents Diplomatiques Affaires Arméniennes,** s. 240.

doğuracağını ve bu nedenle reddedildiğini söyledi. Bölgeye birlik sevk edilmesi ve Van garnizonuna Kürtler , Müslüman olsalar da, üzerine ateş açma yetkisi verilmesi yönünde çabalıyorum"[349].

Elçi'nin de belirttiği gibi olayları başlatan ve sorumlusu olan şahıslar Ermeni olup sınır ötesinden gelen çetecilerdir.

Fransa'da Katolik basının haricindeki basın Ermeni meselesini desteklememiştir. Hatta bu gazetelerde Ermenilerin Türkleri katlettiğine dair ciddi haberler yayınlanmaktadır[350].

Paris'teki Ermeni öğrencilerin baskıları[351] ile Fransız basınında yer alan kasıtlı ve duygusal haberler, meselenin büyümesini ve insanların maddi yardımda bulunmasını sağlar. Her gün gazetelerde; Ermenilerin Fransız dindaşlarından yardım bekledikleri, son nefeslerini verirken dahi Fransızların gelip gelmediğini soran Ermenilerin olduğunu, ölen bir patriğin "Fransızlar, yardıma geldiklerinde mezarıma gelin ve bana müjdeli haberi iletin." diye vasiyet ettiğini, dulların ve yetimlerin kendilerine sahip çıkmalarını istediklerine dair yazılar ve bütün bir ırkın haykırarak Fransızları çağırdığına dair haberler yayınlanır. Bu yazıların etkisi ile büyük bir kamuoyu oluşturuldu[352].

Sonuç olarak Fransa'nın bu meseleye el atması, ticari menfaatlerini korumak ve Osmanlı Devletin'in parçalanması halinde payına düşeni almak istemesi ile olmuştur[353]. XIX. yüzyılda Fransa bu menfaatlerini gerçekleştirmek, halk arasındaki bütünlüğü sarsmak ve dindaşaları olan Ermenilere sahip çıkıyor gibi görünmek amacıyla Van'da okul ve yetimhane açmıştır[354].

b-Rusya:

Akdeniz ve Hindistan'a ulaşma emellerinden vazgeçmeyen Rusya, XIX.yüzyılda bu hedeflerini gerçekleştirmek üzere engel gördüğü Osmanlı

---

[349] **Documents Diplomatiques Affaires Arméniennes,** s. 243.
[350] Un Philarmene, **a.g.e.**, s. 90.
[351] **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I**, s. 64.
[352] Un Philarmene, **a.g.e.**, s. 90.
[353] N.Kerem Demir, **Türkiye'nin Ermeni Meselesi**, Manisa, CBÜ Yüksek Öğrenim Vakfı, Emek Matb., 2001, s. 31.
[354] Nejat Göyünç, **Osmanlı İdâresinde Ermeniler**, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1983, s. 60.

Devleti'ni bölmek ve rahatça Mezopotamya'ya, oradan da Akdeniz'e inebilmek amacıyla Ermenileri kullanmak üzere harekete geçmiştir.

Batıda Fransızların yaptığı gibi Ruslar da Doğu'da eskiden beri canlı tutulan Ermeni milliyetçiliği duygularını uyandırma stratejisini kullanmışlardır[355].

San Stefano Antlaşması, Ermenilerin lehine olan ilk Avrupalı girişimin ve etkinin göstergesiydi. Rusların gayretleri sonucu konulan 16. madde de "Osmanlı hükümeti daha fazla gecikmeksizin, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki yerel ihtiyaçların yerine getirilmesiyle ve o bölgelerde Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerinin garanti altına alınmasıyla ilgilenecektir" ifadesi büyük ve uzun süreçli bir meselenin başlangıcı olmuştur [356].

Rusya, Ermenilerin gözünde kötü bir konumdadır. Nitekim Ermeniler "Biz Bulgaristan gibi bir Ermenistan istemiyoruz" diyerek çekincelerini dile getirmişlerdir. Rusya başbakanı prens Lobanof; Rusya'nın güneye, Fırat'a ve İran'a doğru inebilmesinde müsait bir yol gerektiği için Kafkasya Ermenilerine, Bulgarlara uyguladığı şiddet politikasına oranla, daha az bir şiddet politikası izlemiştir[357].

1870-1880 yılları arasında Van'da görev yapan Rus konsoloslar, kendilerine verilen resmi görevlerinin yanında Ermenileri kışkırtma faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu konsoloslar, aşıladıkları bağımsızlık fikri doğrultusunda eğitim veren okulda Ermeni gençlerini yetiştirmek için büyük çaba sarf etmişlerdir[358]. Yine bu yıllar arasında Van'da dinî ve sosyal amaçlı olarak kurulan Araratlı cemiyeti üyelerinin isyan hazırlıklarına karıştıkları tespit edilmiştir. Ayrıca Van'da 1878 yılında "Kara Haç", "Armenekan" adlı ihtilalci cemiyetler kurulmuştur[359].

Fred Burnaby, eserinde 1847 yılından beri bölgede görev yapan bir İtalyan doktorun anlattıklarını yazmıştır. Bu doktor, Türkiye'ye İranlı kılığında Rusların geldiğini ve bunların amacının, Kürtler arasında huzursuzluk çıkarmak ve Ermenileri Müslümanlara karşı isyan etmeye teşvik etmek olduğunu belirtir. Ayrıca bölgenin

---

[355] Edouard Driault, **La question d'Orient, Depuis ses Origines Jusqu'a nos Jours**, Paris, Librairie Felix Alcan, 1898, s. 246.

[356] İngilizlerin XX.yüzyıl başlarında Güneydoğu Anadolu siyaseti için bkz. M.Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Ankara, TKAE Yay., 1988.

[357] Driault, **a.g.e.,** s. 250.

[358] Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, İkinci Baskı, İstanbul, TDAV, 1986, s. 100-101.

[359] **A.y.**

zengin maden yataklarına sahip olduğunu da vurgular[360]. Madenlere vurgu yapılması yabancı devletlerin iyi niyetlerle bölgeyle ilgilenmediklerinin bir delilidir.

Bakü bölgesinin en verimli petrol kaynaklarını işleten Ermeniler aynı zamanda en iyi bankaların sahibiydiler. Driault'nun ifadesiyle bu "Yahudi Hıristiyanlar" büyük bir servet topluyorlardı. Rus gazeteleri onlardan "Ermeni tehlikesi" olarak bahsetmektedir. Çar III. Alexandre; Ermenileri, Rus ve Ortodoks kalabalığı arasında eritmeye yönelik ilk olağanüstü önlemleri alır. Ermeni okullarını kaldırır ve oralarda yalnızca Rus dilinin kullanılmasına müsaade ederek Ermeni öğrencileri Rus üniversitelerinden uzaklaştırır. Yine III. Alexandre, Ecmiadzin'in konağındaki Katolikos'u kaldırarak Saint-Petersbourg'a, kendine yakın bir yere kurmak istemiş; ancak Ermenileri Ortadoks-Rus temelinde eritme planını gerçekleştiremeden ölmüştür[361].

c-İngiltere:

İngiltere ve Amerika, Osmanlı Devleti içinde bir Protestan grup oluşturmak amacıyla 1828 yılından itibaren Ermeni çocukları eğitmek ve misyonerlik faaliyetlerinde bulunmak üzere bedava mektepler, gece dershaneleri ve ibadethaneler açmışlardır[362].

Bu dönemde Ermeni ailelerin bir kısmı çocuklarını eğitim almak üzere Fransa ve İngiltere'ye göndermişlerdir. Fransa'da eğitim alanlar, Osmanlı hiyerarşisinde önemli mevkilere gelmişlerdir; Aghaton, Servitchen, Fchamitchen, Vartan ve Mihran aileleri buna örnektirler.

İngiltere'ye gidenler, Londra ve Manchester şehirlerine yerleşip kendilerini ticarete vermişlerdir. Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar giderek İngilizlere özgü pamuklu kumaş satmaya başlamışlardır. Bunun üzerine şirketler kurularak eğitimin yaygınlaştırılması amacıyla Anadolu'nun her yerinde okullar açılmıştır. İşte bunu fırsat bilen Amerikalı misyonerler, Anadolu'ya gelerek, henüz yeşermeye başlayan bu yeniden yapılanma hareketinin içinde yer almışlar ve hazır buldukları alanda kolayca yayılmışlardır. Amerikalıların bu çalışmaları meyve vermiş ve birçok

[360] Fred Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor,** Vol.II, Seccond Edition, London, Smapson Low, 1877, s. 222.
[361] Driault, **a.g.e.**, s. 251.
[362] Gencer, **a.g.m.**, s. 72.

Ermeni, Protestanlığı benimsemiştir. Bunların bir kısmı Amerika'ya giderek ticarete atılmışlar ve mağazalar açmışlardır[363].

Ermeni meselesinde İngiltere'nin baskıları etkili olmuştur[364]. İngiliz politikası, Rusların güneye inme ve Hint yollarına ulaşma politikalarına karşı, o bölgede kendisine birtakım haklar yaratma doğrultusundadır. Londra kabinesi, Ermenilerin kendi yanlarında yer almaları için yoğun çaba sarf etmiştir. Hatta Fransızlar; Suriye ve Filistin'deki Katolikleri koruma altına aldıklarını gündeme getirdiklerinde, İngilizler; hemen Ermeniler lehine bir adım atmışlardır. İngilizler, bölgeye devamlı Protestan misyonerler göndererek olup bitenlerden haberdar olmak istemişlerdir[365].

M. Gladstone, Sultan Abdülhamit'in Ermenilere karşı izlediği politikadan dolayı onu "Katil Sultan" olarak adlandırır. M.Vandal ise ona "Kızıl Sultan" lakabını takmıştır[366].

İngiltere; Rusya'nın, Ermenilerin ve Doğu'daki Hıristiyanların koruyucusu olmasından endişeleniyor ve Ermenilerin koruyucusu olan Rusya'nın bütün Küçük Asya'ya ve Mezopotamya'ya hükmedemeyeceğine inanıyordu. Sultan'ın varlığını korumayı çok isteyen İngiltere, 4 Haziran 1878 antlaşmasıyla devletten "İngiliz hükümetiyle anlaşmasını" elde etti. Osmanlı hükümeti, Küçük Asya topraklarındaki bütün kurumlarına oradaki Hıristiyan ve Müslüman halkın durumunun yükseltilmesini buyuruyordu. Sultan'a bu konuda yardımcı olabilsin diye İngiltere'nin, Kıbrıs Adası'nı ele geçirmesine ve yönetmesine izin verilmişti[367].

İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir Henry Layard resmi bir raporda hükümetine "hiçbir reformun tasarlanmadığını ve dürüstçe yerine getirilmediğini" belirtiyordu. Kısacası İngiliz elçisi büyük devletlerin müdahalesinin gerekliliğini belirtiyordu. 22 Temmuz 1880'de, M.Gladstone, parlamentoda, son zamanlarda İngiltere'nin politikasını belirterek Osmanlı hükümetine karşı şu ciddi açıklamayı yapıyordu: "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının sevinilecek bir durum olduğu ancak, doğuracağı karışıklıklardan kaçınılması gerektiği ve batılılar için birinci meselenin

[363] Un Philarmene, **a.g.e.**, s. 86.
[364] **A.e.**, s. 87.
[365] Pinon, **a.g.e**, s. 44.
[366] L. Collas, **Histoire de L'Empire Ottoman Jusqu'a LA Revolution de 1909**, Paris, Felix Alcan Editeur, T.y., s. 163.
[367] Engelhardt, **La Turquie et le Tanzimat**, II, s. 209-211

Türk hükümetinin görevlerini yerine getirmesi olduğunu belirterek bütün çalışmalarını bu yönde kanalize ettikilerini ve amaçlarının hükümetin görevlerini yerine getirmesi olduğunu" ifade etmektedir[368].

İngilizlere göre Ermeniler, yönetimin boyunduruğundan, vergi toplayıcılardan ve aşırıcı yargıçlardan kurtulabilirlerse memnuniyetlerini göstermeliydiler. Bu sakıncalarla Avrupa'nın diğer ülkeleriyle sorun üzerinde görüşmelerle meşgul oldular, görüşmeler sona ermedi; İngiltere Kıbrıs'ta olan varlığını yasal hale getirmek[369] için farklı siyasetler tâkip etti ve Ermeni politikaları da bu siyasetlerinin bir parçası oldu.

d-Amerika:

Amerika, misyonerleri vasıtasıyla bu meseleye el atmıştır. Bu devletin amacı, siyasî ve ekonomik olmaktan ziyade dinîdir[370]. 1820 yılında İzmir'e gelen Amerikan misyonerler burada başarılı olamayınca Ermenileri Protestanlaştırmaya çalışmışlardır. Nitekim 1914 yılına doğru Türkiye sınırları içinde 426 okul ve 9 hastane bu misyonerler tarafından açılmıştır. Bu kurumların çoğu, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde açılmıştır[371]. Amerikalı misyonerler; Ermeni edebiyatının, dini ve yazı dilinin gelişmesine yatırım yapmışlardır. Bundaki amaç İncil'i kendi dillerinde okumalarını sağlamak ve daha iyi ilişkiye girebilmek olmuştur. Ayrıca isyanların bastırılmasından sonra birçok komite üyesinin Amerika'ya göç ettiği ve 1910 yılında Amerika'ya göç edenlerin sayısının 80.000 ile 150.000 arasında olduğu o günkü gazetelere yansımıştır[372].

Bununla beraber İngiliz Konsolos Williams'ın raporunda, 15 kadar Amerikalı'nın isyancıların arasında olduğu belirtilmiştir[373].

T Deyrolle, Amerikalıların Bitlis'teki faaliyetlerini şöyle anlatır: "*Amerikan misyonerler bu şehre yerleştiler ve bazı kişilere kendi dinlerini kabul ettirdiler. Şehre*

---

[368] Driault, **a.g.e.**, s. 249.
[369] **A.e.**, s. 250.
[370] İ.Gedik-M.Şaşmaz-Y.Canatan, **a.g.e.**, s. 32.
[371] Ercüment Kuran, "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed: H.C.Güzel, 2.Baskı, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s. 198.
[372] Nil Sarı, "Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, İÜ Rektörlüğü Yay., 2001, s. 289.
[373] Akçura, **a.g.e.**, s. 111.

hâkim tepenin birisinde bir çeşit ev inşa ettiler. İngiliz elçisinden, onlar için bir mektup vardı bende. Evlerinin uzaklığı onlara yapacağım ziyareti engelledi. Onlardan birisi bir akşam Hasan beyin evinde beni ziyarete geldi. Konuşmamız çok kısaydı, çünkü bu misyoner sadece İngilizce ve bu yörenin dilini konuşuyordu ve ben bu dilleri anlamıyordum. Bu esnada ondan kendi dinîne geçenlerin hepsinin Ermeni Gregoryenlerden olduğunu öğrendim"[374].

Özellikle Van bölgesinde Amerikan misyoner sayısı oldukça fazladır. Lynch Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin ilgi alanı hakkında şu bilgiyi verir: "*Van'daki Amerikalı misyonerler dergahı, Yeni Dünya'nın Protestan sakinlerinin dindar teşebbüslerince, Türkiye'nin Asya kıtası sınırları içerisinde kurulan pek çok kurumdan sadece bir tanesidir. Zorunlu olarak aynı ulustan olmamasına karşın aynı inancın farklı cemiyetleri arasında birbirinin dairesine müdahaleden kaçınmak kabul görmüş bir kuraldır ve bu yüzyıldaki ilk dönemden bu yana Amerikalılar, yollarını Anadolu ve oradan Mezopotamya'ya dek uzatarak bu alana girdiler ve burayı kendilerine malettiler. Cemiyetleri Amerika Kiliseler Cemiyetleri'nce destekleniyor. Bu özel misyoner dergahı l87l'in sonlarına doğru kuruldu. Faaliyetleri Gregoryen dinini kabul eden Ermeni nüfusuyla sınırlıdır…*"[375]. Görüldüğü gibi bölgenin üzerindeki Batılı ve Amerikan ilgisi, XIX. yüzyıla dayanmakta ve hâlâ devam etmektedir.

e-Almanya:

Bu dönemde Almanya'nın Ermeni meselesine bakışı diğer devletlerden farklıdır. Osmanlı Devleti ile beraber bir çözüm bulunmasından yanadır. 25 Mayıs[376] tarihli Pour Les Peuples d'Orient adlı gazetedeki rapora göre Almanlar, Osmanlı Devleti ile olan ekonomik çıkarları nedeniyle Ermeni meselesine sıcak bakmamaktadırlar[377]. Ancak sonraları Almanya ve Ermenilerin ortak menfaatlerinin oluşması üzerine Alman politikası gözden geçirilmiş ve meseleye güçlü destek verilmeye başlanmıştır[378].

---

[374] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 374.
[375] Lynch, **Armenia Travels and Studies**, s. 91-93.
[376] Bilgiye ulaştığımız kaynakta, gazetenin yayınlandığı yıl verilmemiştir.
[377] Ludovic De Contenson, **Les Réformes en Turquie D'Asie**, s. 46-47.
[378] **A.e.**, s. 48.

IV-BÖLÜM
SEYAHATNAMELERDE
MİMARÎ ESERLER

A-VAN KALESİ VE YAPILARI

XIX. yüzyılda Van ve çevresine gelen seyyahlar, arkeologlar, konsoloslar ve araştırmacılar şehirde bulunan tarihî eserleri incelerlerken bu yapıları tamamen taraflı bir şekilde Ermeniler'e, bazıları ise bilmeden Asurlulara atfetmişlerdir. Ayrıca Van Kalesi, Toprakkale ve diğer bölgelerde yaptıkları araştırmalarda Koreneli Moise'in bahsettiği Ermeni eserlerini aramışlardır. Özellikle Schulz bu amaçla İran ve Türkiye'ye gönderilmiştir. Kaynaklarda Selçuklu, Osmanlı ve diğer Türk-İslâm eserleri hakkında pek malumat bulunmamaktadır. M.F. Millinden bu durumu "Tarihte Türklerin yaptığını tamamen görmezden gelme isteği" ile açıklar[1]. Bu sebeple bize ait yapıların bu dönemdeki durumu hakkında seyahatnamelerden fazla bilgi edinemedik.

Keşfettikleri eserlerin büyük bir kısmının Ermenilere ve Asurlulara ait olduğunu iddia eden araştırmacı ve seyyahlar bu konuda yanılmışlardır. Fakat yapılan modern çalışmalarla, mağaraların ve kitabelerin bir kısmının daha eski bir döneme ait olduğuna inanan seyyahlar da vardır[2]. Ancak dünya siyasetinin yön değiştirdiği bir dönemde ve Osmanlı'nın gerileme devresinde gerçekleşen bu seyahatlerin elbette batılı devletlerin siyasî emellerine hizmet gayesi olduğu muhakkaktır. Bizim araştırmamızın temel kaynakları bu seyahatnamelerdir. Eserlerde verilen bilgilerin yanlış, taraflı hatta kasıtlı olmasına rağmen; bizim ilmi anlayışımız, onların da fikir ve düşüncelerinin ne olduğunun öğrenilmesinin önemli olduğudur. Buradan hareketle diğer bölümlerde olduğu gibi Mimari Eserler bölümünde de seyyahların görüşleri ön planda tutulmuş ve gerek metin içerisinde gerekse dipnotlarla yanlış bilgiler düzeltilmeye çalışılmıştır.

---

[1] M.F.Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Çev: N. Mestçi, İstanbul, Doz Yay., 1998, s. 19.
[2] M. Theophile Deyrolle, "Voyage Dans Le Lazistan et L'Arménie", **Le Tour Du Monde, Nouveau Journal des Voyages**, Paris, Libraire Hachette, 1876, s. 382.

Van Kalesi'nin temelinde kurulan ve sivri yüksek kayalara kazınan kitabelerden oluşan antik eserler korunamamıştır. Araştırmacıların, diğer Asur kitabelerinden ayırt etmek için Armeniaque adını verdikleri bu kitabeler (şüphesiz Asur Devleti'nin yazımıyla, Ermeni diyalektin yazımı arasındaki farkı ortaya koymak için bazı yönlerden ele alınmıştır) tamamıyla okunamamaktadır. Bazıları bunların tarihinin Semiramis zamanından daha eskiye gittiğine inanırlar. Van kayalıklarının üzerinde Hystaspe'nin oğlu Darius hakkındaki olayların üç dilde anlatıldığı kitabenin keşfiyle; çivi yazılı yazın çalışmalarına getirilen etkili yardıma rağmen, XIX. yüzyılda böyle bir tarihlendirmeyi yapabilmek zor olmuştur[3].

Van, modern çağlarda olduğu kadar Ortaçağda da birçok esere sahiptir. Bunların arasında, heykeller ve kitabeler bulunan taşlardan yapılmış olan kalenin duvarları gösterilebilir. Bu duvarlar, doğuda ve güneyde, kuzeyde ve batıda yuvarlak yolun geçtiği ikili sur şeklini oluşturur[4].

Cuinet kalede barut deposu ve diğer savaş araç gereçleri için bir yer, bir cami ve yıkık dökük bir eski kilise ile birçok çivi yazılı kitabeler bulunduğunu söylemektedir. Van şehrinin dikkate değer diğer yapıları şunlardır: İlk sırada, bu şehrin on iki Ermeni kilisesinin arasında (yedisi kalede, beşi bahçelerde) Surp-Nişan, Surp Tiramary ve Surp Sahak kiliseleridir; sonra on bir cami arasında (Altısı kalede, beşi bahçelerde) Sinaniye (Sinaneddin) Cami vardır. Sinaniye Cami İstanbul'daki Süleymaniye Cami'nin ve Edirne'deki Selimiye Cami'nin mimarı ve Osmanlı mimar okulunun kurucusu ve hem de birçok eseriyle ünlü olan Mimar Sinan tarafından yapılmıştır; Hüsrev Paşa Cami, aynı ekole bağlıdır ve 975 Hicri (1558) tarihlidir. Ulu Cami, şehrin güneyinde yuvarlak yolun duvarındaki büyük kışlanın karşısında yer alan büyük camidir[5].

Bütün seyyah ve araştırmacılara ilham kaynağı olan Koreneli Moise'in Van hakkında yazdıklarını burada belirtmek gerekir:

"*Semiramis Ermenistan'ı fethettikten sonra ordularıyla birlikte Van Gölü'nün kıyısında bulunuyordu. Ilık iklimi, yeşilliği, gölün batı kıyısında akan*

[3] Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure**,Tome Deuxième, Paris, Ernest Leroux Éditeur, 1891, s. 692.
[4] **A.y.**
[5] **A.e.,** s. 693.

suyun bolluğu ve güzelliği sebebiyle oraya krallık sarayı yaptırmaya karar verdi. Güneydoğu tarafında, kuzeye doğru eğimli ve iyi sulanan bir yer seçti. Asur'dan 600 mimar tarafından yönetilen 42 bin işçi, ağaç ve taş ustaları, ayrıca demir ve tunç ustaları getirtti. Kireç çimentosu ve kumla kayaları bir araya getirerek bir taban oluşturmaya başladılar. Uzun yıllar süren bir çalışmadan sonra bitirilen şehir, kalın duvarlarla çevrelendi ve tunç kapılarla süslendi.[6] *İçine de farklı renklerde taşlardan bir saray inşa edildi ve ayrıca halk meydanları ve yeterli miktarda oturma yerleri eklendi. Yakınlardan geçen sular, kanallar aracılığıyla farklı mahallelere ve bahçelere dağıtıldı. Bu alanlara birçok çeşit meyve ağaçları dikildi ve burada yaşamak üzere insan toplulukları getirtildi. Semiramis'in Mezopotamya'nın sıcağından kaçıp yazın sığındığı yer buralardı. Kış geldiğinde de Ninova'daki (Ninive) sarayına geri dönüyordu. Daha da güçlü bir kale yapıldıktan sonra oranın içine kraliyet sarayını yaptırdı. Oraya oldukça zor bir geçildikten sonra korkunç mağaralar aracılığıyla ulaşılmaktadır*". Ermeni tarihçi, bu yapıların nasıl inşa edildiğinin bilinemediğini; fakat bu sarayların, krallığın en büyük ve en güzel yapıları olduğunu belirtir[7].

Diğer bir Ermeni tarihçi P. Indjidjian, onun zamanında, şehrin içinde toprak kazıldığı zaman atlı bir adam şeklinde bir heykelin çıktığından bahseder. Ayrıca İskele kapısının yanında, küçük bir derenin kıyısında düzeltilmiş büyük mermer bloklarının bulunduğunu belirtir[8].

Schulz, Van'da Ermenilere ait heykel ve kabartmaların olduğunu iddia edenlerin aksini söylemektedir: "*Şayet eskiler kadar yeni Ermeni yazarlar da Van ve çevresinde olması gereken Semiramis döneminden kalma heykellerden, kabartmalardan ve diğer heykeltıraşçılık eserlerinden bahsediyorlarsa, bugün ben ne kalede ne kayalıkta ne çevrelerinde böyle bir şeye rastladım. Bu tür bir eseri ortaya çıkarmayı çok isterdim; fakat bu konudaki bütün araştırmalarım sonuçsuz kalmıştı. Van'da hiç kimse ne Müslümanlar ne de Hıristiyan Ermeniler bu eserlerden bahsedildiğini hiç duymamışlardı. Bulabildiğim tek şey Orta kapının yanında bulunan şehrin yaslandığı duvarların birinde bulunan taşın üzerine kabartma olarak*

[6] Deyrolle, **a.g.m.**, s.382.
[7] Deyrolle, **a.g.m.**, s.383.
[8] Deyrolle, **a.y.**

yapılmış küçük bir insan figürünün tacıydı. İskele kapısının üstünde bulunan ve tamamıyla modern olan bir aslanın boğayla olan dövüşünü sergileyen taşları saymıyorum. Bu heykeller çok büyük, şekil ve yapı itibariyle çok hoş değiller. Bunların hiçbiri eski döneme ait olamazdı. Çünkü Horhor'da bulunan yazılarda bir incelik ve bir sanat vardı ve bunlar bir şâheserdi[9]*. Konunun çok fazla tanınan sembolik göstergelerle olan benzerliğine rağmen bu taşları, eski Yunan ve Pers eserlerini taklit eden, kaba bir sanatın olduğu Müslüman bir döneme atfetmek daha doğru olacaktır. Bunun ispatı da Selçuklu hanedanlığının birçok madalyası, Diyarbakır ile Bayburt'ta bulunan duvar taşlarıdır.*

Böylesine barbar ve Kürdistan'ın doğusundan daha Sünni bir bölgede antik eserlerin bulunmayışı şaşırtıcı olabilir mi? Şayet önce Hıristiyanlık daha sonra da İslâm dini ülkenin ortak geleneğine göre eskiden de ulu kişilere atfedilen yerlere aynı değeri verdiyse; şayet hâlâ bugün Asur yazılarıyla dolu mağaralarda ve kayalıkların üzerinde birileri Sourb Kirkor ve Astyatzatsin'e, yalnız bir şekilde dua eden Ermeni ve Müslüman kadınları görüyorsanız; bu durum kitabeleri bir tür koruyucu ve nazarlık olarak düşünen o yörenin halkının bu yerlere saygı göstermesindendir. Kürdistan'da yaşayan toplulukların aptal cahilliğinden ve barbarlığından, bu eserlerin az bir şey olsun korunmasını heykelcilik adına bekleyemezsiniz. Çünkü kesinlikle bir kabartmanın üzerinde bulunan insan figürü bazıları için şeytanın ve Hıristiyanlık karşıtlığının portresi olarak görülürken, bazıları onları Kur-an'ın ilkeleri ve Peygamberin gelenekleri onuruna yok etmeye çalışıyor"[10].

1-Van Kalesi ve Surlar:

Van kayalığı, 600 metre uzunluğu, 80 metre yüksekliği ve 120 genişliğiyle önemli bir yapıyı oluşturmaktadır[11]. Doğudan batıya doğru uzanmaktadır. Birçok kayanın yüksek yerlerinin yüzeyinde çivi yazısıyla yazılmış kitabeler[12] bulunmaktadır. İlk olarak Schulz yüksek bir minareden bir teleskopun yardımıyla

[9] Friedrich Eduard Schulz, "Sur Le Lac De Van Et Ses Environs", **Journal Asiatique**, Troisième Série, Tome IX, Paris, İmprimerie Royale, Avril-Mai-Juin, 1840, s. 296.
[10] Schulz, **a.g.m.**, s. 297.
[11] Emel Atsız, **Van (Erciş-Gevaş-Hoşap Türk mimari Eserleri)**, İÜEF Sanat Tarihi Bölümü Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1969-1970, s. 5.
[12] Evliya Çelebi kayanın dört köşe halinde parlatılıp ibretle okunacak rumuz ve işaret şeklinde yazılar olduğunu belirtir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 544.

onları kopya etmiş, daha sonra ise T. Deyrolle, iplerle tutturulmuş iskele yardımıyla kitabelerin baskılarını almıştır.

Bugün Van Kalesi[13] olarak anılan yer; büyük, dik, oldukça sert kireç taşı ile kaplı, güney köşesi düzeltilmiş, kuzey ve kuzeybatısı biraz bayır, birçok duvarla çevrilidir ve farklı modern Türk yapılarından oluşan büyük bir kayalıktan oluşmaktadır[14]. Kale; her birinin ayrı ayrı merdiveni, salonu ve kitabeleri olan üç bölümden oluşur[15]. Batıda bulunan Gurab kalenin en yüksek noktasını oluşturur[16].

Uzun yıllar süren bir çalışmadan sonra bitirilen şehir, kalın duvarlarla çevrelenmiş ve tunç kapılarla süslenmiştir.[17] İçine de farklı renklerde taşlardan bir saray inşa edilmiş ayrıca halk meydanları ile yeterli miktarda oturma yerleri eklenmiştir. Yakınlardan geçen sular, kanallar aracılığıyla farklı mahallelere ve bahçelere dağıtılmıştır. Bu alanlara birçok çeşit meyve ağaçları dikilmiş ve burada yaşamak üzere insan toplulukları getirtilmiştir[18].

İskele kapısının bulunduğu taraf, kale duvarıyla çevrilmiştir ve aralıklarla surlar vardır. Bu duvarların bir çoğu, Asya Türkiye'sinde bulunan diğer şehirlerdeki kalelerin duvarları gibi yıkıntı halindedir[19]. Kale içinde bayramı belirtmek veya bölgenin isyancı ve soyguncu insanlarını korkutmak için kullanılan toplar vardır[20].

65º doğu yönünde meyile sahip Van kayalığı, her taraftan belirgin bir şekilde dik uçurumlar oluşturacak şekilde eğimlidir. Şehrin ikili surlarını oluşturan duvarlar, kayalığın iki ucunda birbirine yakınlaşır. Surlar en altta çok sayıda

---

[13] Evliya Çelebi Van Kalesini çökmüş bir deveye benzeterek kalenin doğu tarafına topların asla ulamayacağını, yedi kule ve yedi kat kapı olduğunu, kalenin içinde kat kat altı yüz adet büyük mağara bulunduğunu ve her birinin bir kervansaraya benzediğini belirtir. Yine Evliya Çelebi bu mağaralarda dokuma yerleri olduğunu, yüzün üzerinde mağaranın tahıl ambarı olarak kullanıldığını, bazılarında da tuzlanmış balık ve et saklandığını ifade eder. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s.542.

[14] Schulz, **a.g.m.**, s. 264.

[15] Elisee Reclus, **Nouvelle Géographie Universelle, La Terre et les Hommes**, Tome IX L'Asie Antérieure, Paris,Libraire Hachette, 1884, s.375.

[16] Charles Texier, **Description de L'Arménie, La Perse et La Mésopotamie**, Publiée Sous Les Auspices Des Ministres de L'İntérieur et de L'İnstruction Public, Deuxiéme Partie, Paris, Typographie de Firmin Didot Fréres, Libraires, İmprimeur De L'İnstitut de France, 1852, s.13

[17] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 382.

[18] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 383.

[19] Schulz, **a.g.m.,** s. 265.

[20] Bu topların hepside kullanılmaz haldedir. Sadece bir tanesi bayramlardaki kutlama atışları için saklanmaktadır. Ayrıca F.Burnaby'e kaleyi gezdiren komutan, kalenin şehre çok yakın olduğundan artık kullanılamayacağını çünkü top atışlarının artık çok rahat bir şekilde kaleyi vurabileceğini, kalenin hastane veya stok ambarı olarak kullanılabileceğini belirtmiştir. Bkz. F. Burnaby, **On Horseback Through Asia Minor,** Vol.II, Seccond Edition, London, Smapson Low, 1877, s. 234.

sıkıştırılmış küçük kayalardan oluşur ve en yukarıda toprak mazgallar bulunur. İç duvar; toprak ve molozlardan yapılmıştır. Kolayca parçalanır ve tekme ile kolayca devrilir. Bu duvarın etrafını su dolu bir hendek çevrelemektedir[21]. Surlar; topraktan burçlar ve küçük kulelerle[22] güçlendirilmiştir ama neredeyse yarısı yıkılmış haldedir[23].

Yüksek surlar ve kuleler uzaktan aşılamaz izlenimi vermektedirler. Ancak surların tamamına yakınının kerpiçten olması, ciddi bir muhasarada ele geçirilebileceği ve sağlam olmadığı düşüncesini doğurmaktadır. Birkaç top atışının surlarda yeterli büyüklükte bir gedik açma ihtimali yüksektir. Sadece İç kale ve bazı burçlarda taş kullanılmıştır; ancak onların da diğer kısımlardan daha dayanıklı olduğunu söylemek zordur. Çünkü taşlar bu dönemde yerlerinden gevşemiş ve çökmek üzeredir. Kaleyi oluşturan platonun çevresinin 800-1000 m. ve kuzey yamacındaki eğimin daha az ve tırmanmaya daha müsait olduğunu ifade eden Hell şehrin, kalenin çevresinde yamuk bir dörtgen oluşturacak şekilde yayıldığını belirtir[24].

Kaledeki toplar eski model olup tahta platformlara sabitlenmiştir. Bazısı ise çift tekerlek üzerinde durmaktadır. Topların kaledeki eskimişlik görüntüsü ile tam olarak örtüştüğünü söyleyen seyyah; niceliğin niteliğe üstün olduğuna inanılırsa kalenin iyi savunulduğunun söylenebileceğini, zira Van'daki top sayısının bir hayli fazla olduğunu ve kaleyi bir alay piyadenin koruduğunu yazmaktadır[25].

Van'ın üstüne kurulmuş olduğu kayalık, kalker maddesinden oluşmaktadır[26]. Kayalık[27], ovanın ortasında yekpare şekilde yükselmektedir. Hell, Van kayalığında birçok fay keşfetmiş ve kayanın oluşumunu jurasik devre ait olarak sınıflandırmıştır. Ancak en ufak bir fosil parçası dahi tespit edememiştir[28].

---

[21] X.H.De Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, Premiere Partie, Paris, P.Bertrand, Libraire Éditeur, 1856, s. 508.
[22] Çevresinde yetmiş kule vardır. Tebriz kapısı kulesi etrafında kulelerin her birinden diğerine gizli yollar bulunmaktadır. Bu taraftaki duvarların iç yüzünde, yer altında taştan yollar olduğu belirtilmektedir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 545.
[23] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 507.
[24] **A.e.**, s. 511-513.
[25] **A.e.**, s. 511.
[26] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Quatrieme, Paris, 1860, s. 99.
[27] İngiliz seyyah F.Burnaby'e göre kale göl seviyesinden iki yüz metre yüksekliktedir. Bkz. Fred Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, Çev: F.Taşkent, 3.Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000, s. 328.
[28] Hell, **a.g.e.**, s.100.

Kalenin güney tarafını oluşturan madde çok serttir. Burada tapınaklar, büyük binalar, hazineler ve geniş yeraltı geçitleri bulunmaktadır[29].

2-Kale Kapıları Ve Hazine Kapısı Mağarası

Dört açık kapı, şehirle bağlantıyı kurarken kuzeybatıdaki beşinci kapı ise hisar içindir. Bu kapıları şu şekilde sıralayabiliriz: Doğudaki ilk kapı Tebriz kapısı, güneyde Yeni kapı ve Orta kapı, batıda son olarak İskele kapı veya göle açılan kapı vardır[30]. XIX. yüzyılın ortalarında şehre gelen Hell, şehirde üç tane kapı olduğunu bunların Tebriz kapısı, Bitlis kapısı ve doğuya, göl kıyısına bakan kapı olduğunu belirtir[31]. Bu dönemde diğer kapı muhtemel saldırılara karşı kapatılmış olabilir.

Tebriz kapısının hemen dışarısında kayaya oyulmuş ovadan 10 ayak yükseklikte kare tablo izlerine rastlanmıştır. Bu tablo Schulz'un gördüğü dönemde tahrip edilmiştir[32]. Bu kapının hemen arkasında Deveboynu ve Kesik kale denilen değirmen yerleri vardır[33].

Kalenin dört girişinden birisi İskele kapısıdır. Bu adın verilmesinin sebebi Ermenilerin Arvanz, Müslümanların İskele Köy adını verdikleri köye giden bir çıkışın olmasıdır. Bu tarafta kayalık çok az yükselmiştir. Bu sebeple İskele kapısı devamlı düşmanların saldırılarına maruz kalmıştır. Çünkü diğer taraflardan saldırmak imkansızdır[34].

İskele kapısında bulunan büyük mermer blokların antik şehrin kalıntıları olabileceği düşünülmektedir. Bu kapının yanlarında, hayvan avlayan at kabartmaları (?) bulunmaktadır[35]. Texier, ucu göle çıktığı için İskele kapısı adı verilen kapının çok büyük taşlardan ve çimentosuz yapıldığını ve bu kapının kayalığı kaplayan Asur yapılarından kalan tek kalıntı olduğunu belirtir[36].

---

[29] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 383.
[30] Cuinet, **a.g.e.,** s. 693.
[31] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 508.
[32] Schulz, **a.g.m.,** s. 290.
[33] Emel Atsız, **a.g.e.**, s. 6.
[34] Van Kalesinin büyük gücü göl ile olan bağlantısından da ileri gelmektedir. Göl sayesinde kalenin iletişimi, düşman tarafından kesilememektedir. Bkz., Millingen, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Çev: N. Mestçi, İstanbul, Doz Yay., 1998, s. 111.
[35] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 387.
[36] Texier, **a.g.e**, s. 11.

Orta kapı; Hüsrev Paşa Cami önünde bulunan ve günümüze ulaşan ender yapılardan birisidir[37]. Seyyahlar sadece kapının ismini zikretmişler ancak bilgi vermemişlerdir.

Schulz, yapmış olduğu araştırmalarda Hazine Kapısı mağaralarının yapısını, büyüklüklerini ve içindeki kitabeleri ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Bu dönemdeki seyyahların hiçbirisi Schulz kadar bilgi vermemiş, hatta bir kısmı mağaraların olduğunu belirterek geçiştirmiştir. Bu sebeple buradaki bilgilerin büyük kısmı, Schulz'un eserinde verdiği bilgilerin özeti olarak alınmıştır.

Tebriz kapısından biraz uzaklıkta, bu kapıyı göle çıkaran yol üzerinde, kalenin bu bölgesini koruyan yapıların dış tarafında ve altındaki kayalıkta iki mağara görülür[38]. Biri diğerine 20 adım uzaklıkta olan bu mağaralar, kayalıkta çok özenli bir şekilde oyulmuşlar ve her biri 7 ayak genişliğe, 8,5 ayak uzunluğa ve bir o kadar da yüksekliğe sahiptirler. Odaların üst kısmı kubbe şeklinde oyulmuş; Duvarları çok düzgündür ve hiçbir eser yoktur. Sağdaki mağarada, girerken hemen solda 29 satırdan oluşan bir kitabe bulunmaktadır. Bu kitabenin da yarısı toprağın altındadır[39]. Ve uzun zamandır toprak altında kaldığı da belli olmaktadır. Harfleri oldukça büyük ve kolaylıkla okunabilecek durumdadır ve çok iyi şekilde korunmuştur[40].

Bu mağaraların aşağısında kayalık yığının arasında genişleyen bir yarık, birçok yazı karakteri taşımaktadır. Alman araştırmacı Lehmann-Haupt, buranın bir kanal olduğunu ve yamaçta iki kola ayrılarak; biri kuzeydoğuya diğeri doğuya doğru uzanan kanalların, kurban kanalı olabileceğini ileri sürmüştür[41]. Bu yazı üzerinde görülen ikinci bir boşluğun, Hıristiyan Ermenilerin birçok satırı bozarak kazıdıkları büyükçe bir haç şeklinden dolayı ileri geldiği ifade edilmektedir[42]. Bu yazıtı oldukça büyük bir şekilde oyulmuş olan haç şekli bozmuştur[43]. Hıristiyanlar buraya kutsal

---

[37] Uluçam, **a.g.e.,** s. 21.
[38] Bu mağaraların "Analı Kız" nişleri olduğu ve Kalenin kuzeydoğu yamacında yer alan bu yapının Sarduri II. tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Bkz., Taner Tahran; "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar", **III.Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara 20-24 Mayıs 1985, s. 306.
[39] Bu Kitabe II. Sarduri'ye ait kitabedir.
[40] Schulz, **a.g.m.,** s. 290.
[41] C.F.Lehmann-Haupt, **Arménien Einst und Jetzt**, II/1, Berlin, B.Behrs Verlag/Friedrich Feddersen, 1926, s. 30.
[42] Schulz, **a.g.m.**, s. 291.
[43] Texier, **a.g.e.**, s.15.

gözüyle bakmaktadırlar ve Müslümanlar içinde burası bir ziyaret yeri olmuştur. Burayı özellikle kadın Müslümanlar ziyaret etmektedirler[44].

Bölgedeki söylentilere göre burada bir hazine bulunmaktadır. Yeraltında veya Hazine kapısının altında, içi altın ve elmasla dolu büyük bir odanın girişini korumak için büyük bir demir mazgal vardır. İlginç bir hikâyeye göre oradaki hazineyi bir cin korumaktadır[45]. Hiçbir ölümlü oraya giremesin diye alevden kılıçlarıyla iki kişi orayı beklemektedir. Her gece büyük bir yılan kitabenin önüne gelip yatmakta tanyeri ağardığında ise mağaranın sağ tarafında bulunan bir kaya deliğine çekilmektedir. Van'da yaşayan halk bu hikayeye çok inanmış hatta onu bu konuda ikna etmek için yılanların izini göstermişlerdir. Ancak Schulz güneş doğmadan iki saat önce defalarca buraya gelmesine rağmen hiçbir zaman yılan görmemiş ve hikayeye inanmamıştır[46].

3-Üç Tablo:

Hazine kapısının birkaç yüz adım sağında, kayanın bir kısmının eski zamanlarda kazındığı bir mağara görülmüştür. Burası 56 adım genişliğinde, 50 adım yüksekliğindedir ve üzerine kare şeklinde üç tane tablo çizilmiştir[47]. Her üçü de aynı yazıyı tekrarlamakta ve çivi yazısı harflerden oluşmaktadır. Bu tablolar dağınık bir vaziyette, biri diğerinden 12 adım yükseklikte bulunmaktadır. Birincisinin yerden 20 ayak yukarıda bulunan diğerinden biraz daha yüksekte olduğu belirtilmektedir. Üçüncüsü ise birinci tablonun 10 adım sağında alt tarafta ve ikinci tablonun 4 adım solunda alt tarafta bulunmuştur[48].

Bu tabloların her biri 1 ayak genişliğinde ve bir o kadar da derinlikte bir çerçeve ile çevrilmiştir. Ayrıca diğerlerinden farklı olarak birinci tablo 5 ayak yüksekliğe, 5 ayak 3 parmak genişliğe sahiptir. İçinde bulunan kitabe 19 satırdan oluşmaktadır. Son satırın altında 14 parmaklık bir boşluk bulunmakta ve buraya hiçbir şekilde yazı yazılmadığı belirtilmektedir[49].

---

[44] Schulz, **a.g.m.**, s. 291.
[45] Texier, **a.g.e.**, s.15
[46] Schulz, **a.g.m.,** s. 292.
[47] **A.y.**
[48] Schulz, **a.g.m.,** s. 293.
[49] **A.y.**

Az daha yüksekte bulunan ikinci tablo, birincisinden 12 adım uzaklıkta ve birincisiyle aynı boyuttadır. Biraz farklılıklarla yazı aynen tekrar edilmiştir. Üçüncü tablo diğerlerinden birkaç parmak daha büyüktür[50]. Bu diğerlerinden daha aşağıda olduğu için tahribata karşı kendini koruyamamıştır. Yazılar tamamıyla tahrip edilmiştir; fakat başlangıçta ve sonda kalan satırlar sayesinde birinci ve ikinci tablolarla aynı yazıyı taşıdıkları düşünülmektedir[51]. Bu kitabeleri oluşturan karakterler kalede bulunan başka kitabelerin karakterleriyle aynı; fakat burada daha büyük bir şekildedir ve Horhor'da bulunanlardan ortalama bir parmak daha kalındır[52].

4-Kale'nin Kuzeyindeki Büyük Mağara (Menua Sirşini):

Girişi kayaların arkasında kalan bu mağara[53], aşağıdan tamamıyla erişilmez durumdadır ve uzunluğu 70 adım, genişliği 15 adım ve yüksekliği de 8 ayak kadardır[54]. Duvar ve tavan çok iyi birleşmesine rağmen daha az şeyler kazınmıştır. Fakat girişin sağındaki bir kayanın tepesinde, 17 satırdan oluşan ve 45 parmak uzunluğunda ve 29 parmak yüksekliğinde bir kitabe bulunmaktadır[55].

Bu mağaranın durumuna bakılırsa, taş yığınların altında kalmış gizli bir yeraltı geçidi olduğu tahmin edilmektedir[56]. Bu son mağaradan İskele kapısına kadar bu kayalık üzerinde 3 tabloya benzeyen ve kayaya iki üç yere oyulmuş ve yazı içermeyen birkaç oyuntu dışında eski eser yoktur. Bu yapıların bazılarında büyük haç şekilleri ve süslemeler içeren ve daha çok eski mezarlarda ve Ermeni kiliselerinde görülen stilde Hıristiyan Ermenilere ait eski taşlar bulunmuştur. Bunların çok büyük bazalt kütlesi ve hortum şeklinde oyulmuş ve çalışılmış bir tür mermer olduğu ve

---

[50] Bu tabloların Kale'nin kuzey eteklerindeki Menua kitabeleri olduğu ifade edilir. Bkz., Vildan Sekmen, Van ve Toprakkale'deki Araştırma ve Kazıların Tarihçesi, İstanbul, İÜSBE Basılmamış YL Tezi, 1990, s. 9.

[51] Schulz, **a.g.m.,** s. 293.

[52] Schulz, **a.g.m.,** s. 294.

[53] Lehmann-Haupt bu konuyla ilgili şu bilgiyi vermektedir: "Kaya'ya oyulmuş, girişin sağındaki mükemmel derecede düzleştirilmiş duvarda bir kitabe vardır. Bu yapı 20.55 m. uzunluğa, 8 m. genişliğe ve 25.5 m. yüksekliğe sahiptir." Bkz. C.F.Lehmann-Haupt, **a.g.e.**, s. 29.

[54] Kalenin kuzey yamacında "Menua Salonu"olarak bilinen bu kaya yapısı T.Tarhan ve V.Sevin tarafından "Menua Sirşinisi" olarak adlandırılmıştır. Burada bulunan kitabe sebebiyle kesin olarak tarihlenebilen bu yapının fonksiyonu belirlenememiştir. Bkz., Vildan Sekmen, **a.g.e.**, s. 58.

[55] Schulz, **a.g.m.,** s. 294.

[56] Schulz, **a.g.m.,** s. 295.

kalenin yuvarlak kulelerinin birinin temelinde bu mermerlerden bol miktarda bulunduğu söylenmektedir[57].

5-İç Kale:

İç kale[58] adı verilen en yüksek noktaya ulaşabilmek için bulunan tek yol, batı tarafında bulunmaktadır. Mağaralarıyla birlikte Horhor'u sağ tarafta bıraktıktan sonra, düşman saldırılarına karşı bu tarafı savunmak için yapılmış çift duvarların arasında kuzeydoğu yönünden çıkılmaktadır. Buradaki duvarların büyük çoğunluğu topraktan yapılmıştır. Bu duvarı biraz tâkip ettikten sonra kalenin girişini kapatan, demir kollu ve büyük çivilerle süslü ağaçtan kapının önüne gelinir. Bu kapı Van paşalarının emri olmadan kesinlikle hiçbir zaman açılmamaktadır. Bu kapı geçildiğinde dışarıdakilere göre daha sağlam ve daha yüksek duvarlar arasına çıkılmaktadır[59]. Eteklerinde önceden kalenin zabitleri tarafından kullanılan binalar, küçük bir cami ve bir patlamadan sonra yerle bir olan ve yeniden inşa edilen baruthane bulunmaktadır. Önceleri kayalığın etrafında bu camiyi süsleyen birçok yapının bulunduğu rivayet edilmektedir. Schulz, İç kale[60] içinde gördüğü top parçalarının, Osmanlı Padişahları Murat ve K.S.Süleyman'ın bölgeye düzenledikleri seferler esnasında buraya getirdikleri toplar olduğunu belirtmektedir[61]. Bu yerdeki topları Schulz'dan yirmi otuz yıl sonra Van'a gelen T.Deyrolle da yerlerde dağınık bir şekilde görmüştür[62].

Duvarların eteklerinde kayanın şehre bakan tarafının oyulmuş olduğu görülür ve aniden kayanın en yüksek yerine yaslanır. Bu kayanın en yüksek yerinde baruthane, aşağıda ise Xerxès'in Üç Dilli Kitabesi bulunmaktadır. Bu parça 60 ayak yükseklikte kayaya oyulmuştur[63]. Hemen ortada kayanın içine giren bir kapı bulunmaktadır. Dış kapıdan büyük bir odanın içine girilir. Odanın tavanı kubbe

---

[57] Schulz, **a.g.m.,** s. 295.
[58] Aşağıdan kaleye çıkarken doğuya doğru üç bin adımda yedi kuleyi geçerek İç kaleye varılır. Burası batı tarafına bakar ve üç kat demir kaplıdır. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 542.
[59] Schulz, **a.g.m.,** s. 279.
[60] Evliya Çelebi İç kalede kiliseden çevirme Süleyman han camii olduğunu, ayrıca yedi mescit, bir tekke, üç sıbyan mektebi ve on kadar küçük dükkan bulunduğunu belirtir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 544.
[61] Schulz, **a.g.m.,** s. 280.
[62] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 386.
[63] Schulz, **a.g.m.,** s. 280.

şeklinde oyulmuştur. Bu oda yaklaşık 25 ayak yükseklik ve 45 ayak uzunluğundadır[64].

6-Horhor Mağaraları ve Kitabeleri:

Horhor civarına, eski merdiven izleri tâkip edilerek çıkılabilmektedir. Buradan tepeye, kayalığın dış köşesinde sona eren, bir yarıktan çıkılmaktadır. Burada birçok yerde sadece altı parmak genişliği kalmış ve iyice tahrip olmuş yirmi basamaktan oluşan bir merdiven bulunur. Bu merdiven, yamaçtan yukarı doğru, küçük bir mağaranın önünden ve beş odalı Horhor[65] mağaralarının önünde bulunan üzerleri çivi yazısıyla iyice düzeltilmiş taşlara kadar uzanır[66].

Merdivenin hemen başındaki küçük mağara, kare şeklinde, 3 ayak genişliğinde, 4,5 ayak uzunluğunda ve bir o kadar da yüksekliktedir. Girişin sol tarafında küçük bir bank vardır. Schulz, buradan Şahmiram suyunun aktığı ovanın ve şehrin, Edremit bahçeleriyle harika gölün ve bu panoramayı batıda sınırlayan Vartan'ın dik ve sivri dağlarının güzel görüntüsünün elde edildiğini belirtir. Horhor mağarasının sağında ve merdivenin yukarısında birbirinden basit dikey çizgilerle ayrılan aynı şekilde üç kitabe bulunmaktadır.[67]

Bu kitabelerden ilki 43 satır, ikincisi 56 satır, üçüncüsü de 71 satırdan oluşmaktadır. Birincisi 5 ayak, ikincisi 5 ayak 4 parmak ve üçüncüsü de 9 ayak 10 parmak yüksekliğindedir. Her birinin 5 ayak 9 parmak genişliği vardır. Yatay olarak çizilmiş olan çizgiler, satırları birbirinden ayırmıştır. Ortalama olarak 3 çizgi derinliğinde oyulmuş olan harfler, titiz ve düzenli bir çalışmanın eseridir. Fakat 1820'li yıllarda Schulz'un gezdiği dönemde bu kitabeler, kalenin maruz kaldığı farklı kuşatmalar sırasında top gülleriyle birçok yerde tahribe uğramıştır. Bir ayak genişliğinden daha az genişlikteki basamaklarda ve çok derin bir kuyunun yukarısında dikey olarak bulunan üçüncü kitabenin ilk satırları görülmektedir. Son basamakları neredeyse tahrip olmuş merdivenin ucunda bir açı çizerek Horhor'un

[64] Schulz, **a.g.m.,** s. 281.
[65] Lehmann-Haupt burayı Argişti Odaları olarak adlandırmıştır. Bkz. C.F.Lehmann-Haupt, **Arménien Einst und Jetzt**, s.120.
[66] Burada Kral Argişti I.(M.Ö.786-764)'in mezarına ulaşılır. Bkz., Vildan Sekmen, **a.g.e.**, s. 3.
[67] Schulz, **a.g.m.,** s. 269.

odalarının giriş kapısının önüne gelinir[68]. Solda bu kapının yukarısındaki kaya kitabeyle doludur. Sağ tarafta ise ulaşılması imkansız çıkıntı yığınının dışında 20 satırdan oluşan çok iyi korunmuş bir tablet görülür. Bu yerin sol tarafında iki adet kitabe daha vardır; her birisi on buçuk ayak genişliğindeki kayanın bir köşesini kaplamaktadır. Birinci kitabe 3 ayak, 5 parmak genişliğinde; ikinci kitabe ise 3 ayak 8 parmak genişliğindedir ve kapıyla aynı plan üzerinde bulunmaktadır. Bu iki kitabenin her biri 81 satırdan oluşmaktadır, ancak birçok yeri tahrip olmuştur. İlk kitabede, 15. satırdan 32. satıra kadar olan satırlar, hiçbir heykelde rastlanılmayan çok ince bir boşluk oluşturur, üstteki ve alttaki kitabelerden daha az genişliğe sahiptir. Bu kitabenin yukarısında bir ayak yüksekliğinde düzeltilmiş ikinci bir boşluk vardır. Kapının yukarısında görülen kitabenin yukarı kısmı (7 numaralı kitabe) zamanın acımasızlığına karşı koyamamıştır; ondan sadece 20 satır kalmıştır ve onların arasında neredeyse tahrip olanlar vardır. 3 ayak genişliğinde 5,5 ayak uzunluğunda ve 6 ayak yüksekliğindeki Horhor'un kapısından geçerek, 32 ayak uzunluğunda, 19 ayak genişliğinde ve 10,5 ayak yüksekliğindeki büyük bir odanın içine girilmektedir[69].

Kayanın bütün duvarları kitabelerin oyulması gibi ince bir sanatla düzeltilmiş; duvarların temiz olması yani herhangi bir süsleme veya yazı bulunmaması, her türlü yazının dışarıya ayrıldığını göstermektedir. Bu odanın duvarında 1,5 ayak derinliğinde, 3 ayak yüksekliğinde ve 2 ayak genişliğinde on adet yuva bulunmaktadır: yuvaların yerden yükseklikleri 3,5 ayak ve her birinin üç parmak genişliğinde çerçevesi vardır.

Bu yuvalardan ikisi, büyük kapıdan girince karşıda A ve B kapısı olarak ifade edilenlerin arasında, ikisi C kapısının yanında sağ tarafta, ikisi D kapısının yanındaki karşı duvarda ve ikisi sağda ikisi de solunda olmak üzere dört tanesi de büyük kapının yan taraflarındadır[70]. Her iki yuvanın arasında kayaya oyulmuş çok az bir derinlikte sahanlığa benzer bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluğun her tarafında 1 ayak genişlik ve ortada 6 parmak derinliğinde küçük bir yuvarlak delik bulunmaktadır.

---

[68] Schulz, **a.g.m.,** s. 270.
[69] Schulz, **a.g.m.,** s. 271.
[70] Harfler ile kapıların yerlerinin belirtilmesi Schulz tarafından yapılmıştır.

Giriş kapısının neredeyse tam karşısında bulunan A kapısının yanında kayaya birkaç satır derinliğinde oyulmuş topraktan iki sahanlık görülür[71]. Kapının sağında olan boşluk duvara bitişiktir ve 8 ayak uzunluğunda 6 ayak genişliğindedir. Birincisiyle paralellik arz etmeyen ve kapının sol kısmında bulunan ikinci küçük sahanlığın uzunluğu ve genişliği 3 ayak 5 parmaktır. Duvara 5 ayak mesafesindedir. A kapısının sol üst kısmında, bir yere çıkmak için değil, bir şeyler koymak üzere 6 ayak merdiven görülür. Kapının (A, B, C, D) her birisi 6 ayak yüksekliğe, 3 ayak genişliğe ve bir o kadar da derinliğe sahiptir ve ayrıca kapıların her birisi 1 ayak yüksekliğindeki bir eşiğe sahiptir; bu kapılar yukarıda bahsedilen büyük odadan, hepsi aynı büyüklükte ve aynı şekilde olan kayaya oyulmuş odalara bağlantı sağlar. Odalar kare şeklindedirler ve her bir oda 8 ayak 8 parmak yüksekliğe ve 10 ayak uzunluğa, 9 ayakta genişliğe sahiptirler. Odaların kapısından girince büyük odada olduğu gibi bir birine uzaklığı 2 ayak olan ve her birisinin 3 ayak 2 parmak yüksekliğe, 2 ayak 4 parmak genişliğe ve 1 ayak 3 parmak derinliğe sahip 2 kare biçiminde duvar oyuğunun tam karşısına çıkılır. Odada aynı boyutlarda iki tane daha oyuk görülür; birisi solda duvarın tam ortasında, diğeri de tam karşısında yani sağ duvarın tam ortasındadır. Bu oyuklar da büyük odadaki duvar boşlukları gibi aralarında kayaya oyulmuş bir sahanlığa sahiptirler[72].

Bu dört oda, iki şey hariç, tamamıyla aynıdırlar. Büyük giriş kapısının karşısındaki odada kayaya oyulmuş birçok basamak bulunmaktadır ve büyük odada A kapısının yanında bulunanlara benzemektedirler. Büyük odanın (B odası) solundaki odada duvarın köşesinde bir adamın inebileceği büyüklükte ve ilk görünüşte bir kuyuya benzeyen büyüklükte bir açıklık bulunmuştur. Buraya ancak bir ipe sarılarak inilebilir. Bu açıklığın altından çıkan bir su kaynağından bahsedilir ki paşanın yazlık köşkü ile bahçesinin de burada olması bu bilgiyi doğrulamaktadır[73]. Burası Horhor mağaralarının tam altında olan yerdir.

Başka bir kitabenin bulunduğu kayanın sağında surların ve Horhor'un tepesinde bulunan kale duvarının kırk adım kadar uzaklığında kayalığa oyulmuş hiçbir tarafla bağlantısı olmayan basamaklar görülür. Onların sağında ve daha

[71] Schulz, **a.g.m.,** s. 272.
[72] Schulz, **a.g.m.,** s. 273.
[73] Schulz, **a.g.m.,** s. 274.

aşağısında, aşağıyla ve yukarısıyla bağlantısı bulunmayan bir delik bulunmaktadır. Fakat tamamıyla boştur ve herhangi bir yazı içermemektedir. Buradan itibaren Van Kalesi'nin güney tarafında hiç eski eser yoktur. Kayalık tamamıyla diktir ve özelliği ve şekli itibariyle oraya çıkmak neredeyse tamamıyla imkansızdır[74].

Eskiden kalenin bu tarafında çok sivri ve piramit şeklinde yukarıya doğru çıkan ana kayaların çıkıntılı bölümlerinin yakınlarında çok geniş bir merdiven bulunmuştur. Bu merdiven tamamıyla yıprandığı ve artık kullanılması mümkün olmayan yapılar tarafından korunduğundan, merdivenin eski yerine, piramit şeklindeki kayaların üzerine bir ev inşa edilmiştir. Harap olmuş yolun üzerinde birçok paşanın döneminde hapishane olarak kullanılan bir kışla bulunduğundan bugün burası Zindan kapısı adını almıştır. Zindan kapısından itibaren kayalık en yüksek haline ulaşır. Şehre bakan güney tarafı yontulmuştur, hiç yamaç tarafı yoktur ve çıkılması imkânsızdır[75].

Horhor[76] denilen bölgeyi çevreleyen taşların tepeleri çok büyük bir merdiveni andırırcasına şekillendirilmiştir. Hangi amaçla bu çalışmanın yapıldığını kimse bilememektedir. Kayada oyulmuş on beş kadar basamaklı, neredeyse paralel olan iki merdiven, altmış metrelik bir kuyuya bakmaktadır. Basamakları çok kaygan olan yarı harap merdivenlerden birisinden üstteki odaya çıkılmaktadır. Merdivene bakan yüzey yazıyla kaplıdır. Bu giriş kapısının önündeki sahanlığı oluşturan kayanın üzerindeki yazıyla aynıdır[77].

T. Deyrolle'den önce Ermeni bir papaz bu kitabeleri ziyaret etmiş ve dindaşlarını, kendisinin bu yazıları okumayı bildiğine ve buradaki işaretlerin gösterdiği hazineyi aramaya geleceğine inandırmak istemiş; ancak geri gelmemiştir[78].

Burada tavanı kubbeli olmayan ama oldukça geniş, bitişik dört tane odası olan büyük bir odaya girilir. Sol köşede altı basamaklı küçük bir merdiven, bir deliğe

[74] Schulz, **a.g.m.,** s. 275.
[75] Schulz, **a.g.m.,** s. 276.
[76] Kalenin en yüksek yerinden Horhor suyu kayasına ince bin basamaklı taş merdiven ile inilir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 543.
[77] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 386.
[78] **A.y.**

doğru yükselmektedir[79]. Diğer yanlarda kare girintilerin olduğu ve bunların üzerinde sanki giysi asmak için parçacıkların konduğu deliklerin açıldığı ifade edilir. Bu salonun iç duvarı çok iyi şekilde parlatılmıştır[80].

Deyrolle'e rehberlik yapan şahıs, kaleyi koruyanların kuşatma sırasında su bulmaya gittikleri dar bir yarıktan bahseder. Burası biraz ilerledikten sonra baca temizleyicileri gibi diz ve dirsek yardımıyla inilebilecek bir yerdir. Kırk adım kadar sonra dışarı çıkılan dik bir geçite varılır. Burada güzel bir meyve bahçesine akan berrak su bulunur[81].

7-Üç Dilli Kitabe:

Van kayalığında çivi yazısı hakkında çalışmalar ve araştırmalar yapan kişilere son derece yardımcı olan üç dilde bir kitabenin olduğu tespit edilmiştir. Bu kitabe Darius'un oğlu Xerxés'in[82] Üç Dilli kitabesidir. Bu kitabenin aynı krala ait Hamadan, Ecbatane ve Persepolis'teki kitabelere neredeyse kelimesi kelimesine benzediği ifade edilmektedir[83]. Başka bir seyyah kayalığın yamaçlarında[84] çivi yazısıyla yazılmış olan kitabenin Hystaspe'nin oğlu Darius'un başarılarından bahsettiğini belirtir[85].

Bu kitabelerin, yazıları aynı olmasına rağmen, Ninova ve Asur harabelerinde bulunan kitabelerle aynı türden olmadıkları belirtilmektedir. Asur kralları kayaların üzerine hikayelerini kazıyarak buradan geçişlerini hatırlatmak istemişler. Ermeni halkının diyalektlerini sunabilmek için bu kitabelere Armenia adı, bu dönemde verilmiştir[86].

---

[79] Bu yapıların tamamı hakkında günümüzde yapılan çalışmalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Taner Tahran, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar", **II. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1985, s.179-203. Taner Tahran, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1987", **X:Kazı sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1986, s. 297-355.
[80] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 386.
[81] **A.y.**
[82] Bu kitabe Pers Kralı Xerxes I.'e aittir (M.Ö.485-465). Bkz. M.Taner Tahran, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar", **II.Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1985, s.182
[83] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 387.
[84] Baron Felix De Beaujour, **Voyage Militaire Dans L'Empire Othoman ou Description de ses Frontières**, Tome Second, Paris, Chez Firmin Didot Libraire, 1829, s. 92.
[85] Henry Binder, **Au Kurdistan En Mésopotamie Et En Perse**, Paris, Maison Quantin, 1887, s.137.
[86] **A.y.**

Bu kitabe, yerden 60 ayak yükseklikte kayaya oyulmuş dikey çizgilerle üçe ayrılmış bir kitabedir. İlk bölümü diğer iki bölümün tamamından daha geniştir. Bu 3 kolonun her birisi 27 satır içermektedir[87].

İlk bakışta Üç Dilli olan bu kitabenin dillerinden birinin Zende dili olduğu ifade edilmiştir. Semiramis zamanından kalmış olabileceğinin düşünüldüğünü belirten Schulz bu kitabelerin Semiramis ile hiçbir ilgisinin bulunmadığını, bunların Pers monarşisine ait olduğunu düşünmektedir. Bu fikirde olmasını Üç Dilli kitabenin yedi yerinde Darius'un oğlu Xerxés'in adının geçmesinden kaynaklandığını söylemektedir[88]. Bazı yazarlar kitabenin üç ayrı gruptan oluştuğundan, üç farklı dilde yazıldığını belirtirler[89].

Van'da bulunan kitabelerin hepsi, çivi yazılı olmalarına rağmen farklı iki döneme ait oldukları düşünülmektedir. En eskileri Asur anıtlarında bulunanlarla aynı karakterleri taşımaktadırlar, onlardan ayrılan tarafları ise sadece bu Üç Dilli büyük kitabedir[90]. T.Deyrolle Üç Dilli kitabenin kalıbını çıkarmak istemiş; ancak Van'da kenevir ipi olmadığından iskele kuramamıştır. Samandan örülen iplerin de sağlam olmayacağını düşünerek kitabenin kopyasını almaktan vazgeçmiştir[91]. Schulz; bu kitabeyi yakınlarında bulunan bir evden, bir mollanın köşkünden, geniş bir açıyla kopyasını almıştır[92]. Deyrolle yarı yıkıntı halde bir caminin yanında kayanın yüzeyinde ve kırk metre yükseklikte üç bölüme ayrılmış olan kitabenin Schulz tarafından caminin minaresine çıkılarak teleskop yardımıyla kopyalandığını söylemektedir [93].

8-Neft Kuyusu ve Kale Odaları

a-Neft Kuyusu:

İç kalenin şehre doğru tarafına bakan kısmında bulunan odalardan birinde Netf kuyusu bulunmuştur. Neft kuyusu adı verilen oda 10 ayak genişliğinde ve 20 ayak uzunluğundadır. Bu küçük oda, yapı harcıyla döşenmiş ve pişmiş briketle

[87] Schulz, **a.g.m.,** s. 277.
[88] Schulz, **a.g.m.,** s. 278.
[89] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 507.
[90] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 387.
[91] **A.y.**
[92] Schulz, **a.g.m.,** s. 277.
[93] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 387.

(tuğla) yapılmış bir yapıya sahiptir[94]. Bu mağaradan neft yağı çıkmakta ve adı bundan ileri gelmektedir. Evliya Çelebi buradan çıkan yağın bir havuzda toplandıktan sonra tüccarlara satıldığını, burada yangın çıktığında toprak dökülerek söndürüldüğünü belirtmektedir[95].

T.Deyrolle'e göre bu kuyu, düşmanın üzerine sıcak olarak atılmak üzere, katran biriktirilen bir yerdir. Kaleyi koruyan yaşlı gardiyan Deyrolle'e, gençliğinden beri bu kaynağı bildiğini ve bu kaynağın devamlı bol olduğunu ve gemileri katranlama ve sevinç ateşleri yakma gibi başka amaçlar için de kullanıldığını anlatmıştır[96].

Seyyah ve Arkeolog Schulz; Van Paşası'nın kalede bulunan Neft kuyusunda hazinenin olduğuna inandığını ve bu hazinenin anahtarını bulup kendisine vermesini istediğini belirtir. Ayrıca Van Paşası'nın kalede gizli kazılar yaptırdığını fakat şehirdeki halkın bu olayı duymasından çekinerek vazgeçtiğini ifade etmektedir[97]. Taner Tahran, bu yapının salonunun tavanının kemer-tonoz şeklinde oyulmuş olduğunu ve bu salonun doğu ve batıda birer oda, kuzeyde iki mezar odası ile bağlantılı olduğunu belirtir. Ayrıca kuzey kısımdaki odada iki büyük niş bulunduğunu haber vermektedir[98]. Neft kuyusu mezarının sağında, İç kale dışında mağara görülmektedir.[99] Veli Sevin, yayınladığı bir makalede Urartu mezarlarının kökeni hususunda yaptığı bilimsel araştırmada bu mezarların Urartulara ait türünün en gelişmiş örneklerini oluşturduğunu belirtir. Ayrıca bu çok odalı anıt mezar yapımının Urartulara has bir buluş olduğunu ifade eder[100].

---

[94] Schulz, **a.g.m.,** s. 281.
[95] **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 542.
[96] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 386.
[97] Schulz, **a.g.m.,** s. 282.
[98] Taner Tahran, "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar", **III.Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1986, s. 309.
[99] Kral II.Saruduri (M.Ö. 764-735)'ye ait olduğu belirtilen bu mezar odası "Sarduri II" mezarı veya "Doğu Mezarı" olarak adlandırılmıştır. Bkz. Taner Tahran "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar", **III.Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1986, s.309.
[100] Veli Sevin, "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", **Anadolu Demir Çağları Sempozyumu**, I, 1987, s. 35-55.

b-Kale Odaları:

Aynı şekilde düzenlenmiş olan odalar bir anda diğer yerlerle , özellikle de şehrin kuzeyinde ve kalenin güneyinde bulunan Horhor bahçelerinin üzerinde birleşirler. Buraların girişinde kayaların dış tarafları çivi yazılı kitabelerle kaplıdır; belki bu kitabeler odaları bilmeyenlere gidecekleri yerleri belirtiyorlardı[101].

Şehre karşı çeşitli yüksekliklerde oyulmuş mağaralarda dev odalar ve salonlar bulunmakta olup, bu odalar birbirleriyle bağlantılıdır. Odalardan birinin yüksekliği 5 metreye varmaktadır ki bu da muazzam bir çabanın eseridir. Hell, bu kitabe de dahil olmak üzere tüm bu eserlerin kökenini Perslere dayandırmakta ve kalenin temelinde, göl tarafındaki büyük blokların antik çağlara ait olduğunu ifade etmektedir[102].

Yüzeyinde hiç yazı olmayan iki büyük ve üst üste yapılmış odalar vardır. Hiçbir kitabe yoktur. Kapısı ortasından açılan yüksekteki oda kubbelidir. Uzunluğu on üç metre, genişliği ise sekiz metre olarak tahmin edilmektedir. Bir metreden daha geniş açılı dört tane kapı, dört tane küçük odaya açılmaktadır. Bu odalardan sonra ilerlerken bir katran kuyusu ile karşılaşılır[103].

Neft kuyusunun hemen yanında ve hemen solunda yükselen ve Xerxès'in Üç Dilli kitabesini taşıyan kayalık yığınının içinde ve baruthanenin yukarısında 3 ayak genişliğinde ve bir o kadar da yükseklikte bir delik bulunmaktadır. Bu açıklıktan beş odalı bir yere girilir. Bu odalar büyüklüklerine göre dağılmışlardır. Her oda, kapıları karşılıklı olan biri sağında biri solunda olmak üzere iki odaya sahiptir. Diğer odalara göre daha küçük olan bu odalar aynı plan üzerinedir ve biri diğerinden sonra gelmektedir. Bunların kapıları, büyük odaya giriş olan açıklığın hemen karşısındadır[104].

Bu odaların duvarları önemsizce yontulmuştur, hiçbir süslemesi ve duvar oyuğu yoktur ve ayrıca parlatılmış değildir. Odalar tamamıyla boştur; sadece soldaki odada birikmiş toz ve insan kemikleri bulunmuştur[105].

---

[101] Cuinet, **a.g.e.,** s. 693.
[102] Hell, **a.g.e.**, s. 512.
[103] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 386.
[104] Schulz, **a.g.m.,** s. 284.
[105] **A.y.**

İç kaleden girip Tebriz kapısının önünden yukarı çıkılarak farklı odaların bulunduğu bölgeye gelinir. Burada 4,5 ayak genişliğinde, 9 ayak yüksekliğinde ve 60 ayak genişliğinde bir kayaya özenle oyulmuş giriş kapısının önündeki her birisi 3,5 ayak genişliğinde olan 6 basamakla çıkılır. Bütün bu büyük taş parçalarının süsleme ve yazılarla dolu olduğu her yerinde özenli bir çalışma yapıldığı belirtilir[106]. Kayanın içinde dikkat çeken ilk şey 25 ayak uzunluğunda, 21 ayak genişliğinde ve yaklaşık 25 ayak genişliğinde kare şeklindeki A odasıdır. Duvarlar tamamıyla boştur ne bir oyuk ne de her hangi bir süsleme vardır; fakat tabanın düzlüğü ile kapıların çerçevelerinin çok ince bir çalışmanın eseri olduğu vurgulanmıştır[107].

Biri girişin karşısında, ikincisi solda ve üçüncüsü sağda bulunan her biri 7 ayak yüksekliğe ve 3,5 ayak genişliğe sahip üç tane kapı aracılığı ile büyük odadan küçük odalara geçiş vardır[108].

Birinci oda A odasının hemen arkasında bulunur. Oda 12 ayak kare şeklinde ve diğer ikisi gibi 15 ayak yüksekliğe sahiptir. Bu oda, A odasından 2,5 ayak kalınlığında bir duvar ile ayrılmaktadır. Girerken solda bütün uzunluğu ile orayı işgal eden 3,5 ayak yüksekliğinde ve 5,5 ayak genişliğinde bir tür bank, bankın önünde de kayaya oyulmuş üç basamak görülür[109].

İkinci oda veya A odasının solunda bulunan oda, 23 ayak uzunluğa ve 9 ayak genişliğe sahiptir[110]. Birinci odadaki banka benzeyen 3,5 ayak yüksekliğinde fakat önünde adımları olmayan, girişte sağ tarafta bulunan duvarı boydan boya kaplayan bir bank bulunmaktadır. Bu duvarın hemen karşısında oda musandıra veya yüklük şeklinde uzanıyor. A odasının sağında ve ikinci odanın karşısında 16 ayak uzunluğunda ve 8 ayak genişliğinde üçüncü bir oda bulunmaktadır; bu odayı A odasından ayıran kapının kalınlığı 3 ayak uzunluğundadır. Bu odaların hiçbirinde süs yoktur. Schulz bu odaların mezar amacıyla yapıldığını ileri sürerek, 1 ve 2 numaralı odalarda bulunan bankların sanki tabut konulması amacıyla inşa edildiğini düşünmektedir. Bu odaları çevreleyen kayalığın sağ tarafında, tepenin çatlakları arasında ulaşılması çok zor küçük bir açıklık keşfedilmiştir. Kayalıkta bulunduğu yer

[106] Schulz, **a.g.m.,** s. 286.
[107] Schulz, **a.g.m.,** s. 287.
[108] **A.y.**
[109] **A.y.**
[110] **A.y.**

çok uçurumlu olduğu için oraya sadece yukarıdan aşağı inebilmek mümkün olmaktadır. Burada hiçbir zaman bir yolun olmadığı kanaatine varılmıştır[111]. Aşağısına ve yukarısına neredeyse aynı uzaklıktadır; yani ortada bulunan delik, kare şeklinde 3 ayak yüksekliğe, 2 ayak genişliğe ve 5 ayak da derinliğe sahiptir. Bu açıklıktan içeri girildiğinde 23 ayak uzunluğunda, 14 ayak genişliğinde ve yaklaşık 12 ayak yüksekliğinde bir oda da bulunmuştur. Odanın duvarları boyunca bir bank dolanmaktadır. Bu bankların 3 ayak yüksekliği ve 2,5 ayak genişliği vardır. Bu bankların her biri üzerinde oldukça büyük ve bir top güllesini alacak derinlikte yuvarlak delikler vardır[112].

9- Sardur Burcu (Madır Burç):

Schulz kalenin dışına doğru giden yolun solunda, kayalığın hemen dibinde orada yaşayanların çok eski zamanlara dayandırdığı antik bir yapının kalıntılarından bahsetmektedir[113]. Daha sonra yapılan araştırmalarda, buranın Madır Burç olduğu tespit edilmiştir[114]. Bu kalıntılar, birbiri üstüne çimentosuz fakat aralıksız bir şekilde konmuş; ağırlıklarıyla birbirini tutan 4-5 ayak uzunluğunda, 3-4 ayak genişliğinde ve 3 veya 4 ayak büyük kare taş katmanlarından oluşmaktadır[115]. Bu eserin kalıntıları üzerinde Saint Jean Kilise'sine ait olduğu düşünülen kalıntılar bulunmuştur. Fakat Lehmann-Haupt, bu kalıntıların Surp Karabet Kilisesi'ne ait olduğunu belirtmektedir[116].

Yapıyı oluşturan taşlardan birinin üzerinde bulunan çivi yazılı bir kitabe, bu taşların çok eskilere dayandığının göstergesi olarak gösterilir. Bu önemli yapı ve

---

[111] Schulz, **a.g.m.,** s. 288.
[112] Schulz, **a.g.m.,** s. 289.
[113] Schulz, **a.g.m.**, s. 267.
[114] Bu yapının Sardur Burcu (Madır Burç) olduğu belirtilmektedir. Kalenin kuzeybatı ucunda yer alan Sardur Burcu yaklaşık otuz ton kesme kalker bloklardan inşa edilmiştir. Üzerinde yeni Asur çivi yazısı ile yazılmış altı adet birbirinin aynısı olan yazılar bulunmaktadır. Bu yazılar Kral Sarduri I'e aittir ve Urartu Krallığının bilinen en eski kitabeleridir. Bkz. Vildan Sekmen, **a.g.e.**, s. 3.
[115] Buraya ilk defa Sarbur Burcu (Sardursburg) adını veren Lehmann-Haupt bu yapıyla ilgili şu bilgiyi vermektedir: "*Üç yazıtlar (I) Sadur Lutiprisin oğlu tarafından bloklar halinde Van Gölü'nün batısındaki Van kayasına inşa edilmiştir. Sardur Kalesi , aynı mükemmelliğe sahip olduğu için, bana tanıdık gelen bu örnek ilk Ermenilerin surlarında devamlı olarak büyük ve Taş oyma sanatının öne çıkmasını gösterir. Buna bir örnek vermek gerekirse: görülen merdivenin basamak sayısının ve aralıklarının eşit ve rahat olması diyebiliriz*". Bkz., C.F. Lehmann-Haupt, **Materialien zur älteren Geschichte Arméniens und Mesopotamiens**, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1907, s. 61.
[116] Sekmen, **a.g.e.**, s. 12.

kitabe, temelinde bulunan kayanın hemen altından çıkan bir suyun oluşturduğu küçük bir bataklıkla çevrilidir.

Kitabenin bulunduğu kaya biraz aşınmış durumdadır ve Van'da bulunan diğer kitabelere nazaran daha az korunmuştur. Kitabe 8 satırdan oluşmaktadır. Yazısı diğer kitabelerden biraz farklılık göstermektedir[117]. Bu kitabede diğer kitabelerin hiçbirinde bulunmayan karakterler vardır[118].

10-Kitabelerin Kalıplarının Alınması

a-Şehir ve Çevredeki Kitabelerin Kalıplarının Alınması:

T.Deyrolle, Van ve çevresinde bulduğu kitabelerin kalıbının alınmasını ve zorluklarını kendi ifadesi ile şu şekilde açıklamaktadır: "*İlk önce toprakla kapanmış alçaktaki kitabeleri çıkartmam gerekti. Kitabelerin yüzeyini sert bir fırçayla temizledikten sonra, önceden hafifçe ıslatılmış, iki katlı kağıdı kitabenin üzerine serdim ve harflerin en küçük köşesine kadar kâğıdın girmesi için bastırdım. Sonra avucumun içiyle vurarak en ufak deliğe kadar girdirdiğim ince bir karton tabakası uyguladım. Macun yapıştırıcısıyla karton üzerine başka bir karton tutturuyordum ve onun üzerini jelatin türü çok sıcak bir yapıştırıcıyla kaplıyordum. Bu şekilde tamamıyla taşa yapışıyordu. Eğer başka bir köşesi öbüründen önce kalkarsa sonuç alamıyordum.*[119] *Kırk sekiz saat boyunca, ben ve tercümanım, çalışmalarımızın çevresinde sırasıyla nöbet tuttuk. Sonunda kalıbı çıkarmanın zamanı geldi. Çalışmanın başarıyla sonuçlandığını görmek beni çok mutlu etti. Daha sonra yerden on metre yükseklikteki oyukta bulunan, büyük karakterli başka bir kitabenin kalıbını çıkarmaya çalıştım. Zorlukla yandaki çiftlikte iki kötü merdiven buldum. O yüksekliğe erişebilmek için bunları birbiri ucuna ekledim. Bu kitabenin her köşesi iki buçuk metre uzunluğundaydı. Kalıbını çıkarmayı, yukarıda açıkladığım şekilde, kendimi tutarak neredeyse bitirmiştim. Ancak oyuğun köşelerinde bile harfler olduğu için tam olarak tutturamadığım sıva, birdenbire ayrıldı ve sanki tiyatro perdesinin asılı olduğu yerden düştüğü gibi, merdivenimin üstüne parçalar halinde düştü. Bu boşuna geçmiş on iki saatlik oldukça zor bir çalışmaydı. Hangi noktada başarısız*

[117] Schulz, **a.g.m.**, s. 267.
[118] Schulz, **a.g.m.**, s. 268.
[119] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 390.

olduğumu anlamak için, bu çalışmanın on metre yükseklikte bir merdiven üzerinden yapıldığını ve iki buçuk metre uzunluğundaki bütün yüzeyde aynı anda çalışmam gerektiğini açıklamalıyım. Her an için merdivenden inerek onun yerini değiştirmek gerekiyor ve bir karton veya kâğıt eklemek istersem tekrar inip merdiveni eski yerine koymam gerekiyordu. Bana yardım edenler sadece rehavetleriyle ünlü Ermenilerdi. Bu gariban halkın, beni bu çalışmaya iten hırsımı ve canlılığımı paylaşacak bir nedenleri yoktu. Daha işin başında olduğumdan, yapacak o kadar çok şey vardı ki, fakat vazgeçemezdim. Bunun için nedenlerim vardı; birincisi bu Doğululara bir Avrupalının, özellikle de bir Fransız'ın, bir kez başladığı işten hiçbir zaman geri dönmeyeceğini göstermeye zorlayan vatanseverlik hissiydi. Benim için geriye yapacak tek şey kalıyordu. Bir önceki gün yarım kalmış işe ertesi gün tekrar başlamak. Büyük dikkatle yapılan çalışma bu kez başarıyla sona erdi[120]."

b-Horhor'daki Kitabelerin Kalıbının Alınması:

Horhor'daki kitabelerin kalıbının çıkarılmasını ise T.Deyrolle şöyle anlatmaktadır: "*Küçük merdivenin yüzeyinde bulunan kitabe, yukarıya doğru çok dar bir üçgen şeklindeydi fakat odanın açılma noktasında üç buçuk metre yüksekliğe sahipti. Merdiven basamakları üzerine bir merdiven yerleştirmek çok zordu. Çünkü basamaklar dar kesimlerde kırıktı ve üstelik zamanla yağmur suyundan dolayı kayganlaşmıştı. Duvara dayadığım zaman merdivenin kaymasını önlemek için çamurla ve taşlarla basamaklarda uzunlamasına bir durma noktası yapmayı denedim. Bu tedbir sayesinde kitabenin bu kesiminin kalıbını çıkarmayı başardım.*[121]

Fakat giriş kapısının üstündeki kalıbı almak işin en zor kısmıydı. Kapının önündeki sahanlığın genişliği altmış metre vardı. Sonra da altmış metre civarında bir kuyu. Bu yüzden oraya bir merdiven tutturmak çok zordu ve çok güç bir duruma düşmüştüm, Paris'te badana işçilerinin iskelelerinin temelini bir apartmanın içine oturttuklarını hatırladım, destek ayağına sıkıca bağlı olan üst kısmı bir pencereden dışarı çıkarak, işçinin bu boşlukta çalışmasına izin veriyorlardı. Hemen bu şekilde bir iskele kurdum. Kapının iç tarafına sağlam bir ağaç yerleştirdim. Ayaklarını sağlamca yerleştirdiğim merdiven duvardan açılıyor ve dışarı doğru sarkıyordu. Çok

[120] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 391.
[121] **A.y.**

sıkı bağlanan ipler merdivenin daha fazla açılmasına izin vermiyordu. Bahçede oturanlar, havada asılı olan bana bakmakla günlerini geçiriyorlardı. Daha sonra arkadaşlarını ve komşularını getiriyorlardı. Neredeyse Van'ın yarısı bu gösteriyi izlemek için geldi. Akrobatın düşmesini isteyen acımasız seyircilere benzeyen bu meraklılar, muhtemelen benim düşmemi bekliyorlardı. Çalışmamın sonuna geliyordum. Ortaya çıkan kasırga kalıbıma bazı zararlar verdi; fakat rüzgârın taşıdığı parçayı da bana getirdiler. On iki günün sonunda Van kayalığının yüzeyinde bulunan kitabelerden, kalıbı alınması mümkün olanların kalıbını çıkardım."[122]

B-CAMİLER

1-Sinaniye (Sinaneddin) Cami:

Sinaniye Cami İstanbul'daki Süleymaniye Cami'nin ve Edirne'deki Selimiye Cami'nin mimarı ve Osmanlı mimar okulunun kurucusu ve hem de birçok eseriyle ünlü olan Mimar Sinan tarafından yapılmıştır[123]. Eski Van'ın Tebriz kapı mahallesinde bulunan caminin asıl adı ve tarihi bilinmemektedir. Bazı kaynaklarda Kızıl Minareli Cami olarak belirtilmiş olup halk arasında Ermeni mahallesi arasında kaldığı için Yesir (Esir) camisi olarak da adlandırılmıştır[124]. Lynch, Topçuoğlu Cami olarak adlandırdığı bu ibadethanenin artık kullanılmadığını belirtir[125].

2-Hüsrev Paşa Cami:

Hüsrev Paşa Cami[126], Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir[127]. Halk arasında Hüsreviye ve Kurşunlu adıyla anılan Hüsrev Paşa Cami, Diyarbakır ve Van Beylerbeyliği yapmış olan Köse Hüsrev Paşa tarafından 1567 tarihinde inşa ettirilmiştir[128].

---

[122] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 392.
[123] Cuinet, **a.g.e.,** s. 693.
[124] Uluçam, **a.g.e.,** s. 35.
[125] Lynch, **Armenia Travels and Studies**, s. 105.
[126] Kanuni Sultan Süleyman'ın vezirlerinden koca Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bütün kubbeleri ve odaları mavi kurşunla örtülüdür. Pencereleri billur, necef ve moran camlarından olup içerde işlemeli avizeler bulunur. Avlusunun çevresinde medrese odaları vardır. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 553.
[127] Cuinet, **a.g.e.,** s. 693.
[128] Uluçam, **a.g.e.,** s. 40.

3-Ulu Cami:

Cuinet'nin, şehrin güneyinde yuvarlak yolun duvarındaki büyük kışlanın karşısında yer alan büyük cami[129] olarak tarif ettiği Ulu Cami'nin ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Asıl adının Şâh Ermen Cami olduğu ve Ahlat Selçuklularından kaldığı belirtilmektedir[130]. Hell, şehirde Ulu Cami dışında Arap egemenliğinden kalan iki cami daha bulunduğunu ve seçkin taş oymalarla süslü olduğunu yazmaktadır[131]. W. Bachmann bu Cami hakkında şöyle yazmıştır: "*Van Kalesinin yüksek sırtının güney eteğinde şehir merkezi bulunmaktadır. Kalenin tepesinden şehrin dar sokaklarını ve yerleşim kompleksini görmek mümkündür, buradan minaresi yüksek olan ve kalıntılar arasında bir yapı olan Ulu Cami veya Büyük Cami görülmektedir. Yakından incelendiğinde ise bu yapının, şehrin en enteresan yapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Tüm tesis, bugünlerde salaş yapısı ile görülen ana bölüm ve batıda bitişiğinde ön avlu ve ortasında kuyu evlerden oluşmaktadır. Cami içi ise metrelerce yükseklikte yığın kaplı zemini ve yıpranmış görüntüsü ile pek tanınacak halde değildir.*

Ulu Cami isminden anlaşıldığı gibi büyük olmasından değil, daha küçük cami yapılarından olup sadece süsleme bakımından bu isim verilmiştir. Duvar ve kubbelerin yapı malzemeleri yanmış ve farklı boyutlarda tuğlalar ile alçı sıvamalarından oluşturulmuştur. Dış duvarların ve minare altının ayakları ise dört kat ev taşlarından imal edilmiştir.

Zemin planı dörtgen biçimlidir ve yan uzunlukları da 29 m. ye 24 m. dir. Uzun ekseni ise doğu-batı yönündedir. Dış duvar iki defa katlanmış ve muhtemelen yan binalar doğrultusunda bu biçimde imal edilmiştir. Minare binanın dış duvarında batı ucunda bulunmaktadır. İç kısımda güney duvarının ortasında kare şeklinde bulunan zemin 80 m^2 dir. Kuzey tarafında üç parçalı ve doğu kısmında ise iki parçalı bir geçit bulunmaktadır. Güney duvarında süslü bir ibadet yeri ve mihrap bulunmaktadır. Diğer üç duvarın kubbeli açıklıklarından asıl bölüme geçilmektedir Bu bölüm kubbesi sekiz köşeli ve serbest duran sütunlar ile duvar sütunları ve konsollardan yapılmıştır. Bu binaya giriş ise Kuzeybatı köşesinde bulunan batı

[129] Cuinet, **a.g.e.,** s. 693.
[130] Uluçam, **a.g.e.,** s. 28.
[131] Hell, **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome Second, s. 513.

duvarındaki giriş kapısı ile sağlanmaktadır. Bunun yanında ise minareye döner bir merdiven yerleştirilmiştir. İç odada aydınlanma dört dış duvarlarda bulunan pencereler ile yeterli bir biçimde sağlanmaktadır. Kare ibadet yeri ise ayrıca yerleştirilmiş pencereler vasıtasıyla kubbeli bölümden ışık almaktadır.

Duvar ve kubbelerden pek bir şey kalmamıştır. Kalan bölümler ise yine iç açıcı bir durumda değildir, zira düzenli bir biçimde korunmamışlardır. En iyi durumda olan dış duvarlar, doğu kısmında bir yer ve minaredir. Son kısım ise halen işler durumda ve ek bir tesis olarak sonradan yanına inşa edilen camiye eşlik etmektedir. Minare yanmış tuğladan imal edilmiştir. İçte dar bir döner merdiven ile müezzinin ezan okuduğu bölüme ulaşılmaktadır. Burada merdiven koni biçimli çatısı olan bir kuleye çıkmaktadır. Geçiş gövdesi ise çok parçalı kabartmalardan oluşmaktadır. Minarenin üçte bir yüksekliğinde alçak bir kapı bulunmaktadır ve burası, bugün olmayan yassı çatılı eski camiye ulaşmaktadır.

Ulu Cami'nin en çok iç odaları yıpranma göstermiştir. Kare ibadet alanından sadece güney ve doğu duvarları ve küçük bir bölümü kalmıştır. Batı ve kuzey cephesinde iki taşıyıcı kolon haricinde neredeyse her şey kaybolmuştur. Sadece doğu cephesinde üç sütun ile bunun üzerindeki kubbeler kalmıştır. Bu kubbeler çapraz kubbelerdir ve yükseltilmiş olarak çalışılmıştır, altındaki tek tek sütunlar ve duvar sütunları ile bağlı kemer kubbe yüzeyine kavuşmamaktadır ve tepe noktasında üzengi noktasına göre saha genişlemektedir. Çapraz kubbenin iskeleti dışa pek taşmamaktadır.Tüm geçişleri yassı bir çatı örtmektedirki, bu durum şu anda doğu yan odanın kalan çatısından tespit edilmiştir.

Asıl enteresan olan yer Ulu Cami' de ibadet alanı üzerindeki kubbelerdir. Bu tek tek sivri yaylardan ve komplike kabartma kubbelerin konstrüksiyonundan oluşmaktadır ve yapan kişinin yüksek teknik kabiliyetini ortaya koymaktadır. Zemin projeksiyonundan da görüldüğü gibi, kalan kubbelerden, kareden sekiz köşeli geçiş ile daha küçük sekiz köşeli geçişe nasıl geçiş sağlandığını ortaya koymaktadır. Kubbenin tepe noktasındaki bitiş ise belirsizdir. Şimdiki kubbe kalıntısı bugün de, kullanılan yardımcı maddeler ve ön ile arkadaki oyukların kubbe parçalarının nelerden oluştuğunu göstermektedir. İçerisindeki kubbe yapısına bağlı olarak yassı çatı üzerindeki geçişlerin dışında altında da kare bir yapıyı ortaya koymaktadır.

Muhtemelen bu yapı da içte sekiz köşeli bir geçide sahip olmuştur. En son olarak yassı bir çadır şeklinde çatı örtüsü kullanılmıştır.

Bu caminin yapımda kullanılan kubbe yapısı, kare zeminli odanın duvar açıklıklarında, giriş kapısındaki oyuklarda ve mihrapta olduğu gibi, İran tarzı bir omurga kubbe yapısıdır. Zemin kaplaması hakkında bir şey söylemek ise mümkün değildir. Bu caminin ne zaman yıkıldığı veya neden dolayı bu hale geldiği konusunda bilgi mevcut değildir. Belki de bu bölgede yaşanan bir deprem neticesinde olmuş olabilir[132]*.*

Bu yapıda halen daha büyük bir yapının izlerine rastlanmaktadır. Muhtemelen bu cami bir tadilat geçirmiştir. Batı duvarı ve kuzey duvarının batı yarısı iç kısımda, duvar kolonlarında daha basit bir arakesit göstermektedir. Zira daha eski olduğu sanılan doğu duvarındakilerden farklılık göstermektedir. Bu nedenle de bu yeniden inşa sonrasında bu daha basit konstrüksiyon tarzı ortaya çıkmıştır.

Halen kalıntıları bulunan batı duvarındaki giriş kapısının çerçevesi ile kare zeminli iç odanın süslemesi, bu yapının en dikkat çekici ve en enteresan süslemesini oluşturmaktadır. Kapı kasasından dikey gövdesindeki büyük parçalar ile kapı eşiğindeki yüksek mandallar geriye kalan kısım olmuştur.……İç geniş bant, içe doğru derin oyuk ve buna kavuşan daha ince bant, yukarıya doğru uzayarak iç kapı oyuğunda köşeli olarak kıvrılarak geniş bir çerçeve oluşturmaktadır.

Tüm parçalar bu gövde üzerinde geniş bir desen ve geometrik ağ ve hasır süslemeleri ile bezenmiş ve kısa yazıt ve kabartmalar ile dönüşümlü olarak süslenmiştir. Kapı eşiği üzerinde de yine benzer süslemeler kullanılmıştır. Her iki kanatta ahşap kapıda kalıntılardan da anlaşıldığı gibi oymalar mevcuttur. Gövde üzerindeki ağ ve hası süslemeleri tek tek kare plakalardan oluşmaktadır, bunlar özel şekil veren kasalarda imal edilmişti. Ana kare odanın süslemesi ise mevcut kalıntılardan da anlaşıldığı üzere doğu ve güney duvarlarında çok büyük bir zerafet ile formlardan oluşan çalışmalara işaret etmektedir. Bu özellikle güney duvarının ortasındaki ibadet yerini ifade etmektedir. Buranın çerçevesi özellikle özenle çalışılmıştır. Sadece maalesef üst kısmı bugüne kadar düzgün kalmıştır ve alt

[132] Çok şiddetli bir deprem ise 1648 yılında olmuştur ve Van'daki tüm Cami ve Kiliselerde yıkıntılara sebep olmuştur.(Bachmann)

bölümü, asıl oyuğa sahip olan kısım en çok zarar gören bölüm olmuştur. Gövdeyi oluşturan dörtgen geniş çerçeve bant , boğaz ve eğriden oluşmaktadır. Zengin ve geometrik süslemeler ve kabartmalar ile bezenmiştir. İç gövde yine benzer süslemelerden oluşmaktadır. Yarım daire biçimli asıl ibadet bölümünün üstü zarif stalaktik kubbeler ile bezenmiştir ve bugün çok az bir kısmı mevcut kalmıştır.

Burada farklı olan ise yazıtları oluşturan süslemelerin ve ince tuğladan çizgiler ve üzerinin dolgu malzemesidir. Tuğla hatlarının aralarındaki yüzeyler ise arabesk süsler ile ve alçı parçaları ile bezenmiş ve oya işi zerafetini andırmaktadır.

İbadet yerinin sağ ve solunda sağ köşesini oluşturan alanlarda yine arabesk süsler oldukça zengin bir biçimde kullanılmıştır. Sağ alanda üst köşede zarif bir Arapça yazıtın ilk iki satırı bulunmaktadır ve uzun bir yapının başlangıç yazısı olmaktadır. Bunun devamının alt alanda yer alması gerekir ancak bugün artık kaybolmuştur. Kalan kısım ise sadece başlık ve yapı sahibinin ilavesini ancak asıl ismini vermemektedir…….Duvarındaki süslemeler ise çok özenli ve itinalı yapılmış ve çok basit bir biçimde uygulanmıştır.

Bir yazıt kolonu çevrelemekteyken, duvar açıklıklarını da kubbeler çevirmiştir. Yonca yaprak kubbeli geniş bir kabartma ise ince bir bant ile çalışılmış ve bu bandın üzerinde de zarif bir Arapça yazıt bulunmaktadır. Odayı bahsedilen kubbelerin üzerindeki duvarlar süslemektedir. Her dört iç duvarın kapanışı olarak iki parçalı bir yazıt olan daha alçak Arap yazısı ile ve daha geniş; üstte ise karakter stili farklı olan bulunmaktadır. Harflerin çizgilerinin ara bölümleri yine arabesk tarzı zarif bir biçimde işlenmiştir.

Bu yazıtların üzeri ise büyük stalaktik kubbe ve yapı ile örtülmüştür. Bu da devamlı ve küçük dörtgen şeklindeki kırmızı ve sarı tuğla taşlar ile örülmüştür. Bu tuğlalar her bir kubbenin oyuğunda yıldız, çapraz ve bant şeklinde birbirlerine kavuşmakta ve aralarındaki beyaz alçı, tuğla zemininden biraz dışarıya taşmaktadır. Ancak burada da özenli bir çalışma izlenimi ortaya konmuştur. Oyuğun iskeleti profilize edilmemiştir ve bu nedenle duvardan da pek yükselmemektedir. En alt oyuk sırasında yine arabesk süslemeler kullanılmıştır. Duvarlar, sütunlar ve kubbeler doğu duvarında düz ve kaba bir alçı ile sıvanmıştır. Muhtemelen de bu işlem daha sonraki bir dönemde yapılmıştır. Daha eski süslemelere ait profil artık yapının hiçbir yerinde tespit edilememiştir.

Bu yapının tarihi hakkında bilgi verebilecek (Sadece o iki satır yazı hariç) herhangi bir yazıt bulunamamıştır. Bu da tarih konusunda yardımcı olamamaktadır. Sadece bu yapı için alt ve üst tarih sınırlaması yapılabilir.

M.S 1050 yılında Van bölgesi Selçukluların himayesine geçmiştir ve Ermenilerin püskürtmesine kadar da sürmüştür. Ancak bundan sonra tüm ülke Timur'un eline geçmiştir. Van Gölü çevresindeki tuğla yapılar ve süslemeler tamamen İran tarzıdır ve halen İran tarafında bulunan yapılarda belirtilen dönem içerisinde 11 ve 14.yy da oluşturulmuştur. Yine aynı süsleme tarzındadır ve Ulu Cami ile olağanüstü benzerlikler göstermektedir. Cami'nin inşa tarihi Selçuklular dönemini işaret etmektedir"[133].

4-Süleyman Han Cami:

Schulz, İç kalede kayalığın etrafında bu camiyi[134] süsleyen birçok yapının bulunduğunun rivayet edildiğini belirtmektedir[135]. Kanuni'nin Irakeyn seferi esnasında (1534) tamir ettirildiğinden Süleyman Han Cami adını almıştır[136].

C-KİLİSELER

1-Saint Pierre ve Saint Paul Kiliseleri ile Kitabeleri:

Van şehrinin dar sokaklarından geçerek Saint-Pierre ve Saint-Paul kiliselerine varılmaktadır. Temel işlevini gören siyahımsı taşlar üzerinde çivi yazısı ile yazılmış kitabeler bulunmaktadır. Bir kapının üzerinde bulunan her iki köşesi de yazılı başka taşlarlar da vardır. Ancak Ermeni papazlar kireçle oyukları doldurma yanlışına düşmüşler ve eseri harap etmişlerdir[137]. Bu kiliselerin çok eski bir zamandan kalma oldukları düşünülmektedir. Şehrin en eski sekiz kilisesinden iki tanesi olduğu kabul edilmektedir. Seyyahlar burada bulunan kiliselerin, Kürt fanatizminden kaçınmak için dış duvarlarında hiçbir süsleme bulundurmadıklarını

[133] Walter Bachmann, **Kirchen Und Moscheen İn Armenien Und Kurdistan**, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913, s. 69-73.
[134] Evliya Çelebi İç kalede kiliseden çevirme Süleyman han camii olduğunu, ayrıca yedi mescit, bir tekke, üç sıbyan mektebi ve on kadar küçük dükkan bulunduğunu belirtir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 544.
[135] Schulz, **a.g.m.,** s. 280.
[136] Uluçam, **a.g.e.,** s. 25.
[137] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 387.

belirtirler. Ermeni kiliselerinin birçoğu haç şeklinde inşa edildiğinden buraya konmuş sadece çivi yazıları bulunan iki taş dikkat çekmiştir[138].

Günümüzde Topçuoğlu mahallesinde, Kızıl minareli Cami'nin güneybatısında bulunan bu kiliseler Çifte kilise olarak bilinmektedirler. Ancak harap bir vaziyettedirler[139].

Saint Paul Kilisesi'nin yeraltına girerken sağdaki duvarının üçüncü satırında üç harflik eksikliğin haricinde iyi bir şekilde korunmuş 13 satırlık bir yazının yer aldığı 4 ayak 2 parmak uzunluğunda ve 1 ayak 4 parmak yüksekliğinde, gri bir taş bulunmaktadır[140]. Harfler çok iyi şekilde yapılmış; dikey çivi yazıları 10 satır yüksekliğinde, 18 satır uzunluğunda iken diğer karakterler eşit miktarda dağılmışlardır; 18 satırın arasında mesafe vardır. Bu kitabe kilisenin papazlarından birine göre eski çağın Rus prensesi olan Şahmiram dönemine aittir[141].

Diğer bir kitabenin alındığı taş, Saint Pierre Kilisesi'nin içinde bulunan küçük bir kapının üst kısmını oluşturmaktadır. Bu taşın 35 parmak uzunluğu ve 15 parmak da genişliği vardır. Harfleri oldukça küçüktür. Bu kitabe 31 satırdan oluşmaktadır[142].

Başka kitabe de Van pazarında bulunan bir kapının üzerindeki taşın üst kısmında bulunmaktadır. Bu taşın uzunluğu 3 ayak ve genişliği de 8 parmaktır. Bu taşın birçok yeri bozulmuş ve kalan yeride iyi korunmamıştır. Tabloda sadece 8 parça ve bir satır kalmıştır[143].

2-Saint Croix Manastırı:

Saint Croix Manastırı, ıssız ve çok yüksek kayalıkların üzerine yapılmıştır. Bu kayalığın dibinde, evlerinin yarısı ağaçlar arasında kalmış bir köy bulunmaktadır. Kilisenin dikkate değer hiçbir şeyi yoktur. Narig'te ünlü Ermeni yazar Aziz Gregoire Naregatsi'nin çıktığı manastır bulunur[144]. Burada uzun bir yeraltı geçidinden Saint

---

[138] Schulz, **a.g.m.,** s. 298.
[139] Abdüsselam Uluçam, **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van**, Ankara, KB Yay., 2000, s. 63.
[140] Schulz, **a.g.m.**, s. 298.
[141] Schulz, **a.g.m.**, s. 299.
[142] **A.y.**
[143] **A.y.**
[144] Cuinet, **a.g.e.,** s. 707.

Gregoire'ın mezarına varılmaktadır. Burası, altın damgalarla süslenmiş tuhaf bir kutsal eşya sandığının bulunduğu küçük bir şapel olarak tarif edilmektedir. Kilisenin yerinde eskiden Havari Thaddee tarafından yaptırılmış bir şapel bulunduğu belirtilir[145]. Narig Manastırı, yıkıntı ve harap olmuş vaziyettedir. Kürtler son yıllarda manastırı neredeyse ortadan kaldırmışlardır. Eskiden manastırın olduğu viranede Vartabed unvanını taşıyan iki ihtiyar yaşamaktadır. Bu manastırdaki papazlar, Akdamar manastırının patrikten sonraki en yüksek dereceli rahipleridirler[146].

Bu manastır Bahçesaray'ın güneybatısında, Siirt ili yakınlarındaki Veras köyünde bulunmaktadır. Yapılarını St. Astuacacin ve St. Stephanos Kiliseleri ile St. Arakelok şapeli, jamatun, köy kilisesi ve bir çeşme oluşturmaktadır. XIX. yüzyılın sonunda terk edilen yapı, bir ara cami olarak kullanılmış daha sonra özel mülkiyete geçmiştir[147].

3-Varak Manastırı, Kitabeler ve Kilisede Hayat:

Bu kilise; gölü, şehri ve Van bahçelerini görebilecek bir yüksekliğe kurulmuştur. Bu manastırda sadece bir kilise varken altı tane şapel ve yedi tane sahn (Tapınaklarda dini tören alanı) vardır. Burada Ermeniler tarafından çizilmiş, çok sayıda yaldızlı tablolar görülmektedir. Kütüphanede bulunan bütün kitaplar elyazmasıdır[148]. Varak Manastır'ın[149] kütüphanesi Patrik tarafından düzene sokularak sınıflandırılmıştır. Kütüphanede oldukça eski ve nadir el yazmaları vardır[150]. 1870 yılında manastırı gezen Millingen yedi kiliseyi çok merak ettiğini fakat sadece üç kilise görebildiğini belirterek manastırın Baş Rahibi Mıgırdıç Karabaş'ın, bölgede yayıncılığı kuran ilk kişi olduğunu ifade eder[151].

Kilise taştan bir duvarla ikiye bölünmüştür. Duvarın ortasında fildişi kakmalarla süslenmiş tahtadan bir kapı vardır. İlk odada 8-10 metre uzunluğunda 9 tane direk bulunmaktadır. Bu direkler de azizleri temsil eden resimlerle ve İncil'den

---

[145] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 398.
[146] E. Boré, **Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient**, Tome II, Paris, Olivier Fulgence Libraire, 1840, s. 92.
[147] Uluçam, **a.g.e.**, s. 123.
[148] Jaubert, **a.g.e.**, s. 364.
[149] Evliya Çelebi, "Venk Verk" kilisesi olarak belirterek bu kilisenin garip ve acayip olduğunu ifade eder. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 557, 623.
[150] Binder, **a.g.e.**, s. 149.
[151] Millingen, **a.g.e.**, s. 123.

sözlerle süslenmiştir. Bu dokuz direk kubbeyi tutar; sol tarafta ulaşım odasının kapısının yakınında bir kralın mezarı olduğunu H.Binder haber vermektedir . Hazreti İsa'yı temsil eden oldukça ince bir tablonun, oda kapısının üzerinde bulunduğu belirtilir. Daha küçük olan ikinci odada ağaçtan sunak oldukça ince bir şekilde işlenmiş ve patriğin işleri için özel bir yer olarak tahsis edilmiş durumdadır[152].

XIX. yüzyılda Varak Manastırının keşişlerin ve papazların yetiştirildiği bir çeşit seminer veya toplanma evi olduğu ifade edilmektedir[153].

Yedi Kilise Manastırı'nda çivi yazısıyla yazılmış kitabeler vardır. Birisi hemen şapelin yan kapısının üstünde, diğeri de Surp- Nicham (Saint-Signe) Kilisesi'nde sahn olarak kullanılan küp şeklindeki blokta bulunmaktadır. Bu yerin yedi kiliseden oluşmasından dolayı Yedi Kilise adını aldığı söylenmektedir. Binanın sınıfları; güzel düzenlenmiş duvarlar, bilgi kartları ve tablolarla süslenmiştir. Burada bulunan öğrencilerin hepsi Van'daki zengin Ermeni ailelerin çocuklarıdır. Bu okulun yönetimi Paris'teki Ermeni okulunda görev yapmış olan Ermeni bir papazın başkanlığında yürütülmektedir[154].

Bu manastır Van'ın 9 km. güneydoğusunda Yukarı Bakraçlı Köyü'nde bulunmaktadır. I.Dünya Savaşı öncesi siyasî çalışmalarıyla ünlenen bu manastırın büyük bir kısmı harap olmuştur. Manastırın yapıları St. Sofya Kilisesi, St. John Kilisesi, Ste.Maria Kilisesi, St. Seal Şapeli, Jamatun, Kutsal Haç Kilisesi ve kütüphaneden oluşmaktadır[155].

Van Vadisi'ni doğuda sınırlayan dağların en yüksek zinciri Varak dağı veya günümüzde Erek Dağı adı altında toplanır. Bu dağ çok yüksek, dik ve uçurumludur. Zirvesi ise kalker kayalıklarından oluşmaktadır. Varak Dağı'nın ortasında yer alan Varak Kilise veya Yedi Kilise adı verilen kiliselerde üç tane kitabe bulunmuştur.

Birinci kitabe, kilisenin nefinin solundaki küçük şapelde, sunak taşını taşıyan on parmak genişliğinde ve 3 parmak 6,5 çizgi genişliğinde gri bir taşın üzerinde bulunmaktadır. Onu oluşturan 6 satırın altında ve üstünde boşluk vardır.

---

[152] Binder, **a.g.e.**, s. 149.
[153] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 388.
[154] **A.y.**
[155] Uluçam, **a.g.e.**, s. 80.

İkinci kitabe, 4 ayak yüksekliğinde 1 ayak kare şeklinde, aynı kilisenin başka bir şapelindeki girişte hemen sağda sunak olarak bulunan, aynı öncekine benzeyen başka bir taşın üzerinde bulunmaktadır. Birçok yeri bozulmuştur.[156]

Üçüncü kitabe, Varak Dağı'nda bulunan üçüncü kitabe, kilisenin yapısında kullanılan ve ana kapının sağında görülen 4 ayak 9 parmak uzunluğunda ve 1 ayak genişliğinde bir taşa oyulmuş durumdadır[157].

Yedi Kilise'den; Van Gölü'nün büyük bir kısmı, güzel vadileri ve birçok köyü görülebilmektedir. Kiliselerde yaşayan papaz ve keşişler sadece sebze ve süt ürünleriyle beslenmektedirler. Manastır bağcılık yapmaya elverişli bir yükseklikte bulunmaktadır[158].

Cumartesi günleri erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan bir kalabalık pazar ayini için manastıra gelir. Her aileye gece kalmak üzere bir oda verilir. Herkes kendi odasında şehirden getirdikleri yemekleri yer; manastır, misafirlerine sadece süt ürünlerini sağlar. Pazar günü ayinlerinde manastırda yaklaşık yedi veya sekiz yüz kişinin olduğu tahmin edilmektedir. Sayısı yüzlerce olan manastır odalarının hepsinde hafta sonu kalanlar vardır. Bu ziyaretçilerin birçoğu, salı gününe kadar burada kalarak dinî eğitim alırlar[159].

H.Binder, bölgeye geldiği dönemde, manastırda iki üç sefil dindardan başka bir kimsenin olmadığını bunların da sefil, tembel görünümlü, hayatı dua ile; uykuyu düşünceye dalma ile birbirine karıştıran ve zamanlarını yemek ve sigara içmekle geçiren kişiler olduğunu ifade etmektedir[160].

4-Şuşans ve Sikke Köyü Kiliseleri ile Kitabeleri:

Varak Dağı ve Zemzem Dağı arasında kuzeydoğuya doğru uzanan ovada yer alan küçük Ermeni köyleri arasında üç köyde kitabe vardır[161].

Küçük Sikke köyü kilisesi'nin kapısının üzerinde duvarda bulunan 3 ayak 4 parmak uzunluğunda ve 1 ayak 4 parmak genişliğinde gri bir taş üzerinde oldukça

[156] Schulz, **a.g.m.**, s. 316.
[157] Schulz, **a.g.m.**, s. 317.
[158] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 395.
[159] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 396.
[160] Binder, **a.g.e.**, s. 149.
[161] Schulz, **a.g.m.**, s. 317.

küçük bir şekilde Asuri dilinde yazılmış bir kitabe görülmüştür. Kitabe sadece kilisenin duvarında kullanılmak üzere yontulmuş; ayrıca Ermenilerin üzerine kazıdığı bir haç şekliyle tahrip olmuştur[162].

Yedi Kilise'den biraz uzakta Van'a doğru giderken yol üzerinde küçük bir manastır olan Şuşans Kilisesi'ne rastlanılır. Kiliseye yirmi adım uzaklıkta bir değirmenin duvarına gömülü olarak en güzel şekilde korunmuş vaziyette yazılı bir taş bulunmuştur[163].

Schulz'un belirttiğine göre; yaklaşık on beş yıl önce Şuşans Köyü'nün yukarısında on dakika kuzeydoğusunda yer alan Sainte Vierge Kilisesi'ne ait olan bir yapının temelleri kazılırken gri bir taş bulunmuştur[164]. Bu yuvarlak şekilde 23 parmak çapında 18 parmak yüksekliğinde ve üzerinde çivi yazısı harflerin oluşturduğu bir kitabedir. Kitabedeki harfler oldukça küçük ve geniş aralıkla birbirinden ayrılan ince bir çalışmanın eseridir. On satır yüksekliğindeki satırlar oldukça geniş boş aralıklara sahiptir. Schulz, aynı kilisenin bahçesinde 3 parça kitabe daha bulmuştur. Birincisi, kapının yanındaki duvarda bulunan 1 ayak uzunluğunda ve 6 parmak yüksekliğindeki bir taş parçasının üzerinde bulunmaktadır. Diğer ikisi ise avlunun döşemesinde bulunan bir taş parçasının iki tarafında bulunmaktadır[165].

5-Saint Georges Kilisesi ve Kitabeleri:

Ermenilere göre Varak Dağı kayalıklarındaki bir zincirin eteğinde bulunan Koşans'daki Saint Georges Kilisesi yörenin eski kilisesidir. Burada altı farklı çivi yazılı kitabe taşıyan taşlar vardır[166].

Birinci kitabenin olduğu taşlar, kilisenin nefinin sağındaki bir şapelin kapısının üzerinde bulunmaktadır; Sikke, Suşans ve Akdamar'da bulunan taşlara benzemektedir. 3 ayak uzunluğu ve 1,5 ayak genişliğinde bir boyuta sahiptir. Üzerinde bulunan kitabe iyi bir şekilde korunmuş ve iki defa tekrarlanan 5 satırdan oluşmaktadır[167].

---

[162] **A.y.**
[163] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 388.
[164] Schulz, **a.g.m.**, s. 317.
[165] Schulz, **a.g.m.**, s. 318.
[166] Schulz, **a.g.m.**, s. 319.
[167] **A.y.**

İkinci kitabe ise kiliseye girerken solda Sourb Carabel şapelinin kapısının üzerinde bulunan ve diğerlerine benzeyen taş üzerinde 5 satırlık kitabedir. Harfleri oldukça büyüktür ve birbirlerinden oldukça ayrıdır, fakat duvarın hemen yanında bulunan başlangıcı ve sonu biraz tahrip olmuştur[168].

Diğer dört kitabeyi taşıyan taş, 2 ayak 5 parmak boyutunda kare şeklinde ve 1 ayak 2 parmak yüksekliğindedir ve aynı şapel içinde sunak taşı olarak bulunmaktadır[169].

6-Kalecik Köyünde Taş Kitabe:

Kalecik Köyü'ne çok yakın, ıssız ve piramid şeklinde, üzerinde küçük bir kilise bulunan oldukça dik bir kayalık, çok eski zamanlarda bile kutsal bir yer olarak görülmüştür. Söylentilere göre burada bir tapınak ve ünlü bir put varmış. Bu kayalığın hemen yanında, yer altında, kilisenin inşasında kullanılmak üzere taşınan ve sonra da sunak olarak kullanılan bir taş bulunmuştur[170].

Bu taş, yuvarlak ve değirmen taşı gibi kırmızı bir taştır. 2,5 ayak çapı ve 6 parmak yüksekliği vardır. Üstünde ve altında herhangi bir yazı yoktur. Fakat kenarlarında çift sıralı çivi yazılı harfler vardır. Bu kitabenin iki satırı da Şuşans'da bulunan yuvarlak taştaki gibi, 18 satırlık bir boşlukla birbirlerinden ayrılmıştır.[171]

7- Saint Gregoire Manastırı:

Serek Dağı ve çok yüksek kayalıkların oluşturduğu dar bir boğazda akan derenin yatağı tâkip edilerek Saint-Gregoire manastırına, Kopans Kalesi'ne[172] varılmaktadır. Burada yüksek duvarların arasında ve çevresinde çiftlik evleri olan iki şapel yükselmektedir. Buradaki meyve ağaçları olan ceviz, meşe ve kavak ağaçlarının en yüksek boyutlara ulaştığı belirtilir[173].

---

[168] **A.y.**
[169] **A.y.**
[170] Schulz, **a.g.m.**, s. 320
[171] Schulz, **a.g.m.**, s. 321
[172] Burası Evliya Çelebinin bahsettiği Kepan kayası olmalıdır. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 617.
[173] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 388.

8-Tsirke Köyü Kilisesi (Surp Tigin):

Şuşans Kilisesi'nden sonra sağ tarafa doğru gidilerek Tsirke Köyü'ne varılır. Burada bulunan kilise bütünüyle doğada bulunan kalıntılardan yapılmıştır. Duvarlarında kolon parçaları, eski Ermeniceyle dolu mezar taşları görülmektedir. Kapılardan birinin üst kısmı, tamamıyla silinmiş çivi yazısı karakterli yazının olduğu bir taştan yapılmıştır[174].

V.Cuinet; bu kilisenin, Sourp Tigin (Elmalı) Köyü'ndeki Ermeni kızlar Nrepsima ve Gaiane'in isimleri altında inşa edilmiş olduğunu belirtmektedir[175].

Bu kilisenin, planına ve mimari özelliklerine göre X. yüzyılda inşa edildiği düşünülmektedir[176].

9-Akdamar Kilisesi:

Manastırı oluşturan başlıca binalar adanın merkezindedir. 938 yıl önce Ermeni Kralı I. Gagik tarafından yaptırılmıştır[177]. Bazı eserlerde kilisenin yanında seyrine doyulamayacak güzellikte bir sarayın olduğu ancak günümüze kadar ulaşmadığı ve bu saraydan hiçbir iz kalmadığı ifade edilmektedir[178]. Kral, kilisenin duvarında bulunan bir kabartmada, kilisenin bir modelini Hz. İsa'ya sunarken tasvir edilmiştir. Mimarın adı Manuel'dir. Manastır iyi korunmuştur. Deyrolle, bu dönemde duvarların yüzeyinde Kürtler tarafından atılmış mermi izlerinin olduğunu belirtir. Pencerelerin alınlarında, pervazlarda ve yüzeylerin büyük bir kısmında İncil'de adı zikredilen kişileri ve hayvanları tasvir eden heykeller ve kabartmalar bulunmaktadır. En önemli parça, Âdem ve Hava'yı yer cennetinde tasvir eden eserdir. Bunların arasında Hava'nın Âdem'e sunmak üzere elmasını aldığı elma ağacı tasviri de bulunmaktadır. İçeride dikkate değer gümüş işlemeli lambalar görülmüştür. Ana yüzeyde bulunan kapının altında granit görünümlü silindir şeklinde her iki tarafında da iyi korunmuş çivi yazılarının olduğu siyah bir taş bulunmuştur[179].

---

[174] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 390.
[175] Cuinet, **a.g.e.,** s. 705.
[176] Uluçam, **a.g.e.,** s. 168.
[177] **A.e.,** s. 90.
[178] M.Şevket İpşiroğlu, **Ahtamar Kilisesi, Işıkla Canlanan Duvarlar**, İstanbul, YKY, 2003, s. 21.
[179] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 397.

XIII. yüzyılın sonlarında Katolikos, III. Stephanus Kilise'nin doğusundaki şapeli, 1296 yılında I. Zacharias ise güneybatısındaki şapeli yaptırmıştır. 1763 yılında kilisenin batısına Jamatun, XIX. yüzyılın başlarında da giriş bölümü ile çan kulesi eklenmiştir[180].

10-Arzgue (Adilcevaz) Manastırı:

V.Cuinet; şehirde bulunan kalede bir eski cami[181] ve tarihi Hıristiyanlığın ilk yıllarına dayanan 1 kilise bulunduğunu ve yukarı şehrin bulunduğu kuzeydoğu eteklerinde İkantchelakorts Manastırı'nın olduğunu belirtir[182]. Ancak bazı kaynaklarda manastırın ismi Arzgue veya Hrasagorcivank olarak geçmektedir. Yapının VIII. yüzyıldan kaldığı ifade edilmektedir[183].

11-Saint Astuacacin Manastırı (Kırmızı Kilise):

Bu manastır, Gevaş'ta Mihrapit köyünün 5 km. kuzeyinde bulunur ve manastırın XIII. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir[184]. Cuinet bu manastırı Ardos Dağı'nın keskin eteklerine yapılan Ilou Manastırı olduğunu ve Kral Gagik tarafından kurulduğunu iddia etmektedir[185].

12-Kentrak ve Adjounes Manastırları:

Erciş kazasında çok sayıda bulunan eski manastırların arasında Timurlenk'in batıdaki hikayesinin yazarı Thomas'ın, XV. yüzyılda yaşamış olduğu Metrope manastırının yanında, Kentrak ve Adjounes Manastırları'nın bulunduğu ve Metrope Manastırı'nın yakınında ise çeşitli renkteki maden damarlarından geçen bir çeşit kırmızı ve siyah billurlaşma madeni olduğu belirtilir[186].

---

[180] Uluçam, **a.g.e,** s. 90.
[181] Bu caminin Zalpaşa camii olması gerekir. Bkz. **Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi**, s. 524.
[182] Cuinet, **a.g.e.,** s. 709.
[183] Uluçam, **a.g.e.,** s. 175.
[184] **A.e.,** s. 210.
[185] Cuinet, **a.g.e.,** s. 707.
[186] **A.e.,** s. 711.

13-Saint Stephanos Kilisesi:

Bu kilise XI. yüzyıl başlarında yapılmıştır[187]. V. Cuinet, VI. yüzyılda Bahlavounik tarihini dizeler halinde yazan ünlü Ermeni Şair Pere Simon'un bu manastırda yaşadığını belirtir[188].

14-Aziz Georges (Pouthkouvank) Manastır Kilisesi:

Bu manastır, çığ tehlikesine karşı Ağirp Dağı'nın yamacına 2400 m. yükseklikte kurulmuştur[189]; ancak dikkate değer bir özelliği yoktur[190].

15-Çarpanak (Ctus) Manastırı:

Çarpanak Adası'nın kuzeyinde bulunan kilise Kutsal Haç, St.Jean, St.Gregoire ve St.Hripsime adına kurulduğu belirtilir. Ayrıca Ermeni İncili'nin çevirmenlerinden olan Aziz Jeghiche'nin mezarının Çarpanak Manastırı'nda olduğu iddia edilmektedir[191].

16-Surp Nişan, Surp Tiramary ve Surp Sahak Kiliseleri:

Seyyahlar bu kiliseler hakkında pek bilgi vermemektedirler. Lynch eserinde kısmen bahsetmiştir[192]. Kale içindeki Nişan ve Tiramary Kiliseleri'nden hiçbir iz kalmamıştır ve bir bilgi yoktur. Sadece Cuinet bu eserlerin varlığından söz etmiştir[193].

---

[187] Uluçam, **a.g.e.** s. 123.
[188] Cuinet, **a.g.e.,** s. 714.
[189] Uluçam, **a.g.e.,** s. 129.
[190] Cuinet, **a.g.e.,** s. 714.
[191] Cuinet, **a.g.e.,** s. 707.
[192] Lynch'in verdiği bilgiler şöyledir: "*Bu binalar sayıca altı tanedir: Surb Tiramayr (Efendimiz İsa Mesih'in validesi), Surb Vardan, Surb Paulos, inanışa göre çarmıhtan kalan bir yadigardan dolayı ismini alan Surb Nişan, Surb Sahak ve Surb Tsiranavor. Sonuncusu neredeyse minicik bir alana sahip ve mor elbiseli Meryem Ana'ya ithaf edilerek bu adla adlandırılmıştır. Surb Paulos'a yakın olan yedinci bir küçük kilise ise Surb Petros yahut Aziz Peter ismini taşıyor ve birkaç yıl önce zelzeleyle ciddi bir şekilde sallanmış ve tamamen göçmesini engellemek için bir kısmı insan eliyle yıkılmış. Van'daki ev fotoğrafının sol tarafında görülene benzer yüksek, çamurdan duvarlar, kiliselerin içine inşa edildiği alanı çepeçevre* sarıyor…". Bkz. H.F.B. Lynch, **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, London Longmans Green, And Co, 1901, s.106
[193] Cuinet, **a.g.e.,** s. 693.

Kale içinde Çifte Hamam'ın doğusunda bulunan Sahak kilisesi, kale içindeki büyük kiliselerden biridir[194]. Bir bölümü dışında tamamen yıkılmıştır. Cuinet bu eserin varlığından bahsetmiştir[195].

D-TOPRAKKALE, ZEMZEM DAĞI, AKKİRPİ DAĞI VE MEHER KAPISI

1-Toprakkale:

Toprakkale'de ilk kazı çalışmaları 1879-1880 yılları arasında yapılmıştır. Bu araştırmaların ilki Hormuzd Rassam, Emilius Clayton ve Dr.Reynold tarafından gerçekleştirilmiştir[196]. Rassam, Toprakkale incelemelerini yazdığı eserinde; bronz boğa kafaları ve kalkan bulduğunu belirtmektedir[197].

H.Binder, Toprakkale kazıları hakkında şu bilgiyi verir: "…*Kazılarda çok az şeyle yetinmişler ve beş yıl öncede kazıyı durdurmuşlar, bir tepeciğin üzerinde ovanın doğu sınırındaki eski bir sarayın izlerine rastlamışlar, planını çıkartabilmişler; vazolar, altın, gümüş kafalı pişmiş topraktan ve fildişinden küçük heykelcikler bulmuşlar. Bunlar 30-40 cm derinlikteymiş. Bunları günışığına çıkarmak için o kadar para harcadıktan sonra, emeklerini geri alamadıkları için İngilizler kazıyı bırakmışlar…*"[198].

Araştırmacılar, bu dönemde Van'ın üç km. kuzeydoğusunda bir tepenin yükseğinde yer alan ve biriketten yapılan eski kalenin yani Toprakkale'nin kalıntılarını gün ışığına çıkarmakla yetinmişlerdir. Kalıntılardan çok az şey kalmıştır; sadece duvarların izlerinden odaların düzeni hakkında fikir sahibi olunmuştur. Burada yarısına kadar toprağa gömülmüş büyük testiler ve tozlaşmış odun, kemik ve toprak kalıntıları bulunmuştur. Kayalığın ucunda, kalenin büyük dış basamakları

[194] Uluçam, **a.g.e.,** s. 65.
[195] Cuinet, **a.g.e.,** s. 693.
[196] Sekmen, **a.g.e.**, s. 25.
[197] Hormuzd Rassam, **Asshur And the Land Of Nimrod (Excavation at Van, 1877-1880)**, New York, 1897, s. 377.
[198] Binder, **a.g.e.,** s. 132.

vardır. Kayalıktaki bir delikten geçilerek kayaya oyulmuş bir iç merdivenden, kayalığa oyulmuş büyük bir salona varılmaktadır[199].

2-Zemzem Dağı Kitabesi:

Zemzem Dağı'nın en yüksek noktasında, bu kayalıklardaki yarıklardan içeri girdikten sonra, kare şeklinde ve kubbeli 6 ayak yüksekliğinde ve 8 ayak genişliğinde bir girişin oyulduğu kaya yığını vardır. Bu girişten sonra birçok yeri tahrip olmuş 50 adımlık merdivenli bir koridor vardır[200]. Bu koridor kayalığın içine doğru uzanmaktadır. Sol tarafta ve bu girişin üzerinde kayaya oyulmuş bir biri üstüne bir düzine basamak bulunmaktadır. Mağaraya gidilen koridor; kayalığa belirli aralıklarla oyulmuş ve aynı zamanda Zemzem Dağı'nın dibindeki vadinin görüntüsünü veren delikler aracılığı ile aydınlatılmıştır. Yanyana iki kişinin geçebildiği bu koridorda hiçbir kitabe veya kabartma bulunmamaktadır. Koridorun sonunda düzensiz bir mağaraya girilir. Bu mağaranın duvarları düzeltilmemiş; her köşesinde sivri çıkıntılar vardır. Nemli tavandan damlayan sular birçok yerde dikitler oluşturmuştur. 25 ayak kare olan bu mağaranın sağ tarafında dar ve alçak bir çıkış görülmüştür[201]. Zemzem dağında Schulz'a eşlik eden Türk rehber, bu çıkışın birincisine benzeyen birçok mağaradan oluşan labirent şeklinde mağaralara çıktığını fakat içeriye girmek isteyen birçok kişinin kaybolduğunu ve paşalardan birinin tek girişini de kapattırdığını söylemiştir[202].

Şehirdeki söylentiye göre Zemzem Dağı'nın tepesinde bir kale varmış; fakat Schulz, hiçbir izine rastlayamamıştır. Tepede ve yamaçlarda bulunan çok miktarda çanak, çömlek ve kiremit parçalarının, eskiden burada bir yapının olduğunu düşündürdüğü ifade edilir[203]. Texier, Zemzem Dağı'nın yapısını şöyle anlatır: "*…Zemzem dağını çevreleyen yerler eskiden yerleşim yerleriyle doluymuş. Çünkü oralarda bol miktarda çömlek kırıkları ve taş bloklar bulunmaktadır. Bazı yerlerde de sanırım oturmak amacıyla yapılmış Van kayalıklarında bulunanlara benzer merdiven basamakları gördüm……. Dağın doğuya bakan tarafı tamamıyla çıkılmaz*

[199] Binder, **a.g.e.,** s. 139.
[200] Schulz, **a.g.m.**, s. 305.
[201] Schulz, **a.g.m.**, s. 306.
[202] Schulz, **a.g.m.**, s. 307.
[203] Schulz, **a.g.m.**, s. 308.

durumdadır. Kayalıklar da dik durumdadır. Platonun güney doğu tarafı büyülü yer olarak belirtilen mağaralara doğru açılmaktadır… Tamamıyla kayalığa oyulmuş olan bu mağara yaklaşık elli adım uzunluğa sahiptir…"[204].

3-Akkirpi Dağı:

Tebriz kapısından üç km uzaklıkta Van kayalıklarının uzantısında Akkirpi dağı yer almaktadır[205]. Akkirpi dağının eteğinde bulunan küçük bir Ermeni kilisesi vardır. Bu kiliseyi çevreleyen kalker kayalıkları Ermenice yazılarla ve büyük bir şekilde oyulmuş haçlarla doludur[206].

Burada dörtgen şeklindeki bir oyukta etrafı üç silme taş ile çevrili kitabe vardır. Bu kitabenin yüksekliği beş metre, genişliği ise iki metredir ve harfler iki katı büyüklüktedir. Daha ince olan üst tarafın harfleri daha iyi korunmuştur. Ancak alt kısım tahrip edilmiştir. Van'da yaşayan insanların T.Deyrolle'e anlattıklarına göre bu bölgede oturanlar; şekli bir kapıya benzeyen bu oyuğun, hazineyle dolu bir mağaraya açıldığına inanıyorlar. Bu yüzden kayayı birçok defa kazmaya çalışmışlar; fakat taşın sert olmasından dolayı sadece yazılara zarar vermişlerdir. Akkirpi Dağı yakınlarında, kitabelerden başka hiç eski yapı kalıntıları bulunamamıştır[207].

Bu Akkirpi Dağı'nın tepesine doğru 14 ayak 7 parmak yüksekliğinde ve 6 ayak genişliğinde yukarıdan aşağı Asurice harfler bulunan büyükçe bir kare tablo bulunmaktadır[208]. Bu tablonun iki çerçeveli olması, hemen önünde yükselen iki basamak olması ve uzaktan ona bir kapı görüntüsü veren şekli ile buradaki insanlara, dağın kapısı olduğu düşüncesini vermiştir. O yörenin halkına göre, bu kapı Divs'lerin oturduğu gizli yeraltı şehrinin giriş kapısıdır. Oradaki Hıristiyanlara göre, orayı açmak için iki yol vardır: Orada yazılı olan yazıyı okumasını bilmek veya Saint Jean yortusunun yedinci gününü beklemek ; çünkü kapı sadece yılda bir kez kendi başına, o da Saint Jean gününde açılırmış. Dağın içinde bazen büyülü bir horoz ötermiş: kapının açıldığı günboyu duyulurmuş ve oraya girebilmek için bu iyi işaretmiş. Fakat horoz sustuğu zaman bu yere girmeye çalışmaktan çekinmek gerekirmiş; çünkü

[204] Texier, **a.g.e.**, s. 17.
[205] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 390.
[206] Texier, **a.g.e.**, s. 16.
[207] Deyrolle, **a.g.m.,** s. 390.
[208] Schulz, **a.g.m.,** s. 300.

orada kendinizi kaybedebilirmişsiniz. Bu durum, şeytanların evine kadar yaklaşmak isteyen bir kişinin başına gelmiş; ondan sonra onu bir daha gören olmamış. Bu hikâyelerde anlatılan mağaralara gelince, seyyah Schulz bu mağaraları bulamamıştır[209].

Bu kitabe 95 satırdan oluşmaktadır ve çok farklı yazılar içermektedir. Tablo dörde bölünmüştür:

Birincisi; 25 satır (1–25), bunun başındaki 2 satır boştur.

İkincisi; 6 satır (26–31), bir tane boş satır vardır.

Üçüncüsü; 52 satır (32–84), dördüncü bölümden sadece boş bir tane satırla ayrılmış.

Dördüncü bölüm de 10 satırdan oluşmaktadır[210].

4-Meher Kapısı:

Van Kalesi'nin doğusunda yarım mil kadar uzaklıkta, yarım daire şeklinde kurak ve Van Kalesi'ni oluşturan sert ve kalker kayalıkları içeren bir tepe uzanmaktadır. Bu tepeye Zemzem Dağı denilmiştir. Tepenin şehre bakan batı tarafına, o yörenin halkı, Akkirpi adını vermiştir[211].

Van'da Akkirpi tablosu anlamına gelen, Mihr veya Meher kapısı bu yerin adıdır. Güneşin kapısı olarak tercüme edilebilir. Bazen bu kapının adı Demir kapısı olarak da anılmaktadır; ama herkes burayı Meher kapısı olarak bilmektedir. Akkirpi tablosu kitabesi mevcut kitabelerin içindeki en büyüğüdür. Hazine kapısı gibi Meher kapısının da Müslüman ve Ermeni kadınların çok kullandıkları bir ziyaret yeri olduğu gözlenmiştir[212].

E-HAN VE KERVANSARAYLARIN BAKIMSIZLIĞI

Seyyahlar ıssız yollarda yolculuk etmişler, han ve kervansaraylarda da konaklamışlardır. Ancak hiçbirisi ciddi olarak bu tarihî yapıların durumu, mimarî özelliğ, ve işlevleri hakkında hiçbir teferruatlı bilgi vermemişlerdir. Sadece

[209] Schulz, **a.g.m.,** s. 301.
[210] Schulz, **a.g.m.,** s. 303.
[211] Schulz, **a.g.m.,** s. 300.
[212] Schulz, **a.g.m.,** s. 302-305.

T.Deyrole, Tatvan'dan Van'a doğru yolculuk yaparken barınmak zorunda kaldığı han ve kervansaraylardan bahseder. Fakat bu yapılar, devletin o günkü şartlarda içinde bulunduğu ekonomik zorluklar sebebiyle bakımsız kalmışlardır. Deyrolle, kervansarayda dolaşırken buraya sığınan ve soğuk ile açlıktan ölen hayvanların iskeletini gördüğünü belirtir. Seyyah bu eserlerin kaderine terk edilmesini anlayamadığını ifade eder[213].

Van'da üç tane han bulunur. Millingen'in ifadesine göre; Türk subayları, burada Ermeniler tarafından Kırım Savaşı öncesi yapılan hanın, Ruslara kalabilecekleri bir mekan sağlamak amacıyla yapıldığını düşünmüşlerdir. Ayrıca kentte iki tane de hamam vardır; ancak bunlar çok kötü durumdadırlar[214].

[213] Deyrolle, **a.g.m.**, s. 371.
[214] Millingen, **a.g.e.,** s. 110.

SONUÇ

XIX. yüzyılda Van'a gelen seyyahlar aynı zamanda kazılar yaparak bölgeden ülkelerine tarihi eser götürmüşlerdir. Özellikle 1870'li yıllardan itibaren Van bölgesinden giden Urartu eserleri Britich Museum, Berlin Müzesi, Paris Louvre Müzesi ve Ermitage Müzelerine satılmıştır. Britich Museum müdürü Dr. Birch, 1877 yılında politikaya atılan Layard'a hitaben yazdığı mektupta şu ifadeleri kullanmıştır: " *…Mısır'ın antik eserleri tükenmek üzeredir. Ermenistan'da, Van'da bulunduğu anlaşılan bazı eserlerden orada yapılacak kazıların çok verimli olacağı tahmin edilmektedir. Rusların bu bölgeye inmeleri halinde oralarda kazı yaparak müzeye eser kazandırmak mümkün değildir. Bu sebeple mutlaka Van'da kazı yapmak için ferman sağla…*"[215]. Ayrıca Lynch eserlerin batıya götürüldüğünü şu cümlesi ile itiraf etmiş olur: "*….Bu girişimin en önemli sonucu çivi yazılı yazıtlarla dolu, süslü desenlerle ve hayvan figürleriyle bezenmiş pek çok bronzdan kalkanlar içeren sade bir tapınağa kavuşmamızdı. Bu kalkanların bir kısmı British Museum'da diğerleri ise Berlin'deki müzede görülebilir* "[216].

Avrupa Devletlerinin sözde, Hıristiyan dindaşları Ermenileri korumak üzere Osmanlı devletinin iç işlerine karışmaları aslında tamamen kendi politik amaçları doğrultusunda olmuştur. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nda Ermeni ve Hıristiyanlar lehine olan hakların uygulandığını görmek amacıyla doğu'ya Konsolos kisvesi altında bir çok misyoner göndermişlerdir. Bunlar dini amaçla gelmiş olmalarına rağmen siyasi olaylarda ön planda olmuş ve Ermenilerin katliamlarına göz yumarak ortak olmuşlardır. Ayrıca bölgeye tarihi araştırmalarda bulunmak üzere gelen seyyahlar, Van'da kaldıkları süre içerisinde geliş sebeplerini unutarak, devletlerinin siyasi politikaları doğrultusunda tavır almışlardır. Arkeoljik çalışmalardan vazgeçen bazı araştırmacılar siyasi faaliyetlere girişmişlerdir. Bu durum seyyahların arkeolojik araştırmalar adı altında Türkiye'ye gelerek, ülke bütünlüğünü zedeleyecek ve Şark meselesi olarak adlandırdıkları Türkleri Anadolu'dan kovma siyasetlerini uygulamaya koymalarına sebep olmuştur. Dikkat çeken en önemli husus yüzyılın başında Anadolu'ya gelen seyyah sayısının az olması

[215] Sekmen, **a.g.e.**, s. VIII.
[216] Lynch, **Armenia Travels and Studies**, s. 62.

ve Osmanlının bu dönemlerde ne Ermeni ne de bir iki küçük olay hariç Kürtlerle problem yaşamamış olmasıdır. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkeye gelen seyyah sayısı artmış buna paralel olarak da Osmanlı Devletinin Doğu'da yaşayan vatandaşları ile sıkıntıları başlamıştır.

Burada dikkat çeken önemli bir husus da daha petrolün ilk bulunduğu yıllarda Van'a çok sayıda batılı ve Rus arkeologların gelmesidir[217]. Bu arkeolog ve seyyahların büyük kısmı kazı yapmak üzere izin almak için büyük çaba harcamışlardır.

Seyyahlar eserlerinde siyasi olaylar hakkında doğrudan yorum yapmamışlar ve kendi çalışmaları hakkında pek bilgi vermemişlerdir. Sadece bölgenin coğrafi yapısı, halkın etnik kökeni ve dini inançları ile eski tarihi eserleri hakkında malumat vermekle yetinmişlerdir. Bu bilgilerin bir kısmı yanlış, bir kısmı ise tamamen kasıtlı olarak saptırılmış bilgilerdir. Bunlar bölge hakkında Ermeniler tarafından yazılan eserleri doğru kabul ederek referans olarak almışlar, yerli kaynaklara ise itibar etmemişlerdir.

Bizim çalışmamızda vardığımız en önemli sonuç bu insanların bölgeyi çok iyi etüt ederek gerekli mercileri bilgilendirdikleri ve hayal ettikleri sömürge düzenini Anadolu'da gerçekleştirmek istedikleridir. Batılıların bu dönemde ciddi manada küçük Hıristiyan devleti kurma gibi hedefleri olmamıştır. Buradaki etnik yapı, amaçları için birer araç konumundadırlar.

Burada şunu özellikle belirtmem gerekir ki bu insanların çalışmalarını kıskanmamak mümkün değildir. Doğu'nun zor fiziki ve coğrafi şartlarında ülkeleri adına veri toplamaya çalışan bu insanların bölgeye turistik amaçlı geldiklerini söylemek abest olacaktır.

[217] Ali Karaca; **Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)**, İstanbul, Eren Yay., 1993, s. 148.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman Şeref Efendi: **Osmanlı Devleti Tarihi**, Haz: A.Demir-M.Kafkas, İzmir, Kaynak Yay., 1995.

Ağaoğlu, Sami: "Van Merkez Sancağındaki Vakıflar XVI-XVIII.Yüzyıllar", Konya, **SÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi**, 2003.

Aka, İsmail: **Timur ve Devleti**, Ankara, TTK Yay., 1991.

Akçura, Ergünöz: **Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916)**, İstanbul, TDAV, 1994.

Akgül, Suat: **Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları ve Gerçekler**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1992.

Aknerli Grigor: **Moğol Tarihi**, Çev: H.D. Andreasyan, İstanbul, Osman Yalçın Matbaası, 1954.

Akşit, Oktay: **Roma İmparatorluk Tarihi**, İÜEF Yay., İstanbul, 1970.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî: **Tarih-i Cihan Güşa**, Ankara, KB Yay., 1999.

Ali Bey: **Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk** (1884-1888), Yayınlayan: Cahit Kayra, İstanbul, Büke Yay., 2003.

Alischan, Leonce: "Typographie de Grande Arménie", **Journal Asiatique**, Çev: M.E. Dulaurier. Sixieme Serie, Tome XIII, Ernest Leroux Editeur, Paris, İmprimerie Nationale, 1869, s. 405-430.

Alper, Cengiz: **Çeşitli Yönleriyle Van**, Ankara, Yargıçoğlu Matbaası, 1974.

Anonim: **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III**, Çev: F.N.Uzluk, Ankara, 1952.

Aşan, M. Beşir: "XIV. Yüzyılda Van ve Yöresi", Elazığ, **FÜSBE Basılmamış Doktora Tezi**, 1992.

Atsız, Emel: "Van (Erciş-Gevaş-Hoşap Türk Mimari Eserleri)", İstanbul, **İÜEF Sanat Tarihi Bölümü Mezuniyet Tezi**, 1969-1970.

Aydın, Dündar: "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu**, Ankara, 1985, s. 285-291.

Bachmann, Walter: **Kirchen Und Moscheen İn Armenien Und Kurdistan**, Leipzig, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1913.

Barkley, H.C.: **A Ride Through Asia Minor And Armenia**, London, John Murray, 1891.

Başarır, Galip: "Van İli Coğrafyası",**Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 1-61.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:48: **Ermeni Komiteleri (1891-1895)**, Ankara, 2001.

Baudin, P.: **La Turquie et Les Ottomans**, Paris, t.y.

Baykara, Tuncer: **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdârî Taksimatı**, Ankara, TKAE Yay., 1988.

Belli, Oktay : "Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van-Yedisalkım (Put) Köyü Boyalı Mağara Resimleri", **Tarih Dergisi**, Sayı 28-29, İstanbul, 1975, s. 1-40.

Binder, Henry: **Au Kurdistan En Mésopotamie Et En Perse**, Paris, Maison Quantin, 1887.

Boré, Eugéne: **Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient**, Tome II, Paris, Olivier Fulgence Libraire, 1840.

----------: "Fragment d'un Voyage en Arménie", **Bulletin de la Société Industrielle d'Angers**, Mars-Avril, Anger, İmprimerie de Cosnier et Lachese, 1843, s. 152-158.

Bouillet, M.N.: **Dictionnaire Universel D'Histoire et de Geographie**, Paris, Nouvelle Édition (vingt-Cinqiuiéme), Libraire Hachette, 1876.

Burnaby, Fred: **On Horseback Through Asia Minor**, Vol.II, Second Edition, London, Smapson Low, 1877.

----------: **At Sırtında Anadolu**, Çev: F.Taşkent, 3.Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, , 2000.

Cahen, Claude: **L'Islam Des Origines au Debut de L'Empire Ottoman**, Hachette Littérature, Paris,1997.

Chabot, M.J.B.: "Notice Sur Les Yezidis", **Journal Asiatique**, Neuvieme Serie, Tome VII, Paris, İmprimerie Nationale, Ernest Leroux Éditeur, 1896, s. 100-132.

Chantre, M.Ernest: "De Beyrouth a Tiflis (A Travers la Syrie, la Haute-Mesopotamie et le Kurdistan)", **Le Tour Du Monde Nouveau Journal Des Voyages**, Deuxième Semestre, Paris, Libraire Hachette, 1889, s. 209-304.

----------: **Recherches Anthropologiques Dans L'Asie Occidentale, Mission Scientifique en Transcaucasie, Asie Mineure et Syrie 1890-1894**, Lyon, Henri Georg, 1895.

Chesneau, Jean: **Le Voyage de Monsieur d'Araman, Ambassadeur pour le Roi en Levant**, Paris, Édité par Ernest Leroux, 1887.

Choisy, Auguste: **L'Asie Mineure et Les Turcs en 1875, Souvenirs de Voyage**, Paris, Libraire de Firmin-Didot, 1876.

Collas, L.: **Histoire de L'Empire Ottoman Jusqu'a La Revolution de 1909**, Paris, Felix Alcan Éditeur, t.y.

Collas, M.B.C.: **La Turquie en 1864**, Paris, E.Dentu Éditeur, 1864.

Compte de Cholet,A. P.: **Voyage en Turquie d'Asie: Arménie, Kurdistan et Mésopotamie**, Paris, Librairie Plon, 1892.

Courau, J.: **La Locomotive en Turquie d'Asie**, Bruxelles, 1895.

Cuinet, Vital: **La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée De Chaque Province De L'Asie Mineure**, Tome I-II, Paris, Ernest Leroux Éditeur, 1892.

Curzon, Robert: **Armenia, A Year At Erzeroom And The Frontiers Of Russia, Turkey And Persia**, New York, Harper-Brathers Publisher, 1854.

Çadırcı, Musa: **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1997.

Çark, Y.G.: **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, İstanbul, Yeni Matbaa, 1953.

Çetkin, Abdülvasi: "Van Gölü'nde Osmanlı Şirketinin Vapur İşletmeciliği Teşebbüsleri", Erzurum, **AÜSBE Basılmamış YL. Tezi**, 2000.

Çevik, Mehmet: "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, YYÜ Yay., 1990, s. 51-55.

Çilingiroğlu, Altan: "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarmaları", **Anadolu Araştırmaları**, C. IX, İstanbul, 1983, s. 319-323.

Danişmend, İsmail Hâmi: **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.I-II, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1971.

De Beaujour,Baron Felix: **Voyage Militaire Dans L'Empire Othoman ou Description de ses Frontières**, Tome Second, Paris, Chez Firmin Didot Libraire, 1829.

De Contenson, Ludovic: **Chretiens et Musulmans, Voyages et Études**, Paris, Libraire Plon, 1901.

----------: **Les Réformes en Turquie D'Asie, La Question Arméniènne La Question Syriènne**, Deuxième Édition, Paris, Librairie Plon, 1913.

De Hell, X.H.: **Voyage en Turquie et En Perse**, Tome I-IV, Paris, P.Bertrand Libraire Éditeur, 1856-1860.

Demir, N.Kerem: **Türkiye'nin Ermeni Meselesi**, Manisa, CBÜ Yüksek Öğrenim Vakfı, Emek Matb., 2001.

Develioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, 1 3.Baskı, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 1996.

Deyrolle, M. Theophile: "Voyage Dans Le Lazistan et L'Arménie", **Le Tour Du Monde, Nouveau Journal des Voyages**, I, Paris, Libraire Hachette, 1876, s. 369-416.

Dezobry,CH.-Bachelet, TH.: **Dictionnaire Générale de Biographie et D'Histoire de Mythologie de Géographie Anciènne et Moderne Comparée**, Première Partie, Paris, Libraire Delagrave, 1857.

Djuvara, T.G.: **Cent Projets de Partage de la Turquie (1281-1913)**, Paris, Libraire Felix Alcan, 1914.

Documents Diplomatiques Affaires Arméniènnes, Projets De Réformes Dans L'Empire Ottoman 1893-1897, (Livres Jaunes), Ministère Des Affaires Étrangères, Paris, 1897.

Donuk, Abdülkadir: "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile", **Tarih Dergisi**, Sayı 33-34, İstanbul, 1981, s. 147-168.

Driault, Edouard: **La Question d'Orient, Depuis ses Origines Jusqu'a nos Jours**, Paris, Librairie Felix Alcan, 1898.

Duckerts, M.J.: **Turquie D'Asie, Compte Rendu d'une Exploration Commerciale**, Consul Général de Belgique a Smyrne, Bruxelles, 1904.

El-Belâzurî: **Fütûhu'l- Büldân**, Çeviri: Mustafa Fayda, İkinci Baskı, Ankara, KB Yay., 2002.

Erinç, S.: **Doğu Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, İÜ Coğrafya Ens. Yay.,1953.

Erkoç, Ecvet: "Van Yöresinde Derviş Mehmet Paşa İsyanı (1818-1819)", Erzurum, **AÜSBE Basılmamış YL Tezi**, 1998.

Erzen,Afif: **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, TTK Yayınları, 1992.

Eyice, Semavi: "Xavier Hommaire de Hell ve Ressam Laurens", **Belleten**, XXVII/105, Ankara, 1963, s. 59-105.

----------: "Bir Fransız Gizli Ajanı, Amédée Jaubert-II", **Türk Yurdu**, Sayı: 256, İstanbul, Mayıs 1956, s. 831-834.

Ferriol, M.De: **Recueil De Cent Estampes Representant Différentes Nations Du Levant**, Paris, Le Hay, 1714.

Franco, M.: **Essai sur L'Histoire Des İsraélites de L'Empire Depuis Les Origines Jusqu'a Nos Jours**, Paris, Libraire A.Durlacher, 1897.

Fraser, James B.: **A Winter's Journey From Constantinople to Tehran**, Vol.I, London, Richard Bentley, 1838.

Frede, Pierre: **Voyage En Arménie**, Paris, Libraire Ch. Delagrave, 1885.

Galante, Abraham: **Histoire Des Juifs D'Anatolie**, Tome II, İstanbul, İmprimerie Babok, 1939.

Gatteyrias, J.-A.: **L'Arménie et Les Arméniens**, Paris, Libraire Leopold Cerf, 1882.

Gedik, İ.-Şaşmaz, M.-Canatan, Y.: **Yakın Dönem Ermeni Hadiselerinde Van**, Ankara, Siyasal Kitabevi, 1993.

Gencer, A.İhsan: "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", **Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, İÜ Rektörlüğü Üniversite Yay., 2001, s. 67-75.

Gonzales De Clavijo, Ruy: **Orta Asya Ve Timur**, Tercüme: Ö.R.Doğrul, İstanbul, Ses Yayınları, 1993.

Gölpınarlı, Abdülbaki: "Kızıl-Baş", **İA,** C.6, Birinci Basılış, MEB Devlet Kitapları, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s.789-795

Gökçe, Handan: "Van Monografyası", İstanbul, **İÜ Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü Basılmamış Lisans Tezi**, 1944.

Göney, Süha: "Van", **İA**, C.13, Birinci Basılış, MEB Devlet Kitapları, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s.194-197.

Göyünç, Nejat: "Van", **İA**, C.13, Birinci Basılış, MEB devlet Kitapları, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s. 197-202.

----------: **Osmanlı İdâresinde Ermeniler**, İstanbul, Gültepe Yayınları, 1983.

Garaudy, Roger: **İslâm'ın Vadettikleri**, Çev: N.Uzel, İstanbul, Pınar Yay., 1983.

Grousset, René: **Arménie: Histoire de L'Arménie des Origine à 1071**, Paris, Payot, 1947.

Güran, Tevfik: **19.Yüzyıl Osmanlı Tarımı**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.

Gürbüz, Orhan: "Van Gölü Çevresinin Coğrafyası (Beşeri ve İktisadi Coğrafya Açısından)", İstanbul, **İÜSBE Basılmamış Doktora Tezi**, 1994.

Hamdy Bey-De Launay, Marie: **Les Costumes Populaire de la Turquie en 1873**, Constantinople, 1873.

Hocaoğlu, Mehmet: **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul, Anda Dağıtım, 1976.

Huot, J.N.: **Géographie Universelle ou Description de Toutes Les Parties du Monde**, Sixième Édition, Tome Quatrième, Paris, Garnier Frères, Libraire Éditeurs, t.y.

Hüseyin Nazım Paşa: **Ermeni Olayları Tarihi I**, Ankara, BDAGM Yayın Nu: 15, 1998.

İbn-i Nuh: **Van Tarihi**, Haz: Zeki Tekin, Van, Ahenk Yayınevi, 2003.

İbnü'l-Esîr: **El-Kâmil Fi't-Tarih**, Çev: A.Özaydın, İstanbul, Bahar Yay., 1987.

İpşiroğlu, M.Şevket: **Ahtamar Kilisesi, Işıkla Canlanan Duvarlar**, İstanbul, YKY, 2003.

İtler, Erdal: **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları**, 2.Baskı, Ankara, TKAE Yay., 1995.

İzbırak, Reşat: **Cilo Dağı ve Hakkari ile Van Gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları**, İstanbul, AÜDTCF Yay., Anıl Matbaası, 1951.

J.L.: **Manuel de Géographie de l'Empire Ottoman**, İmprimerie Mahmoud Bey, Constantinople, 1887.

Jacob, Xavier: **Les Turcs au Moyen-Age Textes-Byzantins**, Ankara, TTK Yay., 1990.

Jaubert, Amédée: **Voyage en Arménie et en Perse Fait Dans Les Années 1805 et 1806**, Paris, Libraire Pelicier, 1821.

Johnstone, M.Butler: **Türkler Karakterleri, Terbiyeleri ve Müesseseleri**, Çev: H.Çelik, Ankara, TDV Yay., 1996.

Kafesoğlu, İbrahim: "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", **Fuat Köprülü Armağanı**, İstanbul, 1953, s. 259-274.

----------: **Harezmşahlar Devleti Tarihi (1092-1221)**, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 2000.

----------: **Türk Milli Kültürü**, 6.baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1989.

Kalafat, Yaşar: **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri**, İkinci Baskı, Ankara, AKM Yay., 1995.

Karabıyık, Osman: **Türk-Ermeni Münasebetlerinin Dünü ve Bugünü**, İstanbul, Hizmet Limited Şirketi Yay., 1984.

Karaca, Ali: **Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)**, İstanbul, Eren Yay., 1993.

Karaca, Yalçın: "Van ve Çevresindeki Manastır Kiliseleri", Van, **YYÜSBE Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, 1996.

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C.V, 6.Baskı, TTK Yay., Ankara, 1994.

----------: **Osmanlı Tarihi Islahat Devri (1856-1861)**, C.VI, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1988.

Karpat, Kemal H.: **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Çev: B.Tırnakçı, TVY Yay., İstanbul, 2003.

Kaşgarlı, Aktok: **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Uygarlığına Giriş**, Ankara, TKAE Yay., 1984,

Kayaçelebizâde, Kaya: **Doğu'nun Yıldızı Van**, İstanbul, Zafer Matbaası, 1990.

Kılıç, Orhan: **18.Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletinin İdârî Taksimatı**, Elazığ, Ceren Matbaacılık, 1997.

----------: "730 Numaralı Van, Adilcevaz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri (I.Ahmet Dönemi)", Elazığ, **FÜSBE Basılmamış YL Tezi**, 1989.

----------: **XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648), Van**, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yay., 1997.

Kınal, Füruzan: **Eski Anadolu Tarihi**, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1998.

Kırzıoğlu, M.Fahrettin.: "Selçuklulardan Önce "Armenya"ya/ Yukarı Eller'e Hakim Olanlar M.Ö.IV.Bin-M.S.1064)", Manisa, **Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu: Tebliğler ve Panel Konuşmaları**, 1983, s. 129-198.

----------: **Her Bakımdan Türk Olan Kürtler**, Ankara, Çalışkan Basımevi, 1964.

Kızılaslan, Emine: "Van Şehri", İstanbul, **İÜSBE Basılmamış YL. Tezi**, 2001.

Kinneir, John.M.: **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan In The Year 1813 and 1814**, London, John Murray, 1818.

----------.: **Voyage Dans L'Asie Mineure, L'Arménie et le Kourdistan Dans les Années 1813 et 1814**, Tradiut de L'Anglais par N.Perrin, Tome II, Paris, Librairie de Gide Fils, 1818.

Koçlar, Bekir: "Tarihte Van (XVIII.-XIX.Yüzyıllar)", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 114-123.

Kodaman, Bayram: **Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası**, Ankara, TKAE Yay., 1987.

Konukçu, Enver: "Van'ın Ruslar Tarafından İşgali", Van, **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, YYÜ Yay., 1990, s. 19-23.

Köymen, M.Altay: **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1993.

Kramers, J.H.; "İran", **İA**, C.5/2, Eskişehir, MEB. Yay., 1997, s. 1015.

Ksenophon: **Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)**, Türkçesi: Tanju Gökçol, İstanbul, Sosyal Yay., 1984.

Kuran, Ercüment: "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed: H.C.Güzel, 2.Baskı, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2001, s. 189-207.

Küçük, Cevdet: **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı**, 2. Baskı, İstanbul, TDAV, 1986.

Kütükoğlu, Bekir: **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri I (1578-1590)**, İstanbul, 1962.

La Princesse De Belgıojoso: **Asie Mineure et Syrie, Souvenir de Voyages**, Deuxième Édition, Paris,Michel Levy Frères Libraire Éditeurs, 1861.

Lavallée, Théophile: **Histoire De L'Empire Ottoman**, Paris, Garnier Libraires-Éditeur, 1855.

Layard, A.Henry.: **Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, With Travels in Armenia, Kurdistan and The Dessert**, London, John Murray, 1853.

----------: **Auf der Suche nach Ninive**, Verlag C.H.Beck München, 1965.

----------: **Ninova ve Kalıntıları**, Çev: Z.Avşar, İstanbul, Avesta Yay., 2000.

Lehmann-Haupt, C.F.: **Arménien Einst und Jetzt**, II/1, Berlin, B.Behrs Verlag/Friedrich Feddersen, 1926.

----------.: **Materialien zur älteren Geschichte Arméniens und Mesopotamiens**, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1907.

Lucas, Paul: **Voyage Du Sieur Paul Lucas Au Levant**, Tome I, Paris, Nicolas Simart İmprimeure, 1714.

Lynch, H.F.B.: **Armenia Travels and Studies**, Vol. II, London, Longmans Green, And Co, 1901.

Martin, M.Saint: "Notice Sur Le Voyage Littéraire de Mr. Schulz en Orient, et sur les découvertes qu'il a faites récemment dans les ruines de la ville de Sémiramis en Arménie (1)", **Journal Asiatique**, Paris, İmprimerie Royale, 1828, s. 161-188.

McCarthy, Justin: **Müslümanlar ve Azınlıklar**, Çev: B.Umar, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1998.

Mehmed Hurşit Paşa: **Seyahatname-i Hudûd**, Çev. A.Eser, İstanbul, Simurg Yay., 1997.

Mehmed Neşrî: **Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşrî Tarihi**, C.II, Yay.Haz. F.R.Unat-M.A.Köymen, 3.Baskı, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

Mehmet Zıllioğlu Evliya Çelebi: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Sad: T.Temelkuran-N.Aktaş, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1986.

Memişoğlu, Ragıp: "Ermenilere Oynatılanlar ve Van'da Ermeni Mezalimi", **2 Nisan Gazetesi**, Van, 17 Nisan 1974.

Merçil, Erdoğan: **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK Yay., 1991.

Millingen, M.F.: **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Çev: N. Mestçi, İstanbul, Doz Yay., 1998.

Minorsky, V.: "L'Origine des Kurdes", **Travaux du XX.éme Congrés International des Oriantalistes**, Bruxelles, 1938, s. 143-152.

Morier, M.Jacques: **Second Voyage En Perse, En Arménie, En Asie Mineure, Fait Dans Les Années 1810 et 1816**, Tome II, Paris, Libraire Guid Fils, 1818.

Muhammed b.Ali b.süleyman er-Râvendî: **Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr**, C.I, Çev. Ahmed Ateş, 2.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1999.

Mustafa Nuri Paşa: **Netâyic ül-Vukuât, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Sad. N.Çağatay, C.I-II, 3.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1992.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah: **Câmiu'd-Düvel- Selçuklular Tarihi**, C.I, Yay.Haz. A.Öngül, İzmir, Akademi Kitabevi, 2000.

Müneccimbaşı Ahmet Dede: **Sahaif-ül-Ahbar fî Vekayi-ül-a'sâr, Müneccimbaşı Tarihi**, C.II, Türkçe'si: İsmail Erunsal, Tercüman 1001 Temel Eser 37, Ty.

Münir Süreyya Bey: **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, Ankara, BDAGM Yayın No: 53, 2001.

Nâsır-ı Husrev: **Sefernâme**, Çev. Abdülvehhab Tarzi, İstanbul, MEB Yay., 1994.

Nikitine, Basile: **Les Kurdes Études Sociologique et Historique**, Paris, Librairie C.Klincksieck, 1956.

Okyar, Fethi: **Üç Devirde Bir Adam**, Haz: C.Kutay, İstanbul, Tercüman Gazetesi Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yay. I, 1980.

Olivier, G.A.: **Voyage Dans L'Empire Othoman, L'Egypte et la Perse**, Tome I, Paris, H.Agusse İmprimeur Libraire, 1804.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918) I, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:58, 2002.

Ostrogorsky, Georg: **Bizans Devleti Tarihi**, Çev: Fikret Işıltan, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1995.

Outendirck, Frans: **La Turquie à Propos de l'Exposition Universelle de 1867**, Paris, Typographie de Ad. Laine et J. Havard, 1867.

Önal, Sami: **Sadettin Paşa'nın Anıları Ermeni-Kürt Olayları (Van,1896)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2003.

Parmaksızoğlu, İsmet: **Tarih Boyunca Kürt-Türkleri ve Türkmenler**, Ankara, TKAE, 1983.

Peçevi İbrahim Efendi: **Peçevi Tarihi I**, Haz: B.S. Baykal, 2. Baskı, Ankara, 1992.

Pehlivanlı, Hamid: "M.Mayewski, Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki", Ankara, **AÜ Türk İnkılap Tarihi Ens. Basılmamış YL Tezi**, 1986.

Percheron, D'Maurice: **Les Conquérants D'Asie**, Paris, Payot, 1951.

Pinon, René: **L'Europe et L'Empire Ottoman, Les Aspects Actuels de la Question D'Orient**, Paris, Libraire Academique, 1908.

Poujoulat, M.Baptistin: **Voyage a Constantinople Dans L'Asie Mineure, En Mésopotamie, A Palmyre, En Syrie, En Palestine et en Egypte**, Tome I, Paris, Ducollet Libraire-Éditeur, 1840.

----------: **Récits et Souvenirs D'un Voyage En Orient**, Huitiéme Édition, Tours, Alfred Mam et Fils Éditeur, 1866.

Pour, Ali Djafar: "Nâdir Şâh Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri", İstanbul, **İÜEF Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Basılmamış Doktora Tezi**, 1977.

Prevost, M.-D'Amat, R.: **Dictionnaire De Biographie Française**, Tome 6, Paris, Libraire Letouzey et Ane, 1954.

Puşkin, A.S.: **Erzurum Yolculuğu**, Türkçesi: R.Ş.Güngör, İstanbul, Timaş Yay., 2003.

Rambert, Louis: **Notes et Impressions de Turquie, L'Empire Ottoman Sous Abdul-Hamit II 1895-1905**, Paris, Édition Atar, 1926.

Rassam, Hormuzd: **Asshur And the Land Of Nimrod (Excavation at Van, 1877-1880)**, New York, 1897.

Ravndal, G.Bie: **Turkey, A Commercial And Industrial Handbook**, Washington, Government Printing Office, 1926.

Reclus, Elisee: **Nouvelle Géographie Universelle, La Terre et les Hommes**, Tome IX L'Asie Antérieure, Paris, Libraire Hachette, 1884.

Rodinson, Maxime: **Batıyı Büyüleyen İslâm**, Çev: C.Meriç, İstanbul, Pınar Yay., 1983.

Sakarya, İhsan: **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Askeri Tarih Yay., Genel Kurmay Basımevi, 1984.

Saraç, Tahsin: **Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük**, 4.Basım, İstanbul, Adam Yay., 1992

Saraçoğlu, H.: **Doğu Anadolu Bölgesi**, Ankara, MEB Yay., 1989.

Saral, A.Hulki: **Ermeni Meselesi**, Ankara, Genel Kurmay Basımevi, 1970.

Sarı, Nil: "Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", **Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu**, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul, İÜ Rektörlüğü Yay., 2001, s. 287-298.

Schopoff, A.: **Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie 1673-1904**, Paris, Libraire Plon, 1904.

Schulz, Friedrich Éduard: "Sur Le Lac De Van Et Ses Environs", **Journal Asiatique**, Troisième Série, Tome IX, Paris, İmprimerie Royale, Avril-Mai-Juin, 1840, s. 257-323.

Sekban, M.Şükrü: **Kürt Meselesi**, Ankara, Kon Yayınları, 1979.

Sekmen, Vildan: "Van ve Toprakkale'deki Araştırma ve Kazıların Tarihçesi", İstanbul, **İÜSBE Eskiçağ Anabilim Dalı Basılmamış YL Tezi**, 1990.

Sevin, Veli: "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", **Anadolu Demir Çağları Sempozyumu**, I, 1987, s. 35-55.

Simeon: **Tarihte Ermeniler**, Çev: H.D.Andreasyan, 2. Baskı, İstanbul, Çiviyazıları Yay, 1999.

Sönmezsoy, Selahattin: "Endüstri ve Yer Altı Servetleri", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 731-760.

Spuler, Bertold: **Les Mongols Dans L'Histoire**, Paris, Payot, 1961.

----------: **İran Moğolları, Siyaset, İdâre ve Kültür İlhanlılar Devri 1230-1350**, Ankara, TTK Yay., 1987.

Streck, M.: "Ermeniye", **İA,** C.4, Eskişehir, MEB Yay., 1997, s. 317-326.

----------: "Erzen", **İA**, C.4, Eskişehir, MEB Yay 1997, s. 337-338.

Süleyman Sabri Paşa: **Van Tarihi ve Kürt Türkleri Hakkında İncelemeler**, Yay.Haz., G.Gayeoğlu, 3.Baskı, Ankara, TKAE Yay., 1982.

Süslü, Azmi: "Van-Zeve'deki Türk Katliamı", **Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu**, Van, YYÜ Yay., 1990, s. 25-35.

----------: **Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları-Gazilerle Mülakat**, Ankara, YYÜ Yay., 1994.

Synvet, A.: **Traité de Géographie Générale de L'Empire Ottoman**, Constantinople, Typographie et Lithographie Centrales, 1872.

Şemsettin Sâmi: **Kâmûsu'l-Alâm**, C.6, Tıpkıbasım, Ankara, Kaşgar Neşriyat, 1996.

Tarhan, M. Taner: "The Structure of The Urartian State", **Anadolu Araştırmaları**, C. IX, İstanbul, 1983, s. 295-310.

----------: "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1987", **X:Kazı Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1988, s. 369-428.

----------: "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar", **II. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, (16-20.4.1984) Ankara,KB Yay., 1985, s.179-203.

----------: "Van Kalesi'nin ve Eski Van Şehri'nin Tarihi-Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (I): Anıt Yapılar", **III.Araştırma Sonuçları Toplantısı**, Ankara, 1986, s. 297-355.

Tarhan,M.Taner-Sevin,V.: "Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları: Konut Mimarlığı", **Anadolu Araştırmaları**, C.IV-V, İstanbul, 1977, s. 273-346.

Talay, Aydın: **Yıkılan Bir Şehrin Anatomisi**, Van, Van Belediye Başkanlığı Yay., 1996.

----------: **Salnâmelerde Van**, Van, Van Belediye Başkanlığı Yay. Nu:11, Acar Matb., 1999.

Tchihatchef, P.De: **Le Bosphore et Constantinople Avec Perspectives Des Pays Limitrophes**, Deuxième Édition, Paris, Librairie Theodore Morgand, 1866.

Texier, Charles: **Description de L'Arménie, La Perse et La Mésopotamie**, Publiée Sous Les Auspices Des Ministres de L'İntérieur et de L'İnstruction Public, Deuxième Partie, Paris, Typographie de Firmin Didot Fréres, Libraires, İmprimeur De L'İnstitut de France, 1852.

----------: **Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, Çev: Ali Suat, C.I, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002.

Topchi: **A Travers L'Orient et L'Occident par Topchi Récit de Huit Années de Voyage**, St.Petersbourgh, İmprimerie de Trenke et Fusnot, 1888.

Topçubaşı, Arslan: **Batı ve Şark Meselesi**, Ankara, KB Yay., 2000.

Toplu, Abdülhadi: **Tarih İçinde Anadolu Sakinleri ve İsyanlar-Ayaklanmalar**, Ankara, Ocak Yay., 1996.

Tournefort, M.P.: **Relation D'un Voyage Du Levant**, Tome Second, Paris, İmprimerie Royale, 1717.

Tozlu, Necmettin: "Eğitim-Öğretim", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 606-653.

Tukin, Cemal: "Van Bölgesi ve Tarihi Kaynakları", B.y.y, **Beşinci Üniversite Haftası**, 1945, s. 253-273.

Turan, Osman: **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 3.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1993.

----------: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 5. Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1996.

----------: **Selçuklular ve İslâmiyet**, 3.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1993.

----------: **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 4.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1996.

Ubicini, M.A.: **Lettres Sur La Turquie**, Première Partie, Paris, Chez Guillaumin Libraire, 1851.

Uluçam, Abdüsselam: **Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van**, Ankara, KB Yay., 2000.

Un Philarmene: **La Vérité sur les Massacres D'Arménie Document Nouveaux ou Peut Connus, Rapport de Témoins Oculaire-Extraits de Journaux**, Paris, P.V.Stock Éditeur, 1896.

Uras, Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, Yeni Matbaa, 1950.

Urfalı Mathieu: **Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev: H.D. Andreasyan, Ankara, TTK Yay., 1987.

Urquhart, D.: **La Turquie Ses Ressources, Son Organisation Municipale, Son Commerce**, Tome II, Traduit de l'Anglais par X. Raymond, Paris, Arthus Bertrand Libraire Éditeur, 1836.

Uydu, Muallâ: **Türk-İslâm Bütünleşmesi**, İstanbul, Hamle Yay., 1995.

Uzunçarşılı, İ.Hakkı: **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, 4.Baskı, Ankara, TTK Yay., 1988.

Vahapoğlu, M.Hidayet: **Osmanlı'dan Günümüze Azınlık Ve Yabancı Okulları**, 2.Baskı, İstanbul, Boğaziçi Yay., 1992.

Van Vilayet Salnâmesi 1315 (1899): Van Belediye Başkanlığı Yayınları no: 1, Ankara, Acar Matb., 1995.

Yans, Kerim: "IV. Murad Devrinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri", İstanbul, **İÜEF Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü Basılmamış Doktora Tezi**, 1977.

Yıldız, H.Dursun: "10.Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", Ankara, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu**, 1985, s. 29-51.

----------: **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul, İÜEF Yayınları, 1976.

Yılmaz, Edip: "İdârî Taksimat ve Mahalli İdâreler", **Van Kütüğü**, Ankara, YYÜ Yay., 1992, s. 581-591.

Yınanç,M. Halil: **Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I**, Anadolu'nun Fethi, İstanbul, 1944.

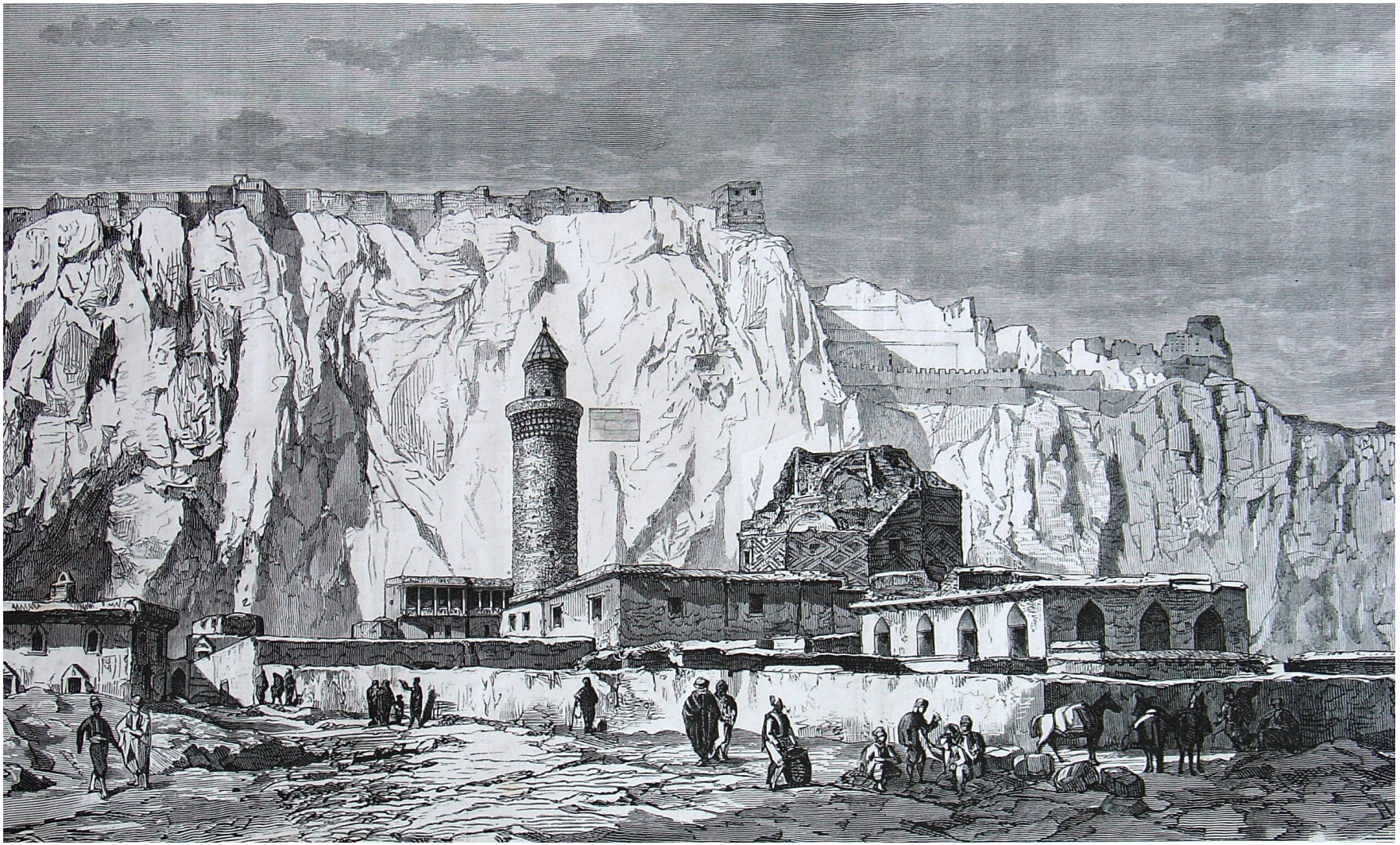

Ek 1 : Van Kayalıklarının Bir Kısmının Görüntüsü (Th. Deyrolle,1869)

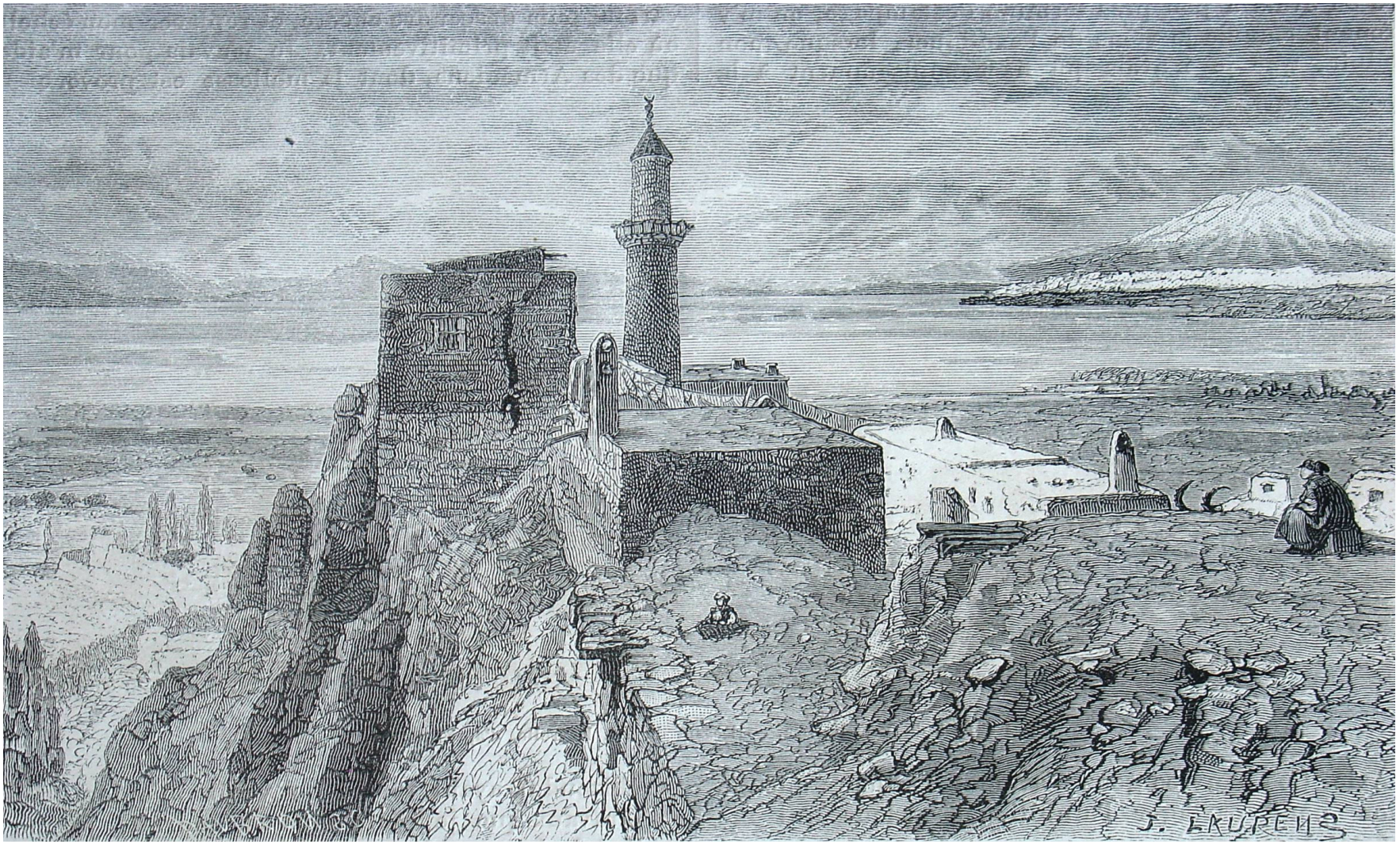

Ek 2: Van Gölü Ve Kalesi (J.Laurens)

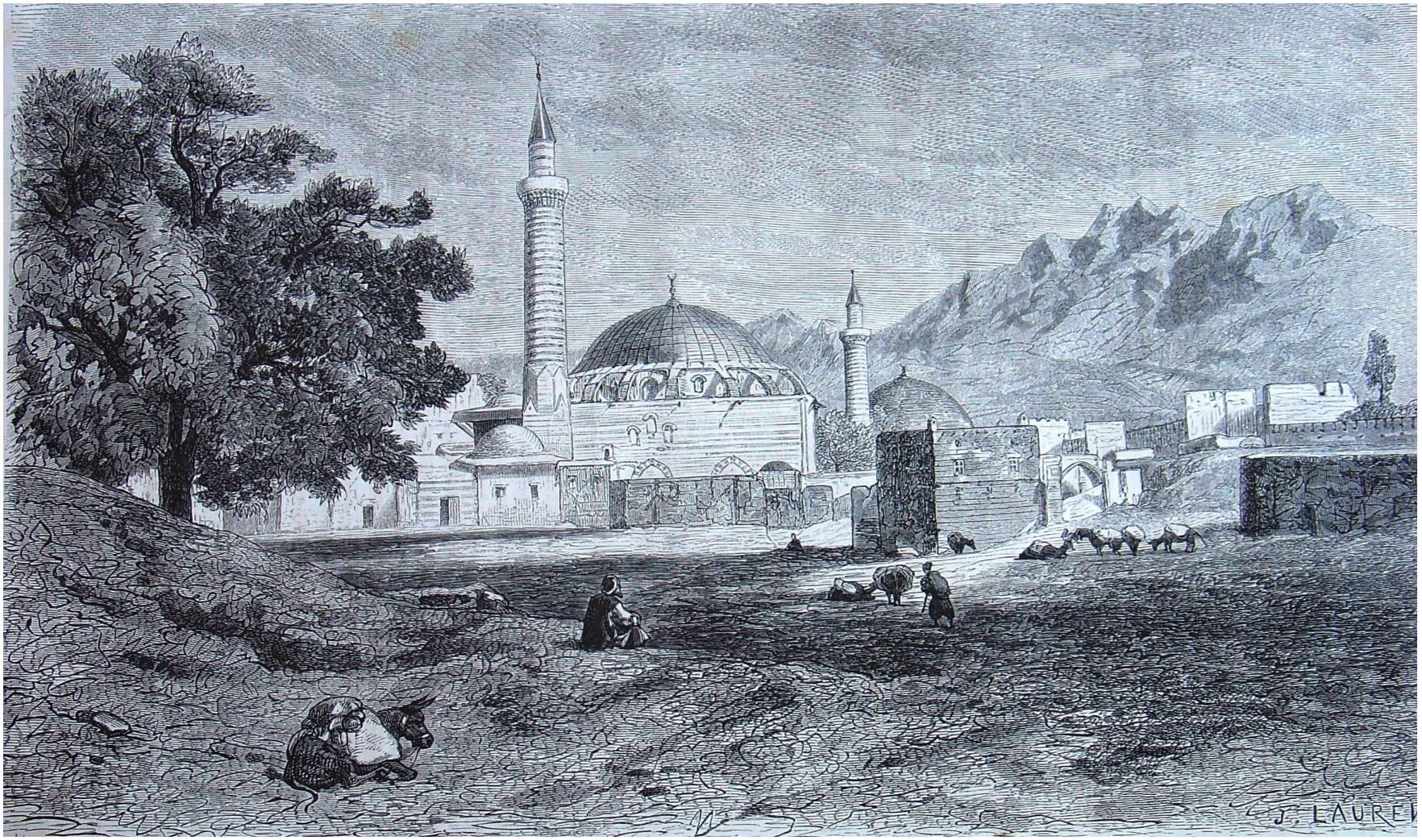

Ek 3: At Meydanı ve Kurşunlu Camii (J.Laurens)

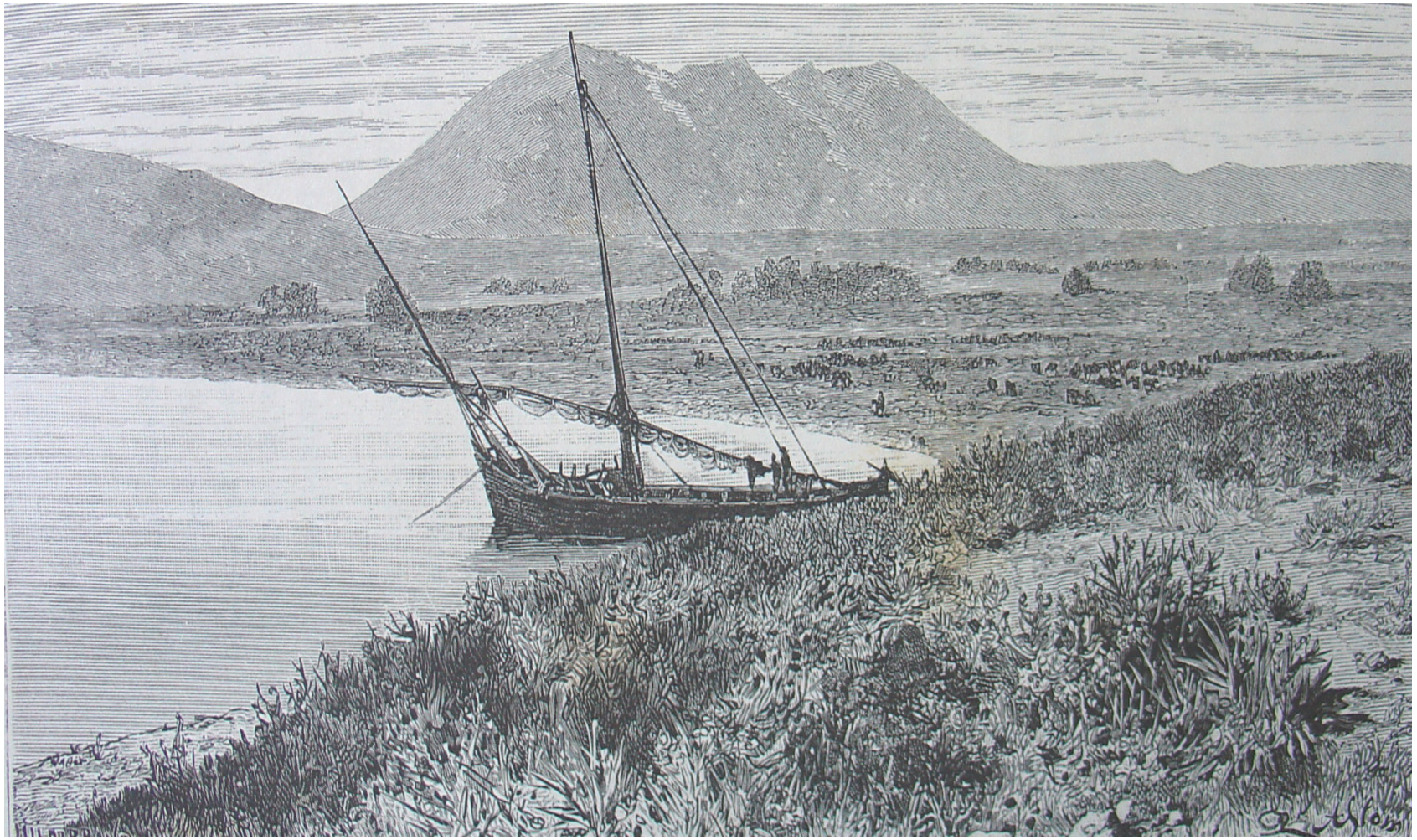

Ek 4: Van Gölü, Tatvan Koyu ve Nemrut Dağı (Barry, 1881)

Ek 5: Van ve Intzakiar tepeleri (Barclay, 1881)

Ek 6: Van Kalesi (Barclay, 1881)

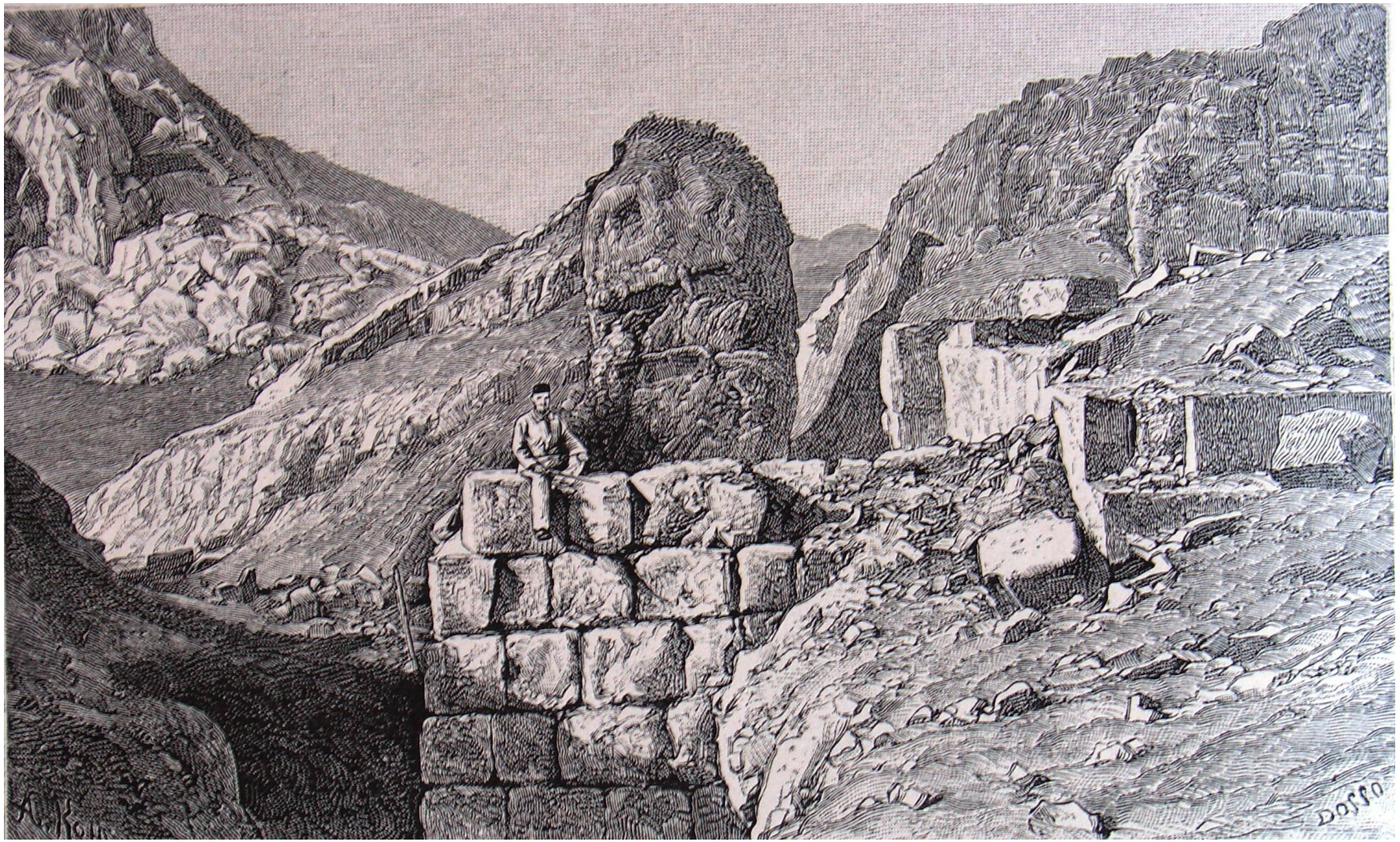

Ek 7: Toprakkale (Dosso, 1881)

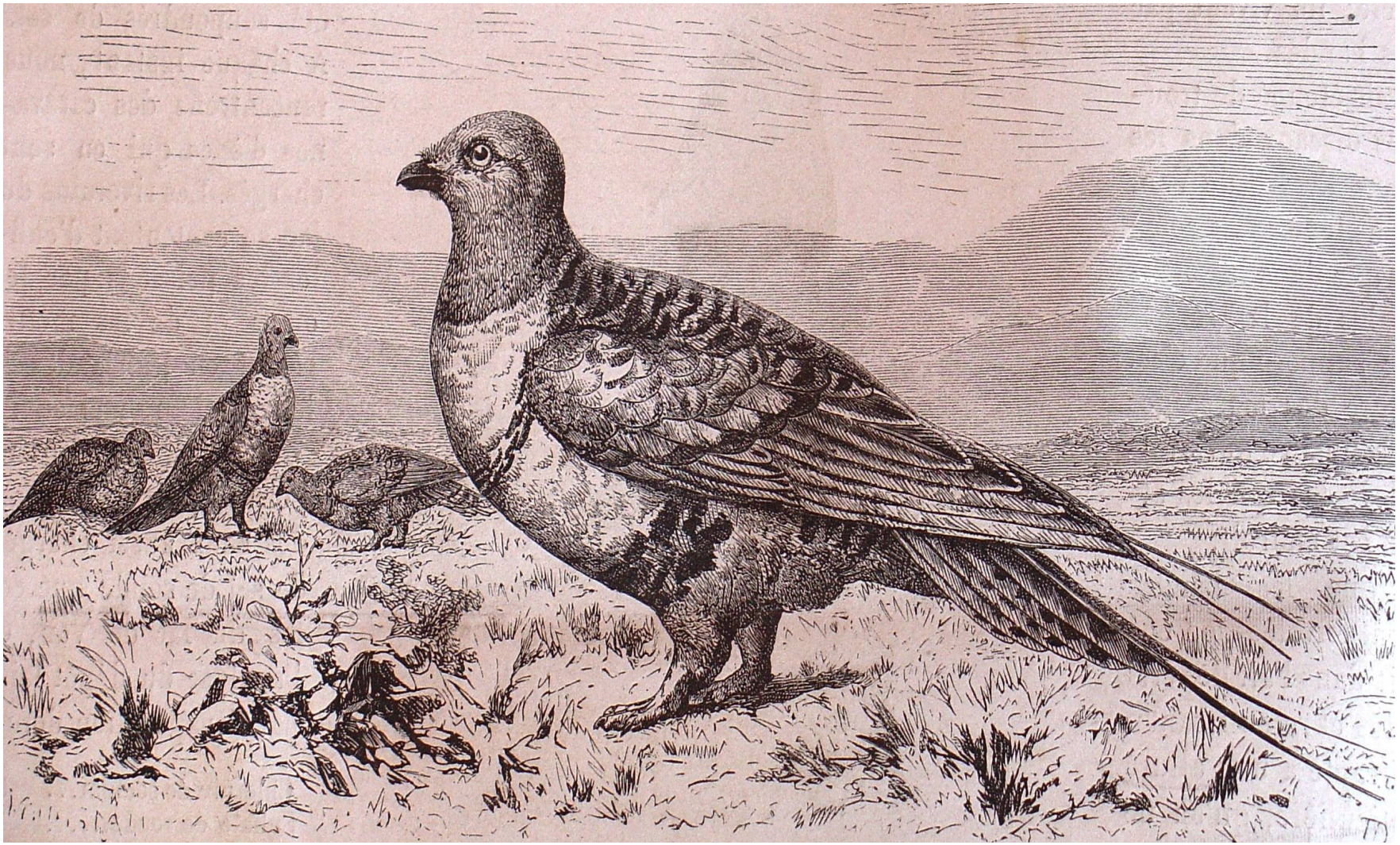

Ek 8: Sibirya Kazı (Th.Deyrolle, 1869)

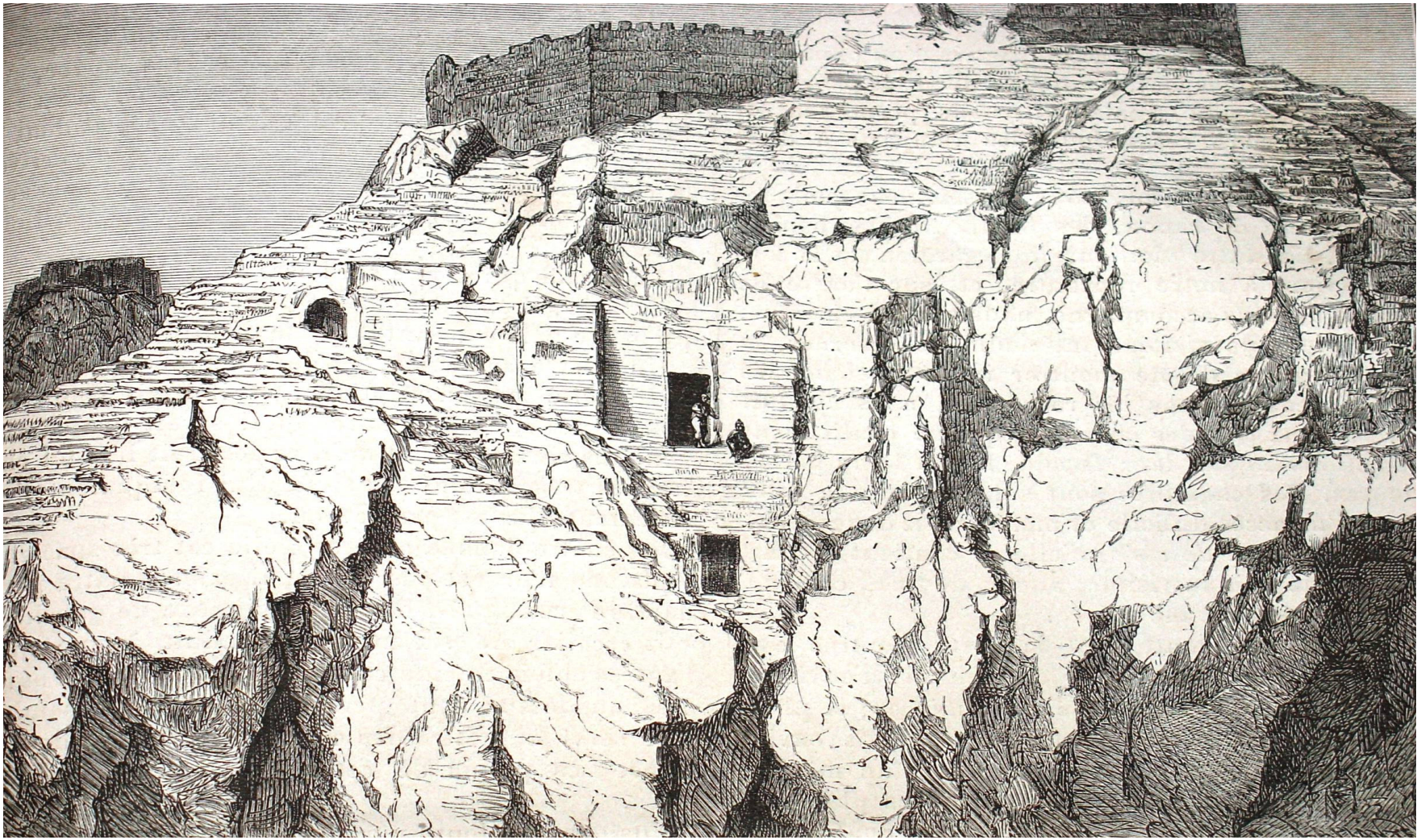

Ek 9: Horhor Mağaraları ve Kitabeleri (Th. Deyrolle, 1869)

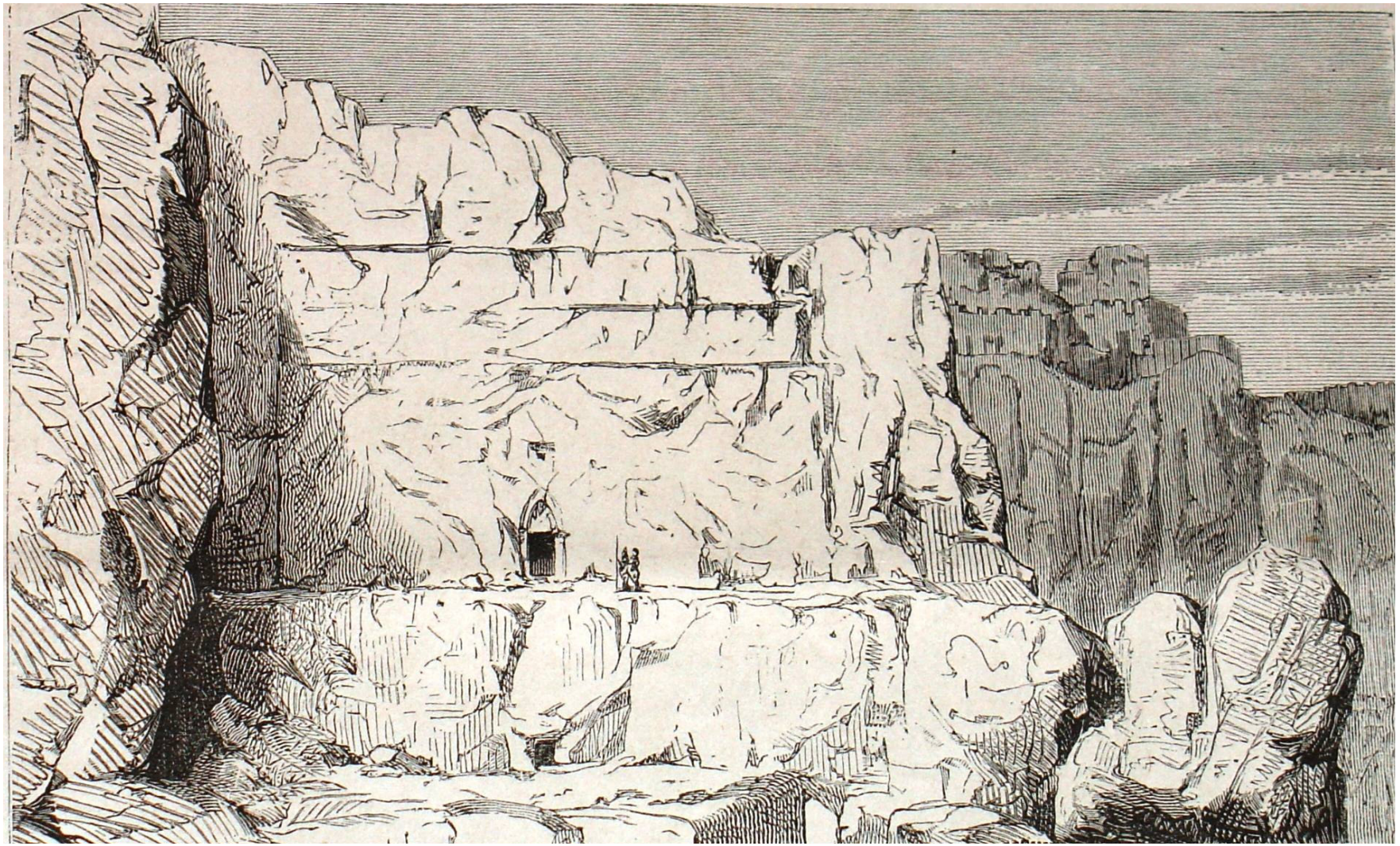

Ek 10: Van Büyük Kayalıkları Mağara (Th. Deyrolle, 1869)

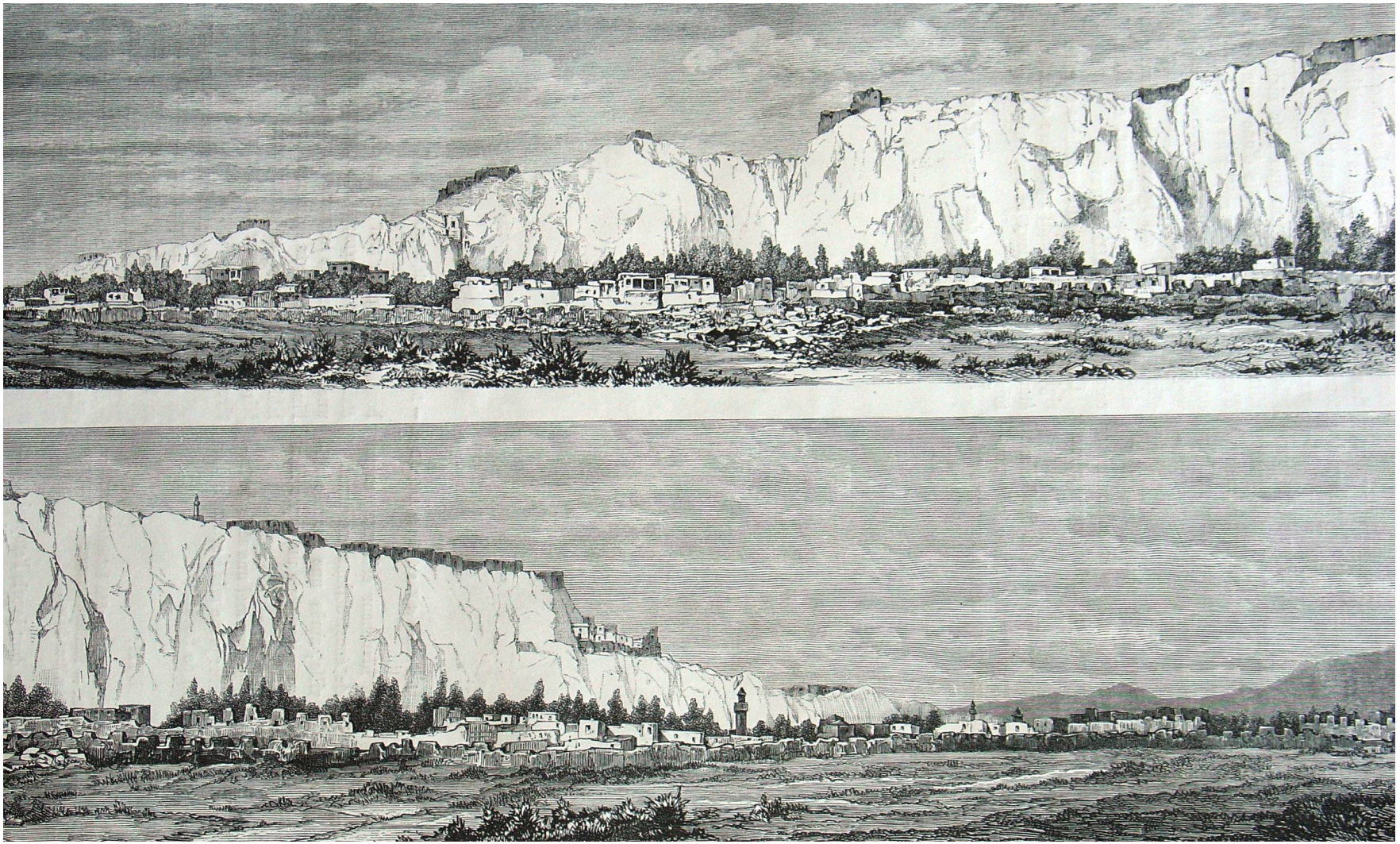

Ek 11: Van Şehrinin Ve Kayalıkların Görünümü (Th. Deyrolle, 1869)

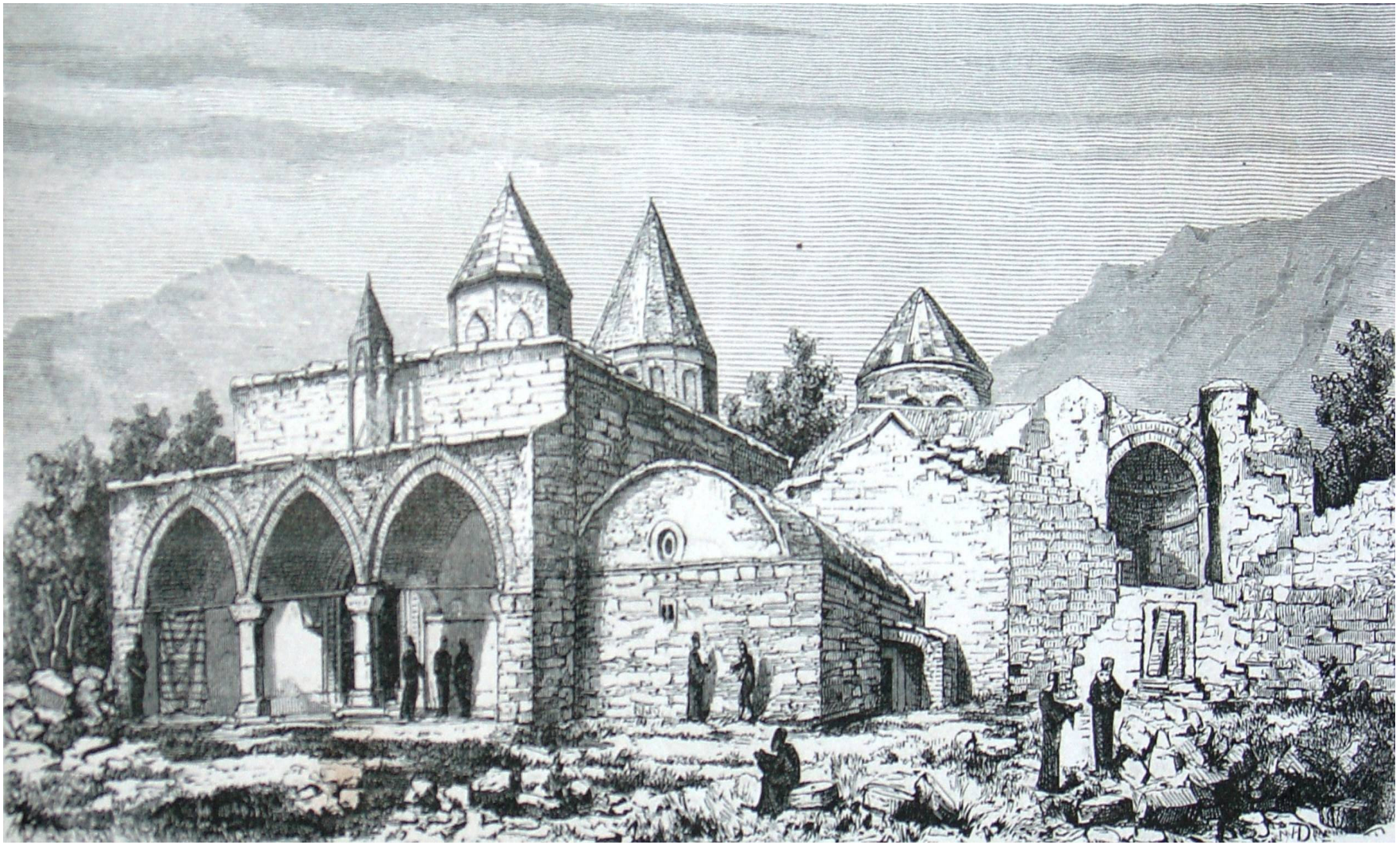

Ek 12: Yedi Kilise (Th. Deyrolle, 1869)

Ek 13: Kopan Kale'nin Görünümü (Th. Deyrolle, 1869)

Ek 14. Akdamar Kilisesi (Th. Deyrolle, 1869)

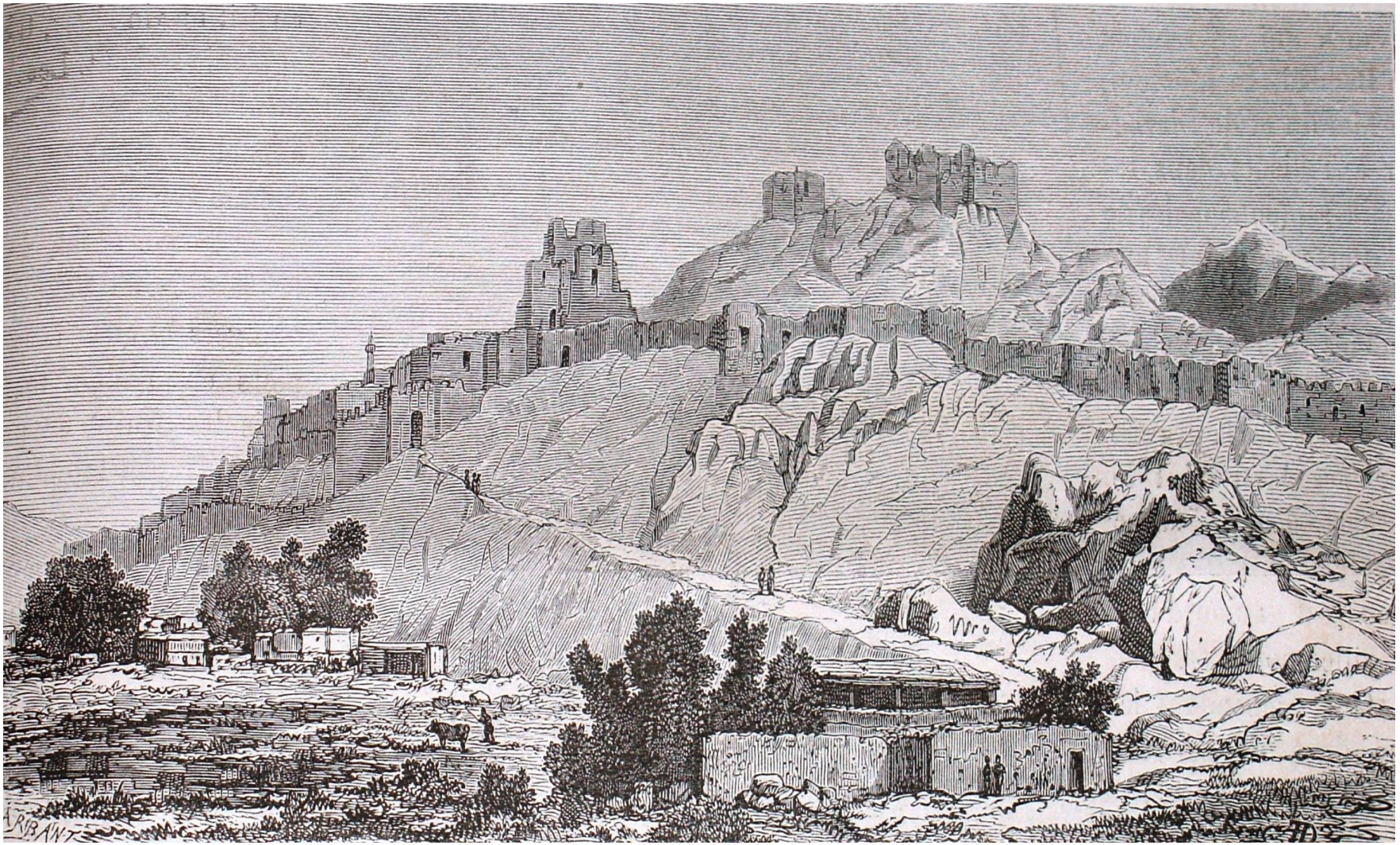

Ek 15: Kuzey Tarafından Van Kayalıklarının Kuzey Tarafı (Th. Deyrolle, 1869)

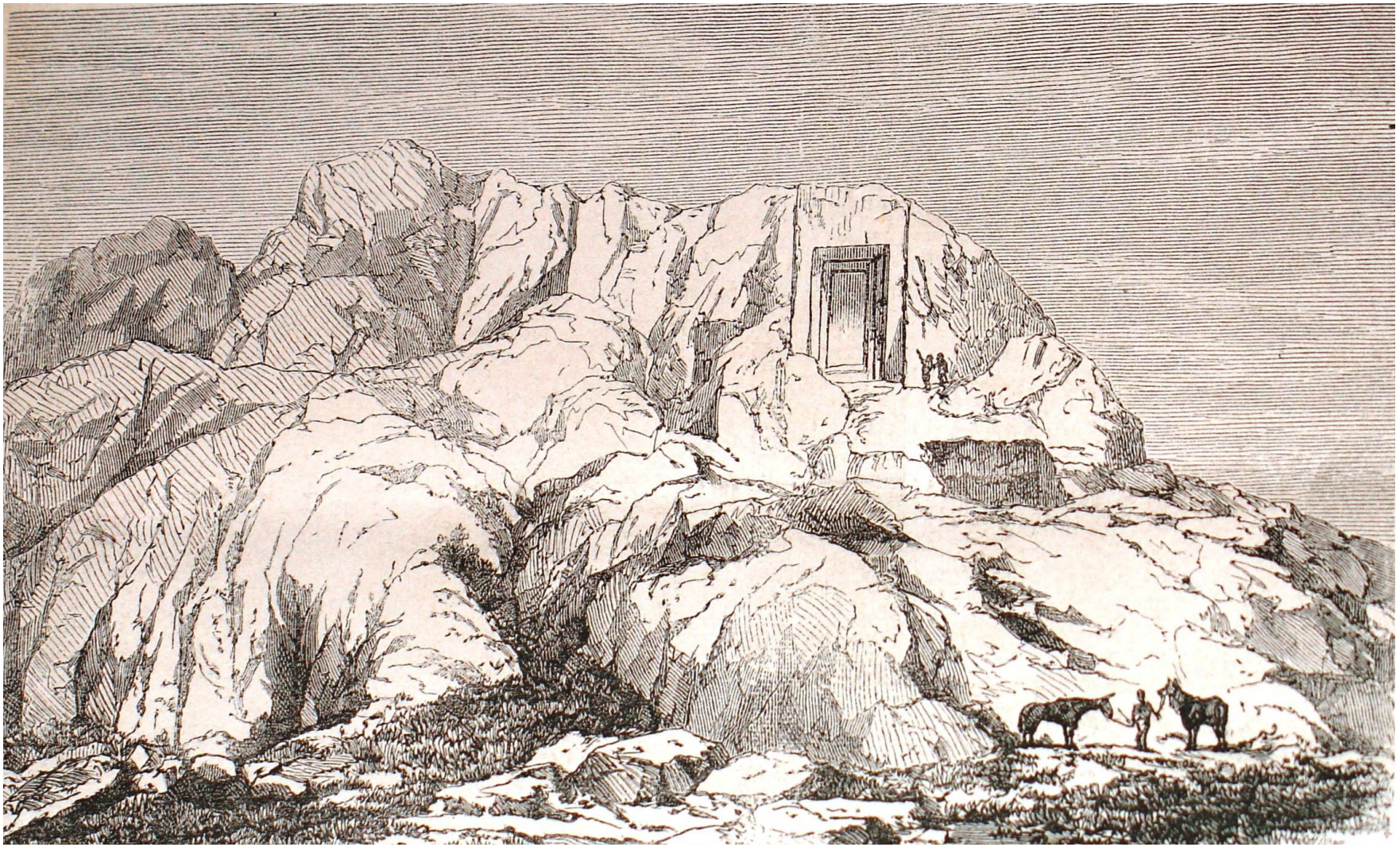

Ek 16: Akkirpi Dağı Kitabeleri (Th. Deyrolle, 1869)

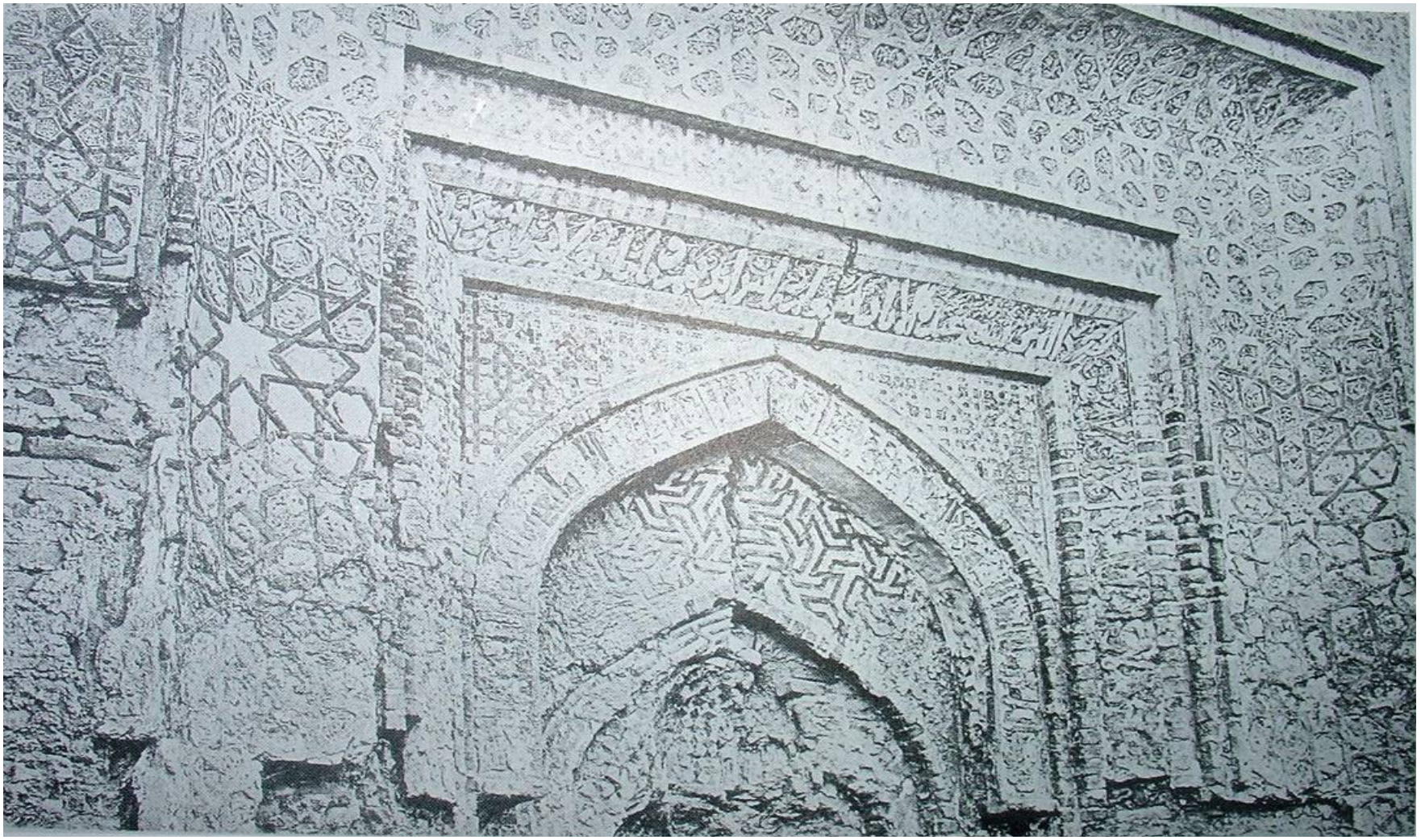

Ek 17: Van Ulu Camii Mihrabı (W. Bachmann, 1913)

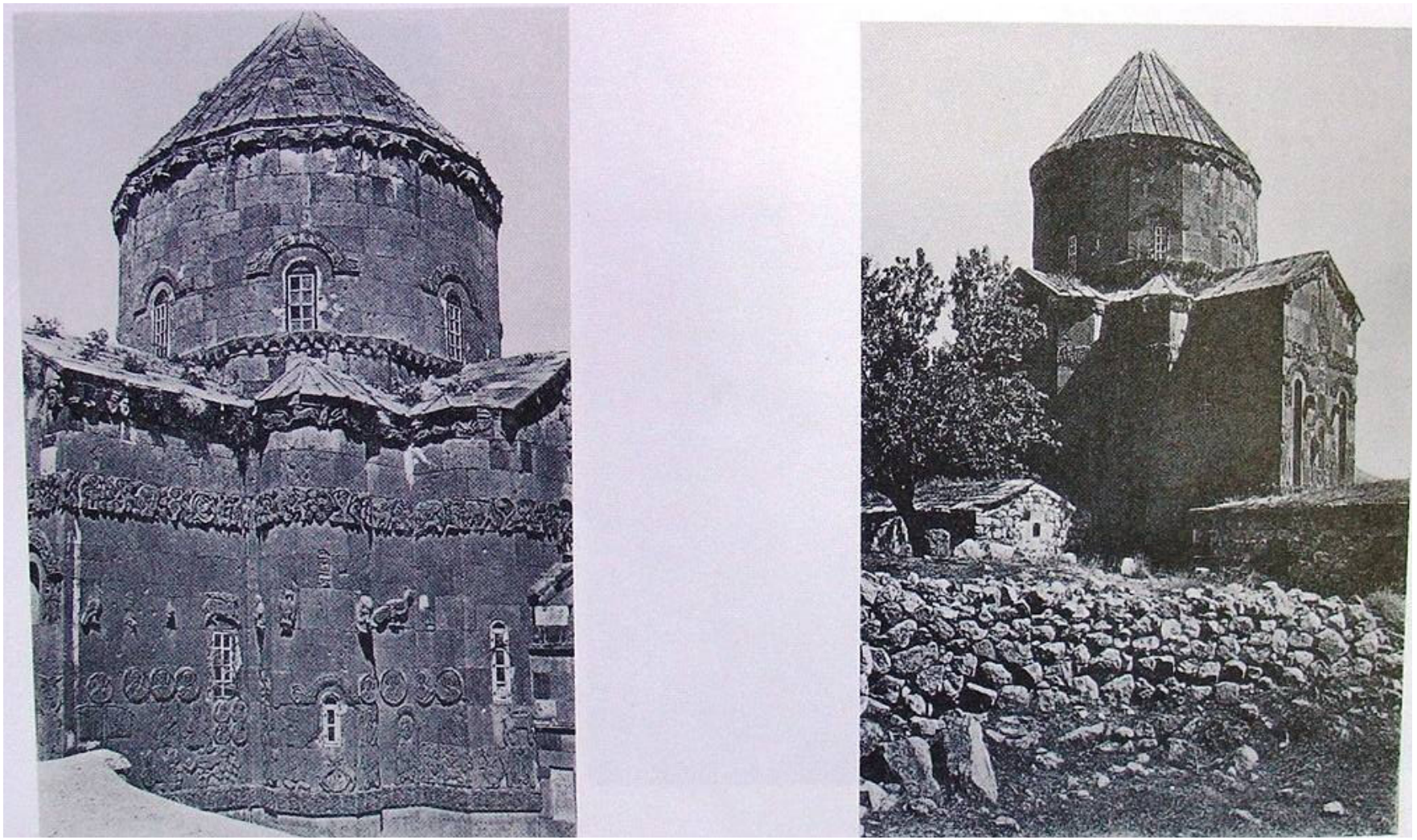

Ek 18: Akdamar Kilisesi (W. Bachmann, 1913)

Ek 19. Tebriz Kapısı (C. Texier, 1852)

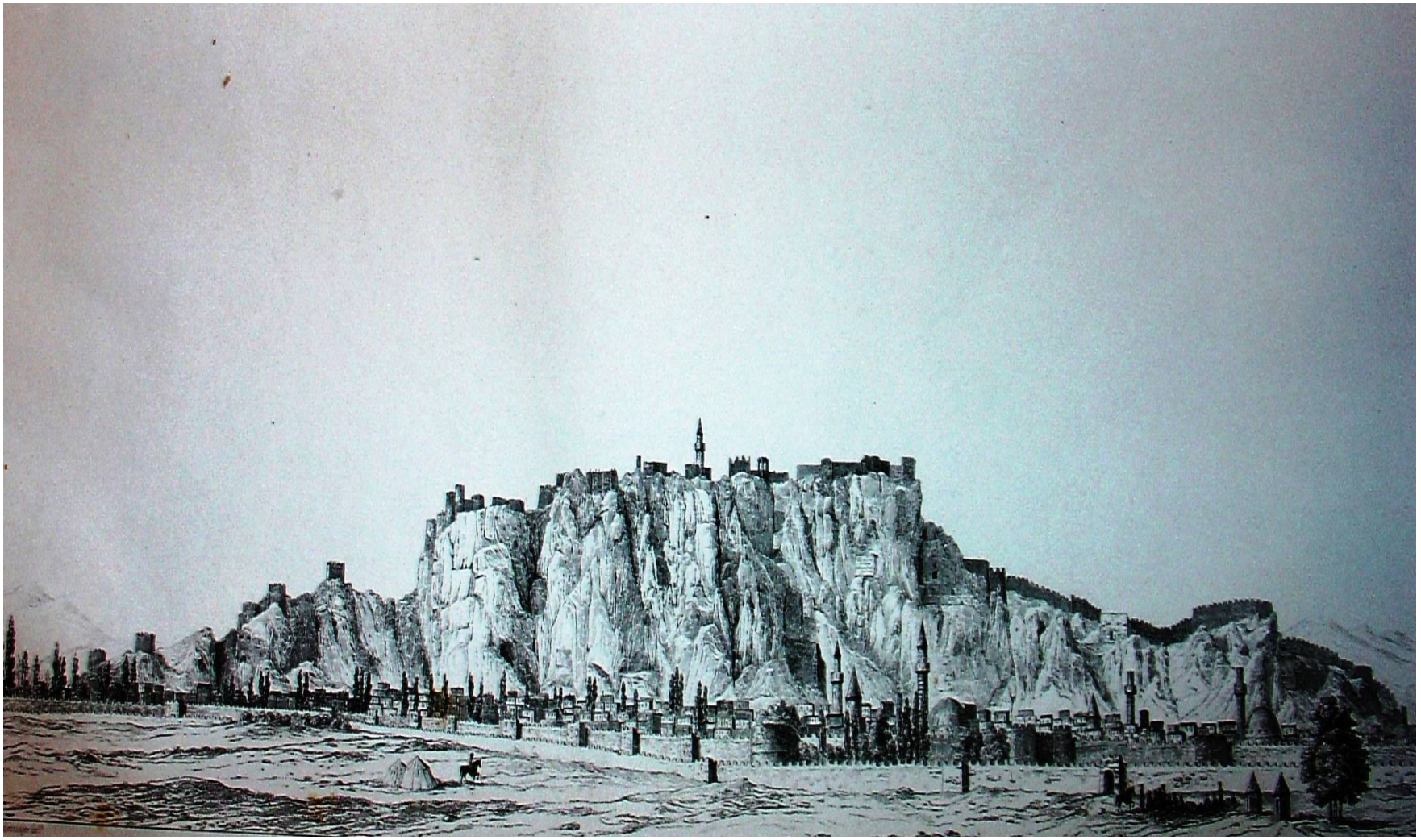

Ek 20: Genel Görünüm, Orta Kapı (C. Texier, 1852)

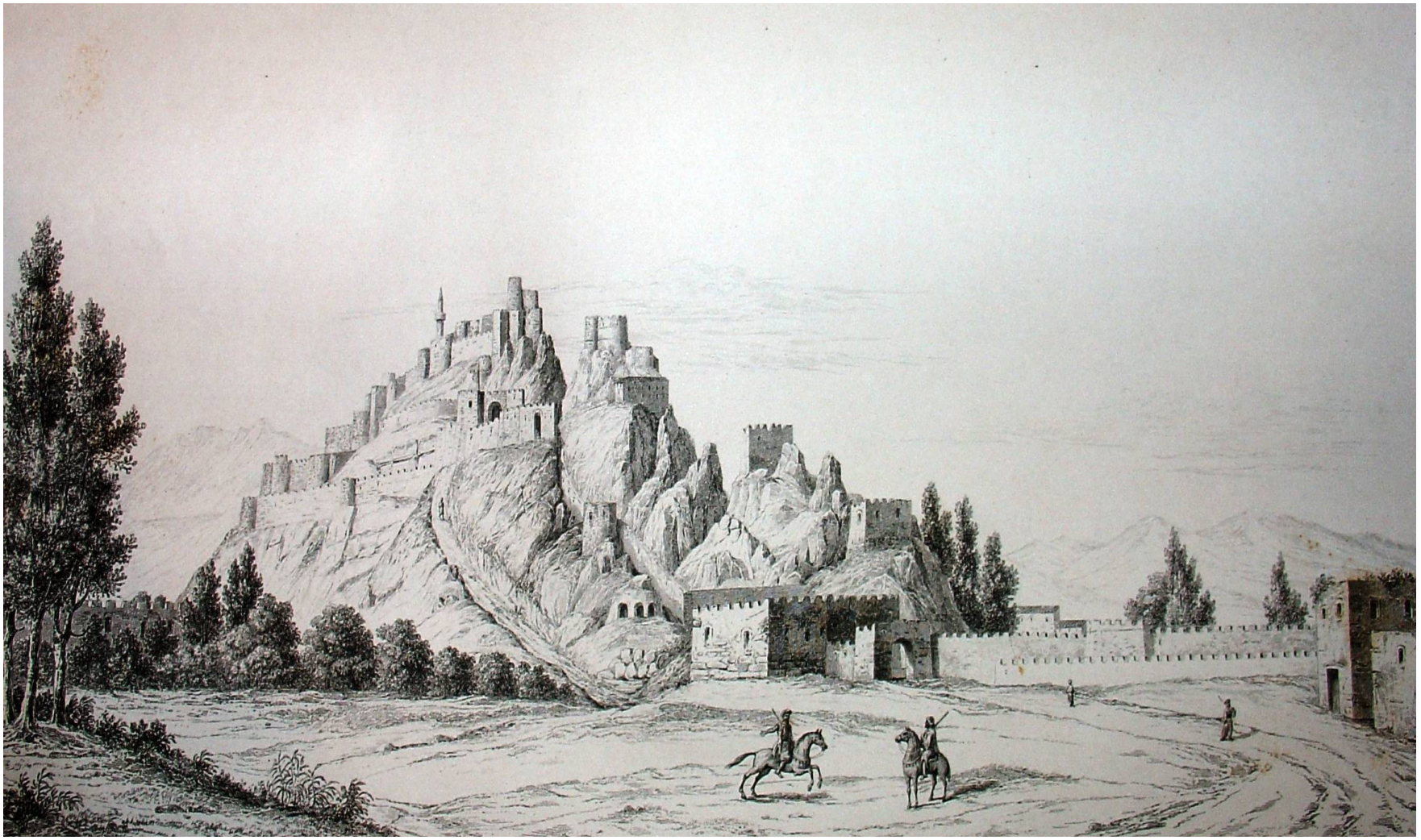

Ek 21: İskele Kapısı (C. Texier, 1852)

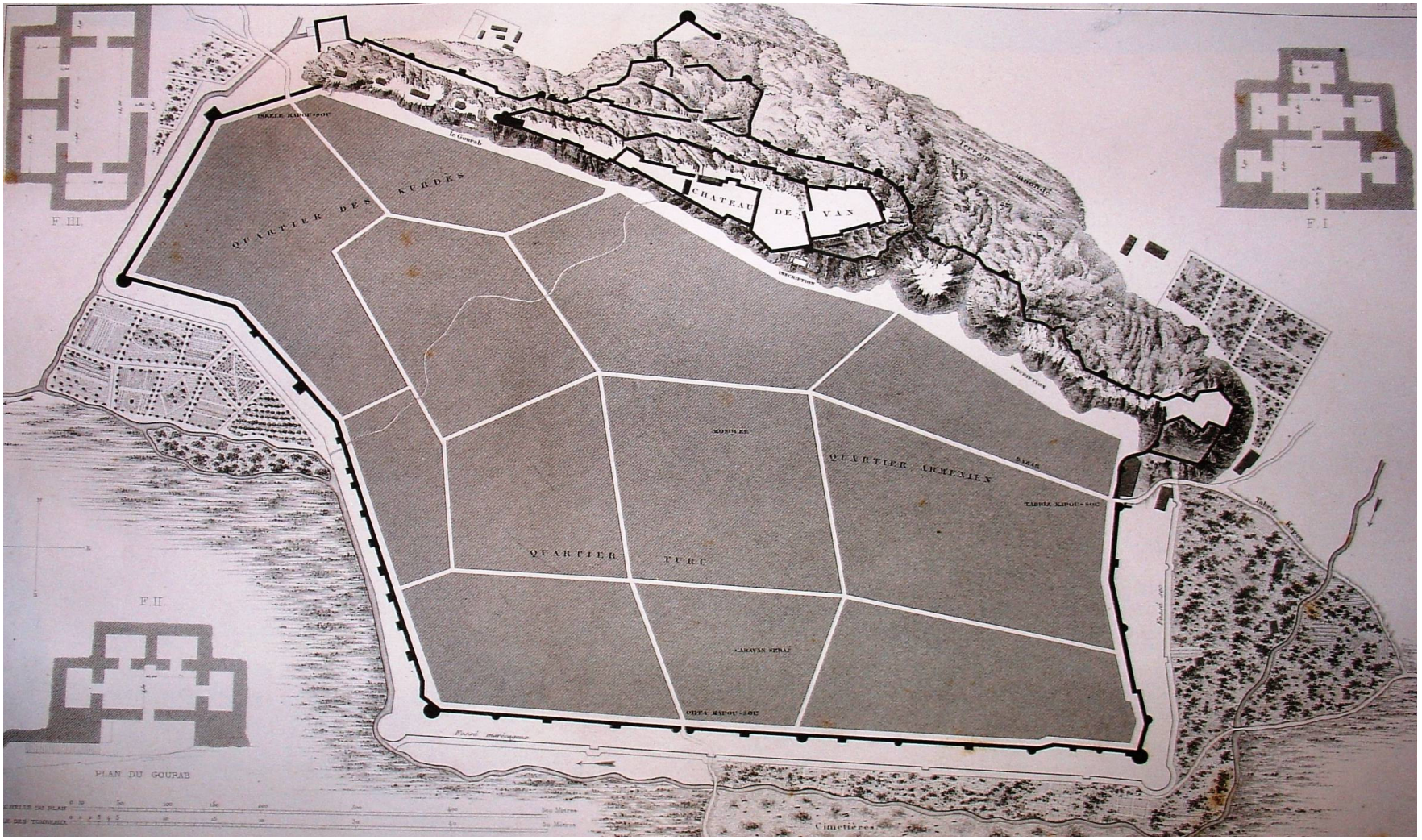

Ek 22: Van Şehir ve Kale Planı (C. Texier, 1852)

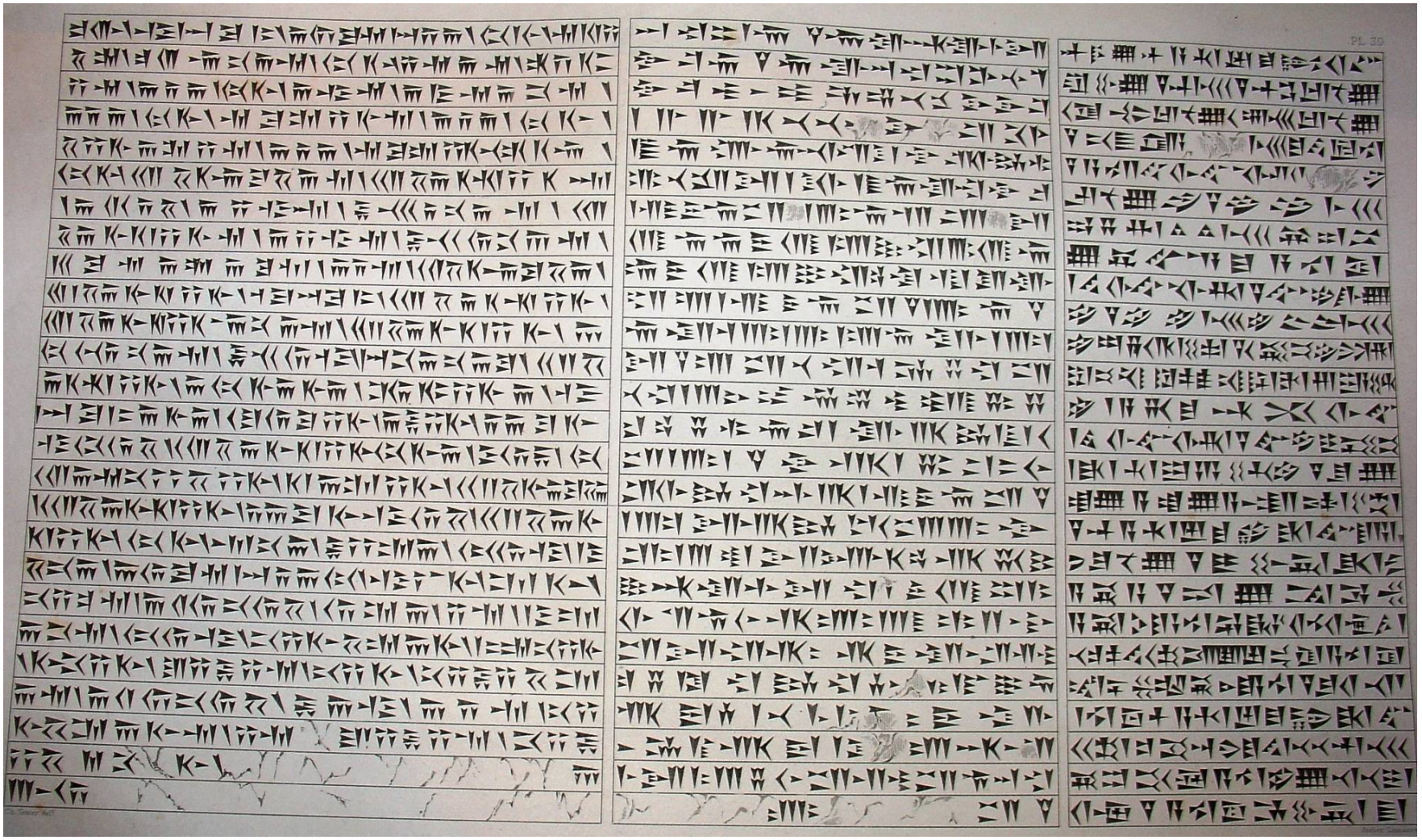

Ek 23: Üç Dilli Yazıt (C. Texier, 1852)

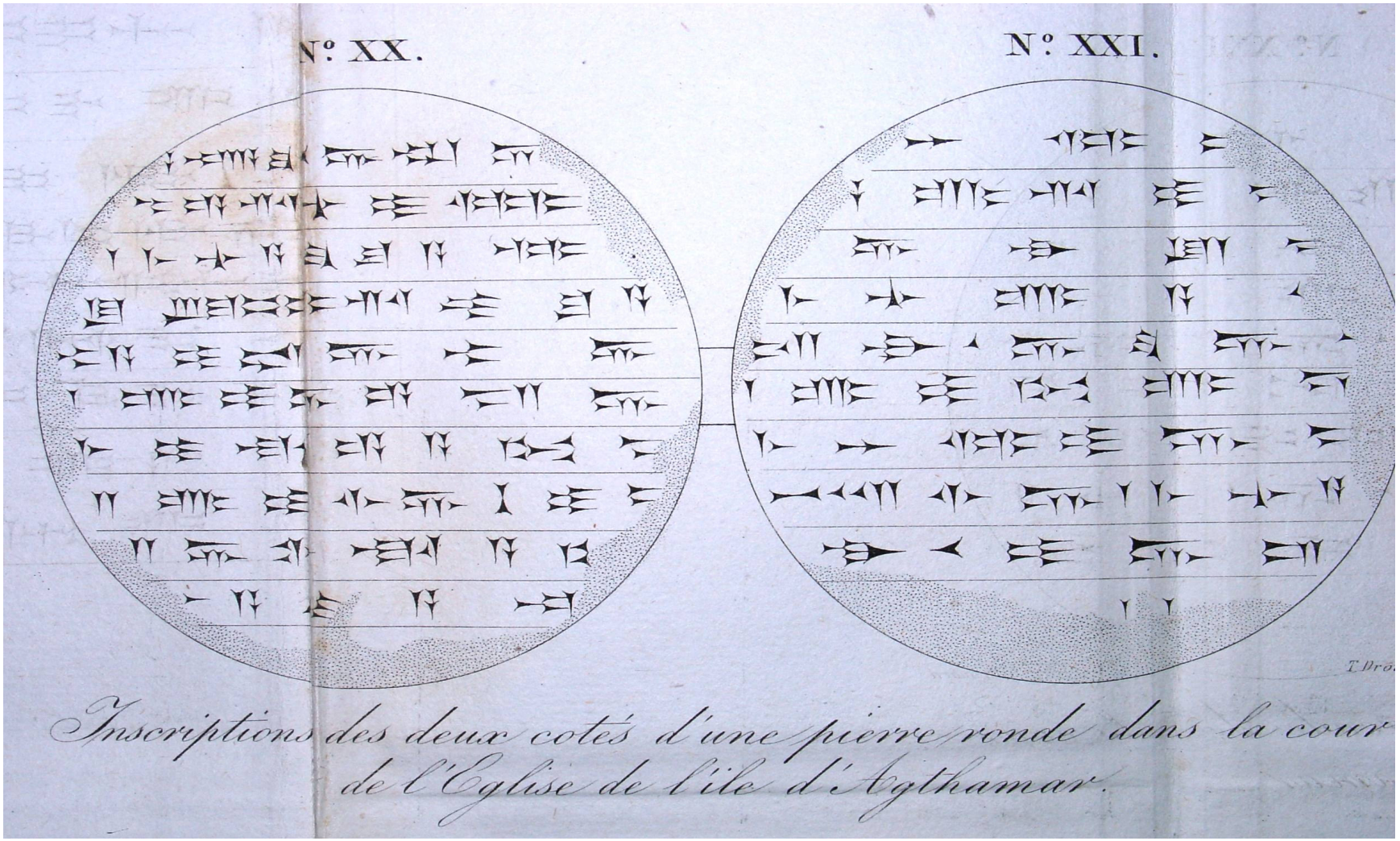

Ek 24: Akdamar Kilisesi Bahçesinde Bulunan Yuvarlak Taştaki Kitabe (Schulz, 1840)

Ek 25: Van Pazarı (H.Binder, 1887)

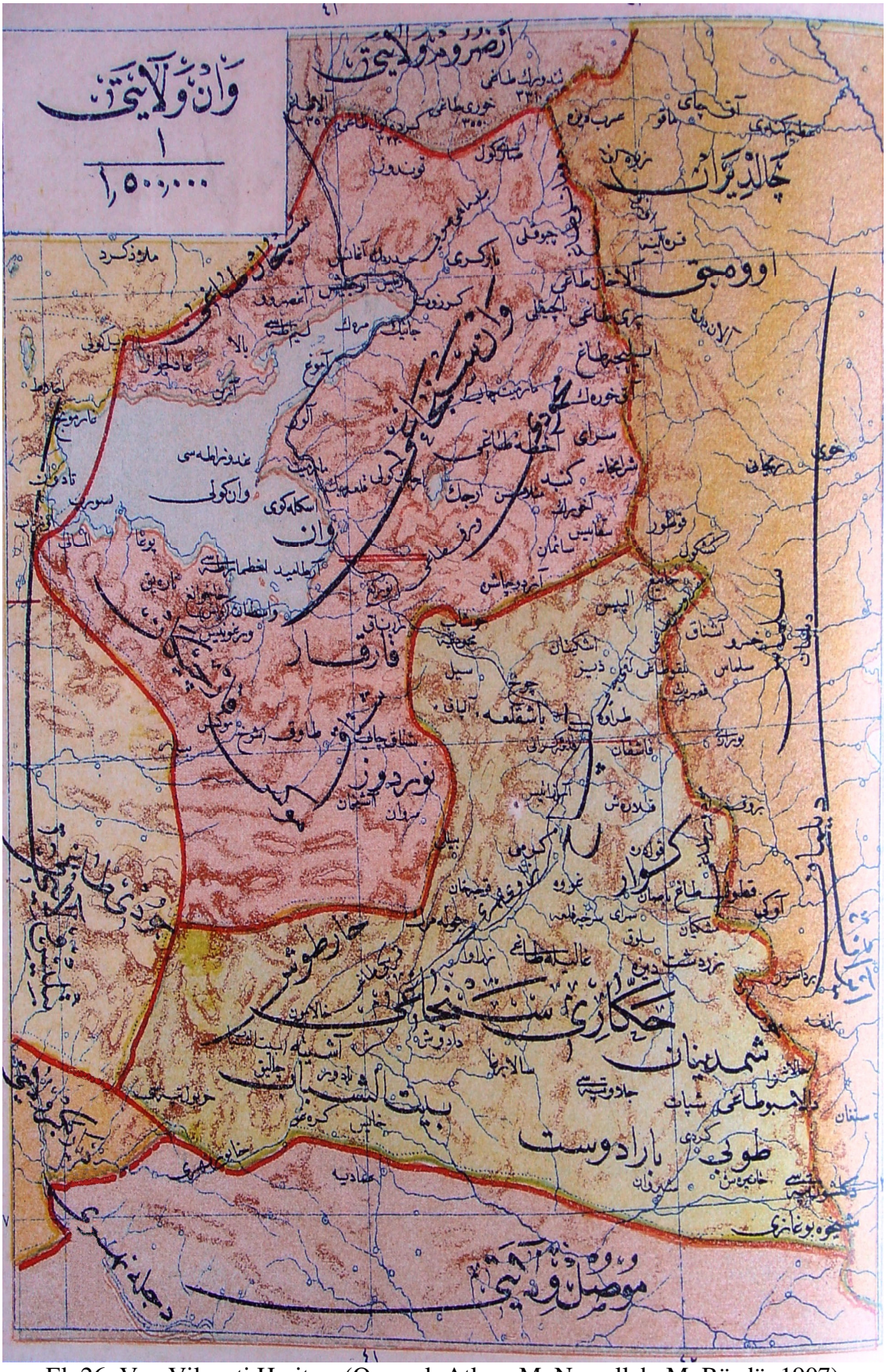

Ek 26: Van Vilayeti Haritası (Osmanlı Atlası, M. Nasrullah, M. Rüşdü, 1907)

Ek 27: Van Kalesi (J.Laurens'ın Resmi, T. Deyrolle'den Alınmıştır, 1869)

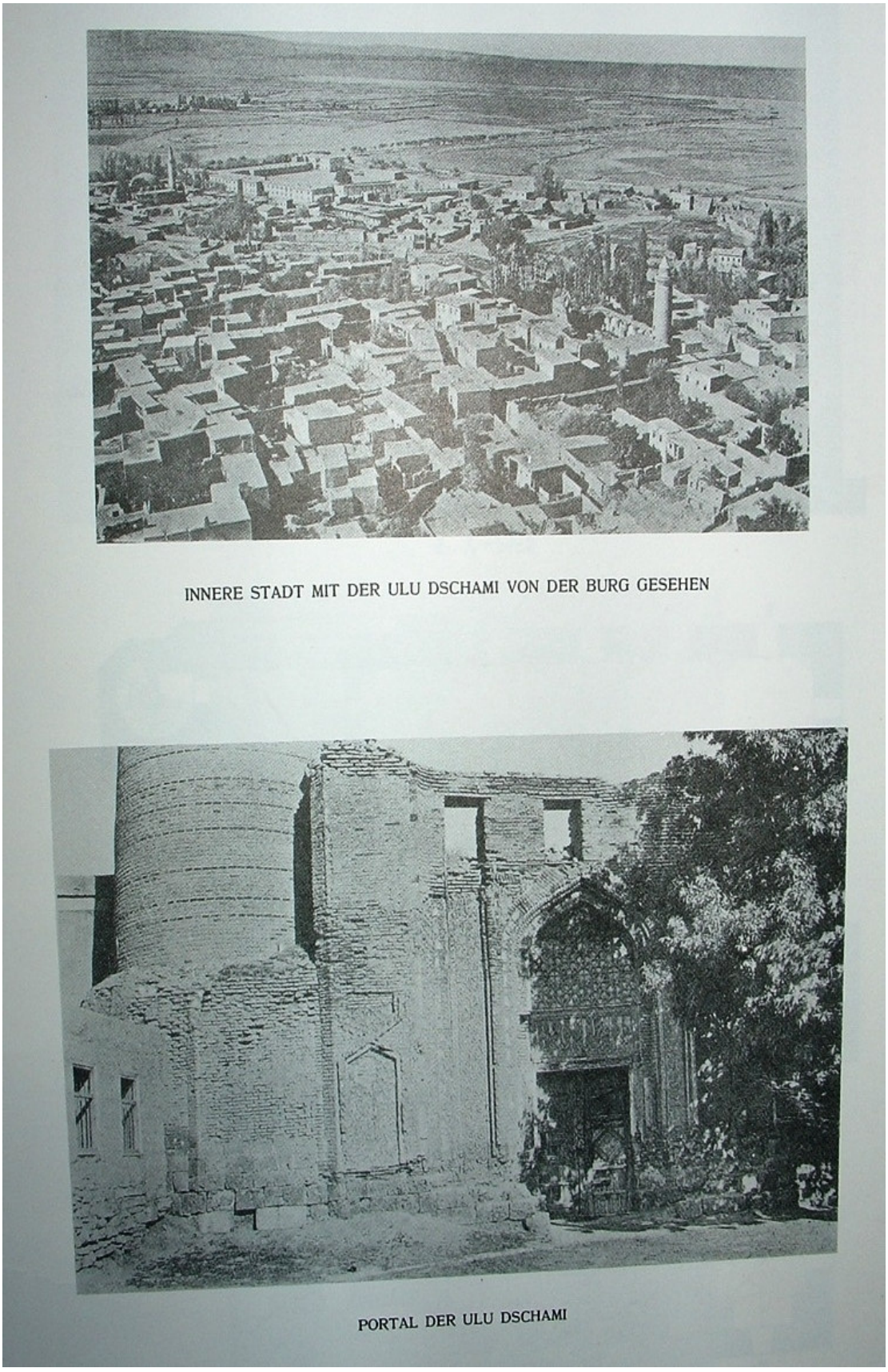

INNERE STADT MIT DER ULU DSCHAMI VON DER BURG GESEHEN

PORTAL DER ULU DSCHAMI

Ek 28: Van Ulu Cami (W. Bachmann, 1913)

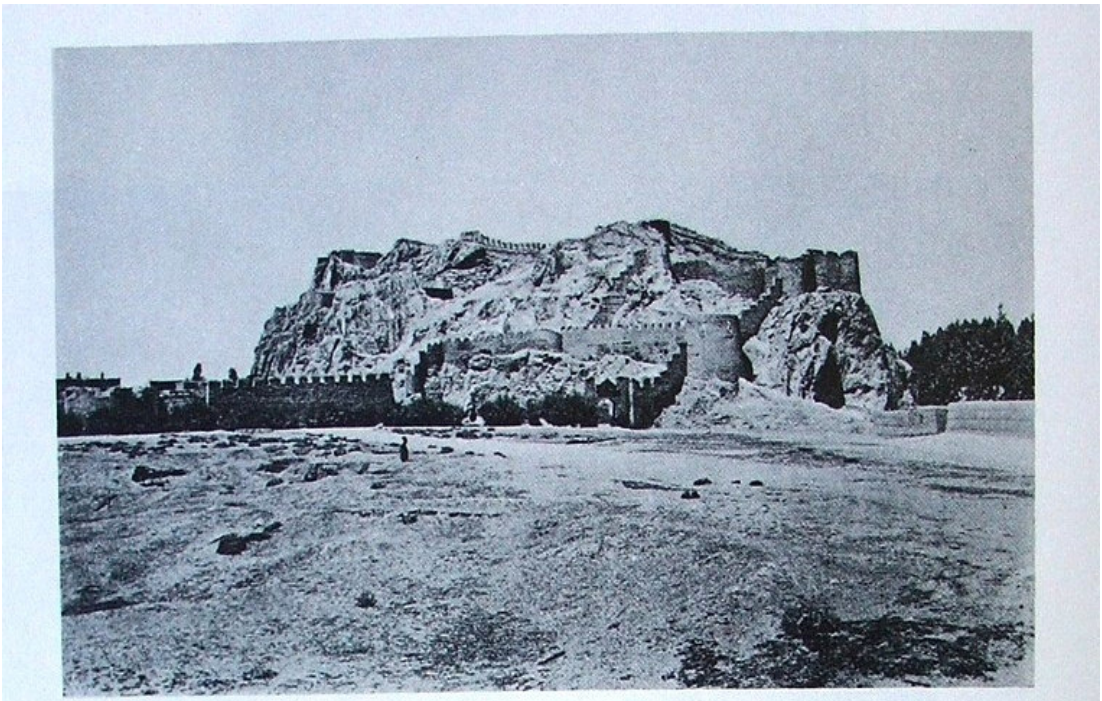

ANSICHT VON SÜDOSTEN

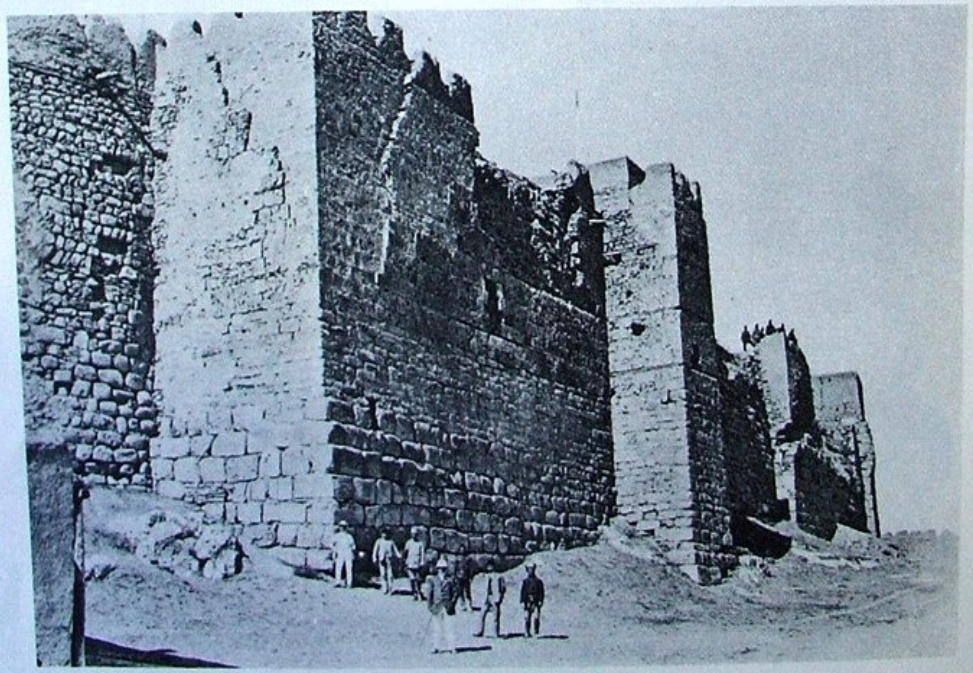

DIE ZITADELLE AUF DER BURG

Ek 29: Van Kalesi Surları (W. Bachmann, 1913)

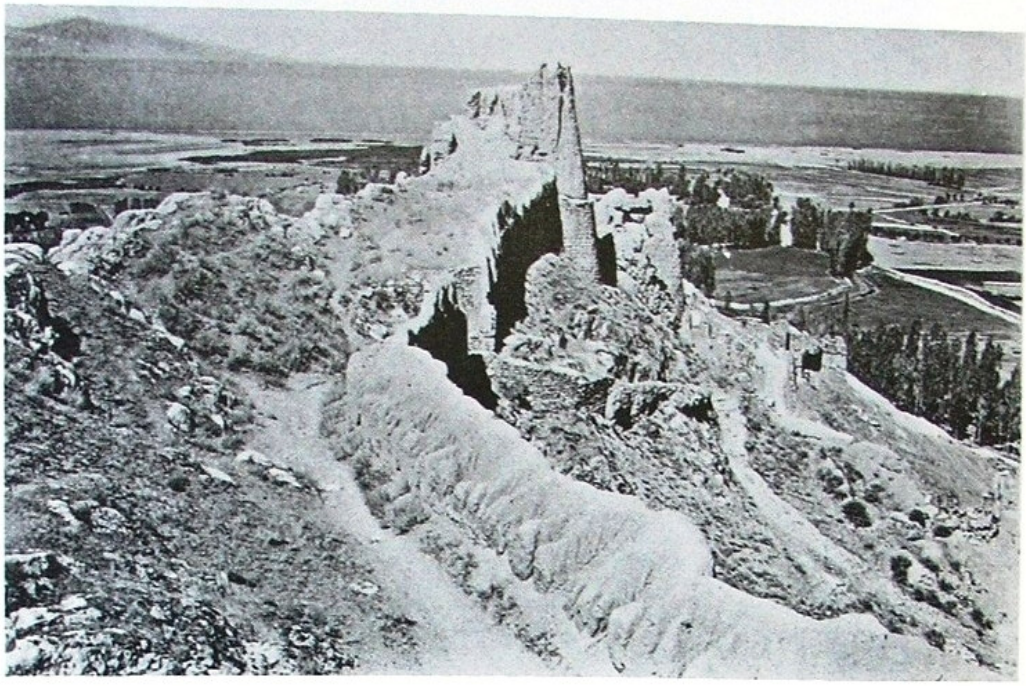

WESTLICHER TEIL

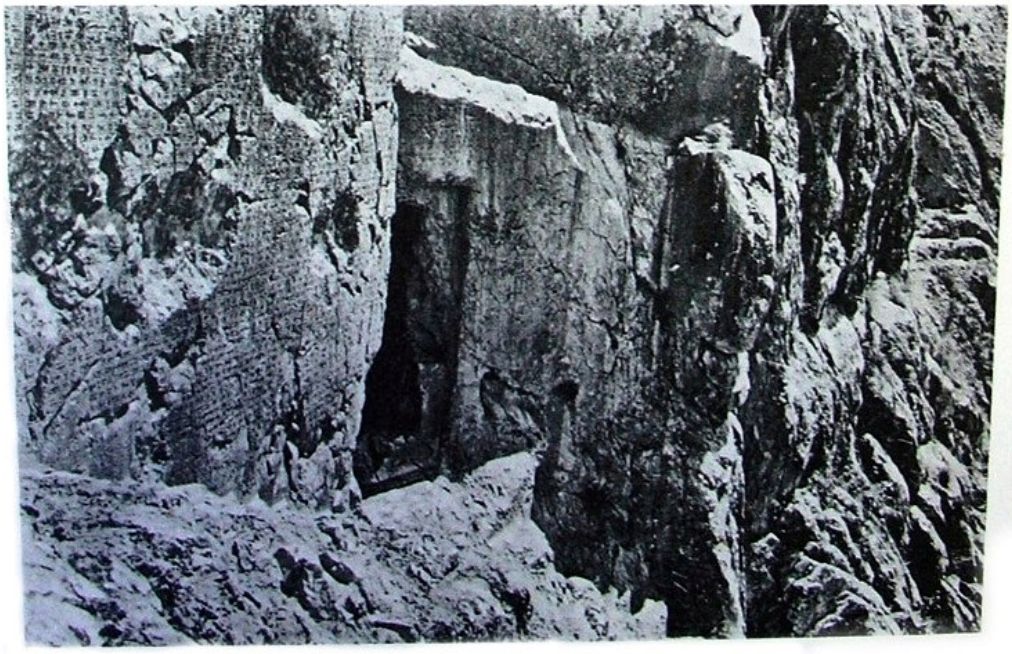

KEILINSCHRIFTEN AM EINGANG ZU DEN FELSGEMÄCHERN

Ek 30: Van Kalesi (W. Bachmann, 1913)

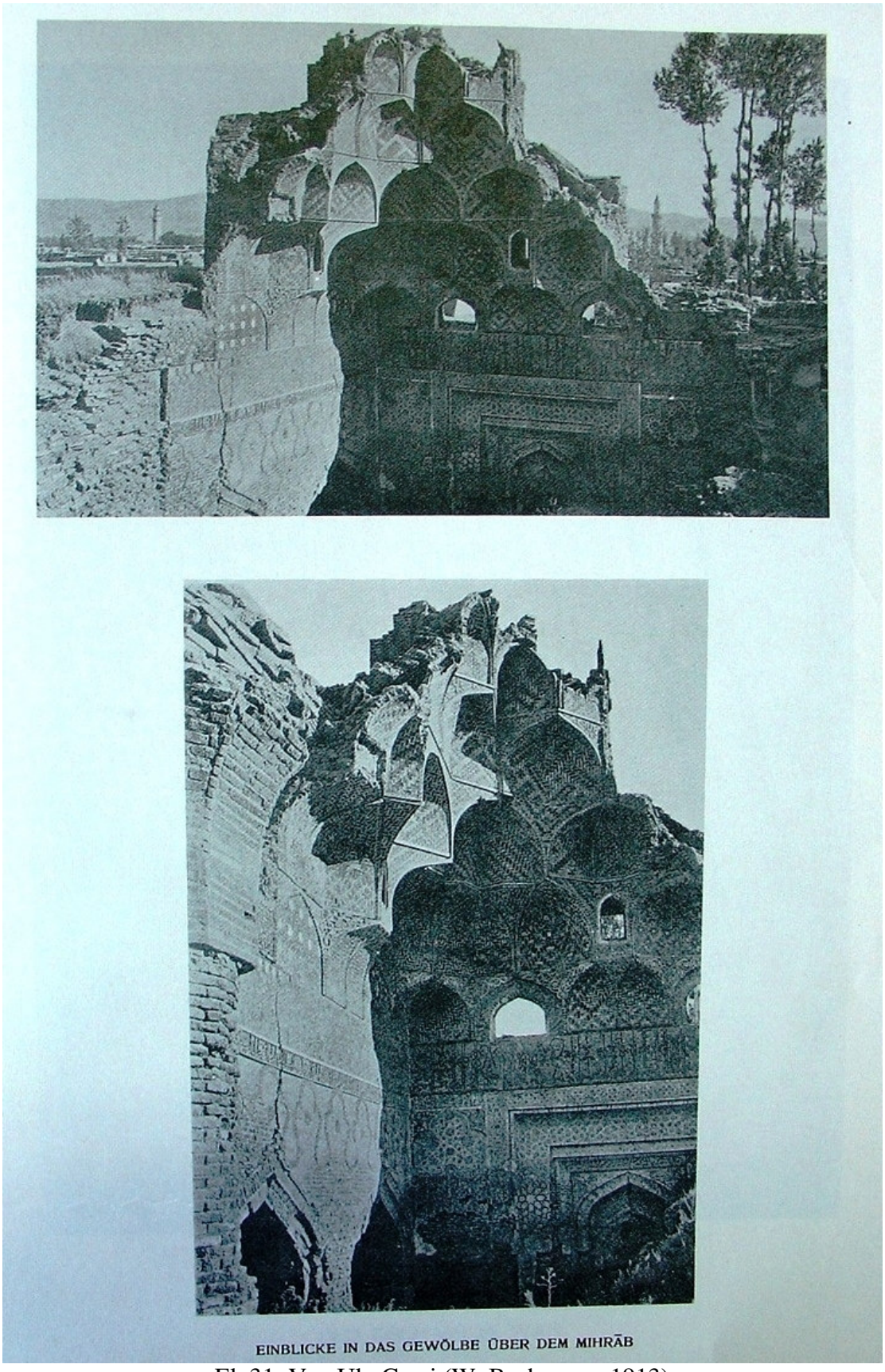

Ek 31: Van Ulu Cami (W. Bachmann, 1913)

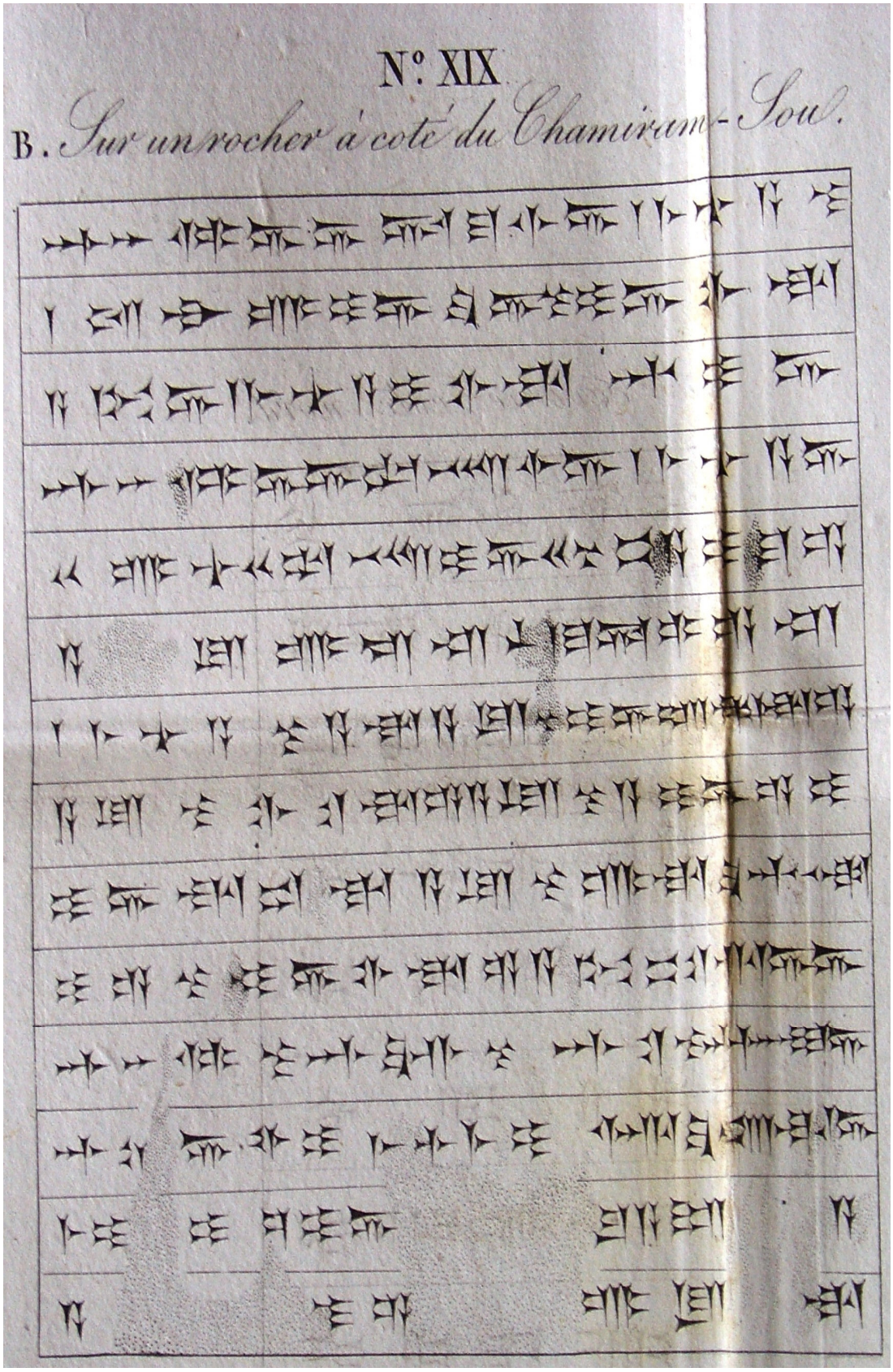

Ek 32: Şahmiram Su Yakınlarında Bir Kitabe (F.E. Schulz, 1840)

Ek 33: Van'da Bir Sokak (H.Binder, 1887)

CORRESPONDANCE

ET

MÉMOIRES

D'UN VOYAGEUR EN ORIENT,

PAR EUGÈNE BORÉ,

CHARGÉ D'UNE MISSION SCIENTIFIQUE PAR LE MINISTÈRE DE L'INSTRUCTION PUBLIQUE,
ET PAR L'ACADÉMIE DES INSCRIPTIONS ET BELLES-LETTRES.

TOME SECOND.

PARIS,

OLIVIER-FULGENCE, LIBRAIRE,

8, RUE CASSETTE.

1840.

Ek 34: Eugène Boré'nin Eseri

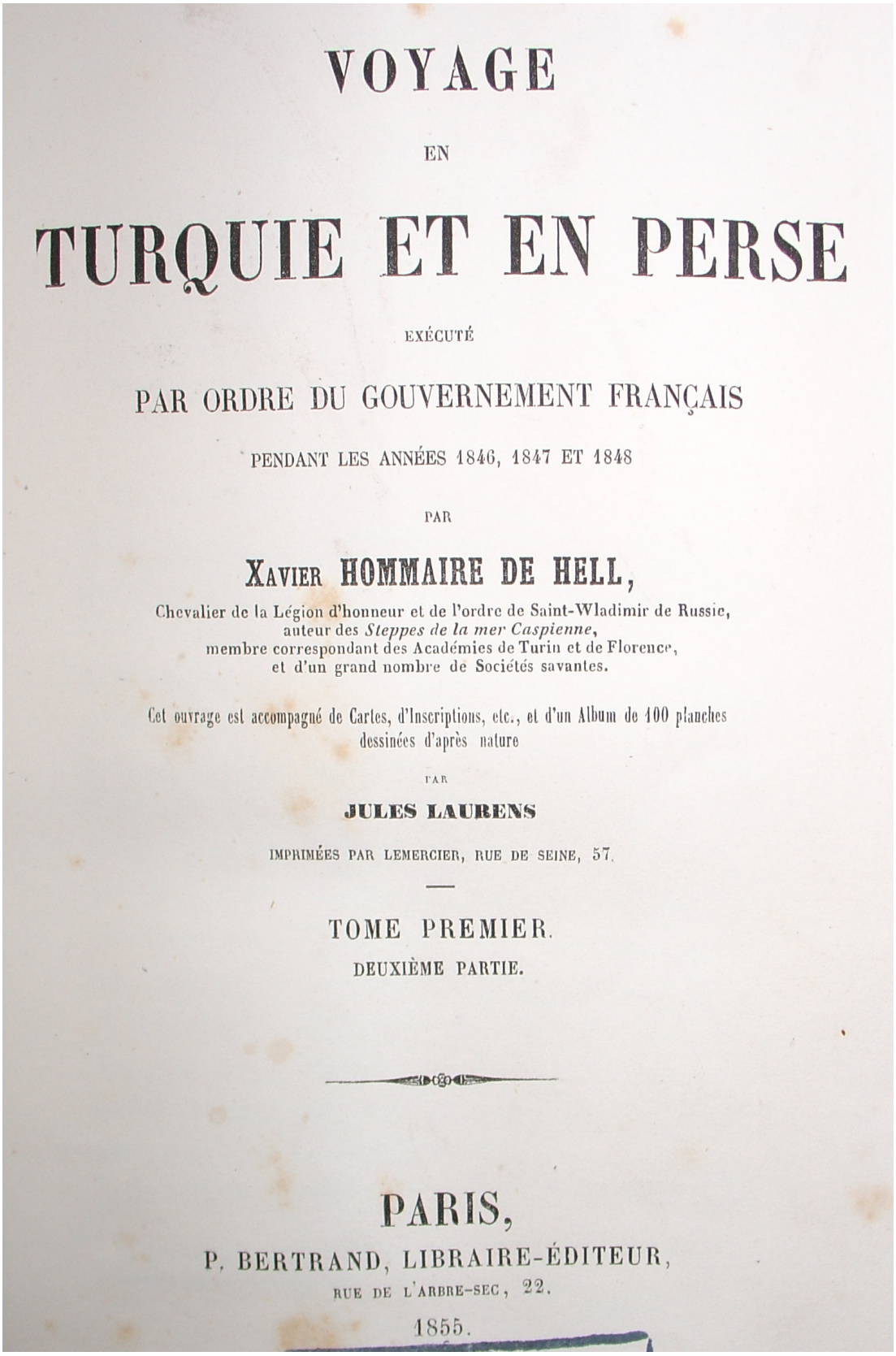

VOYAGE

EN

TURQUIE ET EN PERSE

EXÉCUTÉ

PAR ORDRE DU GOUVERNEMENT FRANÇAIS

PENDANT LES ANNÉES 1846, 1847 ET 1848

PAR

XAVIER HOMMAIRE DE HELL,

Chevalier de la Légion d'honneur et de l'ordre de Saint-Wladimir de Russie,
auteur des *Steppes de la mer Caspienne*,
membre correspondant des Académies de Turin et de Florence,
et d'un grand nombre de Sociétés savantes.

Cet ouvrage est accompagné de Cartes, d'Inscriptions, etc., et d'un Album de 100 planches dessinées d'après nature

PAR

JULES LAURENS

IMPRIMÉES PAR LEMERCIER, RUE DE SEINE, 57.

TOME PREMIER.

DEUXIÈME PARTIE.

PARIS,
P. BERTRAND, LIBRAIRE-ÉDITEUR,
RUE DE L'ARBRE-SEC, 22.
1855.

Ek 35: Xavier Hommaire De Hell'in Eseri

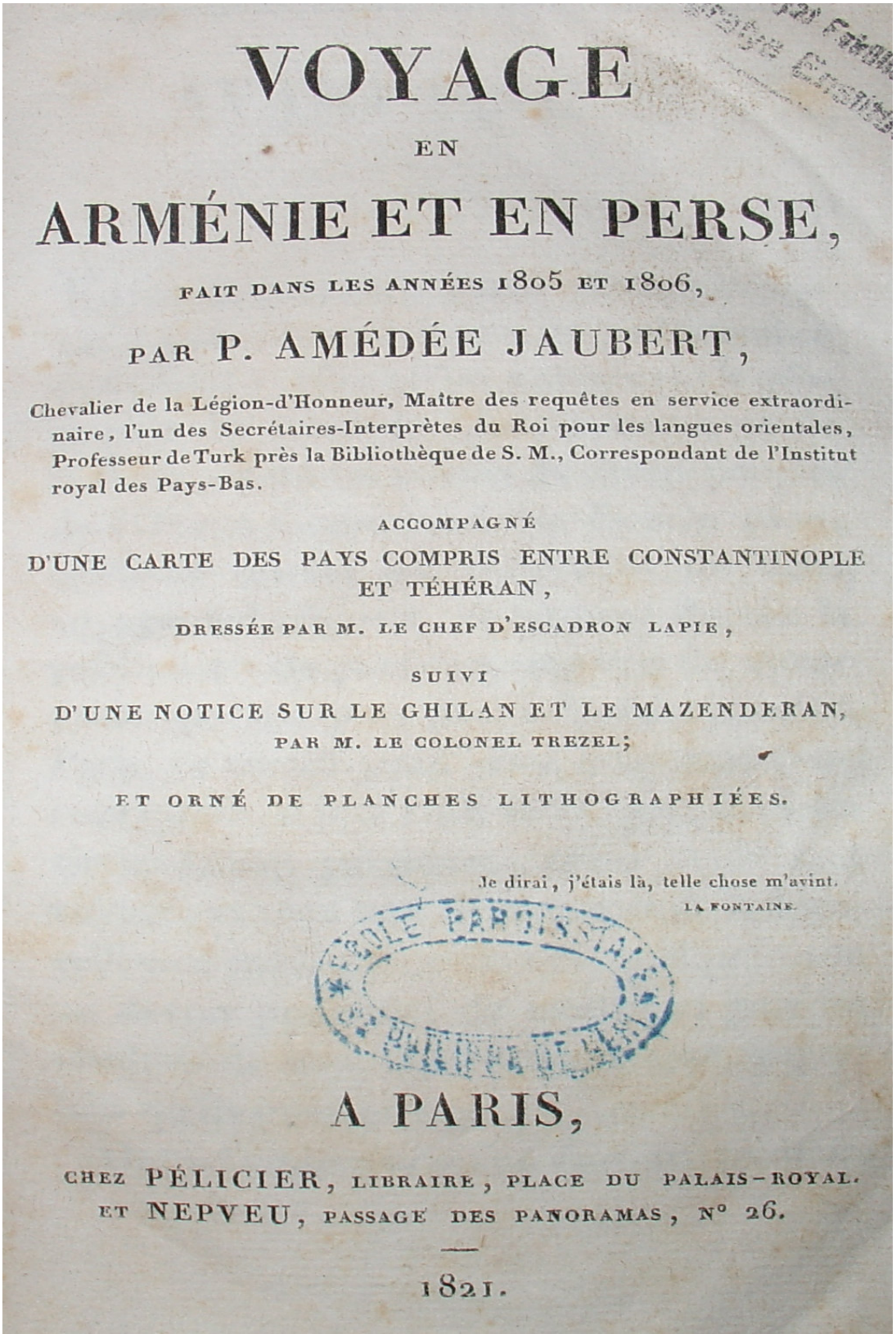

VOYAGE

EN

ARMÉNIE ET EN PERSE,

FAIT DANS LES ANNÉES 1805 ET 1806,

PAR P. AMÉDÉE JAUBERT,

Chevalier de la Légion-d'Honneur, Maître des requêtes en service extraordinaire, l'un des Secrétaires-Interprètes du Roi pour les langues orientales, Professeur de Turk près la Bibliothèque de S. M., Correspondant de l'Institut royal des Pays-Bas.

ACCOMPAGNÉ

D'UNE CARTE DES PAYS COMPRIS ENTRE CONSTANTINOPLE ET TÉHÉRAN,

DRESSÉE PAR M. LE CHEF D'ESCADRON LAPIE,

SUIVI

D'UNE NOTICE SUR LE GHILAN ET LE MAZENDERAN,

PAR M. LE COLONEL TREZEL;

ET ORNÉ DE PLANCHES LITHOGRAPHIÉES.

Je dirai, j'étais là, telle chose m'avint.

LA FONTAINE.

ECOLE PARTICULIERE DE LANGUES ORIENTALES VIVANTES

A PARIS,

CHEZ PÉLICIER, LIBRAIRE, PLACE DU PALAIS-ROYAL.

ET NEPVEU, PASSAGE DES PANORAMAS, N° 26.

1821.

Ek 36: Amédé Jaubert'in Eseri

VOYAGE EN TURQUIE D'ASIE

N 307

ARMÉNIE
KURDISTAN ET MÉSOPOTAMIE

PAR

LE Cte DE CHOLET

Lieutenant au 76e Régiment d'infanterie

OUVRAGE ACCOMPAGNÉ DE GRAVURES ET D'UNE CARTE

FAKÜLTESİ

PARIS

LIBRAIRIE PLON

E. PLON, NOURRIT ET Cie, IMPRIMEURS-ÉDITEURS

RUE GARANCIÈRE, 10

1892

Tous droits réservés

Ek 37: Cholet Kontu Armand Pierre'in Eseri

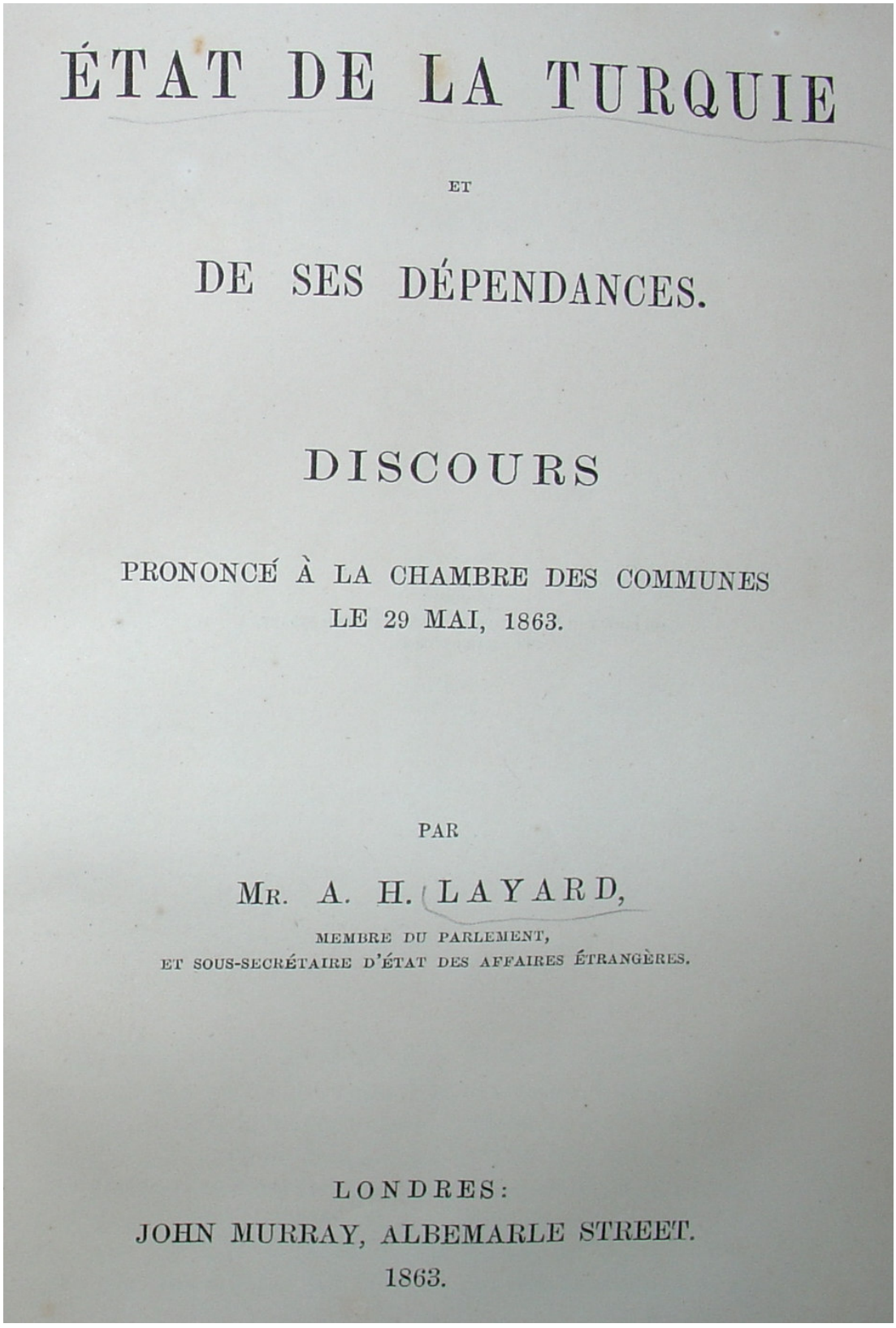

Ek 38: A. H. Layard'ın Eseri

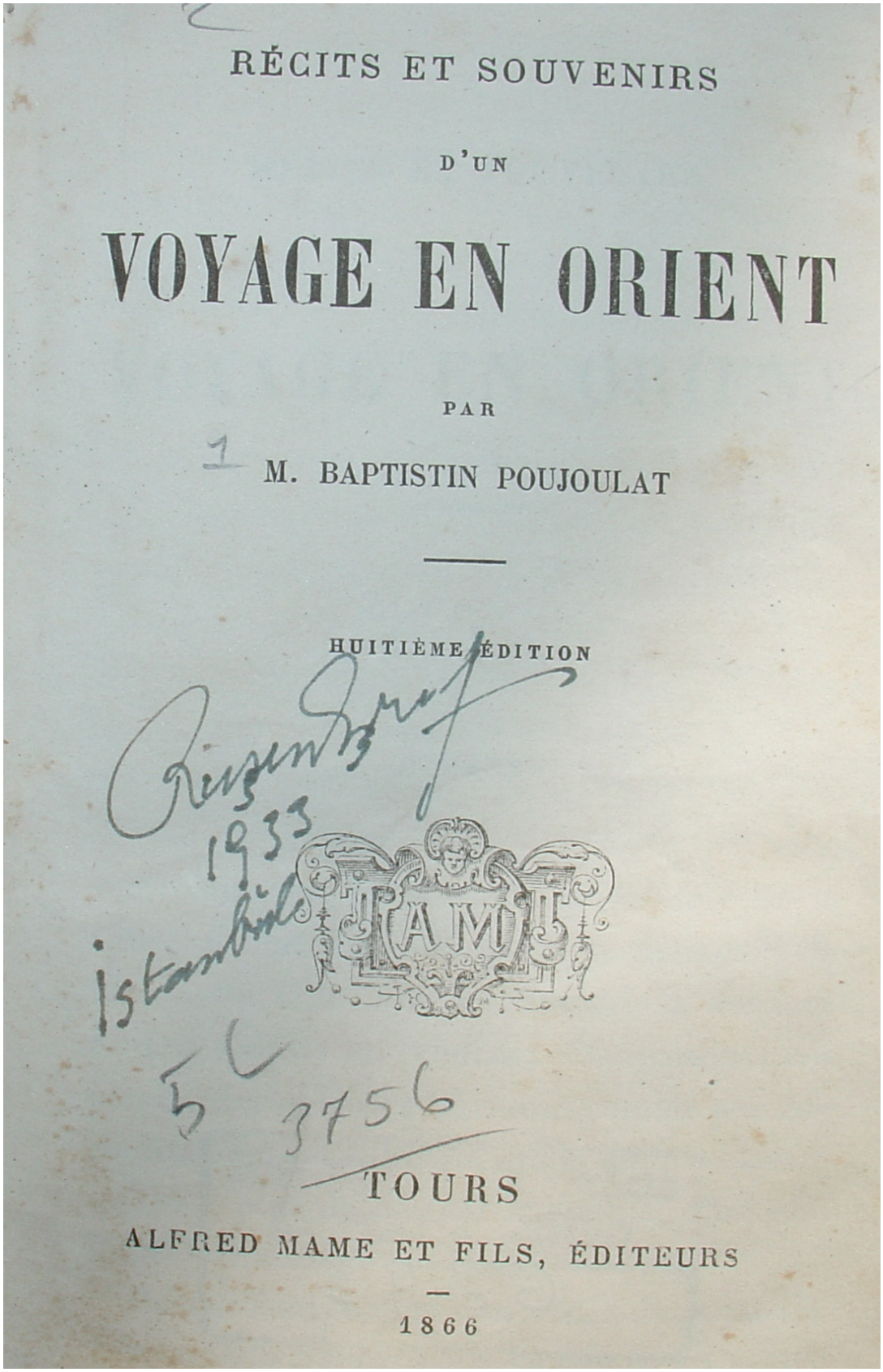

Ek 39: Baptistin Poujoulat'nın Eseri

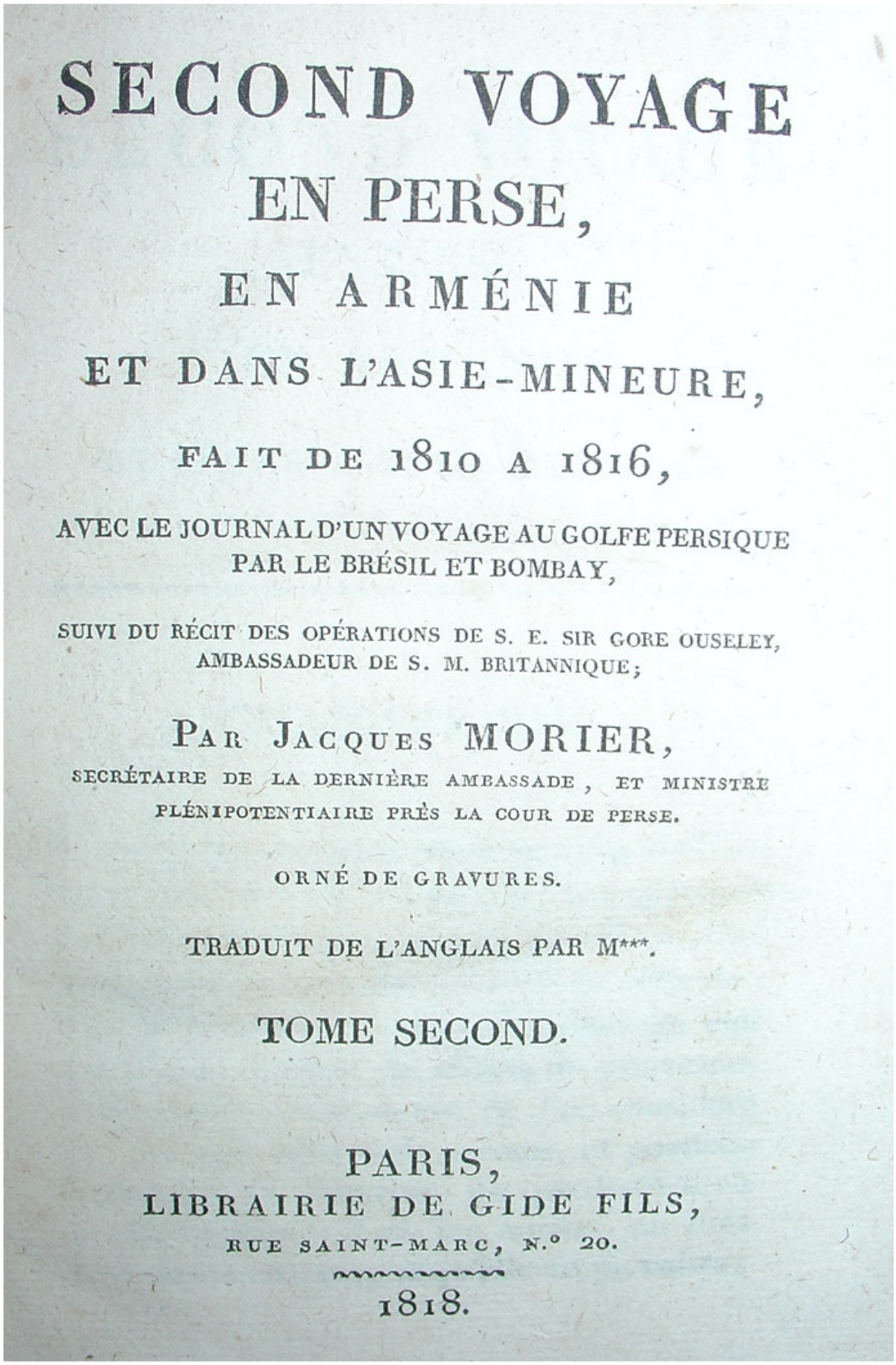

SECOND VOYAGE

EN PERSE,

EN ARMÉNIE

ET DANS L'ASIE-MINEURE,

FAIT DE 1810 A 1816,

AVEC LE JOURNAL D'UN VOYAGE AU GOLFE PERSIQUE PAR LE BRÉSIL ET BOMBAY,

SUIVI DU RÉCIT DES OPÉRATIONS DE S. E. SIR GORE OUSELEY, AMBASSADEUR DE S. M. BRITANNIQUE;

PAR JACQUES MORIER,

SECRÉTAIRE DE LA DERNIÈRE AMBASSADE, ET MINISTRE PLÉNIPOTENTIAIRE PRÈS LA COUR DE PERSE.

ORNÉ DE GRAVURES.

TRADUIT DE L'ANGLAIS PAR M***.

TOME SECOND.

PARIS,
LIBRAIRIE DE GIDE FILS,
RUE SAINT-MARC, N.° 20.

1818.

Ek 40: Jacques Morier'nin Eseri

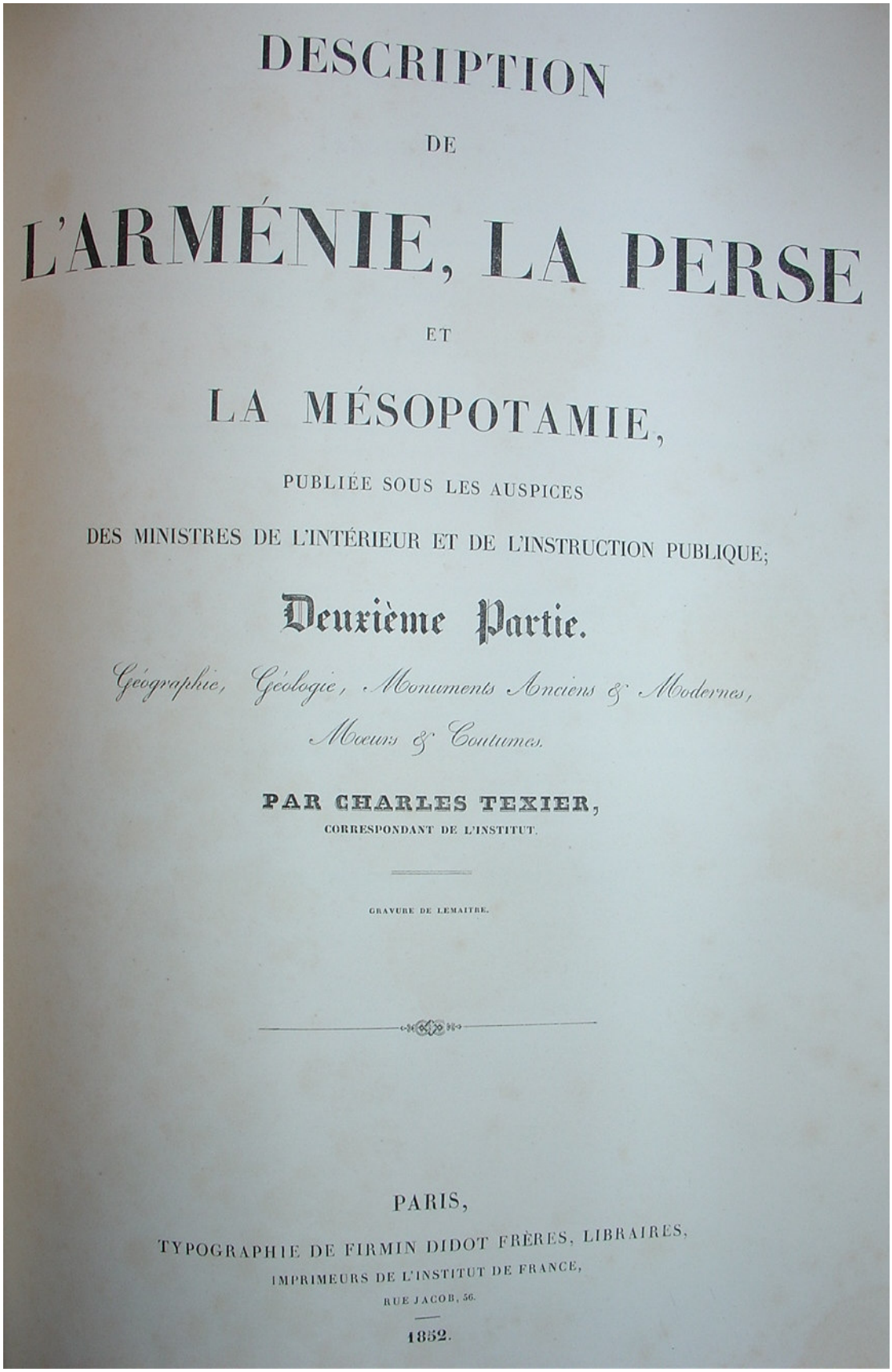

Ek 41: Charles Texier'nin Eseri

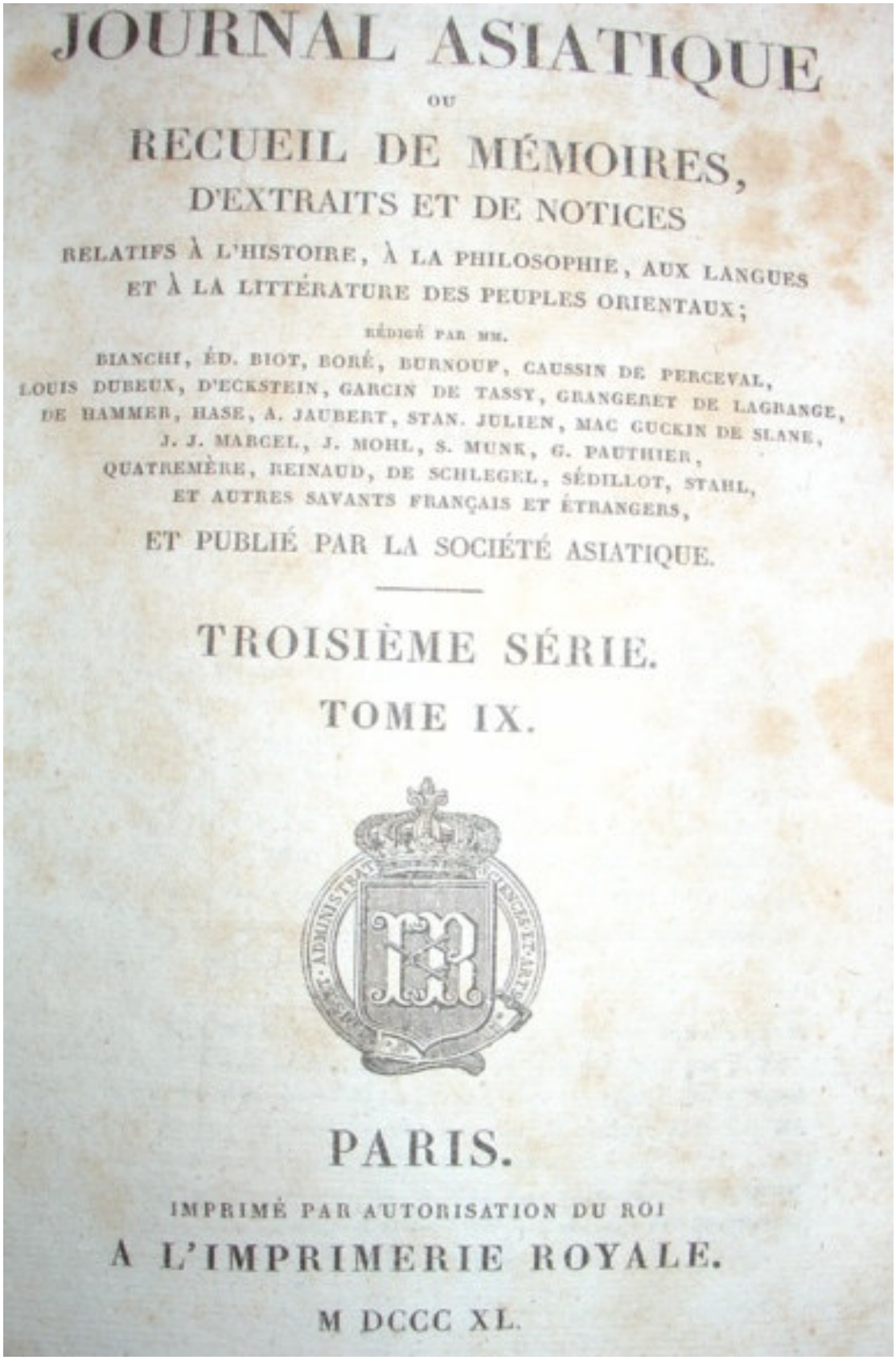
JOURNAL ASIATIQUE

OU

RECUEIL DE MÉMOIRES,

D'EXTRAITS ET DE NOTICES

RELATIFS À L'HISTOIRE, À LA PHILOSOPHIE, AUX LANGUES ET À LA LITTÉRATURE DES PEUPLES ORIENTAUX;

RÉDIGÉ PAR MM.

BIANCHI, ÉD. BIOT, BORÉ, BURNOUF, CAUSSIN DE PERCEVAL, LOUIS DUBEUX, D'ECKSTEIN, GARCIN DE TASSY, GRANGERET DE LAGRANGE, DE HAMMER, HASE, A. JAUBERT, STAN. JULIEN, MAC GUCKIN DE SLANE, J. J. MARCEL, J. MOHL, S. MUNK, G. PAUTHIER, QUATREMÈRE, REINAUD, DE SCHLEGEL, SÉDILLOT, STAHL, ET AUTRES SAVANTS FRANÇAIS ET ÉTRANGERS,

ET PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ ASIATIQUE.

TROISIÈME SÉRIE.

TOME IX.

PARIS.

IMPRIMÉ PAR AUTORISATION DU ROI

A L'IMPRIMERIE ROYALE.

M DCCC XL.

Ek 42: Journal Asiatique (F. E. Schulz Makalesi)

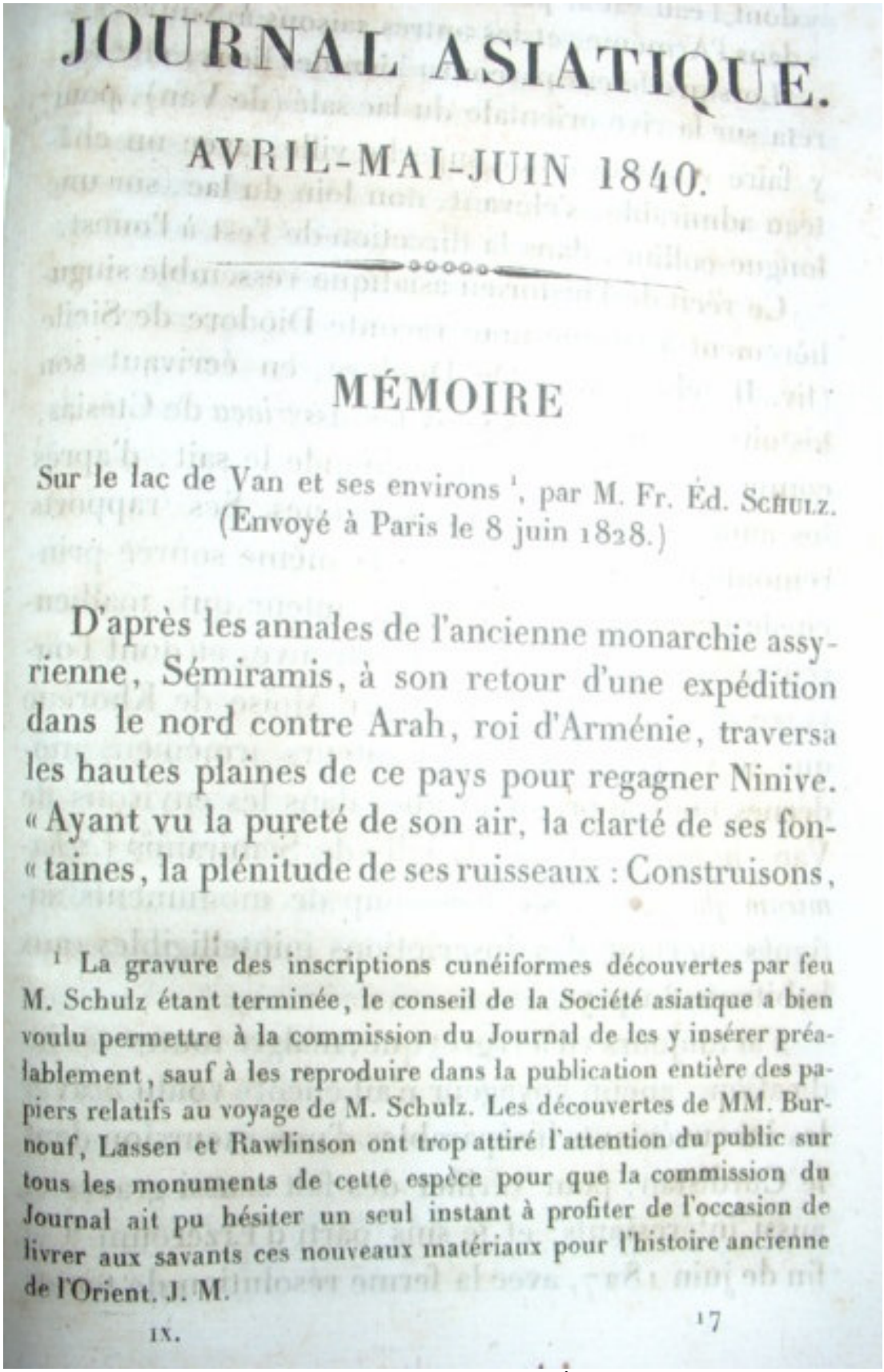

JOURNAL ASIATIQUE.

AVRIL-MAI-JUIN 1840.

MÉMOIRE

Sur le lac de Van et ses environs [1], par M. Fr. Éd. Schulz.
(Envoyé à Paris le 8 juin 1828.)

D'après les annales de l'ancienne monarchie assyrienne, Sémiramis, à son retour d'une expédition dans le nord contre Arah, roi d'Arménie, traversa les hautes plaines de ce pays pour regagner Ninive. « Ayant vu la pureté de son air, la clarté de ses fon- « taines, la plénitude de ses ruisseaux : Construisons,

[1] La gravure des inscriptions cunéiformes découvertes par feu M. Schulz étant terminée, le conseil de la Société asiatique a bien voulu permettre à la commission du Journal de les y insérer préalablement, sauf à les reproduire dans la publication entière des papiers relatifs au voyage de M. Schulz. Les découvertes de MM. Burnouf, Lassen et Rawlinson ont trop attiré l'attention du public sur tous les monuments de cette espèce pour que la commission du Journal ait pu hésiter un seul instant à profiter de l'occasion de livrer aux savants ces nouveaux matériaux pour l'histoire ancienne de l'Orient. J. M.

IX. 17

Ek 43: F.E. Schulz Makalesi'nin İlk Sayfası

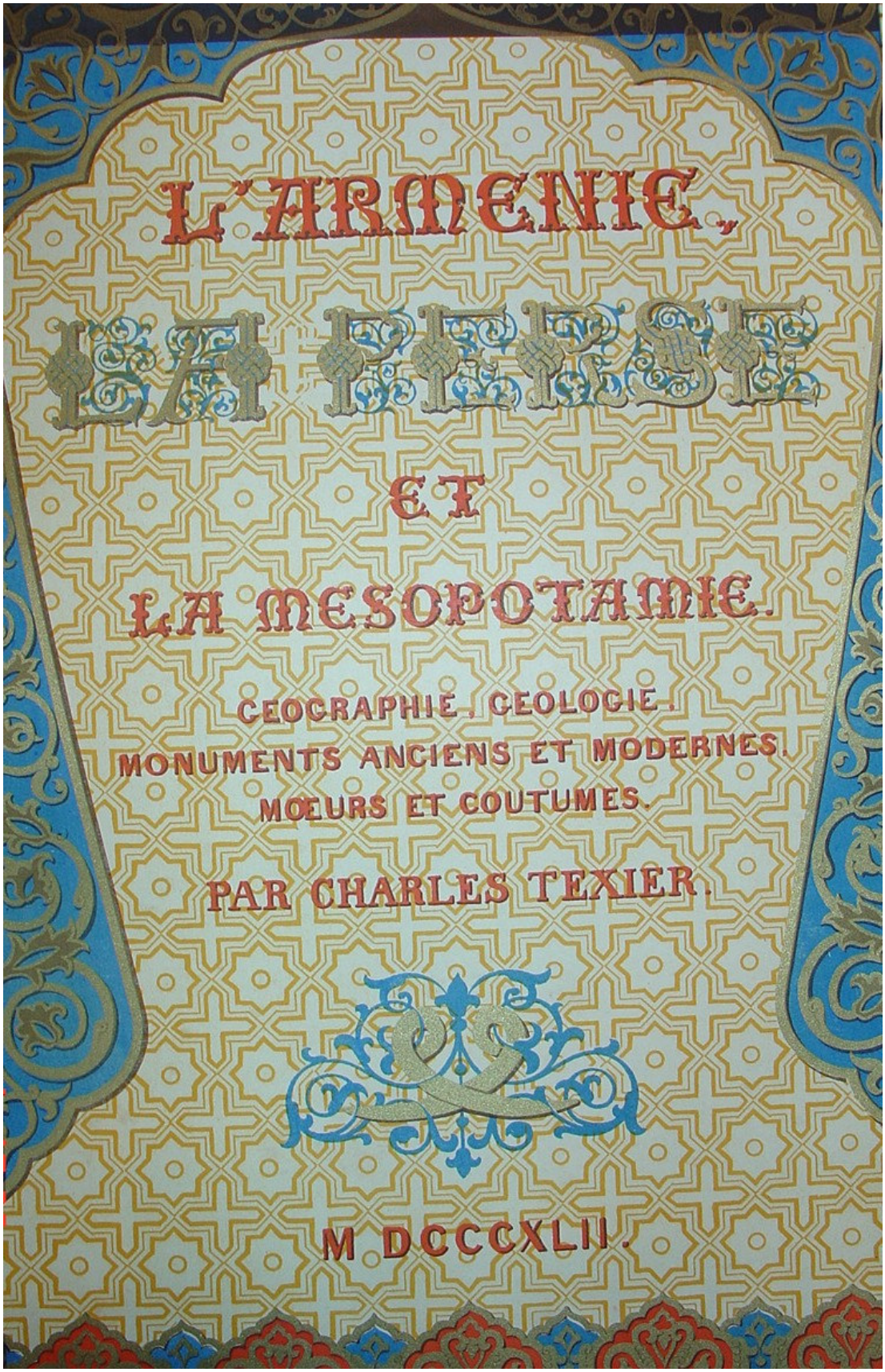

Ek 44: Charles Texier'nin Eseri

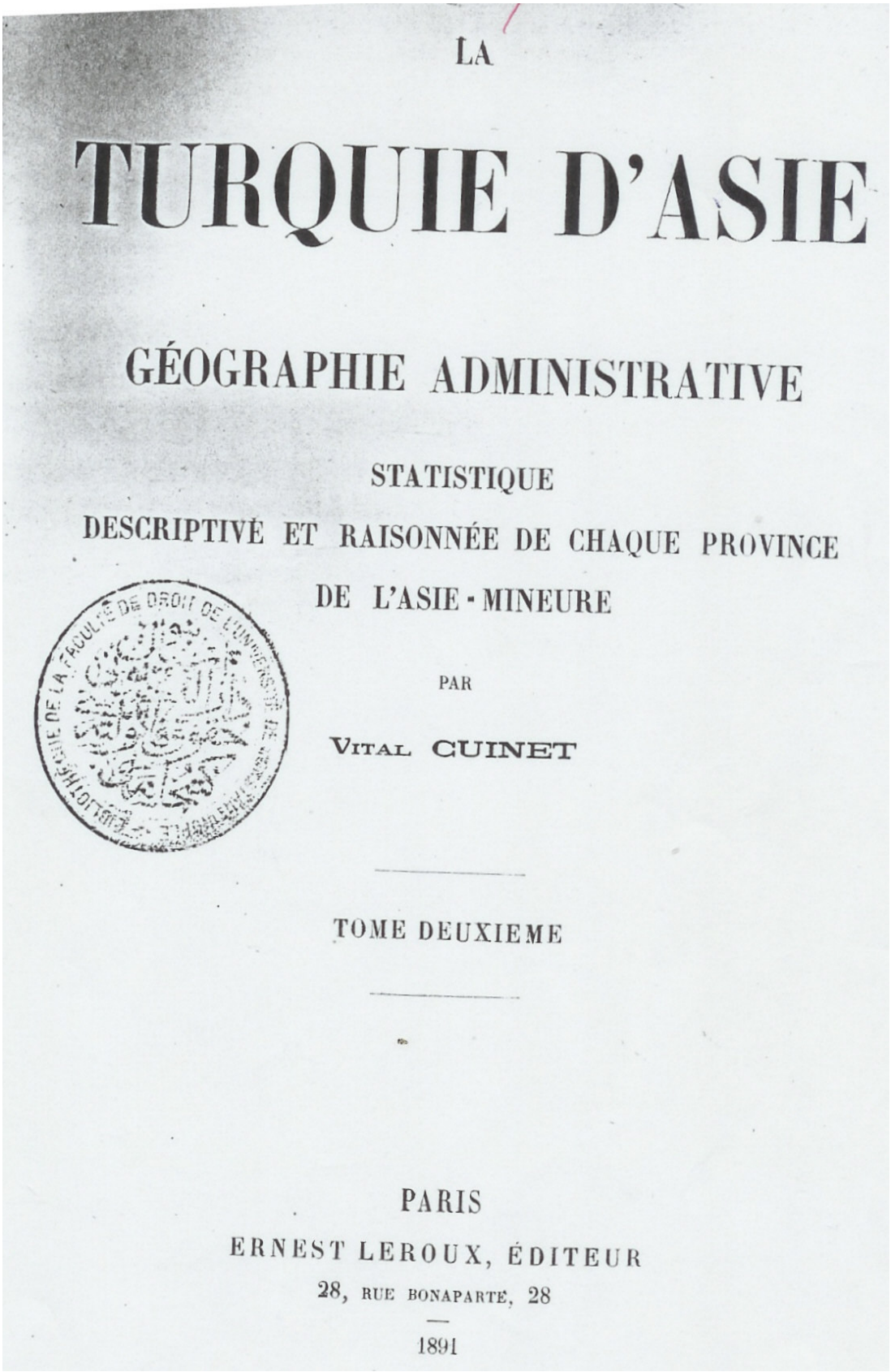
LA

TURQUIE D'ASIE

GÉOGRAPHIE ADMINISTRATIVE

STATISTIQUE

DESCRIPTIVE ET RAISONNÉE DE CHAQUE PROVINCE

DE L'ASIE-MINEURE

BIBLIOTHÈQUE DE LA FACULTÉ DE DROIT DE L'UNIVERSITÉ DE PARIS

PAR

VITAL CUINET

TOME DEUXIEME

PARIS

ERNEST LEROUX, ÉDITEUR

28, RUE BONAPARTE, 28

1891

Ek 45: Vital Cuinet'nin Eseri

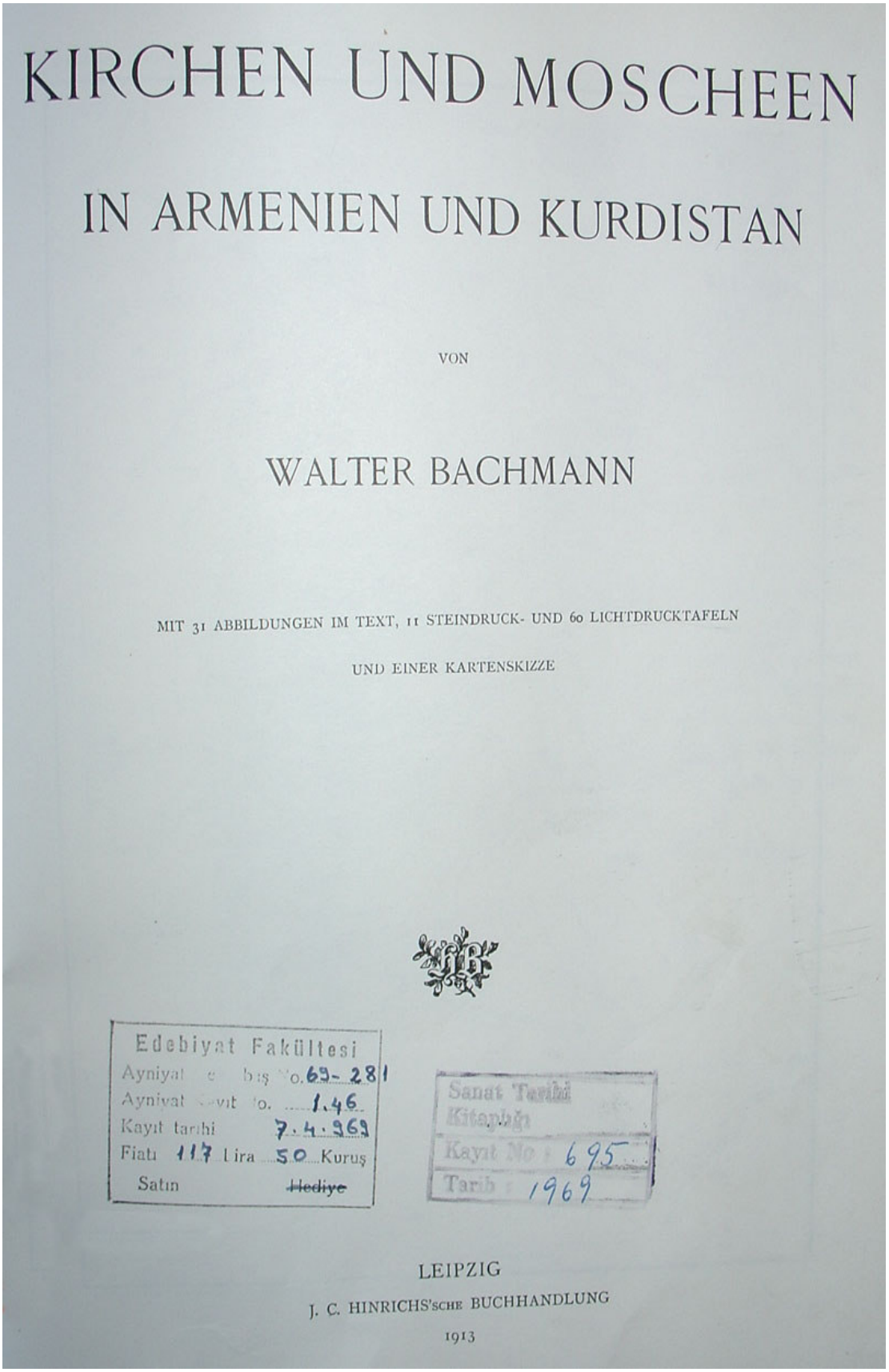
KIRCHEN UND MOSCHEEN

IN ARMENIEN UND KURDISTAN

VON

WALTER BACHMANN

MIT 31 ABBILDUNGEN IM TEXT, 11 STEINDRUCK- UND 60 LICHTDRUCKTAFELN

UND EINER KARTENSKIZZE

Edebiyat Fakültesi
Ayniyat [illegible] bış No. 69-281
Ayniyat Sayıt No. 1.46
Kayıt tarihi 7.4.969
Fiatı 11.7 Lira 50 Kuruş
Satın ~~Hediye~~

Sanat Tarihi
Kitaplığı
Kayıt No : 695
Tarih : 1969

LEIPZIG

J. C. HINRICHS'SCHE BUCHHANDLUNG

1913

Ek 46: Walter Bachmann'ın Eseri

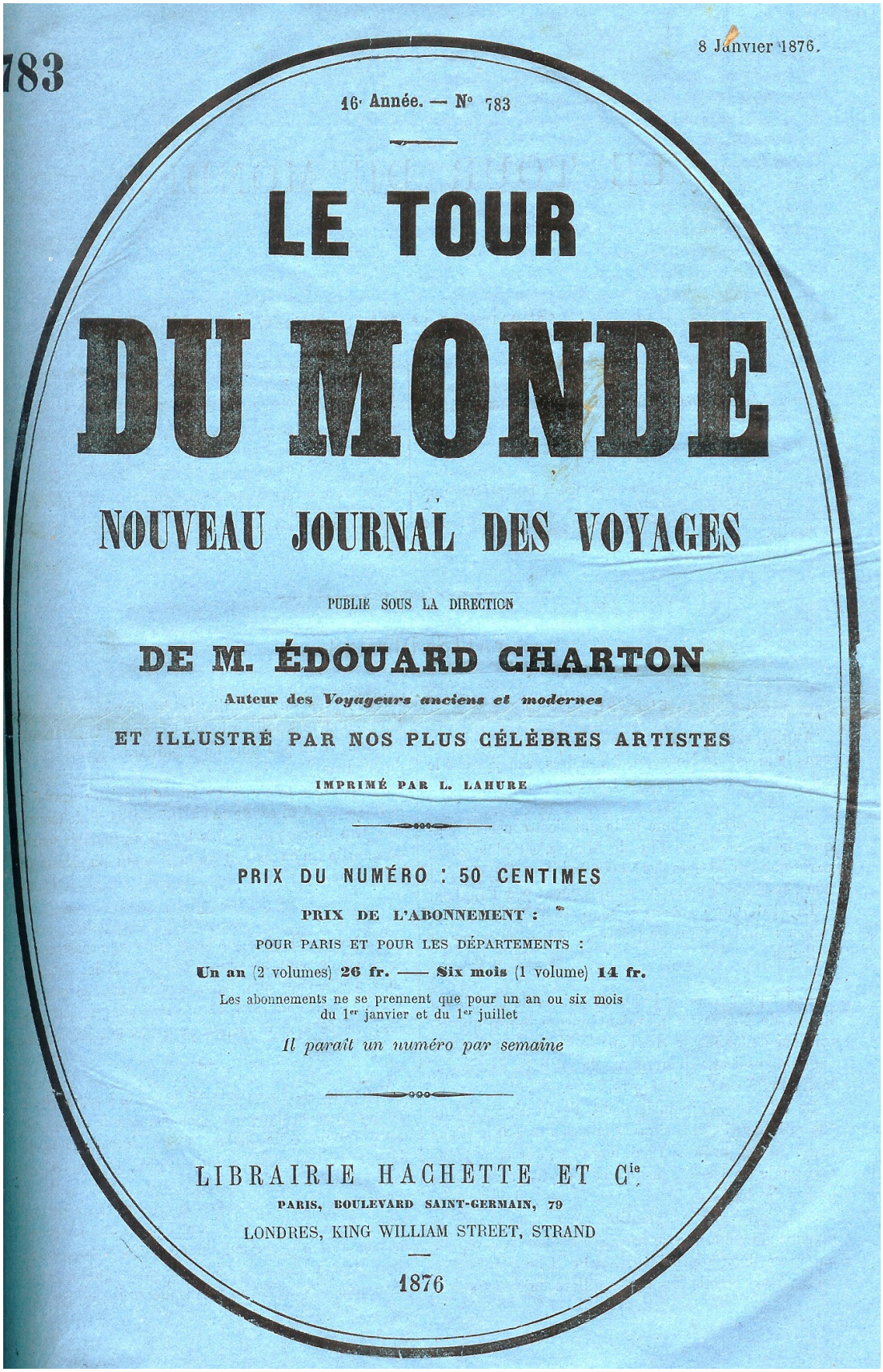
783

8 Janvier 1876.

16e Année. — N° 783

LE TOUR DU MONDE

NOUVEAU JOURNAL DES VOYAGES

PUBLIÉ SOUS LA DIRECTION

DE M. ÉDOUARD CHARTON

Auteur des *Voyageurs anciens et modernes*

ET ILLUSTRÉ PAR NOS PLUS CÉLÈBRES ARTISTES

IMPRIMÉ PAR L. LAHURE

PRIX DU NUMÉRO : 50 CENTIMES

PRIX DE L'ABONNEMENT :

POUR PARIS ET POUR LES DÉPARTEMENTS :

Un an (2 volumes) **26 fr.** —— **Six mois** (1 volume) **14 fr.**

Les abonnements ne se prennent que pour un an ou six mois
du 1er janvier et du 1er juillet

Il paraît un numéro par semaine

LIBRAIRIE HACHETTE ET Cie

PARIS, BOULEVARD SAINT-GERMAIN, 79

LONDRES, KING WILLIAM STREET, STRAND

1876

Ek 47:Le Tour du Monde Dergisi (T. Deyrolle'un Makalesi)

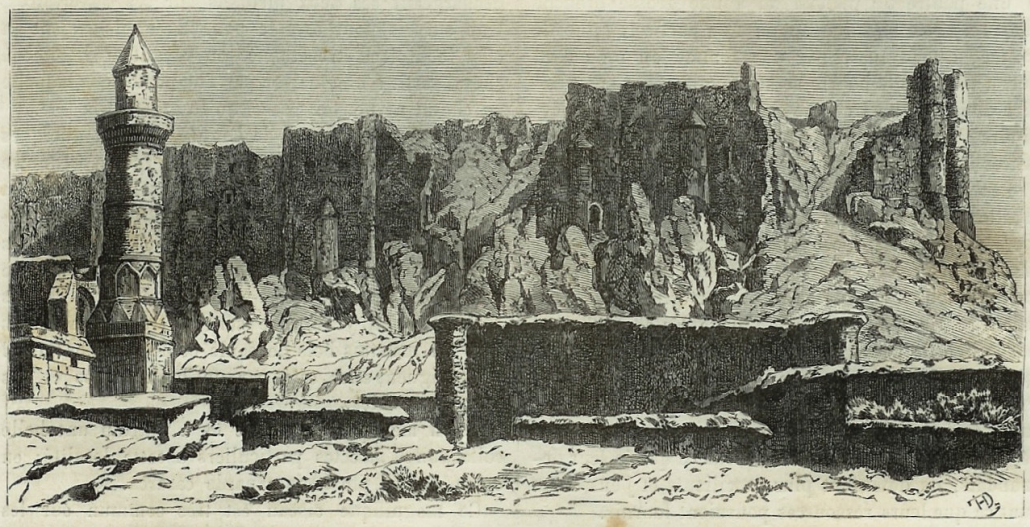

Vue du château de Bitlis. — Dessin de Th. Deyrolle, d'après nature.

VOYAGE DANS LE LAZISTAN ET L'ARMÉNIE,

PAR M. THÉOPHILE DEYROLLE[1].

1869. — TEXTE ET DESSINS INÉDITS.

1869

BITLIS ET VAN.

XLVIII

Arrivée à Tativan. — Site charmant. — Sauvagerie des habitants. — Triste régime. — La fabrication du beurre dans l'Arménie. — Impôts réguliers et irréguliers. — Brigandages des Kurdes. — Comment un chef kurde s'échappa des mains des zaptiés. — Ancienne importance de Tativan. — Le port et la navigation sur le lac de Van. — Les canards casarca.

Dans l'après-midi nous arrivons à Tativan, village situé à un demi-kilomètre du lac de Van, dans un site agréable. Nous ne trouvons pas, comme à Aklat, une forêt d'arbres fruitiers, mais des champs verdoyants font contraste avec l'aridité et la sécheresse des montagnes. De belles prairies, dont la richesse est entretenue par de puissants moyens d'irrigation, me promettent de fructueuses chasses aux insectes, ce qui m'engage à m'arrêter deux jours dans cet endroit.

Les habitants et les habitations sont malheureusement peu en rapport avec le charme de la contrée; la population a quelque chose de sauvage dans sa manière de vivre et de se loger; la réunion de tanières qui forment ce village dénote une prodigieuse insouciance du bien-être; les ustensiles de ménage se bornent à quelques plats de terre et de bois pour manger, à des jarres pour serrer les grains; des nattes servent de lits.

La nourriture des habitants se compose presque uniquement de laitage, d'œufs et surtout de bourghoul. Nous sommes obligés de nous soumettre à ce régime. Les tourterelles, qu'on trouvait par centaines dans les environs du village, venaient heureusement varier notre ordinaire.

Le bourghoul, qui remplace le pain ou plutôt le pilaf, est fait de grains de froment séchés au four, puis concassés dans un mortier de pierre et ensuite cuits dans l'eau. On assaisonne ce mets avec du beurre. Ce condiment est toujours rance et d'un goût détestable, ce qui provient de la façon dont on le fait et de la malpropreté du vase employé pour sa fabrication.

Les barattes dont on se sert dans la plus grande partie de l'Arménie et du Kurdistan sont des cylin-

1. Suite. — Voy. t. XXIX, p. 1, 17; t. XXX, p. 257 et 273.

Ek 48: Théophile Deyrolle'un Makalesi

VOYAGE

DANS

L'ASIE MINEURE, L'ARMÉNIE

ET

LE KOURDISTÂN,

DANS LES ANNEES 1813 ET 1814;

Suivi de remarques sur les Marches d'Alexandre, et la Retraite des Dix-Mille,

PAR JOHN MACDONALD KINNEIR,

Capitaine au service de l'honorable Compagnie des Indes, major de place au fort Saint-George, et agent diplomatique auprès du Dorbar de sa hautesse le Nabâb du Carnatic.

TRADUIT DE L'ANGLAIS,

PAR N. PERRIN.

AVEC UNE GRANDE CARTE.

TOME PREMIER.

PARIS,
LIBRAIRIE DE GIDE FILS,
RUE SAINT-MARC-FEYDEAU, n.° 20.

1818.

Ek 49: J.McDonald Kinneir'in Eseri

ÖZGEÇMİŞ

20 Şubat 1971 tarihinde Konya/Akşehir'de doğdum. İlkokulu Fransa'da Les Sources okulunda okudum. Ortaokul 1. sınıfı L'Epine Guyon kolejinde okuduktan sonra Türkiye'ye döndüm ve ortaokul-lise eğitimimi Bursa Özel Nilüfer Lisesi'nde 1990 yılında tamamladım. Yine bu yıl İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü kazandım ve bu bölümden 1994 yılında mezun oldum. Aynı yıl Yüksek Lisans sınavlarını kazanarak İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne kaydımı yaptırdım. Bu enstitüden "Rene Giraud ve Göktürk İmparatorluğu" adını taşıyan Yüksek Lisans tezimi tamamlayarak 1998 yılında mezun oldum.

13 Aralık 1994 tarihinde Y.Y.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne Araştırma Görevlisi olarak atandım. 2000 yılında YÖK tarafından doktora yapmak üzere İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 35. madde ile görevlendirildim. Doktora çalışmam "XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van" adlı tezdir.

İyi derecede Fransızca ve İngilizce bilmekteyim. Evliyim ve üç çocuk babasıyım.